

УКРАЇНСЬКА АКАДЕ
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 33

Акад. ВОЛОДИМИР ПЕРЕТЦ

С Л О В О

О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ

ПАМ'ЯТКА
ФЕОДАЛЬНОЇ УКРАЇНИ-РУСИ XII ВІКУ

ВСТУП. ТЕКСТ. КОМЕНТАР.

У КИЇВІ — 1926

Моєму навчителеві
академікови
Олексі Івановичеві
Соболевському
присвячую свою працю

ОД АВТОРА.

Цю книгу закінчено ще перед двома роками. Складено її — що з лекцій, викладуваних на Київському, Ленінградському та Самарському університетах, а що — з моїх дослідів над історією стилю давньо-руських пам'яток.

Читач помітить, що книга ця, нехай вона й тісно з науковою традицією в студіях над „Словом“ звязана, — усе-ж часом різко за межі цієї традиції виходить. Цілу низку питань я ставлю й почасти розвязую по-новому. Отже, я подаю дані, щоб по-новому, не по-традиційному освітлити соціяльне оточення, що в ньому утворилося „Слово“, далі — зроблено спробу принаймні схематично позначити історію текста „Слова“; знов-же по-новому запропоновано вирішити питання про звязок „Слова“ з усною пісенною традицією (давніш його освітлювано з народницько-сентиментального погляду). Я переглянув текст „Слова“, дещо повиправляв, ґрунтуючись раз-у-раз на даних давньоруської лексикології й палеографії, а так само на працях моїх попередників у цій царині.

Чисто-всі хоч трохи можливі кон'єктури зазначаю я в тексті, проминаючи тільки живовидячки фантастичні. Нарешті, я мав за потрібне чимало поширити — порівнюючи до попередньої літератури про „Слово“, — коло стилістичних паралелів. Адже-ж геть аж до останнього часу стиль „Слова“ тільки почасти приваблював увагу вчених. Тимчасом саме вивчаючи стилістику „Слова“, та як воно до тогочасного та наступного письменства відноситься, можна зрозуміти цей витвір усної творчости давньої України-Руси й оцінити його стосунок до „народньої“ поезії.

Чимало в цій книзі здаватиметься читачеві за недосказане, фрагментарне, надто вже лаконічно висловлене. Але на мою думку — рясний фактичний матеріал, що спричинюється до висновків й примушує мислити, цінніший ніж марне й претенсійне красномовство. Я певнісінький, що й учитель, і студент, і по-просту прихильник старовини — зуміють витягти з поданого матеріялу те, що полегшить їм зрозуміти „Слово“ в історичній перспективі.

Реставруючи текст, я не дозволив собі ані відважних перестановок, ані фантастичних кон'єктур, що ними часом тішать себе й читачів новіші

коментатори „Слова“ (Мандичевский, Магнус та инш., див. Изв. ОРЯС, XXVIII, 1924 р.). Виправляючи я обмежувавсь на найнеобхіднішому. В історичному, географічному й археологічно-побутовому коментарі я силувавсь пояснювати все як-найдокладніше, але не розмінюватись на дрібняки.

Та в лексичних паралелях я був, можлива річ, занадто щедрий і ось через що. Щоб читач зрозумів „Слово“, повинен він виразнісінько уявляти, що визначають його вислови в різних комбінаціях. А вже-ж у XII віці декотрі слова, співзвучні сьогочасним, визначали зовсім инаше (прим., жалощі, жар, життя, то-що). Питання про ліричну будову я проминув навмисне: у мене немає незбитих даних, щоб його розв'язати. Про мову списка „Слова“ подостатком писали вже А. Смірнов та Н. Карінський.

На жаль, не стало в цій книзі місця, щоб вмістити додатки, що їх я мав за корисні, а саме: огляд новітньої літератури про „Слово“, розгляд питання про стосунок його до біблійних книг та „Історії Юдейської війни“ Йосипа Флавія, а також аналізу елементів поетичної мози „Слова“, порівнюючи до народної пісні XVII—XIX вв. Етюди ці друкуються в іншому місці (Изв. ОРЯС Рос. Акад. Н. XXVIII і далі). Вкорочення — розкриваються в окремій таблиці.

Перед двома роками я вже пропонував був декотрим видавництвам надрукувати цю книгу, але даремно. Російська Академія Наук ухвалила була надрукувати її як ювілейне видання на 200-річчя Академії. Та не знаю вже чому, цю постанову не здійснено. Отож зрозуміло, чому автор цієї книги особливо вдячний Українській Академії Наук. Завдяки їй, ця праця багаторічна побачить, нарешті, світ.

Автор.

ВКОРОЧЕННЯ.

- Аксак. — К. Аксаков, Ломоносов в истор. русск. литер. и яз. М. 1846 (і П. Собр. Соч. II, 1875, с. 142 — 147).
- Александрія — В. Истрин, Ал-дрия русск. Хроногр. М. 1903.
- Амар т. — В. Истрин, Хрон. Г. Амартола в др.-славянор. перев. 1920 — 22.
- Ант.-Драг. — Истор. песни малор. нар., с об'ясн. В. Антоновича и М. Драгоманова, I, 1874, II, 1875.
- Апок. — Апокалипсис, перг. рук. акад. Н. К. Никольского XII — XIII в.
- Барс. — Е. Барсов, Сл. о п. Иг. как худож. памяти. Киев. дружинн. Руси I—III, 1887—1889.
- Березин — Б. О турчизмах в „Сл.“. Москвит. 1854, VI, кн. 2, и Библиот. восточн. историков. I. Каз. 1849.
- Биц. — Бицын (Н. Павлов) „Сл. о п. Иг.“ в перев. с предварит. об'яснит. замечаниями М. 1874 (из Русск. Вестн. 1874, № 2).
- Бодянский — „О тождестве слав. Божеств Хорса и Дажь-Бога“, Чт. Общ. Ист. и Древн. Р. 1846, № 2.
- Бусл. — Истор. христом. др.-русской литер. М. 1861.
- Бусл. Оч. — Буслаев, Очерки народн. словесн. и иск. 1861, I.
- Бутков — Нечто к „Слову о п. Иг.“ Вестн. Евр. М. 1821, ч. СХХI (№ 21 — 22).
- Ваденюк — Темное место в „Сл. о п. Иг.“ Сборник Археол. Инст., кн. III, 1880.
- Вельтм. — А. Ф. Вельтман, Песнь ополчению Игоря Свят...., 2-е вид. 1866.
- Владим. — П. В. Владимиров, Древнерусская литер. Киев. периода XI — XIII вв. 1900 (с. 278 — 354).
- Веселовский — Новый взгляд на „Сл. о п. Иг.“ Журн Мин. Нар. Просв., 1877, авг., с. 267 — 306.
- Вяз. — Кн. П. Вяземский, Замечания на „Сл. о п. Иг.“ 1875 і „Исследов. о вариантах“, 1877
- Гал. Ев. — Арх. Амфилохий, Четвероевангелие Галичское 1144 г. 1882 — 83.
- Ганка — Hanka, Spruch vom Heereszuge Igors... Prag, 1821.
- Гаттала — Martin Hattala, Slovo o polku Igorevč, V Praze, 1858.
- Гербель — Поэма в 12 песнях, переложение „Сл.“ в нов. исправл. виде. 5-те вид. СПб. 1876.
- Гильф² — Онежские былины, запис. А. Гильфердингом, вид. 2-е, I — III, 1894 — 1900.
- Глаголев — Умозрит. и опыти. основания словесности, IV, 1834.
- Горе-Злоч. — П. Симони, Памятники ст. р. яз. и словесн. VII, I, Пов. о Горе и Злочасти, 1907.
- Гонсиор. — Гонсиоровский, „Заметки о Сл. о п. Иг.“ Ж. М. Н. Пр., 1884, лютий.
- Грамм. — Н. Грамматин, „Сл. о п. Иг.“ Историч. поэма... М. 1823.
- Григ. — Арханг. былины и ист. песни, собр. А. Григорьевым, I, 1904, і III, 1910.
- Дан. Зат. — Слово Даниила Заточн. с предисл. и примеч. И. А. Шляпкина. 1889.
- Дан. Пал. — Паломник игум. Даниила под. ред. Веневитинова. 1883.
- Дуб. — „Сл. о п. Иг. Святослава пѣснотворца старого времени“, об'ясн. ..Дм. Дубенским М. 1844.
- Е. — П. Симони, Текст „Сл.“ по списку, хранящ. в бум. имп. Екатерины II, М. 1890 („Древности“ М. Арх. Общ., III).

- Евс. Ис. — И. Евсеев, Кн. прор. Исаии в древнеслав. перев. 1897.
- Евс. Дан. — И. Евсеев, Кн. прор. Даниила в др.-слав. перев. 1905.
- Жданов, И. — Литература „Сл. о п. Иг.“, Киѳ, 1880 (і „Соч.“ I).
- Жит. Феодос. — Сборник XII в. М. Успенск. Соб., изд. А. Шахматова и П. Лаврова, М. 1899.
- Задонщ. Сим. — П. Симони, Памятн. стар. р. яз. и слов., в. III, Задонщина. 1922.
- Изв. ОРЯС — Известия Отд. Рус. Языка и Словесности Росс. Академии Наук.
- Ип. — Ипатьевская летопись, Полн. Соб. Рус. Летоп. II, 1908.
- Ист. Каз. ц. — История о казанском царстве, П. Собр. Р. Лет. XIX, 1903.
- Ю. Екс. — К. Калайдович, Иоанн Ексарх болг. М. 1824.
- Каринск. — Н. Каринский, Очерки из истор. Псковской письм. и яз. II Мус.-Пушк. рукоп. „Сл.“ 1917 (из Ж. М. Н. Пр.).
- Кир. — Песни, собран. П. Киреевским I, 1860 і далі.
- Кир. Нов. сер. — Песни, собр. П. Киреевским. Новая Серия в. I. М. 1911.
- Кириша — Сборник Кириши Данилова; ред. П. Н. Шеффера, 1901.
- Козл. — И. Козловский, Палеографич. особенности погибшей рукоп. „Сл.“ М. 1890. („Древности“ М. Арх. Общ. XII).
- Корш. — Ф. Е. Корш, „Слово о п. Иг.“ СПб. 1909.
- Лавр. — Летопись по лаврент. сп., изд. Археогр. Ком. 1872.
- Лавровский — рец. на „Сл.“ в перев. Эрбена, Ж. М. Н. Пр. 1870, жовт.
- Лонгин. — А. В. Лонгинов, Историч. исследование сказания о походе сев. кн. Игоря Свят. на Половцев. Од. 1892.
- Майк. — А. Н. Майков, „Сл. о п. Иг.“ Заря, кн. I, 1870 (і Собр. Стих. 1872 та илш.).
- Макс. — Собр. Сочин. М. А. Максимовича, Киѳ. III. 1880.
- Макс. Сб. у. п. — Максимович, Сборн. украинских песен, Киѳ. 1849.
- Макс. Укр. — Максимович, Песнь о п. Игор., Украинец, 1859, кн. I.
- Макуш. — рец. на 1-е вид. „Слова“ Тихонравова. Ж. М. Н. Пр. 1867, лютий.
- Малаш. — Малашевский, „Сл. о п. Иг.“, поэтич. памятник р. письм. XII в. М. 1871.
- Мансикка — Житие кн. Александра Невского, 1913.
- Маньковский — „Сл. о п. Иг.“ Лирич. поэма звука Боянова“, Житом. 1919.
- Метл. — Метлинский, Народные южнорус. песни, Киѳ, 1854.
- Милл. Вс. — Всев. Миллер, Взгляд на „Сл. о п. Иг.“ 1877; „К вопр. о „Сл.“ — Крит. Обзор. 1879, № 3.
- Милл. Ист. п. — Вс. Миллер, Историч. песни русск. народа XVI — XVII вв. 1915.
- Милл. Ор. — Ор. Миллер, Опыт обозрения р. слов. I, 1865 і Хрестом.; „Еще о Взгляде“ Вс. Миллера на „Сл.“ Ж. М. Н. Пр. 1877, вересень.
- Миндалев — Моление Даниила Заточн. и связ. с ним памятники, Каз. 1914.
- Марков — Беломорские былины, запис. А. Марков. М. 1901.
- Новг. 4-я л. — П. С. Р. Л., т. IV 1915.
- Носов — Белорус. песни, собр. И. Носовичем (Зап. Р. Геогр. Общ. по Отд. этн. V.) 1873.
- Никон. лет. — П. С. Р. Л. X, 1885.
- Огон. — О. Огоновський, „Сл. о п. Иг.“ Поетичний памятник руської письменности XII в. У Львові. 1876.
- Орл. — А. Орлов, Сл. о п. Иг. М. 1923.
- П. — 1-е вид.: „Героическая пѣснь о походѣ... Игоря Святославича... М. 1800 (і передрук М. 1920, ак. М. Н. Сперанського).
- Пам. уч. лит. — А. Пономарев, Памятники церковно-учительной литер. I, 1894 та дал.
- Петруш. — А. Петрушевич, „Сл. о п. Иг.“ Древнерусское эпическое стихотворение из конца XII ст. Льв. 1887.
- Полевой — Истор. русск. народа 1830. II і III; Моск. Телегр. 1883, V, с. 419 — 442.
- Погод. Пс. — Ягичь, Psalterium Bononiense. 1907.
- Пожарск. — „Сл. о п. Иг.“, вновь перелож. Я. Пожарским. СПб. 1819.
- Пот. — А. Потегня, „Сл. о п. Иг.“ 1878 (2 вид. 1914, Харк.).
- Прозор. — Д. Прозоровский, Нов. опыт объяснителн. изложения „Сл.“ СПб. 1881.

- Псалт. Симон. (и др.)—Арх. Амфилохий, Дрeвлeслaв. Псалтирь Симоновская до 1280 г. 2-е вид. М. 1880, I—III.
- Псков 1-я лет. — П. С. Р. Л. IV—V, 1848.
- Псков 2-я лет. — П. С. Р. Л. V, 1851.
- ПСТРЛ — Памятники стар. русск. литер., гр. Кулешева-Безбородко под ред. Н. Костомарова, I—IV, 1860—62.
- Пчела — В. Семенов, Древн. русск. Пч. по пергам. списку, 1893.
- Рыбн. — Песни, собр. Рыбниковым, I—IV, М. 1861—67.
- Сахар. — И. Сахаров, Сказания русск. народа, I, вид. 3-е, 1841.
- Серебр. — Н. Серебрянский, Древнерусск. княжеские жития, М. 1915.
- Сиб. лет. — Сибирские летоп., изд. Арх. Ком. 1907.
- Сказ. о Мам. поб. — С. Шамбинаго, Повести о Мамаевом побоище, 1906.
- Смирн. — А. Смирнов, Сл. о п. Иг. I, 1877, II, 1879.
- Снегир. — Снегирев, Русск. Истор. Сборник 1838, III, I.
- Соф. 1-я лет. — П. С. Р. Л. V, 1851.
- Сперанский — Девгениево Деяние, Исследов. и тексты 1922.
- Срезн. — Материалы для Словаря древнерусск. яз. I—III.
- Татищев — История Российская, кн. III, 1774.
- Тимк. — Лжбопытн. замечания к „Сл. о п. Иг.“, изд. Н. Полевым, Сын Отеч. 1839, VIII.
- Тих.¹ — Н. Тихонравов, Сл. о п. Иг. для учащихя, М. 1866.
- Тих. — те саме, вид. 2-е випр. М. 1868.
- Тих.-Милл. — Былины стар. и нов. записи под ред. Н. Тихонравова и В. Миллера. М. 1894.
- Туницкий — Книги XII малых прор. в древне-слав. переводе, в. I. 1918.
- Флав. Вол. — Рукопись Истории Иос. Флавия Волоколамской библи. № 651; Арх. — рук. Арх. б. М. Ин. Дел.
- Христ. Ап. — Actus epistolaeque apostolorum paleoslovenice ad fidem cod. Christinopolitani saec. XII scripti, ed. Aem. Kaluzniacki. Vindob. M.DCCCXCVI.
- Цертел. — Кн. Цертелев, Опыт собрания стар. малор. песней, 1819.
- Чуб. — Труды этногр. статист. экспед. в Югозап. край под ред. П. Чубинского, 1872—1874.
- Шамб. — „Сл. о п. Игоре“; ред. С. К. Шамбинаго. Универсальн. библи. М. (без року).
- Шамб. Сказ. — С. Шамбинаго, Повести о Мамаевом побоище, СПб. 1906.
- Шейн, Б. п. — П. В. Шейн, Белорусские песни, 1873 (Зап. Р. Г. Общ. V).
- Шейн, Вел. — Великорусс в своих песнях, обрядах... Матер., собр. П. Шейном. I, 1898; II 1900.
- Шейн, Мат. — Материалы для изуч. быта и языка насел. сев.-зап. края, собр. П. Шейном I, 1887; II, 1890.
- Шишков — „Сл. о п. Иг.“ с пер. и примеч. (1805); „Некоторые примеч. на книгу вновь изданную.“ (1819) — див. Полн. Собр. соч. адм. А. Шишкова 1826, чч. VII i XI.
- Эрбен — Dvě zprévü staroruskych, totiž o vupravě Igorově a Zadoština. K. Erben, v Praze. 1870.
- Яковл. — „Сл. о п. Иг.“ ред. и прим. В. А. Яковлева. СПб. 1891 (Учебн. библи.).

ВСТУП.

§ 1. Феодальна Україна-Русь XI—XIII вв.

Нехай які незвичайні форми та ідеї має літературна пам'ятка, — усе-ж її завсіди можна як слід освітлити, розглядаючи її серед тих обставин історичних, що в них вона утворилася, що смаки й інтереси їх вона висловлювала. І що дальша від нас доба, то нагальнішу відчуваємо потребу історично її освітлити. Адже зрозуміти далекий, чужий світ самим-но здогадом, інтуїцією — даремна річ. Кожнісінька доба, кожні сінський період історичний по-своєму одбивається на творчості поетів, хоча-б уже в тому, що ставить поета віч-на-віч до вже перейдених у літературній історії етапів. Цим самим вона дає йому змогу дечого навчитися, дещо запозичити й використати, дарма що може й не цілком наслідуючи готові вже зразки, а тільки відтворюючи несвідомо ремінісценції з царини літературного досліду попередників.

Та й по-за тим доводиться вважати на історію: адже кожен письменник, — новітній чи стародавній, однаково, — дарма що сам він того й не помічає, буває носієм тих а чи інших понять та ідеологій свого часу. Нехай він і не дбає за те, щоб пропагувати ту чи іншу суспільну програму або класову ідеологію, усе-ж він, сам того не помічаючи, завжди відбиває їх у своїй творчості.

Ось чому, перш, ніж удатися до „Слова о полку Ігоревім“, як до літературної пам'ятки, надто цікаво — ближче вдивитися в оточення, що в ньому й для його „Сл.“ утворено, оточення, що його воно змальовує то спочутливо, то осудливо. Автор має певні ідеали, інтереси; чим-же їх, запитаємо, подиктовано? Чим їх обумовлено? Коментар, що окремі місця „Сл.“ пояснює, дивну річ виявляє, як на сучасного нам читача: автор „Сл.“, підносячись часом до не аби-яких височінь моральної свідомості, вихваляє захоплено таких героїв кінця XII в., котрі з нашого погляду на инакшу назву, як грабіжників та розбишак, і не заслуговують. Чим отаку суперечність пояснити? Авже-ж тільки тим, що за умов життєвих на прикінці XII в. моральні оцінки були инакші, як тепер. Саму „красу“ подвига за наших часів уявляють инакше, ніж тоді, як „Слово“ утворювалось. Усе це зрозуміло. Зрозуміле й найближче наше завдання: ми передусім хотіли були-б у цій вступній статті поставити „Слово“ в історичну обстанову, що в ній воно утворилось; одим ми підготували-б читача зрозуміти цю пам'ятку за умов життя давньої України-Руси, — не всієї, звичайно, а тієї зверхньої, владущої класи, що до неї належали

були й герої „Слова“ й автор його. Дарма що ідея ця не нова, все-ж геть аж до нашого часу не було її досказано й виразно зілюстровано фактами; знаходимо її вже в учених, що студіювали „Слово“ у другій половині ХІХ в. Мабуть чи не перший з учених, хто студіюючи „Слово“, завважив його звязок із певним класовим середовищем, був Д. І. Іловайський. У статті своїй р. 1859 (Р. Сл. № 12, 515—520) він намагавсь довести, що в давній Україні-Русі існувала була поезія двірська, князівська,—явище звичайне для середньовічної Європи, сучасної „Слову“. Студіюючи Іловайський „Сл.“, вирішив, що така двірська поезія була й на Русі, бо 1) Боян й автор „Слова“ оспівували князів; 2) наприкінці „Сл.“—слава князям; 3) автор гаразд знає й сучасне йому й минуле політичне становище України-Руси, взаємовідносини князів, а це знати могла тільки двірська людина; 4) за те саме свідчить і добре оброблений стиль „Сл.“ і 5) те, що невідомий автор надто спочутливо й уважливо ставиться до князів та дружини. Ці висновки Іловайського зовсім не дивні; дивніш те, як у нас, за Буслаевим ішовши, всі довший час певнісінькі були, що „Слово“ походженням своїм „народне“. Адже кожнісінький вислів його вказує на культурне середовище. Думку Іловайського повторив був і Стоюнін (О преподав. р. слов. 1864 р.). Цей гадав, що з автора слова „Сл.“ був не хто инший, як дружинно-двірський співак. Богатирський епос, на його думку, створила народня фантазія, дружинний—князівська дружина; але в народ він не перейшов. Р. 1870 у „Зарі“ (№ 1, стор. 81) навіть слов'янофіл А. Маїков доводив, що „Сл.“ належить до двірської поезії. Близький до нього світоглядом Е. Барсов („Сл.“ I, 277, 1887 р.), уважно дослідивши нашу найдавнішу пам'ятку художньої творчості, помітив, що „Слово“, як і Київський літопис „рисуєт для нас собственно только высший слой этой Руси (XII в.)—именно княжеско-дружинную среду, только мимоходом касаясь других классов общества и народа“. Усе це примушує нас, нехай коротенько, схарактеризувати лад давньої України-Руси.

Давньоруське суспільство до ХІІ в. було впорядковано приблизно так: за основну його організацію була громада, що користувалася з самоуправління. Судити й збороняти людиність озброєною рукою мав князь та його агенти. Але вже від половини ХІІ в. починаючи, виразнісінько накреслюється той лад суспільний, що в Західній Європі зветься феодальним.

Колись Кіреєвський писав був: „Воображая себе русское общество древних времен, не видишь ни замков, ни окружающей их подлой черни, ни благородных рыцарей“. На Заході окремі стани ворогували поміж собою. Тимчасом у давній Русі,—запевнює він,—геть-усі стосунки суспільні начеб-то позначалися „согласием“, миром та любов'ю (П. Собр. Соч. II). Дарма що погляди слов'янофільські давненько вже нічого в науці не важать,—усе-ж скоро заходить про давню Україну-Русь та „Слово“—ми раз-у-раз натрапляємо на цілком безпідставну ідеалізацію її, на слов'янофільській традиції засновану. З учених, що писали про

„Слово“, надто цим визначається Е. Барсов (Сл. о п. Иг. I, 279—286). За ним ішли й інші, маюючи князів, як героїв, „рыцарей без страха и упрека“. А тимчасом „Слово“ зрозуміти й витолкувати можна тільки не маючи наперед вирішеної думки, не ідеалізуючи його. Для цього треба тільки увявити собі хоч-би найзагальнішими рисами феодалний лад давньої Київської України-Руси з усіма, що звідси випливають, наслідками.

Ще Карамзін гадав був, що лад Руси являв „подобие системы феодальной“. Соловйов доводив, що побут давньо-слов'янський багато де-в-чому скидається на германський, — отож він і думав, що „норманны быстро сливались с русскими особенно потому, что в своем народном быте не находили препятствий этому слиянию“. „Дружинная жизнь не есть исключительно принадлежность германского племени. Болеслав Польский живет со своею дружиною так же, как Владимир со своею“. Те-ж самісіньке відзначив був і Б. Чічерін. Згодом Соловйов висловивсь за це ще виразніш (у Чт. о Петре В. 1872. р.), маючи на оці такі факти: закладництво, обдаровування дружини маєтками, кріпацтво, знов-же й те, що українсько-руський розвиток історичний підлягає тим самим загальним законам, що й історія західня, з чим слов'янофіли не були згодні. Мілюков і собі припускав, нехай із застереженнями, що лад давньої України-Руси був феодалний (5-те вид. Оч. Русск. Культ., стор. 207). Мало не такої самісінької думки, але вже на інших підставах, був і Ключевський (Боярская Дума; Курс I). Він, знов-таки з застереженнями, одзначив ролю двох клас — військово-службової й духовної, що не самою землею володіли, ба й урядову владу чималою мірою в своїх руках були тримали, от-як нащадки можновладних князів, але в різній градації. Отже „настаивая по разным соображениям на коренном отличии нашего средневекового порядка от феодального, историки наши вместе с тем—одни сознательно, как Соловьев, другие бессознательно, как Ключевский—выяснили существование у нас некоторых основных начал феодального строя“ — каже М. П. Павлов-Сильванський, а він найбільш од усіх прислуживсь науці, виясняючи питання, що нас оце цікавить (Феодализм в древней Руси, 1907, стор. 35). Найдокладніш окреслено феодалний лад на Україні — у „Русской Истории с древн. времен“ М. Н. Покровського (т. I, 1913 р., розд. III—IV). Цей розглядає й економічні умови, що пояснюють, звідки взявсь у давній Україні-Русі феодалізм. Отож, з оцих-о книжок користуючись, накреслимо загальний контур феодалного ладу на Україні. Свідчення літературної пам'ятки літопису, допоможуть нам зілєструвати висновки його, що їх ми були здобули, студіюючи документи. Об'єктивні документів свідчення яскраво стверджує й літопис, що підноситься часом до справжнього патоса vlastивого художнім витворам слова.

„Феодализм, — каже Кареев (Поместье Государство, 54), — есть особая форма политического и экономического строя, основанного на землевладении и это — главное, от чего в той или другой мере зависит и все остальное, начиная с замены отношений подданства отношениями

вассальности с ее иерархической градацией“. „Где нет крупного землевладения, там не может быть и феодализма, существеннейшие черты которого состоят с одной стороны, в раздроблении страны на множество самостоятельных владений, княжеств и привилегированных боярщин-сеньерий, и, с другой стороны, в объединении этих владений договорными вассальными связями, заменяющими позднейшие государственные начала подданства“ (Павлов-Сильванский, Феодализм в древн. Руси, 1907, стор. 45). Отже, за економічну феодальну систему підвалину править велика земельна власність, за господарчу форму—натуральне господарство. Сперечатися про те, що останнє для давньої України-Руси характерне—не доводиться. Те, що князі вганяли за волостями, а дружина, боярство потроху осаджувалися на землі—так само факт надто відомий, тож і нема чого на ньому спинятися.

В міру того, як князівський рід множивсь, Руська земля ділилася була на уділи — отже маємо основну рису феодального ладу: край ділиться на безліч незалежних та напівнезалежних володінь. Незалежність оцю геть аж до початку XVI в. заховували були на Україні-Русі навіть розмірно дрібні князі. Вони не тільки грамоти за великокнязівським зразком видавали, ба й монету свою власну били. Друга феодального ладу риса — це те, що володіння ці об'єднувалися були договірними васальними зв'язками з певною ієрархією; при цьому васали користувалися з землі умовно, залежно від служби—це й на Україні-Русі спостережувано. І з удільних князів та боярства — передусім землевласники — як і з західних графів та дуків.

Як і ці останні, дрібні князі та бояри—стають на службу до державців могутніших, але вдома, у маєткові своєму — лишайються з них сеньйори-державці. Одміна — тільки в процесі феодалізації: на Заході найвищу владу захопили були королівські урядовці, великі барони-землевласники, а на Україні-Русі геть-усі державні права, що їх мали княжата, походженням своїм — спадкові князівські; усі дрібні князівства повстали через розділи (Павл.-Сильв., стор. 87).

Те, що на Україні-Русі існував був типовий феодальний лад, стверджують ще й жалувані пільгові грамоти, од князів видавані (грамоти ці відповідають середньовічним імунітетним дипломам): у нас теж заборонювано „волостелям“ в'їздити в околицю дідичів, світських та духовних, котрі такі грамоти мали (Павл.-Сильв., стор. 80). Як на Заході з великого землевласника, світського й духовного, за середньовіччя був не тільки власник, ба й суддя, мало не державець у межах своїх володінь (він чинив суд та розправу над людьми, котрі жили на його землі, нехай-би й не були з них його кріпаки),— так само і в нас, не самі-но князі, бояри, ба й ігумни „ведали и судили своих людей“, тоб-то тих, котрі на їхній землі жили (Павл.-Сильв., стор. 54), — про це вже в Руській Правді. Вдивляючися, як давню українсько-руську державу збудовано, ми помічаємо, що державна влада, влада князя з його намісниками (на Заході графами), була неначе надбудова над громадами з самостійним

урядуванням (там-же, стор. 53): намісник з його тіунами, як на Заході граф, захоче риси чужого найжджого судді для справ карних і збирача данини, нагадуючи князя з первісної доби (прим. Ігоря, що його забили були деревляни); той-бо „для сбора дани отпралялся самолично с дружиною в полюдье, как бы военным походом в чужую землю, едва-едва признающую его власть“ (там-же, стор. 53). Цитований автор запевнює, наче боротьба громадських спілок проти великого землеволодіння однаковісінька й на Заході, й на Україні-Русі XIII—XVI вв. Коли згадати за літописні звістки про стосунки поміж князями та містами, то можна, здається, вважати, що вони існували були вже наприкінці XI в.

У „Сл. о п. І.“ не аби-яку відграє ролю моральна оцінка осіб та подій XI та XII вв. з погляду автора цієї пам'ятки. Що для цієї оцінки править за підвалину? Живовидячки, тее більш або менш загальне уявлення, що його мало оточення, про добро й лихо, про повинності князеві, його дружини, народу. Їхні вчинки й взаємні стосунки дають авторові „Слова“ матеріал для його оцінок.

Залежно від біблійної ідеології, що підтримувала фактичне становище князів, — вони були не аби-якої за себе думки. „Богъ поставиль насъ волостели в мечь злодѣмъ и въ добродѣтель благочестивымъ“ — ось якими словами каже в літописця кн. Володимир Галицький (1149 р. П. С. Р. Л. II, стор. 392). „Князь не туне мечъ носить — въ мечь злодѣмъ, а въ похвалу добро творящимъ“ (Лавр. 1212 р., стор. 415); але щó мали люди XII—XIII вв. за „добро“ й „зло“ — це вияснити не так-то й просто. Євангельська мораль значною мірою не вичерпує уявлення про ці поняття: воно куди складніше й тісно залежить од усього побуту владущої за тих віків класи українсько-руського громадянства.

Руський князь та дружина — відповідають західньому державцеві й його васалам, що на вірність своєму панові присягаючи, зобов'язувались були виконувати васальну службу, а саме — „пораду й допомогу“ („consilium et auxilium“). На Заході за найдавнішої доби феодалізму панує особиста служба васалова його сюзеренові (там-же, 94), — це й на Україні-Русі XI—XII в. знаходимо. З дружинника-васала не підданий, не наймит князівський: з нього вільний військовий служник своєму панові; стосунки їхні визначає вільна угода, — це-ж самісіньке спостережувано й на Україні-Русі. Міжкнязівські угоди показують, що боярську службу, як і васалювання, засновано не на територіяльному підпорядкуванню, а на вільній угоді служника з паном (там-же, стор. 96—7). І в нас, як і на Заході, васалові вільно було розійтися з сюзереном. Був він йому за „думцю“ (повинність „consilii“) й бивсь за свого князя, своїм життям і майном накладаючи (повинність „auxilii“), про що не раз читаємо й у літопису.

Ось скількись прикладів „consilii“: кн. Борисові „рѣша дружина отня и вои: пойди, сяди в Кыевѣ на столѣ отьнѣ“ (Ип., П. С. Р. Л. 11, 1908 р., стор. 118); дружина радить кн. Ізяславові забити кн. Всеслава (1068 р., стор. 160). Року 1093 кн. Святополк заходивсь був збирати

військо проти половців, „и рѣша ему мужи смыслѣнѣи; не кушайся противу имъ, яко мало имаши вои“... і т. д. (стор. 209). Року 1095 „начаша думати дружина, Ратиборова чадъ, съ княземъ Володимеромъ о погубленѣ Итларевы чади“... (стор. 217). Р. 1100 кн. Святополк і Олег кожен із своєю дружиною „думають“ про кн. Давида, вирішаючи його долю (стор. 249). Р. 1103 Святополк та Володимир Мономах „снястася думати на Долобьскѣ, и сѣде Святополкъ съ своєю дружиною, а Володимеръ съ своєю дружиною, а въ единомъ шатрѣ и почаша думати“ (стор. 252), і нижче, р. 1111, Володимир радиться з дружиною й переконує її йти проти половців (стор. 264—5). Кн. Андрій (р. 1140) „тако рече, съдумавъ съ дружиною своєю: лѣпши ми того смерть и съ дружиною на своей отчинѣ и на дѣдинѣ взяти, нежели Курьское княженіе“ (стор. 305). В'ячеслав — „послушавъ боярѣ своихъ не приложи чести ко Изяславу, отъя города опять“... 1146 (стор. 330). Изяслав... „нача думати съ братомъ своимъ Ростиславомъ, съ дружиною“... 1147 р.... „куда бы имъ пойти“ (стор. 357). Изяслав „мужемъ пришедшимъ на думу рече имъ: се Володимеръ по насъ идетъ, а мы сде стоимы“ і т. д. 1150 р. (стор. 413). Року 1185, здобувши кн. Ігор од в. кн. Святослава, що вже рушив був проти половців, запрошення йти разом, сказав: „не дай Богъ на поганѣ; ѣзда ся отрещи, поганы естъ всимъ намъ обчій ворогъ. Потом же гада Игоръ с дружиною, куды бы переѣхати полкъ Святославлѣ. Рекоша ему дружина: „княже, потьскы не можешъ перелетѣти“... (стор. 637), та инш. Як князі договорюються, то цілують хреста не тільки вони, ба й їхні „мужи“ (стор. 399).

Те, що дружина ставала в пригоді не самою-но порадою, ба й силою („auxilium“), безпосередньо беручи участь у вирішенні суперечки серед князівських усобиць, чимало важило за часів, коли прислів'я „миръ стоить до рати, а рать до миру“ (Ип. 1148 р., стор. 364; 1151 р., стор. 444) було у всіх на вустах; коли, — нехай й уважали були, що „крестъ малъ, но сила велика его естъ“ (стор. 462), проте цілування хресне мало не що-року порушувало. Літописець занотував відданість дружини в особливій формулі: „где узримъ стягъ твой, ту и мы съ тобою готови есмь“ (1146 р., стор. 323) або „где узримъ стягы ваю, ту мы готовы ваю есмы“ (1149 р., стор. 383). Галицькі „мужи“ говорять до кн. Изяслава: „...„хочемъ за отца твоего честь и за твою головы свою сложити“, то-що (1153 р., стор. 466); р. 1178 „...„в градѣ Володимерѣ вѣсташа бояре и купци рекуще: „княже, мы тобѣ добра хочемъ, за тя головы свои съкладываемъ“... (стор. 605). Що не були це самісінькі-но слова, те доводять численні випадки, коли дружина гинула в бою: Ярослав, що його р. 1018 побив був Болеслав, утік до Новгороду з чотирма дружинниками (стор. 130); з війська Ігоря Святославлича, що його вславило „Слово“ — заціліли всього 215, за іншою звісткою навіть п'ятнадцятеро чоловіка, за третьою тільки один. При цьому князь наражавсь був на значно меншу небезпеку: коли його переможено, він здобував гірший уділ, або-ж повинен був унести викупне, тимчасом дружина покiрливо

гинула за свого державця. Приклад — р. 1168: „яша Половци Шварна за Переяславлемъ, а дружину его избиша и взяша на немъ искупа множество“ (стор. 527). Не дурно — бій, смерть — зветься „судом Божиим“ (стор. 299). Дбаючи за дружину, князі повинні були пам'ятати слова свого родоначальника, що їх літописець наводить за переказом: „сребромъ и златомъ не имамъ налѣсти дружини, а дружиною налѣзу сребро и злато, яко дѣдъ мой и отець мой“ (стор. 111). Йдучи за ним, Святослав Ростиславич „имѣнія не щадяше, не сбираше злата и серебра, но даваше дружинѣ“ 1172 (стор. 551); герой „Слова“, Володимир Глібович, „бѣ любя дружину, и злата не сбирашеть и имѣнія не щадяшеть, но даяше дружинѣ“... 1187 р. (стор. 652); Давид Ростиславич, Смоленський князь, і собі „злата и серебра не избираше, но даваше дружинѣ, бѣ бо любя дружину“... 1197 р. (стор. 703). Е. Барсов зауважує: „Дружина участвовала и в делении добычи и полона“; справді, літописець раз-у-раз це відзначає: „и бысть радость велика: дружина ополонишася, и колодники поведоша, оружья добыша и конь и возвратишася домой“... 1185 р. (Лавр., стор. 376), або — після перемоги Василька Ярополковича „обога тишася дружина его оружиемъ и кони“... 1165 р. (П. С. Р. Л., II, стор. 526). Доводилося не вважати на надсильства, що їх чинила недисциплінована дружина над городянами та селянами. Коли дружина Ярославова, бешкетуючи в Новгороді, знущується з мешканців його й тії повстають і дають одсіч, кн. Ярослав карає новгородців (стор. 127). Року 1178 дружина кн. Всеволода Юрійовича, дарма що мешканці м. Торжка й погодилися були сплатити данину, ба й князь із того був удоволений, — „удариша в конѣ и взяша городъ, мужи повязаша, а жены и дѣти на щить, и товаръ взяша, а городъ пожгоша весь, за Новгородскую неправду“ (Лавр., стор. 366). Відомо, як докладно оповідає галицько-волинський літопис про галицьких бунтівників-бояр, що являють гаразд знаний тип задирикуватих феодалів Заходу: „независимость, воинственность, самоуправство — таковы типичные черты феодалных баронов“ (Павл.-Сильв., 117). Ці самісінькі риси подибуюмо й у стародавньої українсько-руської дружини.

У нас не було замків, та були городища із залогамі — видима річ одтоді, як кн. Володимир Святий посаджував був у країні своїх варягів; отакі фортеці будували як світські, так і духовні „владики“.

Военна професія — ось основна риса західнього феодала (Павл.-Сильв., стор. 118); він мав на чолі своїх служників захищати володіння й тих, хто звівсь на його захист: лихо містові без князя. Не маючи князя, новгородці страждають (1141 р., Ип., стор. 308), зовсім не через те, що з них були завзяті монархісти, але через те, що не мають озброєного захисту. „Тогда тяжело бяше Кияномъ, не остал бо ся бяше у нихъ ни единъ князь у Киевѣ“, читаємо трохи згодом (1154 р., стор. 476). Року 1189 кн. Ростислав Берладничич, що його запросили були галичани, приїхав до них князувати, але побачивши „лестъ“ їхню — поїхав геть. Отож угри, „вѣдающе лестъ Галичькую, яже Галичинѣ ищють себѣ князя Руского“, завзялися були всяково із них та їхніх жінок і дочок знущатися,

„Галичани же почаша тужити велми и много каяшася, прогнавшє князя своего“ (стор. 665).

Бояри наші, як і феодали західні, мали свою дружину, або „отроков“: на перших-же-таки сторінках літопису, під р. 945, читаємо: „Рекоша дружина Игорєви: ,отроци Свѣнелъжи изодѣлися суть оружьемъ и порты“, то-що (Лавр.). Ян, син Вишатин, ходить „дань емлюще“ з дружиною й з своїм попом (Ип., стор. 165). Це не аби-якої ваги надавало їм у той, на війни рясний, час.

Підчас частих заколотів, межиусобиць та наскоків удільної доби, декотрі громади й окремі особи своєю охотою віддавалися були під бояр, бажаючи здобути від них захист та допомогу; це те, що на Заході звалося „комендація“, у нас — „закладництво“ (Павл.-Сильв., стор. 61). Шукаючи захисту під дужою рукою князевою, не тільки міста, але й окремі особи вдавалися були по допомогу й до дужих дружинників. Явище цеє тотожне тому, що ми бачимо й на Заході. Отож і мало воно такі самі причини й наслідки економічні.

Окрім князя та дружини, до владущої в феодальному суспільстві верстви належало ще й духівництво. Воно й на Україні-Русі поважненьку одграло ролю. Це й літописець раз-у-раз зазначає; він згадує про те, що декотрі князі занадто вже духівництво полюбляли: отож в. кн. Ярослав Володимирович „попы любяше повелику, излиха же бѣ любя черноризьци“ (Ип., стор. 139), йдучи за своїм батьком, що коривсь єпископові навіть у справах світських. Те саме каже літописець і про в. кн. Всеволода Ярославовича († 1093) й про багатьох його наступників: „воздая честь єпископомъ и прозвутеромъ, излиха же любяше черноризцѣ“ (стор. 207). Що правда, користуючися з отакої плохенької його вдачі, „начаша тивунѣ его грабити люди и продаяти“ (стор. 208). Давня Русь по всіх її просторах знала різні типи „владик“. Були — аскети, от як мітр. Іван „скопчина“, що його вивезла була з Греччини побожна княгиня; були енергійні адміністратори, навіть письменники, рідше — подвижники, що за них згадувано в літопису. Певною мірою ідеальний образ єпископа маємо в характеристиці Ростовського владика Пахомія († р. 1216): „сѣ бѣ блаженный єпископъ избраникъ божий, и истинный бѣ пастырь, а не наимникъ; сѣ бѣ агня, а не волкъ, не бѣ бо хитая от чюжихъ домовъ богатства, ни збирая его, ни тѣмъ хваляся, но паче обличаше грабителя и мздоимца, ...сиротами добрѣ пекыйся, милостивъ зѣло къ убогимъ и вдовицамъ, ласковъ ко всякому убогому, не согбенѣ руцѣ имѣя на вданьє ихъ, но отверзенѣ отинудъ, смѣренъ, кротокъ, исполненъ книжнаго ученья, всѣми дѣлы утѣшая печалныя“... (Лавр., стор. 417). Але знала давня Русь ще й інших владик, от як Лука або Федір. Про першого з них довідуємось з Новгородського 2-го й 4-го літописів; єпископував він аж 23 роки, висвячений р. 1036 (за инш. 1030 р.) і р. 1055 „клевета бысть на архиепископа Луку отъ своего холопа Дудики: и изыде изъ Новагорода и иде к Киеву и осуди митрополитъ Ефремъ и пребысть тамо 3 лѣта“. Року 1058 владика, відбувши епітимію, або

виправдавшись — „прія столъ свой в Новѣгородѣ и свою власть; Дудици же холопу — оскомины быша: урѣзаша ему носа и руцѣ обѣ отсѣкоша и збѣжа в Нѣмци“ (П. С. Р. Л. IV, ч. I, 1915 р., стор. 118; Новг. літ. 1879 р., стор. 3). Отак-о відомстивсь Дудиці побожний єпископ-феодал, що напучував паству у відомому повчанні любити ворогів і не чинити зла. Про єп. Ростовського Федорця, що його собор і світська влада тяжко скарали („языка урѣзаша, руку правую отсѣкоша и очи ему выныша“), літописець повідає: „много пострадаша человѣци от него въ держание его, и сель изнебыша, оружья и конь, друзии же работы (= рабства) добыша, заточѣнья же и грабленія; не токмо простъдемъ, но и мнихомъ, игуменомъ и ереемъ безъмилостивъ сый мучитель, другимъ человѣкомъ головы порѣзывает и бороды, а другимъ очи выжигаше и языкы вырѣзывает, другыя же распиная по стѣнѣ и муча немилостивнѣ, хотя въсхытити от всех имѣние, имѣнія бо несуть, яко адъ“ (П. С. Р. Л., II, 1172 р., стор. 552; Лавр., стор. 337, р. 1169).

Єпископи втручалися в політичне життя й межикнязівські відносини. Року 1101 кн. Святополк узяв у полон Ярослава Ярополчича „и окова и приведе и до Киева, и молися о немъ митрополитъ и игумени и умолиша Святополка, и узаводиша и у раку св. Бориса и Глѣба, и сняша с него (Ярослава) оковы и пустиша и“ (П. С. Р. Л., II, стор. 250). Митрополіт „снимає“ хресне цілування з князя, що присягавсь: в. кн. Київський Рюрик р. 1195 дав своєму затьові низку міст, що їх раніш він, цілуючи хреста, обіцявсь був кн. Всеволодові. Коли-ж Всеволод взявсь допомагати волостей — „рече митрополит Рюрикови: „княже, мы есмы при- ставлены в Руской землѣ от Бога востягивати вас от кровопролитья“... усе-ж зняв хресне цілування з Рюрика, тоб-то його присягу не воюватися проти Всеволода, й узяв на себе відповідальність за те, що її порушено (стор. 684). Так само зробив ігумен Григорій р. 1127: „Приде Ярославъ из Мурома и поклонися Местиславу, река: „хрестъ еси ко мнѣ цѣловаль, пойди на Всеволода“, а Григорій ігумен умовляв кн. Мстислава не воюватися, кажучи: „на мя будетъ грѣхъ, аже переступишь хрестное цѣлованье“ і весь собор ерейський: „на ны буди ть грѣхъ, створи миръ“. И створи волю ихъ и переступи хрестъ къ Ярославу — и плакася того вся дни живота своего“ (Лавр., стор. 282). Ось як багато важили „князі церкви“ й ерейський собор у давньому українсько-руському феодалному суспільстві.

Отож князі на оту силу їхню вважали й цінили не самий моральний бік її: митрополіт та єпископи, як і інші великі васали, мали своє військо. Кожен єпископ і митрополіт був за васала великому князеві. „Митрополчья военная дружина должна была итти в поход вместе с дружинами последнего, а про войну, коли азъ самъ великій князь сяду на конь, тогда и митрополчимъ боярамъ и слугамъ; бояре поступали на службу к епископам, как и к князьям с обязательством отбывать воинскую повинность и нести службу при дворе архиерея, за что получали от него

в пользование земли, где в свою очередь могли использовать своих военных слуг“ (Покровский, Ист. России, I, стор. 89).

Отак будовано драбину стосунків, що нагорі її, як і в Західній Європі, був в. князь, унизу — смерд, межі ними в ерархічному порядку залежності — великі й дрібні васали, світські та духовні. І князі, й дружина, знов-же й найвище духівництво гноблять, ще й зневажають смерда й холопа (адже безсилі та безправні вони) — однаковісінько як і на Заході. У давньому українсько-руському письменстві про смерда й городянина згадувано мало. „Слово о судиях и властелех“, височеньке становище князів одзначивши („яко отци есте миру“), закидає їм: „не рассматриваете, иже продають люди, неправедный судъ судяще, не смотряще отинудь правды, но акы у кого много взяти — тотъ правъ“. Далі цю думку висловлює ще різкіше: „поставляете тивуны, мужи небогобоязнывы, товара дѣля напустивши в люди, яко бѣшена пса“... Слуги князівські катують та доводять до злиднів простих людей, — авже-ж що з князів тоді „причастники и сообщники“ в грабунку (Пономарев, Пам. церк.-уч. лит. III, стор. 116—119). Та князі, либонь, не дуже на ці закиди вважали. Хіба тільки про Мономаха доховав літопис згадку, що з нього був оборонець простого люду, та й то з мотивів чималою мірою господарчих. Року 1103 Володимир з Святополком та дружиною в Долобську ладнаються йти проти Половців, „и начаша глаголати дружина Святополка: „не веремя веснѣ воевати — хочеш погубити смерды и ролью имъ“. И рече Володимиръ: „дивно ли, дружино, яже лошади кто жалуеть, еуже ореть кто, а сего чему не рассмотрите, оже начнетъ смердъ орати, и Половчинъ приѣха вдарить смерда стрѣлою, а кобылу его поиметь, а в село вѣхавъ, поиметь жену его и дѣтѣ и все имѣнье его возметъ; то лошади его жалуешь, а самого чему не жалуешь?“ (П. С. Р. Л., II, 252—3 і 1111 р., стор. 265; Лавр., стор. 267). Автор „Слова о п. Іг.“ сумно малює, як хижі птахи жеруть трупи там, де колись перегукувалися були орачі.

Дашкевич, виходячи з слів І. Аксакова й Ор. Міллера — „мы, русские, не рыцари, мы — сам народ; мы — plebs“, й із думки істориків права, наче-б-то в давньому минулому на Україні-Русі станів та різких станових перетінок не було, — спробував був зібрати факти, що промовляють про лицарство в давній Україні-Русі та єднання її з Заходом у царині лицарських ідей та ідеалів (Чт. О. Нест. Лет., т. XV, 1901, в. 4, стор. 129; т. XVI, 1902 року, в. 4, стор. 1).

Справді літопис доховав нам сліди „лицарських“ подвигів, відважних наскоків, прояву видатної мужности й невтомности. Німці дивом дивувалися з краси лицарського озброєння руських, що прийшли були з кн. Данилом допомагати уграм; українсько-руські князі, за літописами і „Словом о п. Іг.“ надто були цінили честь, славу (прим. р. 1152 див. Ізяслав про честь, П. С. Р. Л., II, 448—9); р. 1149 польський король Болеслав Кучерявий висвятив був на лицарів багатьох синів боярських (П. С. Р. Л., II, стор. 386); дарма що в нас не було лицарського „служіння

дамам“, усе-ж не сперечаємось із Дашкевичем, що становище жінки у нас за періоду перед-монгольського було вище, як на Заході; нехай українсько-руські князі й користувалися з зброї з латинськими девізами, що про честь говорили; нехай навіть кн. Данило ходив у Чехи тільки за-для слави, нехай й інші князі воювалися, „чтобы показать себя и помочь своим друзьям безо всякой для себя выгоды“, а на те, на чийому боці перевага, й не дивилися (Дашкевич, XV, 4, стор. 138, 141); справді—наші князі, як і середньовічні лицарі західні—проводили уперті війни з невірними. Геть-усе це справді риси подібні до рис західнього світу. Але пригляньмося до військової діяльності наших феодалів: чи-ж справді вона була така некорислива?

Походи давніх руських князів на Половців, Литву, Фіннів мають виразнісінькі ознаки експедицій по здобич, по золото, срібло, коштовну одіж, зброю, худобу, а головне—по живий товар, по людей, що їх можна було обернути на рабів. Літопис раз-у-раз за це свідчить.

Ходили в похід не за-для якоїсь там „ідейної“ боротьби з степняками та осельниками північних лісів, але спочатку—для самооборони, згодом—для „полону“. Р. 1147 „шедъ Святославъ и взя люди Голядь верхъ Поротве, и тако ополониса дружина Святославля“ (П. С. Р. Л. II, стор. 339). Року 1165 „Василько Ярополчичъ изби Половци на Руси, много же ихъ руками изоима, и обогатиса дружина его оружьемъ и кони, и самъ искупа много има на нихъ“ (стор. 525). Року 1169 „ходиша Ольговичи на Половци, бѣ бо тогда люта зима велми. И взя Олегъ вежѣ Козины, и жену, и дѣти, и злато, и сребро. А Ярославъ Беглюковы вежѣ взя; и похваливше Бога и пречистую его Матеръ възвратишася вѣ свояси“ (стор. 532). Року 1710 підчас походу в. кн. Мстислава Ізяславича на тих-таки Половців „толико взяша полона множество, яко же всимъ Рускимъ воемъ наполнитися до избылья и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты и конми“... (стор. 540). Року 1173 воевода Борис Жидиславич ходив на Болгар „и взяша сел б а семое городъ, мужѣ иссъѣкоша, а жены и дѣти поимаша“ (стор. 565). Року 1178 кн. Великого Новагорода Мстислав „поиде на Чудськую землю, и вшедъ в ню и стоя в ней до того же дни воюя по всеи землѣ ихъ; и тако пожже всю землю ихъ и ополонившеса челядью и скотомъ и възвратишася во свояси, приимше от бога на поганья побѣду“ (стор. 608). Наймані Чорні Клобуки беруть р. 1190 Половецького хана Кобана, але випускають його „на искупъ“ (стор. 672). Половці й собі те-ж саме чинили з руськими князями. „В лѣто 6699 (1191) сдумавъ Игорьъ (герой „Слова о п. Іг.“) с братьєю ити на Половци, и шедше ополониса скотомъ и коньми, и возвратишася во свояси“ (стор. 673); другий похід по здобич був уже невдалий. Зате-ж „честь великую“ мав той, кому щастило й він приводив здобич. Коли „полона“ бувало забагато, лишок попросту винищувано. Року 1193 кн. Ростислав пішов на Половців: „и удариша на росвѣтѣ на нихъ и ополониса Ростиславъ и Чернии Клобуцѣ скотомъ и коньми, и челядью, и колодникъ много изимаша;

княжичевъ их и добрыи мужи имаша, и колодники и кони, и скота, и челяди и всякого полона и не бѣ числа, и похвалившѣ всемилостиваго бога, приемши от бога на поганяя побѣду и возвратишася во свояси со славою и с честью великою“ (стор. 677—8).

Ярослав Всеволодович р. 1226 ходив з Новагорода на Емь і повернувшись „славя и хваля Бога, ведый множество полона, якоже сущи с ним не возмогоша всего полона отнести, но овыхъ сѣчаху, а иныхъ множество пушчахуть опять в свояси“ (Лавр., стор. 426).

Перед нами похід, швидше наскік Муромського князя Юрія Давидовича р. 1228 на Мордву: „вшедь в землю Мордовскую, Пургасову волость, пожгоша жито и потравиша, и скоть избиша, полонъ послаша назадъ; а Мордва вбѣгоша в лѣсы своя, в тверди; а кто не вбѣгль, тѣхъ избиша наѣхавше Гюргеви молодии в 4 день генваря“ (стор. 428). Чим отакий наскік ризниться від половецьких, напр., наскоків на Україну-Русь?

Похід короля Данила з сином Левом та инш. на Ятвягів р. 1256 надто багатий на подробиці, що характеризують тодішні способи провадити війну: Лев „обѣхавъ село и сѣче все, одинаго же приведе“ (стор. 832). Данило й Лев одних бранців в'яжуть, інших „сѣчухуть“, далі „избиша колодники“, „жъжаху дома ихъ и пленяху села их“; „ставши же на Правищихъ на ночь, поймавши же имѣнія ихъ, пожгоша дома их; наутрея же поидоша, плѣняюще землю и жгуше“... далі перераховується поспалювані й пограбовані села та міста (П. С. Р. Л., II, стор. 832—835). Та на цих прикладах ми й обмежимось, одзначивши тільки, з якою втіхою перераховує літописець захоплену здобич, — не з меншою, як і автор „Сл. о п. Іг.“. Цілком можливо, що винищувати й грабувати сусідніх инородців диктувала економічна й історична потреба; але добачати тут „лицарство“, що будь-якими високими, ідеальними мотивами керується, навряд чи буде справедливо. Боротьба проти „невірних“ у нас була, ще й надто жорстока, але це явище иншого роду, ніж війна з релігійних або инакших яких ідеалістичних мотивів.

Літопис чимало оповідає про те, як князі й дружина їхня боролися за „волості“. Але-ж боротьба ця не була платонічна, ба надто реальне мала на оці. Не самісінькі-но військові реквізиції тягли князі з волости, сплачувала вона їм і судові податки, давала й инші прибутки. Зрозуміло — що більшу територію певна волость посідала, що численніша людність її оселяла, то більші прибутки мав з неї князь. Сплачував усі ці податки й данини народ, і натомість сподівався він, що князь оборонятиме його. Отож природньо, що князі бажали здобути як-найвигіднішу волость: коли, прим., Київ спустів і зубожів, кн. Андрій зоставсь на півночі, а Київ оддав, кому хтів. Воюючи, плондруючи волость сусідову або суперникову, князь-переможець не тільки добував здобич — бранців-рабів, що їх можна було використувати безпосередньо, продавши або повипускавши за „искуп“. Він і платіжну здатність волости зменшував, послабляючи цим свого супротивника. Траплялося, що князі зобопільно

один одного плондрували, і тоді страждали мирні осельники: у кн. Юрія супротивники його р. 1152 захопили були Городець і спалили, а він каже: „же есте мой Городець пожгли и божницю, — то я ся тому отожду“ (П. С. Р. Л., II, стор. 456). І князі, вганяючи за бранцями та майном мешканців звоєваних міст, воювалися один з одним, поодинці або гуртом, з своєю дружиною або з найманим військом — Торками, Берендичами, Чорними Клобуками, Коуями, нарешті з Половцями; декотрі князі навіть поріднилися були з Половцями. У межиусобицях руських князів не аби-яку участь беруть і західні сусіди, польські та чеські князі, угорський король; згадується й за „нїмчичей“.

Зберімо скількись фактів, які змальовували-б походи й межикнязівські усобиці, що за них згадує „Слово“; одразу побачимо, чим князі керувалися, й хто найбільш страждав од цієї безнастанної колотнечі.

Взимку р. 1067 Ярославичі — Ізяслав, Святослав та Всеволод „придоша къ Мѣнску, и Мѣнянѣ затворишася в градѣ; сижє братья взяша Мѣнескъ, исьсѣкоша мужи, а жены и дѣти взяша на щиты“ (П. С. Р. Л., II, стор. 156). Володимир Мономах (за нього літописець не згадує, але він безперечно був тут разом із батьком та дядьками), добрий та „ідеальний князь“, як чимало істориків запевнює, про цю подію оповідає в своєму заповіті так: „изѣѣхахом городъ и не оставихомъ у него ни челядина, ни скотины“ (Лавр., стор. 239). Що місто ворогове палили — була це річ звичайнісінька. Не тільки місто з димом пускали, ба-всенюку людність чоловічу до краю винищували. Усе це виходило до програми військових дій. Кн. Олег спалив р. 1096 Суздаль (П. С. Р. Л., II, стор. 228). Р. 1140 Всеволод Ольгович рушив був з Вишгорода до Київа, „изрядивѣ полкы, и пришедѣ, ста у города в Копыревѣ конци и нача зажигати дворы, иже суть предѣ городомѣ в Копыревѣ кончи“ (стор. 302). Року 1147 Ізяслав та Ростислав добули трое міст, „Ізяслав же повелѣ зажечи грады ты“ (стор. 358). Кн. Давидовичі скаржаться р. 1149 кн. Юрієві Довгорукому на Ізяслава: „пришедѣ землю нашу повоевалѣ и по Задѣсеню города наши пожегѣ“ (стор. 377). Р. 1171 посадник Паук „города многы повоевавѣ и пожегѣ, воротися во свояси“ (стор. 546). Кн. Лев під Опавою р. 1254, порадившись з дружиною, ухвалив: „да наутрѣя преидуть рѣку и обидут градъ и пожгутъ вся виѣшняя храмы и ограды и гумна“ (стор. 823), то-що. Заразом нещадно винищувано мирних мешканців, чоловіків переважно. Навіть літописець, дарма що звик він до сучасних йому звичаїв, осуджує це. Повертаючись Ізяслав до Київа, після того як Всеслав звідти втік, надсилає наперед свого сина Мстислава: „и пришедѣ Мьстислав исьсѣче Кыаны, иже бяху высѣкли (визволили з в'язниці) Всеволода, числом 70 чада, а другыя исьслѣпиша, другыя без вины погубивѣ, не испытавѣ“ (стор. 163).

Коли князі ходили проти кн. Давида, що потемнив був кн. Василька, „Давидѣ затворися у Володимерѣ; онѣма же ставшима около Всеволожа и взяста копьемѣ город и зажьгоста огнемѣ, і выбѣгоша людѣе [от] огня, и повелѣ Василько вся исьѣщи и створи Василько мьцене на

людехъ неповинныхъ и проляя кровь неповинну“ (стор. 242). Літописець підкреслює „безъ вини“, „кровь неповинну“; але князі живовидячки инакше думали, навіть ті, котрих мали за кращих; „бросивший нож“ у князівський рід Давид — тільки здобув уділ гірший, як був у нього досі, і зобов'язавсь утримувати кн. Василька, що його він був потемнив; а р. 1116, коли кн. Гліб „бѣше воевалъ Дрѣговичи и Случескъ пожегъ и не каешеться о семъ, ни покараешеться“ — Володимир Мономах „омиривъ“ його... дав йому Мінськ (стор. 283).

Але вернімось до літописних епізодів, що характеризують, для чого ті війни межикнязівські проваджувано.

Р. 1135 кн. Всеволод з братчиками своїми і з Ізяславом та Святополком Мстиславичем „поидоша воююче села и города Переяславской власти и люди сѣкуще доже и до Киева придоша и Городецъ зажгоша; на св. Андрѣя день ѣздяху по оной сторонѣ Днѣпра, люди емлюще а другыя сѣкуще, нѣ утягшимъ перевестися имъ... плениша же и скота бещисленое множество“... (П. С. Р. Л. II, стор. 296). Р. 1146 Володимир і Ізяслав Давидовичи і Мстислав Ізяславич прийшли до Новгороду з своїм військом та з Берендичами й стали до бою: „и бысть налога велика гражаномъ и вбодоша я въ врата острожная, и много бѣ у нихъ убитыхъ и раненыхъ“. Билися вони аж до вечора і захопили в лісі три тисячі кобил, одну тисячу коней, „пославше же по селамъ, пожгоша жита и дворы“ (стор. 331—2). Того-ж-таки року, подолавши кн. Святослава, князі-переможці забирають собі всенюку його челядь і товар (худобу) (стор. 335—7). Р. 1148 Ізяслав з військом дядька свого В'ячеслава й допомічним загоном Угрів рушив був до Чернігова, але князі, що його опосіли, до бою не стали, і він „пожже вся села их оли до Боловоса. Нача Изяславъ молвити: „се есмы села их пожгли вся и жизнь их всю, и они к нам не выидуть; а поидемъ к Любчю, идеже их есть вся жизнь““ (стор. 361). Р. 1149 кн. Ізяслав і Ростислав „поидоста внизъ по Волзѣ... и начаста города его (Гюргя) жечи и села и всю землю его воевати... и полонъ много принесоша и много зла земли той створиша“ (стор. 371). Знищуючи майно супротивникове, до краю плондрували всенюкий його статок: коли р. 1151 кн. В'ячеслав та Ізяслав облягали Київ, їхні вояки й Чорні Клобуки „велику пакость створиша“ — „села пожгоша и огороды вси посѣкоша“ (стор. 428). Р. 1158 Ізяслав Давидович воює й палить села поблизу Турова (стор. 491). Кн. Мстислав Андрієвич облягає р. 1168 (за Лавр. рахунком) у Києві Мстислава Ізяславича й здобуває місто, „сего же не было никогда же. А Мстислав Изяславичъ бѣжа с братомъ ис Киева Володимерю с малою дружиною, а княгнню его яша, и сына его и дружину его изымаша и весь Киевъ пограбиша, и церкви и манастырѣ, за 3 дни, и иконы поимаша, и книги и ризы“ (Лавр. стор. 336). Та це у коротенькому оповіданню, а в південному, київському літопису (під 1171 роком), дак там про здобуття це оповідається куди докладніше та красномовніше: „Взятъ же бысть Киевъ мѣсяца марта въ 8, въ второѣ недѣли поста, в середу, и грабиша за 2 дни весь градъ, Подолье и Гору,

и манастыри и Софью, и Десятинную Богородицю, и не бысть помилования никомуже ни откуду же, церквамъ горящимъ, крестьяномъ убивае-момъ, другимъ вяжемымъ; жены ведоми быша въ плѣнъ, разлучаеми нужею от мужий своихъ; и младенци рыдаху зряще материй своихъ; и взяша имѣнья множество, и церкви обнажиша иконами, и книгами, и ри-зами, и колоколы изнесош; а всѣ Смолняне и Суждалци и Черниговци и Олгова дружина и вся святыни взята бысть; зажьженъ бысть и манастырь Печерский св Богородица от поганых, но Богъ молитвами святыя Бого-родица съблюде и от таковыя нужда. И бысть в Киевѣ на всих чело-вѣцехъ стенание и туга и скорбь неутѣшимая и слезы непрѣстанныя“ (П. С. Р. Л., II, стор. 545). Кн. Андрій Юріевич надсилає р. 1173 воеводу свого Бориса Жирославича до Великого Новгорода: „и пришедше толко в землю ихъ много зла створиша, села взяша и пожгоша и люди ис-коша, а жены и дѣти и имѣния взяша и скоты поимаша“ (стор. 560).

Як ставилися князі до „своіх“ — показує отакий випадок: р. 1174 Ярослав Ізяславич „сѣл на Киевскомъ столе“, але всидів недовго — того-ж-таки року його прогнав Святослав Всеволодич, захопивши його жінку й дружину. Та скориставшись з того, що Святослава якийсь час у Києві не було, прийшов він був знову до Києва, кажучи: „подъвели есте вы на мя Святослава — промышляйте, чимъ выкупити княгиню и дѣтя“. Коли-ж вони не знали, що йому й казати, він „попрода весь Киевъ, и игумены и попы и черныцѣ и черницѣ, латину и гостѣ“... (стор. 579). Р. 1177 (Лавр.) Гліб, Рязанський князь, напав на м. Володимир „с Половци с погаными. Много бо зла створи церкви Боголюбьской, юже бѣ украсилъ Андрѣй, князь добрый, иконами и всякимъ узорочьемъ, златомъ и сребромъ и каменьемъ драгимъ; и ту церковь повелѣ выбивши двери разграбити с погаными; и села пожже боярская, а жены и дѣти и товаръ да поганымъ на щитъ, и многы церкви запали огнемъ“ (Лавр., стор. 363). Князь Всеволод, перемигши полк Мстиславів (1147 р., Лавр.), „възвратися Володимерю с честью великою, а Володимерци и дружина поведоша колодники и скот погнаша и кони, славяще Бога и святую Богородицю и крестную силу, его же переступили бяху Ростовци и бояре“ (Лавр., стор. 362). Р. 1178 у Волоку Ламському князь Всеволод Юріевич схопив кн. Ярослава Мстиславича, свого небожа, „и городъ пожже, и людье бяху выбѣгли, а жита пожгоша“ (стор. 367). Й усе-ж літописець зве його „благосердъ сый“ (стор. 368) — а чи з сервілізму, а чи йдучи за загальновживаним літературним шаблоном. Один з героїв „Слова о пл. Іг.“, кн. Володимир Глібович, що, коли він помер „Украина много постана“, як висловлюється літописець, р. 1183 „разгнѣвался... иде на Севѣрьскиѣ города и взя в них мног добытокъ“ (П. С. Р. Л., II, стор. 629). Та це ані трохи не пошкодило вихвалити його й у літопису й у „Слові“. Року 1196 князь Роман надіслав був своїх людей повоювати волость Ростиславлеву, а Ростислав із військом — „повоеваша и пожгоша волость Романову около Каменця, и тако ополонившеса челядью и скотомъ и отместившеса возвратишася во свояси“ (стор. 698). Незабаром Київ

удруге спіткало страшенне лихо. У січні р. 1203 (Лавр.) „взятъ бысть Киевъ Рюрикомъ и Олговичи и всею Половецъскою землею... не токмо едино Подолье взяша и пожгоша, ино Гору взяша и митрополью святую Софью разграбиша, и Десятинную святую Богородицю разграбиша, и манастыри всѣ, и иконы одраша, а иныѣ поимаша и кресты честныя и сосуды священныя и книги и порты блаженныхъ первыхъ князей, еже бяху повѣшани в церквахъ святыхъ на память собѣ — то положиша все собѣ в полонѣ“ (Лавр., стор. 397).

Цікаво відзначити, що мало не те-ж самісіньке, геть аж до „портвъ блаженныхъ первыхъ князей“, каже літописець і про татар, оповідаючи, як вони пограбували були м. Володимир 7 лютого р. 1237. Та історики наші, чимало кажучи про татар, надто малу звертали увагу на те, що їхні подвиги хіба тільки де-в-чому різнилися від звичайного способу князів збагачувати себе й військо, і то не тільки українське, але й наймане — Половецьке, Торків, Берендіїв та инш.

Татарська навала насувалася чим-раз ближче. Та українсько-руські князі, на те ані трохи не зважаючи, й далі один одному волості руйнують. Р. 1234 Данило й Мстислав Глібович ідуть до Чернігова й звідти „поидоша плѣнячи землю, поимаша грады многое по Деснѣ“ (стор. 772). Р. 1250 після перемоги кн. Данило „город зажже, еже Ростислав создал, иде же в Холмъ с колодники многими“ (стор. 806); нижче літописець каже про вояків Данилових „идушим же имъ и плѣнящимъ и жгушимъ землю ихъ“ (стор. 812).

Надто рано й далі частенько трапляється у літопису вираз „взятъ на щитъ“. Отже р. 1116 „Давидъ съ Ярополкомъ узя Дръютескъ на щитъ“ (стор. 283); р. 1147 Ізяслав Мстиславич з братом Ростиславом „пришедше ко Всеволожю полкы своими и взяша Всеволожъ градъ на щитъ“ (стор. 358). Ізяслав Давидович р. 1159 „взя городъ княгининъ на щитъ Святославлеѣ“ (стор. 502). Городяни надто були страхалися, що місто їхне отак-о добуто буде. Яскраво за це промовляє факт, у літопису занотований, коли з городян правили були срібло, загрожуючи инакше „взятъ (місто) на щитъ“ (1151 р., стор. 417). Що саме визначало „взятъ (місто) на щитъ“, про це ми довідуємось не тільки з опису, як Київ сплюндровано р. 1171. Літописець вкладає героєві „Сл. о п. Іг.“, кн. Ігорєві Святославичєві, отаку мову — мову-каяття — після поразки, що її зазнав він од Половців. „Помянухъ азъ грѣхы своя предъ Господомъ Богомъ моимъ, яко много убиство, кровепролитъе створихъ в землѣ крестьяньстѣй, яко же бо азъ не пощаждѣхъ христьянъ, но взяхъ на щитъ городъ Глѣбовъ у Переяславля. Тогда бо немало зло подѣяша безвиннии христьяни, отлучаеми отецъ от рожений своих, братъ от брата, другъ от друга своего, и жены от подружий своихъ, и дщери от материй своихъ, и подруга от подругы своя, и все смятено плѣномъ и скорбью тогда бывшую; живии мертвымъ завидять, а мертвии радовахуся, аки мученици святѣи, огнемъ от жизни сея искушение приемши, старци порѣвахуться, уноты же лютыя и немилостивныя раны подѣяша, мужи же пресѣкаеми

и расфкаеми бывають, жены же осквѣрняеми, — и та вся створивъ азъ“... (П. С. Р. Л., II, стор. 643). Для нас однаковісінько, чи сам Ігор казав це, чи-ж це тільки підхідка художня, що її застосував автор літописного оповідання про поразку 1185 р.; важить те, що автор цей, наче в фокусі, зібрав у поданій картині геть-усі тії риси, котрі малювала його уява й котрі освітити можуть загальновживане в XI—XIII вв. „взятие на щит“. Кожен городянин давньої України-Руси гаразд почував був, що проти цього він ані трохи не обезпечений.

Яка була доля бранців, „колодников“, що потрапляли в полон? Частину їх викупляли — і в Половців й узагалі инородців, і в своїх; на це доводилося, як каже „Слово“ — „злата и сребра немало потрепати“; решту-ж бранців гнано далеко від рідного кубла. Ось як змальовує літопис долю цих бідолах: „ови ведутся полоненѣ, а друзии посѣкаеми бывають; друзии на мечь даеми бывають и горкую приемлюще смерть; друзии трепещють зряще убиваемыхъ; друзии гладомъ умориваеми и водною жажею; едино прѣщенье, едина казнь, много вѣно (в ар. многу вину) имуще раны (Лавр. „многoveschnya imущe раны“) и различныя печали и страшныя муки: ови вязани и пятами пхаеми; на морозѣ держими і вкаряеми (Лавр. ураняеми)“... (П. С. Р. Л., II, 214, Лавр., стор. 215—16), і нижче: „...мучими зимою и оцѣпляетѣ у альчбѣ и в жажѣ і в бѣдѣ, побледѣвше лица и почернивше телесы, незнаемою страною, языкомъ испаленомъ, нази ходяще і босѣ, ноги имуще избодены терньемъ с слезами отвѣщеваху другъ другу глаголюще, „аще бѣхъ сего города“, а другий „а азъ сего села“ (Лавр. — вси), и тако сѣвъпрошахуса со слезами, родъ свой повѣдающе, очи изводяще на небеса к Вышнему“... (П. С. Р. Л., II, стор. 216; Лавр., стор. 217—18). Серед тих міньятюр, що оздоблюють хроніку Манасії у сп. XIV в., знаходимо на арк. 179 зображення „плѣнъ Рускы“; тут змальовано кінних вояків, що женуть перед себе отару рогатої худоби (Вост. Опис. № 269, арк. 389). Отак самісінько, як тую худобу, гнано й бранців у неволю на чужу сторону.

Марно закликала евангельська наука любити ближніх, марно і собі казала про милість — навіть до ворогів — „Пчела“ (Семенов, стор. 377) та „Мерило Праведное“ (Сперанский, Перев. сборн. изреч., дод. 55): не в розумуваннях про моральне та неморальне сила була, а в „здобичі“, адже дістати її людина озброєна за сприятливих умов, що одзвлювали її від праці, могла легко. „Ведь „усобицы“ князей, — пише сьогочасний історик, — вовсе не были случайным последствием их драчливости: на „полоне“ держалась вся торговля“ (Покровский, Ист. России, I, 135). Отож, споглядаючи картини, що їх зберіг був літопис, не можна з цим не погодитись. Цей-же історик і викрив, чом Київська Русь занепадала була.

Та характеризуючи це оточення, що його довший час історики письменства були ідеалізували, ще на одну його рису вважати випадає. Нехай-би яка зайва вона здавалася, нехай-би ніякі економічні й господарчі міркування її й не виправдували, усе-ж вона не аби-яку має вагу. Це — кровожерність страшна, що прикро вражає сьогочасну людину. Ми

знаємо, як своєрідно пояснював був літописець, чом з кн. Всеслава Полоцького була людина войовнича: він народивсь через ворожбитство й носив „язвею“, що було в його на голові, як він народився: „сега ради немилостив есть на кровопролитье“ (П. С. Р. Л., II, стор. 143, 1044 р.). Аж ось уже милостивий та побожний Володимир Мономах (він не від того був, навіть, щоб і сльозу пролляти — авже-ж, мовляв, Україна-Русь гине) (стор. 238) — епічно спокійно повідає, скількох він полонив і відпустив половецьких князів, звичайно — за викупне, а далі — скількох добув живих і „исѣкъ, вметахъ в ту рѣчку в Славлий“ (Лавр., стор. 242, 1096 р.). І це — не тільки відносно Половців „неверных“; р. 1153 кн. Ізяслав з невеличкою дружиною добув силу-силенну бранців („колодники“) й учинив з ними так само — „повелѣ сѣчи, а лутшии мужи сѣ собою поя“ (П. С. Р. Л., II, стор. 467). Взагалі, забивати зайвих бранців це була, як на той час, річ звичайна (див. іще стор. 563, р. 1173).

Як городяни ставилися до князя та дружини, це виявлялося, коли він помирав. Порівняймо, прим., як спокійно помирав кн. В'ячеслав, р. 1154, що його, очевидячки, кияни любили, й як конав кн. Юрій Володимирович (1158 р.): вже другого дня по князевій смерті пограбовано його дворища, і міське, і за Дніпром, і дворище його сина, а суздальців дак тих городяни забивали, відбираючи їхне майно (стор. 489). Коли Андрія Юрієвича Боголюбського р. 1175 було забито, „горожанѣ Боголюбци разграбиша домъ княжь... и золото и сребро, порты же и паволокы и имѣние, ему же не бѣ числа“, та гнів народній на цьому не обмеживсь: „много зла створися въ волости его: посадниковъ и тивуновъ дома пограбиша, а самѣхъ и дѣтскиѣ его и мечники избиша, а дома ихъ пограбиша... грабители же и исъ сель приходяче грабяху, тако же и Володимѣри“ (1175 р., стор. 592).

Траплялось, що грабували дворище нелюбого князя й за його живоття. Р. 1154 у Слуцьку „Глѣба Ростиславича выгнаша, и дворъ его разграбиша горожане, и дружину его“ (стор. 443). Селяни розлютувалися були, живовидячки, так, що р. 1241 кн. Данилові довелося надіслати Кирила печатника з трьома тисячами піших та 300 кінних вояків на Дядьків град і Болоховську землю полонити й попалити їх: „оставили бо их Татарове, да имь орють пшеницю и проса. Данил же на нѣ болшую вражду [держа], яко от Татар болшую надежду имеаху“ (стор. 792). Це яскраво свідчить за те, що Болоховські смерди, завнаючи від князів нестерпних утисків, мусіли були зрадити своїх. Вони сподівалися під татарами знайти кращі життєві умови, хоч ті, як це і з літописів видно, вславилися були через свою жорстокість та уміння визискувати підвладний їм український народ.

Дані, що характеризують українсько-руський побут XI—XIII вв. нечисленні, та їх чималою мірою поповнити можна з інших джерел. І мені здається, що вони виразно виявляють ті обставини, серед яких склалося „Слово“. Адже воно багато говорить про князівські „каторы“

й „крамолы“, коли „вѣдци челоуѣкомъ скратишася“. Ми наочно, живо-видячки бачимо, що автор „Слова“ не тільки не згустив фарби, ба навіть, порівнюючи до літописців, багато дечого зм'якшив, прикрасив. Картина феодалної України-Руси розгортається перед нами надто неприваблива. Знаючи літопис, ми не можемо більше ідеалізувати цю Україну-Русь, що завдяки неминучим історичним умовам свого існування й економічним умовам була навіть ще некультурніша як середньовічна феодална Європа XII віку. Чим пояснити це все? Павлов-Сильванський пояснює це так: „Обширное централизованное государство не соответствовало эпохе натурального хозяйства, которое препятствовало централизации, связности частей, разрывая области на множество самодовлеющих мирков“ (стор. 89). „Прочное государственное объединение частей явилось только тогда, когда кончилось господство натурального хозяйства и развилось хозяйство денежное, создавшее необходимую для централизованного управления связность частей территории“ (стор. 90). Що в давній Україні-Русі було натуральне господарство, з цього випливали й усі інші висновки, такі для змальованої доби характерні: потрібна була жива сила, дешева робоча праця, елементарна, що сливе не вимагала будь-якої кваліфікації; потрібні були раби — за перших князів їх продавали по-за межі України-Руси, а згодом настав попит на них і на внутрішньому ринкові. Звідси випливала й своєрідна та дивна, як на перший погляд, політика походів та наскоків. Торг організований був мало: отже класа, котра окрім „усобиць“ як єсть нічого не продукувала, набувала собі майно здебільша тим, що озброєною рукою грабувала як речі розкоши, так і худобу, одяжу, то-що.

„Слово о п. Іг.“ в умовах цього життя — це немов оаза ясна та прохолодна, серед пустелі, кривавим туманом повитої. Як і Київські емалі й інші нечисленні пам'ятки давньої київської культури, воно здається нам через те цінніше, що свідчить про силу й височінь людського духа, здатного художньо творити навіть за найтемніших періодів людського життя, навіть за найтяжчих років для свідомої, що мислить, людини. Та автор „Сл.“ цілком належить своїй добі. Отож наївно було-б його ідеалізувати, гадаючи, наче він мав сьогочасні поняття. Для нього, звичайно, найближчі над усе були інтереси його кола, інтереси князівські, але не інтереси народньої маси, що правила за об'єкт своєрідних, як на наш погляд, економічних операцій.

§ 2. Як „Слово“ відкрито.

Ціла низка різних історичних причин сприяла була тому, що за „Слово“ забулись. Не відповідало бо воно ані естетичним, ані морально-релігійним, ані суспільним поняттям руських переписувачів — прихильників давнього письменства. „Історичний“ до нього інтерес як і до всього руського минулого, міг постати допіру тоді, як утворивсь гурток осіб, котрі не тільки практичними з поточної сучасности питаннями цікавились, а й у далекому минулому шукали відповіді на різні питання наукового світогляду, що саме поступінно складався. Світогляд отой як-раз і ґрунтувався був на знанні цього минулого, усвідомленого як щось своє, рідне й близьке. Такі умови склалися були в Росії тільки у другій половині XVIII віку. І справді, саме у другій половині XVIII в., наче всупереч загальній французоманії, що охопила була зверхній, культурніший шар руського суспільства, — з'являються в ньому люди, от як М. І. Новіков, котрі цікавляться минулим Росії, її побутом та письменством за часів перед-петрівських. Письменство оте, у важких до читання рукописах поховане, видавалося було людям, котрі саму-но позверхову європейську освіту здобули, як щось варварське, бо надто було воно далеке від модних смаків доби. Поміж небагатьма з вищого суспільства, хто цікавивсь був російською старовиною (як Новіков, кн. Щербатов), був і граф О. І. Мусін-Пушкін. Ще р. 1775, — пише він р. 1813, — заходивсь він збирати стародавні книжки та монети й різні рідкощі. „Сия склонность (він говорить про себе у третій особі) по любви к отечеству, усилилась в нем следующим неожиданным случаем. Нечаянно узнал он, что привезено на рынок в книжную лавку на нескольких телегах множество старинных книг и бумаг, принадлежавших комиссару Крекшину, которых великая куча лежит в лавке у книгопродавца, и что в числе их есть такие, коих прочесть не можно. А как ему было известно, что Крекшин при государе Петре Великом имел многие поручения, писал Российскую историю и журнал государя, а по кончине его для продолжения и окончания оногo поручено ему было разобрать кабинет дел и бумаг государевых, который хранился в Петербургской крепости; то немедленно того же часа поехал в лавку; не допуская до разбору ни книг, ни бумаг, без остатку все купил и не вышел из лавки, доколе всего при себе положи на телеги, не отправил в дом свой“ (Вестн. Евр., 1813, ч. 72, № 21 — 22, стор. 78). Знайшовши у такій „великой куче“

дорогоцінний Лаврентіївський список літопису 1377 р., гр. Мусін-Пушкін із запалом збирає всякі старожитні речі й далі. Для цього „во многих старинных городах для собирания их учредил комиссионеров с приказом, за книги платитъ щедро“ (стор. 80—81). Один з тих комісіонерів був і в Ярославлі. „До обращения Спасо-Ярославского монастыря в архиерейский дом управлял оным архимандрит Иоиль, муж с просвещением и любитель словесности. По уничтожении штата остался он в том монастыре до смерти своей. В последние годы находился в недостатке, а по тому случаю комиссионер мой купил у него все Русские книги, в числе коих, в одной под № 323, под названием Хронограф, в конце найдено „Слово о полку Игоревом“ (Сын От. 1839 р., т. VIII, від. IV, стор. 15). Так р. 1795 одкрито „Слово“. Далі, у тому-ж-таки листі з 31 грудня р. 1813 гр. Мусін-Пушкін оповідав був К. Калайдовичеві: „Во время службы моей в С.-Петербурге несколько лет занимался я разбором и предложением оных песни на нынешний (язык), которая в подлиннике хотя довольно ясным характером была писана, но разобрать ее было весьма трудно, потому что не было ни правописания, ни строчных знаков, ни разделения слов, в числе коих множество находилось неизвестных и вышедших из употребления. Прежде всего должно было разделить ее на периоды, и потом добираться до смысла, что крайне затрудняло, и хотя все уже было разобрано, но я не был предложением моим доволен, выдать оную в печать не решался, опасаясь паче всего, чтобы не сделать ошибки, подобной К. Щербатову, который, разбирая грамоту Новгородцев к Ярославу, напечатал в оной между прочего (что, надеюсь, вам известно): „почто от'ял еси Поле Заячь и Милавцы“. Из знахідкою своєю власник рукопису не крився: він переслав — до 1796 р. копію „Слова“ разом із своїм перекладом цариці Катерині II, що студіювала була російську історію, та, мабуть, й іншим особам: перекладів, будь-що-будь, оберталася не одна копія, адже познаходжувано їх по стародавніх архівах (див. Л. Ильинский, Перевод „Сл. о п. Иг.“ по рукописи XVIII в., Пам. Др. Письм., CLXXXIX, р. 1920). Це завважив і сам власник рукопису, чимало дивуючись, що знахідка його мала такий серед земляків успіх.

„По переезде же моем, — пише він далі, — в Москву, увидел у А. Ф. Малиновского, к удивлению [моему, перевод мой очень в не-исправной переписке и по убедительному совету, его и друга моего Н. Н. Б.-Каменского решилъ обще с ним сверить предложение с подлинником, и исправя с общего совета, что следовало, отдал в печать“. Тимчасом, скоро з'явилася ще перша звістка, що знайдено „Слово“, воно, очевидячки, зацікавило не самих-но російських прихильників письменства, ба й чужоземців, а ті довідалися за нього з невеличкої статті М. М. Карамзіна в *Spectateur du Nord* (1797, octobre, pp. 55—56)... „...Mais ce qui vous surprendra peut-être davantage, — пише автор тієї статті, — c'est qu'on a détérré, il y a deux ans, dans nos archives, le fragment (sic!) d'un poëme, intitulé le Chant des guerriers d'Igor, qui peut être mis à côté des plus beaux morceaux d'Ossian, et qui a été fait dans le

douzième siècle par un auteur inconnu“ (Барс. I, 31); далі йде перейнята захватом оцінка новознайденій давній руській поемі; цитату, правда, подано доволі неточну („... le poëte, traçant le tableau (NB) d'un combat sanglant, s'écrie: „Ah! je sens que mon pinceau est foible et languissant; je n'ai pas le talent du grand Bayan, ce rossignol des tems passés“); мабуть, Карамзін тоді ще негаразд знав „Слово“, коли мав його за фрагмент, а цитуючи — подавав надто неточні вислови з пам'ятки. А втім останнє дається пояснити тим, що його доба взагалі схилилася до риторизму.

Чимало часу пішло на те, щоб виготувати до друку розмірно невелику пам'ятку. За переказом, що правда непевним, історичний й філологічний коментар разом з упорядчиками „Слова“ складав ще й відомий історик Болтін; безперечно, не перебулося без довідок та порад Карамзінових; головна-ж праця спала на Малиновського, що від нього до нас дійшли уривки чорнових праць над „Словом“ (почасти вид. Барсов, I; описав й оцінив М. Н. Сперанський, перевидавши „Сл.“ М. 1920). Як свідчить Калайдович, „корректуру держали: А. Ф. Малиновский, Н. Н. Б.-Каменский, а третью уже читал граф Пушкин. Они делали частые поправки в корректуре, с точностью издавая подлинник, отчего печатание шло медленно. Граф Пушкин не имел права помарывать корректуру“ (С. От. 1839, VIII, березень, відд. VI, стор. 17).

Отак посувалася робота, і р. 1800 з'явилося перше видання „Слова“. Воно було за єдине джерело для студій над цією пам'яткою, аж доки акад. Пекарський знайшов у паперах цариці Катерини, що вивчала була російську історію, т. зв. Катерининську копію. Він опублікував цю копію у додатку до V тому „Записок Имп. Академии Наук“, р. 1864. Згодом, у XIII т. „Древностей“ Моск. Археологічного Т-ва, П. К. Сімоні точніше видав Катерининську копію, додавши точне факсиміле трьох її сторінок.

Р. 1801 вийшов віршований переспів „Слова“, що його зробив Серяков. Р. 1805 його разом із перекладом та примітками передрукував Шішков. Р. 1807 видав свій віршований переклад Паліцин, а р. 1812 вийшов у світ скорочений переклад Язвіцького. Вийшло між люди і кілька невеличких статтів про „Слово“. Отож здавалося, що „Слово“, заживши собі не-аби-якої слави, міцно вкорінилося в російському письменстві.

Та р. 1812 підчас Московської пожежі згорів будинок гр. Мусіна-Пушкіна разом із його збіркою. Загинув і рукопис, що містив „Слово“. Саме тоді особливий до нього інтерес прокидається не тільки в прихильників письменства, ба й в учених філологів тогочасних. Тімковський студіює „Слово“ як-най докладніш, бо почуває, що вступної статті й приміток до вид. р. 1800 замало. Калайдович уперто намагається призбирати геть-усі відомості про втрачений рукопис. І це справді було з усякого погляду необхідно. Адже з'явилися підроблені рукописи „Слова“. Знов-же й саму давність пам'ятки заперечували скептики — іноді не-вчені, як С. П. Рум'янцев, а часом то й надто поважні таки собі вчені, як от мітр. Євгеній.

§ 3. Коли написано рукописа „Слова“.

Найголовніше питання, що навколо нього всенька полеміка оберталася, було — чи автентичний рукопис „Слова“ та коли його написано. Що він автентичний, у тому перші видавці його й Карамзін були певні. Знов-же й заперечення й сумніви перших скептиків надто були наївні, ось як, прим., що давня руська мова не мала слова „который“ і „салтаны“. Але що-до дати втраченого рукопису думки були різні. Його бачили, окрім власника, гр. Мусіна-Пушкіна, М. М. Бантиш-Каменський, О. Ф. Малиновський, М. М. Карамзін, Р. Ф. Тімковський, Г. М. Болтін та О. І. Ермолаєв (Дубенський, Слово, 1844, стор. VIII); до них треба додати й Сем. Анік. Селівановського — дарма що з нього був і не вчений, а друкар,⁹ усе-ж це була людина, що з професії своєї мала „наглядку“ в рукописах. Оце й усі, що на їхні думки випадає зважати, встановлюючи, чи автентичний втрачений рукопис „Слова“, та коли його написано. „Подлинная рукопись по своему почерку весьма древняя“, — писали видавці р. 1800 (стор. VII). Р. 1813 Мусін-Пушкін писав до Калайдовича про рукопис: „Писана на лощеной бумаге, в конце летописи довольно чистым письмом. По почерку письма и по бумаге должно отнести оную переписку к концу XIV или к началу XV века“ (Зап. и Тр. О. И. Др. 1824; С. От. 1839, т. VIII, відд. VI, стор. 15). Малиновський і собі обстоював до самісінької смерті своєї, що рукопис давній. Дубенський пише: „Я имел счастье быть у первого редактора „Слова“ незадолго до его смерти; он с чувством истинного уважения говорил об этом творении, горько жаловался на критиков и завещал выставить XIV век рукописи“ (стор. VIII, прим.). Буслаєв (у „Христматии“ р. 1861) такж гадав, що рукопис „Слова“ належав був до XIV — XV в. і списано його з найдавнішого, оригіналу. До цього-ж-таки часу застосовував рукописа й Срезневський (Барс. I, 44). Очевидячки, ці останні вчені деякою мірою вплинули на Смірнова (II, 14 — 15). Обстоюючи давність рукопису, Смірнов каже: „с опубликованием записок Малиновского, мы думали, разрешится вопрос, почему он в разговорах с Дубенским относил рукопись к XIV в.“ — та цього не сталося: „напротив, из записок мы узнали, что Малиновский относил ее и к XVI в.“ (Ж. М. Н. Пр. 1876, вересень, 19). Та хоч і виявилось, що Малиновський змінив був свою первісну думку про давність „Слова“, все-ж Смірнов більшу надавав вагу розмові з Дубенським.

Карамзін, що не тільки бачив рукописа, ба й доховав для нащадків низку витягів з нього в примітках до перших трьох томів своєї „Истории Г. Р.“, датував його умовно: — написаний „разве в конце сего XV столетия“ (С. От., стор. 17), — тоб-то гадав, що може його написано й пізніш. Од Тімковського — з його праці про „Слово“ (випадково загинула) — до нас нічого серйозного не дійшло, не дійшло й до якого віку зачислав він рукописа; те-ж саме й од Болтіна. Сучасник, що-правда, не самовидець, мітр. Євгеній у листі до Калайдовича 18 січня р. 1814 писав: „об Игровой песне я не сомневаюсь, что она давняя и могла сочинена быть в XV веке, когда воображение и дух Россиян уже ободрился от успехов над Татарами. Но чтобы была и древняя до XIII века, на это потребны доказательства яснее игумена Зосимы (запис в Апостолі 1307 р.); а раз это последнее не убедительно — и рукопись следует отнести к более поздней эпохе, чем XIV век“ (С. От., там-же, стор. 18). Як мітр. Євгеній казав був згодом, власник рукопису „нашел эту поэму при одном старинном белорусского письма Хронографе, по уверению его яко бы к. XIV или начала XV в., а по уверению других очевидцев не старее XVI в.“ (див. С. От. 1821, ч. 72, стор. 34—37). Хто-ж були ці інші самовидці?

Ермолаев — застосовував рукописа до XV в. (Барс. I, 46), а друкар С. А. Селівановський переказував Калайдовичеві, що він бачив рукописа „Слова“, й його „написано точно в книге, как сказано в предисловии, и белорусским письмом, не так древним, похожим на почерк Дмитрия Ростовского“ (С. От. 1839, стор. 17), — та це вже кінець XVII або початок XVIII в., знов-же й письмо не „білоруське“, а, як відомо, — типово-українське.

Студіюючи рукописа „Слова“, перепитуючи самовидців, нарешті, беручи до уваги міркування філологічні та палеографічні, Калайдович і собі мусѣв був зробити висновок, що рукопис належить до XVI в. Це-ж самісіньке писав йому й Маліновський, дарма що інших запевнював, начеб-то рукопис геть аж з XIV в. походить (Бар. I, 56). З пізніших учених, що студіювали правопис вид. 1800 р. й з нього намагалися визначити, коли написано рукописа, — Тіхонравов застосував його до кінця XVI в., саме як півустав переходив у скоропис (Слово, 1868 р., стор. IX); Буслаев р. 1867, у згоді з Тіхонравовим, і собі зачислав рукописа до XVI в. (Ж. М. Н. Пр. № 2) — мало не те саме він каже й у „Христоматии“ р. 1870; Колосов в „Очерке истории звуков и форм русск. языка“ р. 1872 умовно визначив, що рукопис Мус.-Пушкіна належить не пізніш як до XV в. Та єсть звістка, що надто прислужилася була скептикам: це свідчення Семена Анікієвича Селівановського. Тільки-ж, як побачимо, Сенковський енергійно цю дату обстоював, дарма що ані правопис, ані мова „Слова“ її не виправдують. Барсов, уважливо простудіювавши питання, р. 1887 зробив висновок, що палеографія й історія давньо-руського письменства підтримують найбільш саме Тіхонравову думку.

Інші, хто писав про рукопис „Слова“, звичайно додержувалися котроїсь з наведених уже думок.

Безперечно, Мус.-Пушкін, — як воно з власниками рукописів раз-у-раз буває, — перебільшував давність рукопису, що містив у собі Хронограф і „Слова“. Авже-ж навіть співробітники його не звірялися на його остільки, що, друкуючи „Слова“, не дозволяли йому навіть у коректурі робити самостійні виправки. Тож покладатися на його знання річ даремнісінька. Знов-же й думка Маліновського, що її доховав Дубенський, здається за надто відважну. Те, що він купив за не аби-які, як на той час, гроші підроблений список „Слова“ р. 1815, ще й певнісінький був, що з нього справді давній рукопис, аж доки Єрмолаєв викрив підробку (випадок цей зняв був свого часу чималу бучу), — геть-усе це чималою мірою позбавляє нас віри до знаннів Маліновського в палеографії. Довіру цю ще більш одбирають дані, що їх наводить Барсов (I, 92 та дд). І дані ті он за що яскраво промовляють. Дарма що Маліновський силувався був, напр., достоту копіювати Іпатський літопис, усе-ж він у своїй копії поділяє слова цілком неможливо, ще й перекручує їх (зам. „пота“ — „пути“). Думка Єрмолаєва й його учня в палеографії, Карамзіна, більш важить. Нехай і не були з них палеографи-теоретики, все-ж „наглядку“ в рукописах вони мали велику, тож і могли розрізнити уставне письмо XIV в. од пізнішого, півуставного, не позбавленого, судячи з ортографії рукопису, й болгарських ознак у графіці, а вони з'явилися були разом із ортографією й зміцнилися в руському письменстві в другій половині XV віку. Тільки-ж і з Єрмолаєва, і з Карамзіна були практики, їхнє завдання було — тямити прочитати рукопис, а не датувати його на тлі історії слов'янського письма, що її під той час ще й не існувало. І Тихонравов, і, почасти, Барсов, визначаючи, до якого віку належить рукопис, спиралися були на те повідомлення Калайдовича, де він наводить думку Маліновського, що рукопис писано „полууставом, переходящим в скоропись“ (Барс. I, 53). Учені ці підшукали були рукописи, що в них *ѣ* скидалося на *ѣ*, на *ѣ*, *ѣ* і *ѣ* писано однаково — і звідси зробили — у межах їхнього матеріялу — правильний висновок, що рукопис „Слова“ належить до кінця XVI в. Але завважмо, що форми „славѣ“ зам. „славы“, „кроватьы“ — зам. „кроватьѣ“ (як виправляє Тіх.), — не є наслідок суто графічної заміни, їх пояснюють дані руської діалектології. Що-до чергування наприкінці слів *ѣ* та *ѣ*, то й це не графічне явище, а ортографічне, й повстало воно не через те, що перші видавці неправильно були ці знаки прочитали, але виникло в наслідок звичайної заміни в рукописах з болгаризованим правописом. Заміну цю в рукопису „Слова“ далеко не витримано. Отже, підсумовуючи всі дані, гадаємо, що належить втрачений рукопис десь до початку XVI в.

§ 4. Точність вид. 1800 р. та Катер. копії.

Уже не раз у науковій літературі підносили були питання про те, оскільки 1-ше видання „Слова“ точне. М.-Пушкін писав, що рукописа писано „довольно чистым письмом“, або „довольно ясным характером“. Але-ж самі Карамзінові вагання („сѣчи“ або „вѣчи“?) як-найкраще доводять, що „характер“ цей не такий вже й ясний був. Знов-же й те, що перші видавці чимало місць не зрозуміли були, яскраво за це промовляє. Буслаєв р. 1870 завважив, що видавці не тямали були достоту віддати стародавній рукопис. Клаптики, в паперах Маліновського позначувані, свідчать, що він чимало був попоравсь, силуючися прочитати й зрозуміти—для нас розмірно легкі речі. До всього—видання не раз у-раз точно збігається з тим, що дають витяги Маліновського. Часом це розходження не істотне, торкається самої-но графіки та правопису, часом-же (прим., на „казатину“—і в вид. „канину“) надто поважне, і це дає пізнішим коментаторам привід цілком по різному толкувати текст „Слова“. Безперечно, перші видавці, друкуючи „Слово“, правопис підновлювали. Буслаєв (1861 р.) гадав, що зам. *е* поставлено *е*, зам. *и* і *ѣ* — *я*, зам. *и* — *й*, понищено надрядкові знаки, поділено слова (що завдало, як ми були бачили, чимало труду гр. М.-П.), порозкривано титла, до того-ж не раз-у-раз вдало („рече“ з „ре“ обернулося на „речь“, ба навіть на „рѣчь“). До цього додамо, що повикидувано *ѣ* та *ѣ* (паєрок) у середині слів; а де-не-де ймення, мабуть, виправлено за сучасним видавцям правописом (будь-що-будь, отак виправлено „Владимирь“, у Маліновського давня форма „Владимеръ“). Отже—видання було точне, як це тоді були розуміли, але вимогам сьогочасної науки воно, звичайно, не завдовольняє.

Питання про якість 1-го видання 1800 р. й Катерининської копії порушувано в науці не раз. А втім, здебільшого, перевагу віддавано 1-ому вид. (I). Уважали, що Катерининська копія (K) рясніша на помилки, й через те, виправляючи за здогадом „темні місця“ й відновлюючи втраченого М.-Пушкінського рукописа, випадає на неї менш покладатися. Проте, кожна з цих копій, звичайно, недосконалих, має й свої хиби й свої гарні прикмети, котрі допомагають зорієнтуватися в питанні, що являв собою втрачений рукопис М.-Пушкіна.

Обидва рукописи не цілком повно віддають текст „Слова“: у II проминуто „людемъ“ 182 (цифрою позначаємо число примітки в апараті

до тексту), в *К* проминуто: „свистъ звѣринъ въстазби“ 60, „живыми“ 284. Недоладні читання, надто там, де доводилося розкривати титла й містити в рядок виносні, надрядкові літери — також доволі численні в обох копіях, а часом у них і та самісінька помилка повторюється, дарма що зминуло 4—5 років, коли можна було-б навчитися читати рукописа й вміщувати скорочення в рядок. Отже, в *ПК* читаємо: „пѣсь“ 21, „Ярославу“ 22, „Вступилъ“ 166, „съ нимъ“ 291, „стремень“ 291, „скратишась“ 150, „въсплакашась“ 184, то-що. В *К* читаємо: „пѣснѣ“ 21, „бишась“ 163, „грозный“ 198, „выликий“ 199, „самого“ 237, „халужными“ 369, „Ярославнымъ“ 391, „Зояни“ 126, 354, то-що; але-ж зате і в *П* — „опустоша“ 238, „тѣлѣгы“ 66, „тече“ 190, „середь“ 191, „аки“ 245 та инш.

Звернімося тепер до недоладніх поділювань слів. Це питання — як ділити текст на слова — найбільшого, очевидячки, завдавало клопоту гр. М.-Пушкінові та його співробітникам. Що-правда, у 1-му вид. не гурт таких випадків, коли слова поділювано недоладньо: „на переди“ 43, „сыпахутьми“ 224, „му жа имѣся“ 267, „затвори въ“ 301, „непобѣдными“ 333 та ще випадки з запереченням *не*, що зостаються й пізніш спірні. Випадків недоладнього поділювання, властивих тільки *К* — багато більше: „Карнаижля“ 180, „одѣвахъ те“ 22, „ужедъ скъ“ 227, „бо суви“ 229, „мужа имѣся“ 267, „наниче“ 275, „утрѣже“ 362, „вознистри кусы“ 363. „Раз шибѣ“ 365, „дне пресловутицю“ 404, „по скачи“ 425, „на ю“ 466. Окрім того, є низка недоладніх поділювань і спільних *П* і *К*: „къ мети“ 44, „по морію“ 63, „по Сулію“ 64, „небылонъ“ — „небыло нѣ“ 93, „сице и“ 154, „по скочи“ 181, „си ночь“ 219, „нѣ рози нося“ 388, „Уримъ“ 276, „о кони“ 357, „стугою“ 165, 445. З одних-о порівнянь виразнісінько бачимо, що копію *К* деякими сторонами зроблено неохайніш як *П*, певніше сказати — невміліше, отже в двох місцях навіть є пропуски, знов-таки й слова не раз-у-раз поділювано до ладу; додамо до цього ще й повторення — „на морѣ“ 409 — *П* його не знає.

Але-ж де-в-чому обидві копії однаковісінько важать, бо зобопільно доповнюють одна одну, обопільно виправляючи читання окремих слів. Можна сказати, що перші видавці вганяли передовсім за змістом, а вже потім дбали за точність, як розуміють її тепер, видаючи давні пам'ятки, надто за рідкими єдиними рукописами. Наприкінці ХVІІІ в. учені розуміли „точність“ надто відносно. Її додержувано — „в пределах господствующей орфографии“, отак можна визначити її навіть і для пізнішого часу, коли працювали ще декотрі з співробітників гр. Мусіна-Пушкіна, для перших десятиріч ХІХ в. Візьмімо, приміром, „Памятники Росс. Словесности ХІІ в.“ К. Калайдовича 1821 р. — тут теж титла всі порозкривано, але ніде цього не відзначено, надрядкові літери вміщено в середині й наприкінці слів.

З цього погляду можна певно сказати, що в таких випадках у виданні „Слова“ „точности“ не додержувано. Навіть більше, довільно ставлячи *-сѣ* і *-сѣя* наприкінці дієслів зворотних, перші видавці взагалі

не дуже на кінцеві літери вважали, ставлячи після вносних *м, т, н* та ин. традиційний *ѣ*; ще-ж і надто, ставили вони його й там, де в рукопису наприкінці слів безперечно було *ь* всупереч російській вимові й правописній традиції XVIII віку, напр., „умь“, „сыновь“, то-що. Дак зате вони-ж заховували *ѣ* там, де знаходили його всередині слів: „плькъ“, „тъй“, „пръвыхъ“, то-що. Отож з цього погляду й цікаво порівняти *П* та *К*.

Ми вже знаємо тепер те, чого ще не знали були вчені наприкінці XVIII в., — що українсько-руські рукописи XV та XVI вв. зазнали, завдяки модному південно-слов'янському впливові, низки орфографічних змін: від кінця XV в. починаючи, знову з'являється *ѣ*; замість *о, е* — *ѣ* у середині слів, надто в сполученнях з плавкими приголосними *л* та *р*; кінцевий *ѣ*, що не віддає жадного звуку, замінюється на *ь*. Це — так званий „болгаризований“ правопис, спостережуваний в українських рукописах і в близьких до них орфографічно — псковських геть аж до кінця XVII віку. Коли ми з цього погляду розглянемо правопис в обох копіях „Слова“, *П* та *К*, то виключаючи *ѣ*, що його слідів у копіях ми відзначити не можемо, матимемо все-ж ось які наслідки.

У копії *П* *ѣ* у середині слів і в приємниках, надто в сполученнях з *р* та *л* (відпов. російськ. *ор, ол, ер*), цілком звичайний. В *К* замість транскрипцій з *ѣ* транскрипції модернізовані, тоб-то такі, котрі звичайні наприкінці XVIII в., тоб-то з *ор, ол, ер*.

П пълку то-що 4 — *К* полку;

П вълкомъ 12, вълкомъ 97 — *К* волкомъ 12, 97;

П вълци — *К* волци 71 та инш.;

П Дълго — *К* долго 75;

П чръный — *К* черный 94; *П* чръныя — *К* черныя 99;

П Чръниговѣ — *К* Черниговѣ 137;

П Святоплькъ — *К* Святополкъ 141;

П пръвую — *К* первую 381;

П сльнце — *К* солнце 413;

П вѣвѣржеся — *К* вѣвержеся 427;

П бръзъ — *К* борзъ 428 та инш.;

П мльвить — *К* молвить 456.

Але не треба гадати, що *К* радикально відкидає геть-усі ці сліди болгарської орфографії, замінюючи їх на руські транскрипції: копія *К* віддає транскрипцію Пушкінового рукописа часом точніше, ніж *П*:

П утрпѣ — *К* утрпѣ;

П мгла — *К* мгла 439;

П Тльковинъ — *К* Тльковинъ 215 та инш.

Копія *К* багато краще віддає властиве рукописам XV—XVI вв. уживання *ь* наприкінці слів замість *ѣ*, як давнього, так і новітнього. В *П* — маємо скількись випадків такого вживання: умь — *К* умъ 27, 53, Велесовъ — *К* Велесовъ 36, имь — *К* имъ 46, скачють — *К* скачють 48, текуть — *К* текутъ 114, Святоплькъ — *К* Святополкъ 141, кають —

К кають 212, зоветь — *К* зоветь 327, але ці дев'ятеро випадків нічого не ваяать проти сили випадків їм одворотних, де ортографічне *ь* наприкінці слова читається в копії *К*: таких незаперечно нараховується аж 56, саме, випадки з *-ть* зам. *-ть* (спостережувано в *П*): кличить 61, пасеть 69, втсржать 72, Дремлеть 90, бїжать 96, идуть 101, 416, хотять 102, прикрывають 115, лежать 123, летять 155, гримлють 157, трещать 158, заворочають 162, нїгують 226, поють 250, побїждають 266, бывають 272, дають 274, рыкають 287, текуть 304, носить 311, кличить 326, течеть 337, стелють 368, кладуть 371, пашуть 389, слышить 393, плачеть 395, 410, бяшеть 401, спить 418, бдить 419, мїрять 420, їздить 448, кажуть 454, молвить 456, летить 462. Що випадків з *-ть* така сила, це, здається мені, пояснити можна, між иншим, і тим, що переписувач не тільки повторював ортографічну підхідку, ба й відбивав риси живої мови; транскрипції з *-ть* у рукопису М.-Пушкіна було так багато, що копійст *К* не міг проминути їх, не позаносивши до своєї копії. Знов-же й перші видавці по-первах, у перших рядках „Сл.“ — не могли встерегтись, щоб не позаносити форми з *-ть* до тексту: звернімо увагу, що там отакі транскрипції трапляються послідовно в 27, 36, 46, 48, 53, а далі вже, спорадично, чотири рази. Копійст *К* ішов иншим шляхом: спочатку він ці випадки віддавав був загальноновживаною за його часів ортографією з *ь*, а далі (з 61-го) став запроваджувати *-ть* більш-менш послідовно, надто закінчуючи вже свою працю.

Розгляньмо тепер инші випадки закінчень на ортограф. *ь* у копії *К* (у *П* — *ь*). Випадків з *-нь* 12: яругамь 73, мечемь 132, синемь 169, княземь 172, нимь 179, похытимь 268, подїлимь 270, умь 313, бологомь 322, болотомь 338, волкомь 375, 377; випадків з *-вь* і *-ць* менше: забывь 124, Васильковь 339, сыновь 373, отець 197, птиць 273. Воно й зрозуміло — ортографічна маніра, що її жива мова не була підтримала, уже не міцно зберегалася на письмі на поч. ХVІ в., а саме до цього часу й доводиться застосувати втраченого рукописа. Який-же висновок можна зробити, порівнявши отаким чином обидві копії? Переписувач *К* уважніше ніж *П* віддав уживання кінцевого *ь*, а через те, реконструюючи рукописа М.-Пушкіна, на нього більше можна покладатися.

Та *К* має ще й инші ознаки, що надають цій копії не аби-якої ваги й допомагають відновлювати її оригінал: перша з них це те, що після *к*, *х*, *г* у ній раз-у-раз стоїть *ь*. Рівночасно з *П*, ми подибуємо це й у *К* у 17, 23, 24, 29, 66, 82, 86, 161, 192, 199, 200, 203, 265, 295, 299; одного разу — і в *П* і в *К* маємо помилку: *П* плъки, полки 300; або: в *П* плъкы, *К* полки 113, 116, 153. Дак зате-ж протилежних випадків чимало: *К* Рускыя — *П* Рускія 183; *К* рѣкы — *П* рѣки 205; *К* потоки — *П* потоки 206; *К* великихъ — *П* великихъ 209; *К* Половецкыхъ — *П* Половецкихъ 211; *К* Половецкыя — *П* Половецкія; *К* акы — *П* аки 245, 288; *К* великій — *П* великій 252; *К* облакы — *П* облаки 303; *К* многы — *П* многи 318; *К* лядкый — *П* лядкій, надто архаїчний характер написань *К* помітний в: похытимь — *П* похитимь 268, латынь-

ськими — *П* латинськими 317, Києвськимъ — *П* Кієвскимъ 386. Важко, ба навіть не можна гадати, щоб переписувач *К*, систематично замінюючи -лъ на -ол і т. д., узявсь був навмисне архаїзувати свою копію за допомогою вищезгадуваних написань.

Друга ознака *К* — це те, що в ній низка написань заховують виносні літери, тимчасом як у *П* їх звичайно вміщується в рядок, ще й додається до них ъ. В *К* бачимо отакі незаперечні випадки: умо 32, оди^н 40, повѣдаю^т 98, трепещу^{тъ} 104, желѣзны^х 208, со^н 217, трудо^н 223, Ури^н 276, звѣре^н 360, босы^н (?) 429, свои^х 438, лети^т 458, гна 289, 399, 415. Такі написання знаходимо й у витягах з рукопису „Слова“, що їх доховав Маліновський: рассуш^ѣ 83, княжи^х 148, челоуѣко^н 149, на^н 186, свои^х 187, миль^х 188, двою 167. Отож немає жадного сумніву, що у втраченому рукопису такі написання були. Через те, реконструюючи його, треба вважати на дані, що їх так багато в *К*. Не казатиму про інші деталі, але згадаю ще за одну ознаку, характерну для болгарського правопису, а саме за те, що в йому немає йотації. Отже, зрозуміло, що, напр., написання *К* — веселія 251 точніш віддає рукопис, ніж *П* — веселія. Те-ж саме можна сказати й що-до прийменників: до них і в *К* і в *П* мало не раз-у-раз додано ъ; ми певнісінькі, що в XV—XVI вв. звичайно писали „по“, а не „подъ“: к', с', в', а не къ, съ, вь, що їх писали тільки перед словами, котрі починалися двома чи більш приголосними. Прийменника „чресъ“ *К*, „чрезъ“ *П* 471 і „исъ“ *К*, „изъ“ *П* 376 — мабуть треба читати „чрес“, адже важко гадати, що переписувач к. XVIII в. з „чрезъ“ зробив „чресъ“, і т. д. Авже-ж певніш думати, що ъ — запровадили були видавці, а с виправили вони-ж-таки, в згоді з сучасною їм ортографією. Що-ж до *e* та *ѣ*, то тут питання складніше. Традиція вимагала була заховувати давнє ѣ, та в XVI віці вона вже занепадала і в багатьох руських рукописах того часу *ѣ* не вживається послідовно й витримано. Придивляючись, як уживається *ѣ* в *К* та *П*, помічаємо, що в останній копії *ѣ* трапляється там, де за звичайною в руських рукописах манірою цю літеру замінюється на *e*, напр. прѣклоно[съ] 446, растѣкашеться 10, крѣсити 178. Бачучи поруч цього в *К* або зловживання *ѣ* — залѣтѣло (*П* залетѣло) 92, полѣтѣти 152, або — стрелы, стрелами, то-що з *e* зам. *ѣ*, ми гадаємо, що тут уже цілком вина переписувачева. Тож він запровадив був у *К* тую несталу відносно *ѣ* ортографію, що така характерна не тільки для ділових паперів к. XVIII віку, ба й для друкованих книг. Через те, відновлюючи Мус.-П. рукописа, в цьому випадкові йдемо за виданням 1800 р., себ-то копією *П*: навряд щоб видавці, пильно оберегаючи ъ, поставились недбало до *ѣ*. В інших випадках, коли *К* і *П* поміж собою незгодні, перевагу слід оддавати читанню важчому, незвичному для кінця XVIII віку. На підставі аналізу написань в обох копіях — не можна, таким чином, погодитися з Смірновим (*П*, стор. 7) й ученими, котрі його думку повторювали, що *П* „представляет более верную копию, чем *Еж*. список, снятый тотчас по открытии рукописи, второпях, без внимания к правописанию

и разделению слов“ і т. д. (стор. 12). Саме те, що над копією *К* не мудрували, а коли й мудрували, — то не багато, і надає ваги її свідченням, надто там, де в *П* живовидячки знати руку видавцеву. Той-бо раз-у-раз уболіває за „правописом“, що його ніби-то в давньому рукописі не було. В *К* є помилки, але немає навмисних перероблювань; про *П* цього сказати не можна.

Ось на яких підставах ми можемо за згодою реконструювати М.-Пушкінового рукописа. Та ми його не реконструюємо, але пропонуємо реконструкцію його попередника, м. б. найближчого оригінала XV в. У ньому ще немає тих хиб, котрі могли з'явитися, як наслідок праці переписувача XVI в. Авже-ж, що переписувач цей ще далі стоїть од літературних інтересів старовини, як переписувач XV в., коли проваджувало ще жваву працю над історичними й поетичними переказами про Куліковську січу.

У нашій реконструкції, окрім правопису, реставровано ще й тії переміщення, здебільша дрібні, що їх позначено в апараті, причому зазначено, котрі з учених були їх помітили. Що-ж до великої перестановки на початку „Слова“, — вона, либонь, походить ще від давніх давен, — коли не від XIII, то, може, від XIV віку. Сталася вона так. Зотлілий аркуш рукопису випав і перевернувся, а переписувач на теє не зважив і зробив копію не до ладу. Та можлива річ, що це скоїлось і згодом, — у XV віці.

§ 5. Доля „Слова“ в рукописній традиції.

Те, що „Слово“ лиш в єдиному спискові дісталось до рук прихильникові старовини — не є щось випадкове. Очевидячки, й у давньому нашому письменстві списків його було не гурт, надто від XV в., коли складаються нові побутові форми, а разом із ними — і нові пам'ятки. Пам'ятки ті, от як „Поведание“ Софонії про Куліковську січу, скористувалися були з традиційної фразеології, дарма що нове мали на оці (пор. Шамбинаго, Пов. о Мам. поб. 119). Акад. Істрін про літературну історію „Слова“ каже так (Оч. ист. др.-р. лит. 1922, стор. 194): ця історія, на його думку, „оказалась, однако, незначительной“, бо коло, що в йому „Слово“ оберталось, було вузьке, до того-ж пам'ятка наша мала суто-світський характер. „Слово“ було відсунуто й за нього забулись, бо зміст його застарів. В новому оточенні, великоруському, воно восталося чуже для читачів, захоплених інтересами боротьби з татарами, на тлі нового життя, що повстало в новій місцевості, з новими князями, з новими (як гадає акад. Істрін) політичними поняттями. Ба навіть епізод р. 1185 не цікавив північноруса: за боротьбу з половцями забулися. Мова „Слова“ застаріла, письменні люди XV—XVII вв. ледві її розуміли. Численні історичні натяки й недосказані думки, що їх розкриває тільки докладний історичний коментар, — ще більш заваждали його розуміти й сприяли тому, що за його забулись. Тільки його мальовничий, образний стиль використали пізніші наслідувачі, що писали про Мамаєву побиванку... Та не через це тільки забулися про „Слово“: татарська навала надто була розрідила на півдні суспільне середовище, що утворило „Слово“. У північній-ж Русі було не до поезії. „Слово“ повинно було поділити долю усього письменства, що втворилося на Україні й заціліло од розгрому тільки через те, що були північно-руські списки. Коли-б не це — загинуло-б і воно, як загинули інші аналогічні пам'ятки.

От через що ми не маємо спромоги написати літературну історію „Слова“. Та не визначає це, що ми повинні приймати як незбитий факт, начеб-то воно не мало жадної історії в рукописній традиції. Користуючися з деяких натяків, що їх залишило нам минуле, спробуймо відновити історію рукописів „Слова“: нехай вона буде гіпотетична, все-ж це допоможе нам з'ясувати де-в-чому текст, що до нас дійшов. Хоч як точно силувалися були перші видавці відтворити текст „Слова“ — однаково їм цього не пощастило-б — і не через те тільки, що вони погано

тямили читати давні рукописи й були під гіпнозом сучасного їм правопису, але й через те, що мати „рукопис“ XV—XVI вв. — ще не визначає мати автентичний „текст“ пам'ятки XII віку. Ми знаємо, як змінювалися пам'ятки давнього письменства, впродовж багатьох віків перебуваючи серед письменних людей, що не відрізняли були переписувача від автора, ще й позначали обох терміном „списатель“. Історія кожної, хоч трохи визначної, пам'ятки давньо-руського письменства розкривається в низці списків, і ми звичайно бачимо, як, залежно від того, що змінюються тенденції й смаки, утворюються де-далі нові редакції тієї-ж самої пам'ятки. Це ми бачимо, прим., на долі пам'яток, що повідають про Куліковську січу, найбільш споріднених з „Словом“. Але там — є низка рукописів, — С. К. Шамбінаго використав у своїй праці їх більш як п'ядесят, — а „Слово“ дійшло до перших видавців лиш в єдиному спискові. Оскільки точно, запитаємо в себе, цей список одбиває ту пам'ятку, що вийшла з-під пера двірського поета к. XII — п. XIII в.? Якою мірою вплинули були на оригінал, що дійшов до нас у далекій від нього копії, час та неминучі наслідки писаної традиції? Відповіді на ці питання ми повинні черпати з самого списку „Слова“, що дійшов до нас у двох копіях та деяких витягах давніх — у рукописах XIV—XVII вв., й новітніх — Карамзіна та Маліновського.

Коли ми поглянемо на історію студій над „Словом“, то завважимо, що вже року 1823, Граматін запропонував був дві перестановки в тексті „Слова“: одну з них прийняв Максимович р. 1837, замість другої — запропонував свою. Гаттала, Вс. Міллер припускали невеличкі перестановки; кн. В'яземський дак той відважніше поставивсь до тексту „Слова“; Потебня й собі поробив скількись перестановок, а частину текста визнав за пізніші вставки, щò від самого автора, а щò від невідомого глосатора. Андрієвський так фантастично переробив „Слово“, що від нього в розумінні композиції мало що й зосталось; Яковлев (у вид. „Сл.“, Учебн. библ. 1891 р.) запропонував перестановку на початку „Слова“, що її підтримали я (Из лекц. по методологии, 1914 р.) та Соболевський (Изв. ОРЯС, 1916 р., кн. 2). Нові що-до перестановок міркування недавнечко подав Маштаков (там-же 1921 р., кн. 2) та инш. Вже самі ці спроби усунути декотрі недоладності в викладі „Слова“ — свідчать, що в нашому тексті є хиби. Отже коли й не всі перестановки, що їх згадані учені були запропонували, необхідні, все-ж частину їх засновано не на самих-но сьогочасних естетичних поняттях, ба й на об'єктивних даних: на будові й літературній манірі самого „Слова“, що їм заперечує дещо в наявному тексті. Правда, подані пропозиції здебільша бездовідні; правда, — не можна, на самі-но здогади [покладаючись, запевнювати: „интерполированных мест, как известно, много в „Сл. о п. Иг.“ — як навертом кидає С. К. Шамбінаго (Пов. о Мам. поб. 1906 р., стор. 88). Усе-ж можна, здається нам, запевняти, що „Сл.“ у XII в. було не те, що в XIV і на поч. XV в. і що Мус.-П. втрачений рукопис далеко не

відбивав з дипломатичною точністю — ані списків XIV—XV вв., ані, тим паче, оригіналу XII віку.

Ледві чи є підстави гадати, що наш текст „Сл. о п. Іг.“ зачинається безпосередньо від оригіналу. Як і звичайно — список Мус.-Пушкінів, що найпевніш до поч. XVI в. належав, це спадщина дуже складної й довгої писаної традиції, котра не багато має списків (інакше ми-б мали не одного рукопису Мус.-П., а скількись), але все-ж не така вже й незначна. Інакше важко пояснити й нез'ясовані досі темні місця в „Слові“ й місця, котрі безперечно треба переставити, бо їх колись порушив неуважливий переписувач. Порівнюючи текст „Слова“ до інших пам'яток давньо-руського письменства, яскраво ці міркування доводимо. Це й дає нам підставу за здогадом накреслити таку генеалогічну таблицю, щонайсхематичнішу. При цьому ми гадаємо, що „Сл.“ написано відразу, а не записано за пізнішим усним переказом, й не складено з кількох частин.

Свої міркування та здогади ми ґрунтуватимемо на порівнянні „Слова“ з датованими пам'ятками, що зберегли цитати з „Слова“.

I. Перший етап в існуванні „Слова“ це авторів автограф або запис „Слова“: за його словами — належить до кінця XII в. (1187 р.).

Його, безперечно, знав автор Київського літопису, що списав події 1184—1187 рр. і в деяких місцях повторив достеменно й план „Слова“, а часом — і вислови; співвідносини південно-руського оповідання про похід Ігорів, оповідання Київ. літ. та „Слова“ — встановив Хрущов (О др.-р. истор. пов. и сказан., 1878 р., надто стор. 147—203). В. Міллер (Взгляд 142) виразнісінько висловивсь, що літописець, котрий заніс до літоп. під р. 1201 оповідання про Кончака, „был знаком со „Сл.“ и что в то время оно было полнее, чем дошедшее до нас в Пушкин. рукописи“. Не поділяючи думки цього автора, наче-б-то в „Слові“ була ще „первая часть“, що не дійшла до нас, придивімося до відносин, в яких стояло „Слово“ до Київського літопису під р. 1185.

Досить перечитати літописне повідання 1185 р. за Іпат. сп., щоб помітити в ньому риси спільні з „Словом“. Схожість ця навіть не така фактична (адже з поета не фотограф, ба й не історіограф), як літературна, стилістична та лексична. Вже початкові подробиці літописного оповідання — про те, як кн. Святослав запрошував Ігоря йти проти Половців — відгонять епічною манірою. Далі:

„Игорь же возрѣвъ на небо и види солнце... стояще яко мѣсяць“...

„Игорь же рече с братьєю своею: „оже ны будеть не бивше ся возвороти ти, то сором ны будешь пущен смерти“...“

„Святослав же то слышавъ и вельми воздохнувъ утеръ слезъ своих и рече: „О любя моя братья и сыновѣ и мужѣ землѣ Рускоѣ! далъ ми Богъ притомити поганья, нъ не воздержавше уности отвориша ворота на Руськую землю“ і т. д.

У літописному оповіданні зустрічаємо звичайні в „Слові“ вирази: „бысть скорбь и туга люта“ (стор. 645), „и бысть у нихъ котора“

стор. 646), „и оступи городъ“ (стор. 646), то-що; надто-ж визначається місце: „и тако во день святого воскресения наведе на ня Господь гнѣвъ свой, в радости мѣсто наведе на ны плачь и во веселья мѣсто желю на рѣцѣ Каялы“ (стор. 643).

Що-ж це за „Каяла-рѣка“? Адже-ж за неї ані давніш, ані згодом не згадувано в жадному літопису. У „Слові“ за неї говориться аж чотири рази — і мало не раз-у-раз в особливому значінні. Знов-же автор „Слова“ зовсім не каже про р. Сюурлій, дарма що літопис за неї згадує. Хоч-би яка була ця річка — реальна чи символічна „річка жалю“ („каяти“ = жалкувати), але будь-що-будь автор „Сл.“ розійшовсь у термінології з літописцями до року 1185 — і після нього; автор літописного оповідання про похід Ігорів у цьому місці вжив не звичайної властивої його-ж-таки оповіданню назви, а слово, вживане в тогочасній поетичній мові. Чом? Очевидячки, через те, що в якійсь відомій за його часів пам'ятці, писаній чи усній, котра повідала про похід Ігорів, річку — свідка поразки — названо „Каяла“. Отож він і вжив це слово з царини поетичної термінології, підпавши його чарам. Вжив саме там, де закінчував своє журливе оповідання, де все істотне про сумну, що її багато людей оплакували (повернулося — щось п'ятнадцятеро вояків) подію, вже сказано, й де жаль на лагідний смуток переходить.

Думати, що було навпаки, що автор „Слова“ черпав з літописного оповідання — ми не вважаємо за можливе, як і всі, хто писав був про „Слово“ давніш. Лишається припустити, що або „Сл.“ й літопис мали спільне джерело, або — що „Слово“, уже як писана пам'ятка, могло вплинути на автора літописного оповідання 1185 р. Останнє припущення, на мою думку, правдоподібніше. Коли так — першу цитату з „Сл.“ ми маємо в цьому оповіданні. Дарма що цитата ця манісінька, все-ж вона показує, що „Слово“ вже використав письменник-літописець у своїй праці в межах к. XII — п. XIII в., як це можна бачити з фразеології й маніри повідати.

II. За другий в долі „Сл.“ етап було утворення того його списку, котрий потрапив до Псковської землі й ставсь за основу для дальших списків, що на цій території жили. Список цей цитує запис в Апостолі р. 1307 М. Синод. б., й його не раз наводили дослідники „Слова“, щоб довести його автентичність: „В лѣто 6815... сии же апостолъ книги вда святому Пантелеймону Изосимъ игуменъ сего же монастыря. Сего же лѣта бысть бой на Русьской земли, Михаилъ с Юрьемъ о княжене Новгородское. При сих князех сѣяшется и ростяше оусобица ми, гыняше жизнь наша, въ князѣхъ которы, и вѣци скоротишася человекомъ“. Порівняймо тепер запис до відповідного місця в „Слові“. Схожість — явнісінька; важливіші — відміни. Вони такі:

- 1) Сл. „При Олзѣ Гориславличи“ — Ап. „при сих князех“.
- 2) Сл. „жизнь Дажь-Божа внука“ — Ап. „жизнь наша“.
- 3) Сл. „въ княжихъ крамолахъ“ — Ап. „въ князѣхъ которы“.

Видима річ, переписувач Апостола в перших двох випадках попросту скористувався з готового виразу в „Слові“, відповідно його для своєї мети переробивши. В третьому випадкові він замінив слово „крамола“ на рівнозначне „кóтора“, що теж трапляється в „Слові“. У слові „князѣхъ“ м'яке з могло з'явитися у псковича зам. м'якого *ю*, а *ѣ* зам. *и*, — це раз-у-раз на цій території трапляється. Можливо й те, що ці дрібні відміни взагалі пояснюються тим, що текст „Сл.“, котрий був відомий р. 1307 переписувачеві Апостола, різниться від нашого.

III. Безперечно, при самісінькому кінці XIV і на поч. XV в. було скількись списків „Слова“. Инакше важко пояснити, чом була така популярна його фразеологія, що її використало Сказание о Мам. побоище. Инакше ніяк пояснити, чом так приваблювала його схема, що за нею йшов автор Задонщини (Жит. о Дм. Ив.), не саму-но фразеологію запозичуючи й силууючись убити переможну пісню в чужі її рамці „трудной повѣсти“. Що запозичили ці перекази з „Слова“, — це почасти показали й Снегірьов, і Смірнов, і Барсов і хоч тепер, після праці Шамбінаго (надто, як її розібрав акад. Шахматов), можна чимало змінити й додати, все-ж про це мова окремо. Тут зазначимо, що автори творів про Мам. побиванку або не черпали безпосередньо з „Слова“, або коли й черпали, то не з тої відміни „Сл.“, що збереглася в Мус.-Пушкіновому рукопису.

У цьому тексті — читалося вже не „мысію“, а „мыслію“, бо в „Слове о кн. Дм. Ив.“ читається „мыслію“, як завважив Смірнов (II, 75). Треба взяти на увагу й слушну думку Барсова (I, 444). Він гадає, що декотрі темні місця „Сл.“ читалися так уже в сп. XV в., що з них користувалися автори Задонщини — отже, зам. „подобію“ — „подѣ облакъ“, або зам. „на канину“ — „на бѣлую ковылу“. Звичайно, може, автори „Задонщини“ часом і свідомо відходили од тексту „Слова“; але-ж можливо й те, що й ці місця відповідно змінено вже в відомому їм тексті „Слова“. Авже-ж не инакше, як були проміжні ланки, що вже загинули — списки „Слова“, котрі до нас не доходили.

IV. Якийсь текст „Слова“, очевидно, знав і на початку XVI в. псковський-же літописець, що вмістив під р. 1514 у 1-шу Пск. літ. (П. С. Р. Л. IV, 1848 [р., стор. 290) опис битви під Оршею: „Бысть побоище велие Москвичемъ съ Литвою подѣ городомъ подѣ Оршею, и воскричаша и возопиша жены Оршанки на трубы Московскія, и слышати было стуку и грому великому межи Москвичъ и Литвою, и удариша Москвичи на Литву, Русскія князи и бояре съ дивными удалцы, рускими сыновами, на сильную рать Литовскую, и треснули копья Московскія и гремятъ мечи булатныя о шелома Литовскія. На поли Оршанскомъ бысть не пособіе Божіе Москвичамъ“.

Уже початок — з повторенням „подѣ городомъ подѣ Оршею“, показує, який своєрідний цей епізод, вкраплений в м'яке повідання літописцеве. А. Смірнов („Сл. о п. Иг.“, II 182) ставив його в зв'язок з Задонщиною (реальний слід, що вона існувала в XV в., окрім теоретичних

міркувань, маємо в перг. рук. Синод. бібл. № 217 (836) арк. 180 зв.). Справді — у „Сл.“ читаємо „быти грому великому“, у „Сл. о Дим. Ив.“ „быти стуку великому“, а у „Задонщині“ — „быти стуку и грому великому“, так само і в Пск. літ.; але пригляньмося іншим деталям.

В „Сл.“: „гремлеши о шеломи мечи харалужными“, „...гримлють сабли о шеломи, трещать копіа харалужныя“...

В „Задонщ.“ XV в.: „грянуша копіа харалужныя, мечи булатныя“... „щиты Московскія, шеломи Нѣмецкія“...

В „Сл. о кн. Дим. Ив.“: „взгремѣли мечи булатные о шеломи хиновскіе“.

В „Повѣданіа“: „треснуша копіа харалужныя... гремят мечи булатные и блистаются сабли булатныя“.

Отже бачимо, що в останньому прикладі сполучено подробиці, відомі „Сл. о Дм. Ив.“ і „Задонщині“ і що Псковський літопис, за винятком слова „булатные“, найближчий тут до „Сл. о п. Іг.“. Опріч того, „Слово“ має ще один вислів, спільний з Пск. літоп. — „о шеломи Литовскіе“ — його немає в інших згаданих наслідуваннях „Слову“. Знов-же у Псковському літопису бачимо й не зовсім звичайне слово „непособіе“. Воно є в „Слові“, але його нема в інших згаданих пам'ятках. Геть-усі ці подробиці приневолюють нас добачати в Псков. літоп. сліди „Сл. о п. Іг.“, але, річ можлива, і в трохи инакшому тексті, як той, що ми маємо.

V. У тому-ж-таки районі, де ми знайшли сліди впливу „Слова“, працював і агіограф XVI в., псковський священник Василь-Варлаам. Отож у життєпису кн. Олександра Невського, що його він складав, звичайно, за готовими даними, читаємо ми одне дуже цікаве місце. Воно мимоволі примушує нас здогадуватись, чи-ж знав Василь, що не аби-як на книжках знався, „Сл. о п. Іг.“. Ось це місце: „мужие святаго князя Александра исполнишася духомъ ратнымъ, бяхуже сердца ихъ яко сердца львомъ, и глаголоша ко святому: „о княже нашъ честный и драгий, нынѣ приспѣ время намъ положити главы своя за тя“... (Серебрянский, Др.-рус. кн. житія, тексти, стор. 130). Перший підкреслений вираз міг скластися й підо впливом Пов. Йосипа Флавія, але сполучений з другим — міг повстати тільки навійний „Словом“. Може, у тексті „Слова“, що його знав Василь-Варлаам, як здебільша й по інших пам'ятках, читалося не „наполнився ратного духа“, а „исполнився ратного духа“. Отже, в цьому рукопису слова „О Бояне... шеломомъ Дону“ були ще на своєму місці, як і інші двоє місць, позначені в реконструйованому виданні зірками (прим. 243, 349, 441); але місце „и с хотию на кровать“, мабуть, читалося вже неправильно.

VI. У XV віці, не пізніш, повинен був існувати список „Слова“, що в йому переставлено низку рядків, за нашим рахунком — 36 рядків, тоб-то один аркуш у вісімку, такий самий типом і письмом, як Кирило-Білозерський збірник № 1086 (^{9/63}) близько 1479 року Збірник був ветхий, один аркуш випав, а переписувач початку XVI в.

й автоматично вписав його. Може, переписувач був той самий, що від нього дійшов до Мусіна-Пушкіна його рукопис, втрачений для дальших учених (див. реконструкцію тексту). Таке в старовину траплялось. Акад. Соболевський зазначає рукопис „Бесѣдъ“ папи Григорія, XVII в. М. Синод. Бібл. (Горск. и Невостр. II, 2, стор. 229—230). В його оригіналі чимало аркушів попереплутувано, а переписувач того не помітив і переписав їх у тому порядку, як вони лежали перед нього. У п'ятому, напр., слові, перебивши мову на арк. 20 на словах: „и ихъ же отъ земськихъ скверностей“, у тому-ж-таки рядкові він почав писати з дальшого повчання, зо слів: „того ради вопрошаемъ Господь мнозѣми чудесы“ й це повчання він довів до краю. Тимчасом продовження п'ятого слова Горський і Невоструев знайшли у середині восьмого слова. Ця перестановка сталася в давню давнину, бо вона є чисто в усіх списках „Бесѣдъ“, аж до XIII в. (Погод. № 70) включно. Ще приклад: Погодінський список літопису № 1401, поч. XVII в., можливо р. 1681, українського письма, списано з оригіналу теж із переплутаними аркушами, а через те повстала плутанина й у тексті. Оригінал, що з нього зроблено інший, український таки, список літопису (Хлебн. П. Библ. F. IV, № 230) XVI в., теж писано за оригіналом, в якому аркуші були переплутані (див. ПСРЛ. II, 1908 р. стор. VIII—XI). До речі, цей список має в собі в значній частині ще й українську літописну всезбірку поч. XIV віку.

Переписувач XV в., копіюючи „Слово“, міг поробити й ще чимало помилок через те, що на межі XIV—XV вв. руська мова зазнала була не аби-яких змін. Отож багатьох слів, що їх до XIV віку усі любісінько собі розуміли, він міг не взяти в тямки. Отже, на ці помилки, як і на помилки Мус.-Пуш. рукопису й доводиться вважати дослідникам XX в. Переписувач XV в., може, й знав уже, що „Слово“ не раз перероблювано. Авже-ж він сляувався сяк-так його впорядкувати й написати звичайним, модним болгаризованим правописом, запровадивши написання *рѣ*, *лѣ* зам. *ор*, *ол*; він понаставлявав за правилом патр. Євтима ѣ у середині слів і *ѣ* наприкінці їх, понищив йотацію (копія, веселія).

VII. Дальший етап репрезентує список М.-Пушкіна поч. XVI в.; переписувач де-не-де позмінював *рѣ*, *лѣ* на *ѣр*, *ѣл* за руською вимовою, м. б., понищив юси великі, коли вони були в його оригіналі, з *ѣ* зробив *ѣ*, або, попросту, не дописав, і вийшло *о* („подобію“), попроминав де-не-де через недбалість виносні літери, м. б. запровадив глоси („людем“). Тут саме й могли повстати дрібні помилки (їх виправили коментатори, от-як згадане „подобію“). Пам'ятка не була нікому цікава, переписувано її тільки за інерцією, м. б. тому, що в оригіналі цього рукопису вона стояла поруч повісті про Акіра або про Девгенія, а цими повістями цікавились ще на поч. XVIII віку.

VIII. Список XV або XVI в. міг знати той переписувач, котрий вніс цитату з „Сл.“ до Моління Данила Заточника. Ф. І. Буслаев (Очерки, I, стор. 37), а за ним І. М. Жданов (Соч. I, стор. 191) наводять з одного

„пізнього“ списку „Моління“, котрий належав І. І. Срезневському, одну цікаву цитату. Цитату цю нам не пощастило знайти в жадному з опублікованих списків „Моління“. Не знайшов такого списку ані Шляпкін, ані новітній дослідник, проф. Міндалев, що й заявив про це (стор. 345) у своїй дисертації. Очевидячки, цю цитату внесено до „Моління“ наприкінці його літературної історії, тоб-то не раніш як у кінці XVII віку. Ось вона:

„Моление“

„... повѣдаху ми, яко той ести суд божий надо мною, и суда де Божія ни хитрууму ни горазду не минути“.

„Слово“.

„Тому вѣщей Боянь и прѣвое припѣвку, смысленый, рече: ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду, суда божія не минути“.

„Мол.“ і „Сл.“ ґрунтовно різняться тим, що в „Мол.“ немає слів „ни птицю горазду“. Одні, от-як Потебня, гадають, що їх уставив пізніший переписувач; інші, прим. Вс. Міллер — пояснюють як ампліфікацію, щоб справити як-найміцніше вражіння (— „навіть і швидкому птахові“). Але те, що слово „горазду“ повторюється, показує (як я гадаю, беручи на увагу звичайний в „Слові“ паралелізм епітетів) швидше на перше: це вставка переписувачева, можлива річ, дуже давня. Отже, лишається припустити, що в Данила Заточника маємо цитату з тексту „Сл.“ давнішого, ніж М.-Пушк. текст. Очевидячки, коли переписувач „Моління“ скористувався з цієї цитати, були відомі й інші списки „Слова“. Списки ті де-в-чому з М.-Пушк. списком не збігалися.

IX. Цей останній дійшов до нас у двох копіях: у друкованому вид. (П) і в рукопису (К). Гадаю, що істотних кількісних змін супроти рукопису XVI в. тут не було й Карамзін мав рацію запевняти, в цьому розумінні, що видання було „точне“. Навіть його застереження (начеб-то в рукопису було сѣчи, зам. вѣчи), мабуть, швидше причіпка, ніж справжній факт. Але безперечно, і переписувач Кат. копії і І-ше вид. порозкривали титла, повміщували в рядок виносні літери, понаставляли ъ там, де їх у рукопису не було, одне слово, скільки спромоглися, вдягли стародавній текст в орфографічне вбрання к. XVIII в., ще й де-не-де не до ладу поділили слова (про це див. § 4).

Маючи на оці всі оці здогади, а інакше як за здогади я їх і не вважаю, можна більше-менше позначити отаку схему в історії „Слова“, подану в нас на стор. 42.

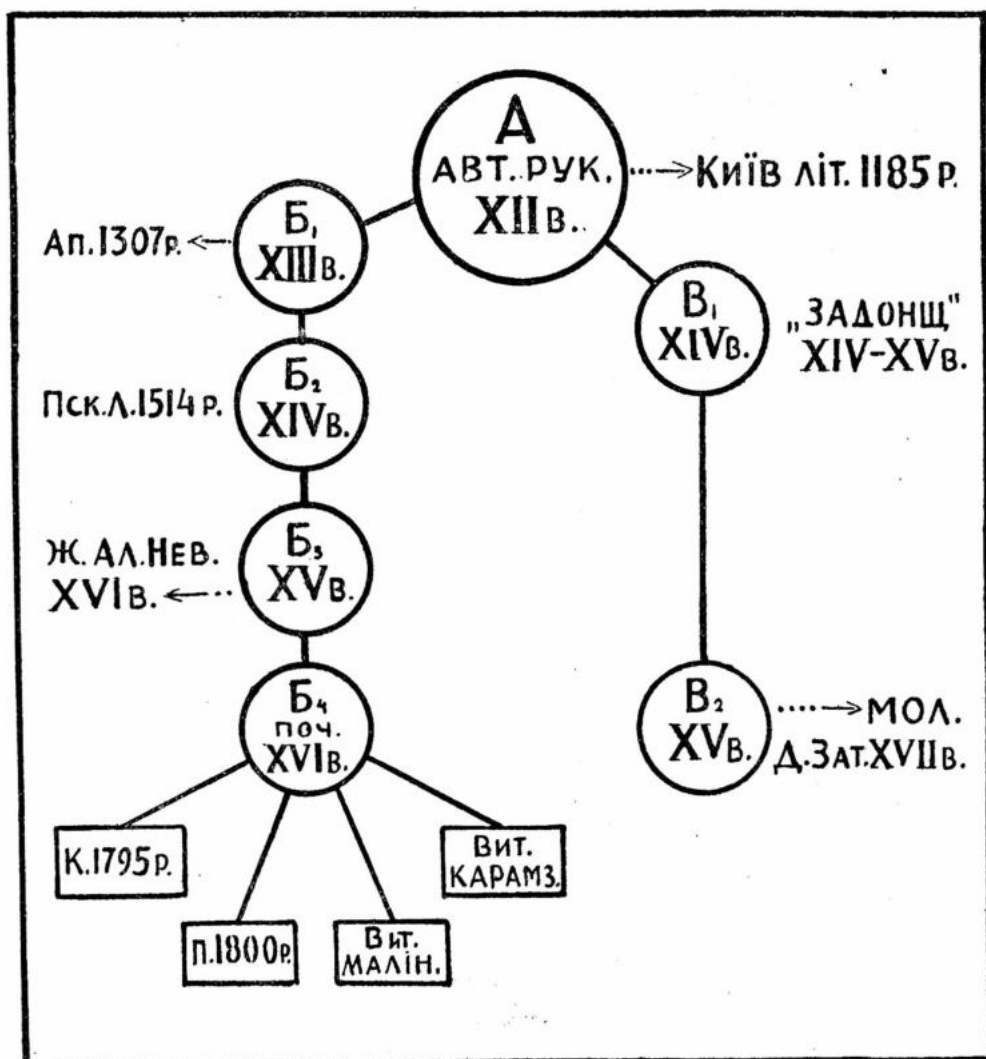

Схема історії „Слова“ (до стор. 41)

§ 6. Які ще пам'ятки були в рукопису разом із „Словом“.

У якому „товаристві“ знайдено „Слово“? До цього питання ми не повинні ставитися байдужно, коли маємо не ізольовану пам'ятку, а таку, що заведена до того чи іншого збірника. Нехай „Слово“ згодом приєднано до Хронографа, все-ж самий факт, що давній переписувач, охочий до читання, прилучив його до такого збірника, яскраво промовляє за те, як ставилися були до „Слова“ в старовину. Його уявляли, мабуть, як історичну повість, подібну до тих, котрі увійшли до складу Хронографа. Але, може, це звязок не тільки пізній, що утворивсь випадково, в XV—XVI вв. Розгляньмо ото, що-ж було в цьому рукопису. Про нього ми знаємо від перших видавців „Слова“ й Карамзіна. Карамзін зберіг низку витягів не тільки з „Слова“, але й з інших, що були разом з ним, пам'яток.

„Подлинная рукопись“, — читаємо ми в передмові до вид. 1800 року (стор. VII), — „по своему почерку весьма древняя, принадлежит Издателю сего“ — і далі, у примітці: „г. действительному тайному советнику и кавалеру, графу Алексею Ивановичу Мусину-Пушкину. В его Библиотеке хранится рукопись она в книге, писанной в лист, под № 323. Книга же сия содержит следующие, по их оглавлениям материи:

1) „Книга глаголемая Гранаграфъ (Хронографъ), рекше начало писменомъ царскихъ родовъ отъ многихъ лѣтописецъ; прежде о бытіи, о сотвореніи міра, отъ книгъ Моисеовыхъ и отъ Іисуса Навина, и отъ Судей Іудѣйскихъ, и отъ четырехъ Царствъ; такъ же и о Асирійскихъ Царехъ, и отъ Александрія, и отъ Римскихъ Царей, Еллинъ же благочестивыхъ, и отъ Рускихъ лѣтописецъ, Сербскихъ и Болгарскихъ“.

2) „Временникъ, еже нарицается лѣтописаніе Рускихъ Князей и земля Рускыя“.

3) „Сказаніе объ Індіи богатой“.

4) „Синагрипъ Царь Адоровъ, И наливскія страны“.

5) „Слово о плъку Игоревѣ, Игоря Святъслава, внука Ольгова“.

6) „Дѣяніе прежнихъ временъ храбрыхъ человекъ о брѣзости, и о силѣ, и о храбрости“.

7) „Сказаніе о Филипатѣ, и о Максимѣ и о храбрости ихъ“.

8) „Аще думно есь слышати о свадѣбѣ Девгѣевѣ, и всъхъщеніи Стратиговнѣ“.

Варто уважливо спинитися й розглянути згадані пам'ятки, нехай як погано складено їм перелік (прим. 6—8 каже про одну, а не про три пам'ятки: видавці вважали були за спільний заголовок циноброві заголовки окремих частин, щоб в давніх рукописах трапляється раз-у-раз), все-ж він одкриває нам дещо, пояснюючи, прим., „ладѣ вои“, „славѣ“, зам. „лады“, „славы“ — помилкою переписувачевою, як у „Стратиговнѣ“: очевидячки, отакі помилки, що до їх спричинилася псковська вимова переписувача, були не тільки в заголовку, ба й в тексті; *ѣ* скидалося на *б* („свадѣбѣ“); *ѣ* розкрито примітивно, вмістивши в рядок *с* і додавши *б*. Але багато цікавіші зміст та літературна доля цих пам'яток.

„Хронографа“ з отаким заголовком склав, як гадає акад. О. О. Шахматов, Пахомій Серб р. 1442. Він являв собою щось наче огляд усе-світньої історії. Дальша його редакція належить до 1512 року. Грунтуючися, мабуть, на цьому, акад. Сперанський запевнює, що слово „Гранограф“ — „ранее к. XVI в. встретиться не могло: это — название 2-й редакции Хронографа, возникшей не ранее этого времени и законченной в 1617 г. (Ист. др. р. лит. 3-те вид, стор. 353). Отже сусідство „Слова“ промовляє за те, що список його був не давніший від к. XVI в. З цим, додамо, погоджується й те, що заголовок Хронографа, як його наводять перші видавці „Слова“, найближчий до того, котрий має р. Хрон. у 2-ій ред., див. А. Попов, Обзор, II, стор. 70 *). Але ледві чи можна робити такий висновок на підставі однісінького слова. Цікавіше — з чого той „Гранограф“ складається. Багатьох пам'яток, що на них „Слово“ скидається стилем, у заголовкові „Гранографа“ не згадано. Але за попередника Хронографові був Гелленський літописець 1 ред., що до нього ввіходила хроніка Георгія Амартола: і в Гелл. літ. 2-ої ред., і в Хронографі — подибуємо Олександрію. До хронографічних збірників увіходить і „Повѣсть о плѣненіи Іерусалима“, тоб-то Історія Юдейської війни Йосипа Флавія. Змістом своїм ці пам'ятки змальовують здебільша військове й політичне життя. Отож через те й були вони популярні в давньо-руському письменному середовищі, для нього їх і поперекладувано, як це можна гадати на підставі новітніх дослідів.

У хроніці Амартола, що ввіходила до Гелленського літопису, ми подибуємо ті-ж самісінькі риси, що й по деяких інших пам'ятках, перекладених на Україні-Русі, мабуть, ще до монгольської навали. Я не спиняюся на формах імперфекта: „имяшеть“, „бьашеть“, „въздѣвахуть“, „бяхуть“, „нарицахуть“, дієприкметникові „мога“; але „вазнь“, „вазнивь“, — з похідними формами, „посивно“, „непосивьна“ та інші, що ми

*) Про Хронографи — див. Иконников, Опыт русск. историогр. т. II, кн. 2, 1908, сс. 1167, 1350 і сл. література — сс. 1417—1422; з давніх праць найважливіший: „Обзор хронографов русских редакций“ А. Попова, в. I, 1866, в. II 1869. Ще див. С. П. Розанов, Хронограф редакции 1512, 1407, В. М. Истрин, К вопр. о взаимоотнош. Елл. летописцев и Архивского (Иудейского) Хронографа, 1912, його-ж, Особый вид Елл. летоп. из собр. Тихонр., 1912.

їх одзначили, — є в Амартолі вже в сп. XIII—XIV вв., за яким цю пам'ятку видав акад. Істрін. Отакі ще слова: „накупь“, „крамола“, „котора“, „бес которы“, „катору творяше“, „гребля“, „усобица“, „тали“ (заручники), „свитица“, „оземствени“, „сапогы“, „кожухъ“, Евсевий Панфиличь, „вѣно“, „харотья“, „въ вѣчи Римьстѣмь“, „царю ловы дѣюшу, олень... явися“, „в силѣ тяжьщѣ“, „в малѣ дружинѣ“, то-що. Хроніку перекладено десь на Русі й до того вже існувала вона при кінці XI в., що переконливо доводить акад. Істрін, і, може бути, ще за сорокових років XI в. (В. М. Истрин, Книги временныя и образныя Георгия Мниха II, стор. 306 та дд.).

Олександрію, що ввіходила до Хронографу, ми добре знаємо. Саме цю відміну докладно розглянув В. М. Істрін у своїй праці „Александрия русских хронографов“, М. 1893. Тут видано і 1-шу ред. цього романічного повідання за збірником Моск. Гол. Арх. М. Закорд. Спр. № 902/1408 (прогалини заповнено за сп. Унд. № 1 та Синод. № 280); 2-гу ред. — за сп. Гелленського Літописця другої ред. Чуд. ман. № 51/353, тепер належить Моск. Істор. Музеєві; 3-тю ред. — за списком Хронографа 1-ої ред. М. Публ. Б., збірка Попоза, № 2397; 4-ту за рук. Публ. Бібл., Погод. древлехран. № 1440. Висновки, що їх поробив В. М. Істрін, такі: Олександрія у своїй первісній редакції це переклад з грецького Псевдокалісфена, саме з другої його ред., і жадний з відомих нам списків не був за оригінал для перекладу. Перекладач перекладав слово за словом, буквально, не виправляючи помилок грецького оригіналу, ще й сам раз-у-раз помиляючись. Олександрія в первісній своїй редакції не мала статті Палладія про Рахманів й оповідання про те, як Олександр увійшов до Єрусалиму (його додано згодом з перекладу Амартолової хроніки). Коли та де цю пам'ятку перекладено, того дослідник точно не визначає. Та в XII в. 1-ша ред. Олександрії вже існувала в слов'яно-руському перекладі (стор. 138—139). Друга редакція повстала з першої; за характерну її ознаку правлять додатки, здебільша з писаної літератури. Її вже знали на Русі в першій половині XV в. (стор. 251), себ-то тоді, як „Словом о п. Ігоревім“ уже мало цікавилися. Коли ми тепер удамося до мови 1-ої ред., що її видав акад. Істрін, точніш до її словного матеріалу, то знайдемо низку слів, котрі звязують цей текст з Історією Юдейської війни Йосипа Флавія, і почасти з літописом. Отакі слова: „вазнь“ 5, „вазньство“ 63, „вазнивѣ отца“ 28; „голка“ 25, „без голкы“ 11 то-що; „посивѣ створити“ 28, „на мѣстѣ посивѣ“ 41; „с товары“ (в а р. с имѣниемъ) 68; „крѣста“ (домовина) 72; „погоничъ“ 98; „котора“ 108, „без которы и без рати“ 117, то-що; „по гораздѣству“ 100; „гребля“ 61; „на ролью“ 67; „сулица“ 12, 18, „знамение суличное“ 12; „веде-же всю дружину старую“ 27, 44, 47 то-що; „на забралех“ 52; „рядителя тя створю“ 19; „двоичи“ (двічі) 22; поруч церковнослов'янських форм та написань, читаємо також: „одва“ 16, 69; „олень“ 31; „к тобѣ“ 10, й низку типово руських форм імперфекта:

б'яшеть 10, 59; каяшеться 18; радовашеть 19, 25; окушашеться 28, хотяшеть 83; идяшеть 56, 60, то-що.

Що переклад зроблено вже за давньої давнини, це доводить окрім того вживання форм нечленного прикметника: „у полатахъ Кировахъ“ 99; „узами нужнами“ 125.

Історія про Юдейську війну, що її склав Йосип Флавій (вид. див. у „Flavii Josephi Opera“, ed. Niese, Berol. vol. VI, 1894 і Berends, „Die Zeugnisse vom Christentum im slavischen. De bello Judaico des Josephus“. Leipz. 1906 (= Texte u. Untersuchungen zur Gesch. d. altchristl. Literatur, hsgg. v. Gebhardt u. Harnack XIV B., 4 Heft) належить до пам'яток, що ними дуже цікавилася давня Русь. Воно й не дивниця, адже ця історія не тільки що соковитими барвами змальовувала, як конала було Юдейське царство, геть аж до того часу, коли Тит зруйнував Єрусалим, ще-ж і надто, подавала вона відомості й про Палестину взагалі й про Йвана Головосіку й про Христа. Стародавній читач уважав, що вона природньо продовжувала історичне оповідання Діяньнів — до того моменту, коли, як це провістила була євангелія від Матвія, впав Єрусалим. Переклад дійшов у низці списків, що з них ми знаємо: Архівський, Волоколамський № 651, Академічний, Воскресенський — Новоєрусалимський (у літоп. поч. XVII в.), Макарієвський (В. Чт. Мин., лютого 29); є й інші списки. Рукописи ці порозкидувано від XV до поч. XVII в.; але переклад тексту — дуже давній і належить будь-що-будь до періоду передмонгольського, а то, бува, й до давнішої доби. Словний матеріал слов'яноруського тексту мимоволі звертає на себе увагу. Не дурно Барсов у відомій праці про „Слово“ висунув на показне місце цю перекладну пам'ятку й обстоював, що її мова звязана з мовою Київського літопису й „Слова“. Наведімо скількись слів: „т̄снися, пот̄снувся, т̄снется та инш.; вазнь, добровазньство, благовазньвы, зловазньвий; голка; вывабити; розноличен, розноличныя гр̄ѣхы; худизна; братань, стрый; волость; чадь, дружина, тысячскій и воеводы; думця, думцѣ бояры; дѣтинець, колодники, по забралом (часто); заратѣніе, зараченіе; наворопляху; польгривны вѣса на четырех золотницѣх; раскаторание, которатися; усобица, кровію усобичною; послуи, видоци, холопи, наймитъ; обѣдъ силенъ; паволокы, паволочитыя ризы; щепки, сапогъ; олень; вабити, вывабити; оземствованъ бысть; Иродовичи, Антигоновичи“, то-що. Не згадуємо докладно про руську фонетику, що чималою мірою відбилася в ортографії всіх списків (користуємось оце з Архів. та Волокол.), зазначимо самі дієприкметникові форми: ида, сѣка, мога, тека, кажа, то-що; займенники — тобѣ, собѣ; прислівник одва, оже; цікаві випадки асиміляції кінцевого *ь* з наступним *и*, це, очевидячки, вплив давніх київських оригіналів: преимет̄и и, и удр̄жит, выженут̄и и, или убийють, да мучит̄и и; випадки давньо-руськ. імперфекта надто численні: любяшеть, раздавашеть, идяшеть, хваляшеть, хуляшеть, сочяшеть, смиряшеться, творяшеться, метяшеться, і т. д., умирахуть, възбраняхуть, издыхахуть, звахуть, ношахуть, метахуться, биахуться, то-що. Що пам'ятку перекладено вже за перших віків,

як почалася на Русі письменність, це доводять випадки, коли вживається нечленні прикметники: святительськими ризами, связанама рукама, въ свѣтлах ризах, ровом глубоком, кровавом мечемь, то-що.

Стаття „Синагрипъ царь Адоровъ и Наливскія страны“ це не що инше, як повість про премудрого Акіра, відома під цим заголовком у рук. № 189 О. Ист. и Др. Р. XV в. та инш. Видав її й дослідив А. Д. Грігорьев (пов. об А. прем. 1913). Ця повість, що об'єднує в собі елемент пригод і повчальність, відома була в давній Русі до поч. XIII віку. Це можна гадати на підставі цитат та згадок (Григ., стор. 491). Словарним-же матеріалом своім вона належить до XI—XII вв. (стор. 498). Старанно проаналізувавши мову й поробивши деякі словарні зіставлення, можна, здається, разом із проф. Грігорьевим зробити висновок, що повість цю перекладено на Україні й найшвидше в XI віці (стор. 522, 526). Це доводять слова, типові для групи перекладів, пороблених саме за цієї доби й на цій території (близок, верста, ладен, та инші, стор. 523—4).

„Сказаніє обь Индіи богатой“ — дуже популярна в давньому руському письменстві пам'ятка, відома з списків од XV аж до XVIII в. включно. Пам'ятку цю, як довів акад. В. М. Істрин (В. Истрин, Сказание об Инд. царстве, 1893, з Труд. Слав. Ком. И. Моск. Археол. Общ., I), перекладено з латинської мови вже за далеких од нас часів — в XIII—XIV вв. У XIV віці вже повстала друга редакція „Сказанія“. Його засвоїло українське письменство XVII—XVIII вв. (моя стаття в Зап. Н. Тов. в Києві, кн. IX, 1912) й історично-епічний епос — у старинах про Дюка Степановича. Вже старші списки рясніють русизмами морфологічними (тобѣ, собя, есми та инш.) і фонетичними; де-не-де подибуємо слова, звичайні в мові літописів і групи старших перекладних пам'яток: трепястокъ, харотья, стази (— стязи), рати, с великим жемчюгом; верста (міра на віддаль), заборолы. Нехай це й не дає ще підстави зачислити переклад до давнішого часу й застосувати його саме до України, все-ж можемо ми включити „Сказаніє“ до кола пам'яток, доволі популярних в XIII віці.

Три останні статті, котрі були в збірникові разом із „Словом“ — це власне одна стаття: „Деянїе прежнихъ временъ и храбрыхъ человекъ, о дерзости и о храбрости и о бодрости прекрасного Девгенія“, як її названо в Погод. рукоп. № 1773 (вид. Пам. Стар. Р. Литер. II, 379—387; про ню — Пыпин, Очерк лит.-ист. повестей, 85 та дд.); инший список — у рукоп. Тихонравова (Сочин. I, 263 і дд.), тепер належить Моск. Публ. Муз. — подає инший переказ, з иншими подробицями й новим епізодом. Тихонравов не датує пам'ятки (список — новий, 1744 р.), Пипін застосовує слов'яно-руський переклад до XII—XIII вв. (стор. 89). Дарма що мова його за кілька сторіч могла чимало змінитися, все-ж мовні ознаки літописів XI—XII в. і „Слова“ у ньому помітні: имети, черленъ паволока, доспѣвай бракъ, ловы дѣюще, рать, ратное дѣло, кожухъ, во мнозѣ силѣ та инш. Отож немає нічого дивного, коли

припустити, що з повісти про Девгенія ми маємо також пам'ятку, в XII вже віці відому письменним руським людям. З цим погоджується й новітній дослідник „Дѣянїя“ (акад. М. Сперанський, ДД. 1922, стор. 130).

До цих пам'яток належить ще й „Пчела“ (сп. XIV в. — вид. Семьонов). У цьому збірникові речень „все, взятое вместе: характер перевода, сравнительно с подлинником, лексика, язык, все говорит, что в ‚Пчеле‘ мы имеем перед собой русский перевод“ (М. Н. Сперанский, Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности, 1904, стор. 305). „Пчелою“ в XII або XIII в. користувавсь Данило Заточник; мабуть вона існувала вже в XII в. Як гадає Сперанський, „Пчелу“ перекладено мабуть чи не на Україні, де був і культурний осередок, ближчий до Візантії, й прямо на літературну мову давньої України-Руси (стор. 329). Досить глянути на словник „Пчелы“, щоб пристати на цю думку: тьснутися, дружина, вазнь (з похідними), думьца, раскоторанье, клюкати, рамяно, вабити, стыдько, голка, бريدкый та ин. (див. 296 — 299). Світський, побутовий характер речень, прибраних у словесний зодяг руської мови, дозволяє зарахувати „Пчелу“ до пам'яток, що їх годиться використати, коментуючи „Слово“.

§ 7. Коля написано „Слово“.

Час, коли написано „Слово“, визначали в нашій науковій літературі різно. Карамзін застосував був цю пам'ятку до XII віку й гадав, що з автора її була людина світська (Соч. и Перев. Росс. Акад. ч. I). Грамматин уважав, що „Слово“ написано на початку XIII віку, бо автор його згадує про перемоги Романа Волинського, „следственно оно писано в самый год смерти Игоревой, однако ж при жизни его; ибо автор именно говорит: „почнемъ же, братіе, повѣсть сію от стараго Владимира до нынѣшняго Игоря“ (Грамм., прим. 5-та, 171-ша та 131-ша). Мітр. Євгеній писав: „Об Игоревой песне я не сомневаюсь, что она давняя и могла сочинена быть в XV веке, когда воображение и дух Россиян уже ободрился от успехов над Татарами. Но чтобы была и древняя до XIII века, на это потребны доказательства яснее игумена Зосимы“ (мається на оці слова, що збігаються з „Сл. о п. Іг.“ у запису Апостола 1307 року). Далі мітр. Євгеній, зазначаючи, що автор „Сл.“ питається „не лѣпо ли ны бяшеть, старыми словесы“... запитував у листі до Калайдовича з 18 січня р. 1814 — „не значит ли это, что он силится написать старинным, прежних времен слогом, а не современным себе? Следовательно он не современник событий. Много у нас и русских песен, писанных старинным слогом о временах даже Владимировых. Кто же отнесет их к тем временам?“ (С. Отеч. 1839, VIII, ч. VI, стор. 18—19). Та р. 1821 мітр. Євгеній уважав за можливе визнавати „Слово“ за стародавніше, бо в ньому ще не помітно впливу польської мови (Смирнов, I, 35—36). Беліков підо впливом Каченовського гадав, що „Слово“ повстало з записів норманів або греків, допіру в XVI в., коли „грамотники переложили ее (тоб-то пісню) старинным русским языком, подражая древнейшим нашим писателям“... (Уч. Зап. Моск. Ун. 1834 р., ч. 5, 459—460). Того-ж-таки року Сенковський (Библ. для Чт., кн. 4, стор. 5—7) доводив новітнє походження „Слова“, силуючись переконати читачів, наче-б-то воно „не старее нас летами“. Погодін і Дубенський гадали, що з автора „Слова“ не тільки сучасник події, ба навіть учасник походу Ігорового (Дуб., стор. 11). Головін, ґрунтуючись на словнику „Слова“, близькому до літописного XI—XIII вв., зробив висновок, що твір цей писано не пізніш як у XIII віці; за те-ж саме промовляє й стиль його, що скидається на літописний XII та XIII вв. (Примечания на С. о п. Иг. 1846 р., стор. 14—18); точніш-же Головін

визначив час, коли написано „Слово“ — десь між 1185 та 1187 рр., бо Ярослав, кн. Галицький, що за нього згадує „Слово“, помер р. 1187 (стор. 25). Максимович (Українець, 1859 р., № 1) запропонував був гіпотезу: перші дві частини „Сл.“ (до Ігорового повороту), гадав він, написано р. 1185, остання — р. 1186. Цю думку засвоїв і силувався розвинути В. Каллаш; він гадав, що „Слово“ написано двома заходами. 1-шу частину закінчував „Плач Ярославни“, друга містила в собі поворот Ігорів. „Обе части возникли одна за другой с небольшим промежутком, в конце 1185 и нач. 1186 г.“... „Слово“ утворено до повороту Володимира Ігоровича й до смерті Володимира Глібовича р. 1187“ (Юбил. Сборн. в честь Вс. Миллера, 1900 р., стор. 347). Тимчасом текст „Слова“ живовидячки проти такої комбінації промовляє. П. Полевой, гадаючи, що „Слово“ спершу переказувано, запевняв, що воно постраждало „от занесения на бумагу, сделанного очень неловко, хоть и довольно рано, в конце XIV или начале XV в.“ (Опыт сравн. обзор. древн. пам. нар. поэзии Герм. и Слав. 1864 р., стор. 100). Срезневський гадав, що „оно составлено вскоре после самого события“ (Др. Пам. яз., стор. 35). Огоновський, ґрунтуючися на літописних даних про смерть Ярослава Осмомисла, знов-же й на тому, що Ігоря названо „нынѣшній“ — застосовував „Слово“ до 1185—1187 рр. (Сл. о п. Иг. 1876 р., стор. XIV). Потебня й Барсов зачисляли „Слово“ до XII віку. Лонґінов, припускаючи, що спершу „Слово“ переказувано усно, гадає, що „оно было записано вскоре после Игорева похода, никак не позднее конца XII в., еще при жизни Святослава Всеволодовича (ум. 1194 г.) и Игоря Святославича (ум. 1202 г.)“, а трохи вище подає думку, начеб-то „Слово“ складено р. 1185, та це, звичайно, річ неможлива (Лонг., стор. 230-231 і 64).

Думки вчених обертаються в колі вже давно висловлених здогадів. Об'єктивні-ж дані про те, коли складено „Слово“, такі.

„Слово“ написано ще як Ігор жив. За це свідчить те, що про нього згадано, як про „нынѣшняго“. Поразка скоїлася в травні року 1185, а помер Ігор року 1202 — ось дві крайні дати, що їх одзначив ще Граматин. Далі в „Слові“ згадувано ще про в. кн. „Святослава великаго грознаго Киевського“, що помер року 1193; цю дату приймає акад. Істрін (Оч. ист. др.-р. лит., стор. 184). Дальші дві дати роблять розрахунок ще точнішим. Року 1187 помер кн. Галицький Ярослав Осмомисл, що за нього з таким піднесенням говорить „Слово“, Того-ж-таки року 1187 за Київ. літ. Ігорів син Володимир повернувся із полону з дружиною, донькою хана Кончака і „с дѣтятем“, і Ігор звінчав їх, бо, очевидячки, в землі половецькій вони ще не встигли перевінчатися (але Київ. літопис, забігаючи думкою наперед, каже, що „Кончак поручися по свата Игоря“, Ип., ст. 644). У „Слові“ співають „славу“ Володимирові Ігоровичеві. Отже, воно, мабуть, написано р. 1187, коли Володимир Ігорович уже повернувся, але ще до смерті кн. Володимира Глібовича Переяславського й до звістки про смерть Ярослава Осм. Тоді вже вгамувалося

прикре почуття туги за загиблим військом, що з нього, як свідчить літопис, вратувалися тільки п'ятнадцятеро чоловіка, і подія могла вже вбратися в епічний зодяг.

Ось чому, нехай у „Слові“, справді, можна бачити натяк на осінь у словах „древу не бологомъ листвие срони“, все-ж важко погодитися з думкою А. І. Ляценка, що висловив він її у своїй доповіді в „Т-ві дослідників укр. історії, письменства та мови“ — начеб-то „Слово“ написано в-осени року 1185. Здається, завчасно ще було тоді співати „славу“, кн. Ігореві та його синові, кн. Володимирові, адже вони були тоді ще в полоні.

§ 8. Автор „Слова“.

Що-ж до автора „Слова“, то за нього ми подибуємо в літературі як-найрізноманітніші здогади, починаючи від що-найнеймовірніших, з погляду сучасної нам науки, й кінчаючи більш-менш можливими й до істини близькими. Імення його невідоме; рукопис до нас не дійшов; у тексті „Слова“ — помішано елементи церковно-слов'янські, руські й місцеві діалектичні; ба навіть є й слова чужомовні. Усе це втворювало ґрунт для фантазій, а надто — ті сторони поетичної мови, що й досі приваблюють увагу читачеву: сполучення способів та зворотів мови книжних — і таких, котрі тепер збереглися тільки в народній, усній традиції.

К. Аксаков гадав, що „Слово“ склав чужоземець, можливо грек, котрий тямив церковно-слов'янську мову і, перебуваючи на Україні, вивчив живу українську мову: „свои кудреватости и хитросплетения вложил он в сочинение, не имеющее несколько того грандиозного вида, какой видим в „Древних русских стихотворениях“, изданных Киршею Даниловым“ (1846 р., Сочин. II, 142 — 147). Але ця думка не нова й не самітна: її ще давніш р. 1834 висловив був Беліков, очевидно, йдучи за проф. Каченовським. Сенковський у „Библ. для Чт.“ 1854 (т. 124, відд. 6, Крит.) позводив до купи давніші свої думки про „Слово“ й надто уважливо спинивсь на тому, що „Слово“, мовляв, пам'ятка недавня, а з автора особа визначна: він має хист, моторний та жвавий повідач, запальний, що легко захоплюється, декламатор, в ньому багато творчого вогню, душі та красномовства; з його патріот, знає історію, що студіював її як літерат, йому не чужий смак, але новітній. Він користується з латинських зворотів та висловів, мова в його добірна, але важка й темна. Виховувавсь він у семінарії або духовній академії. Він складає не світський твір, але „Слово“, звертаючись до братії, з усіма риторичними витівками й закінчує словом „амінь“. Він критикує Бояна й добре знається на класиках. Сенковський будує гіпотезу, що це був вихованець Львівської Академії з наддніпрянських українців або — Київської Академії з галичан, і писав „Сл.“ на загадану тему з риторики й піітики десь за Петра I або на початку царювання Сигизмунда-Августа. Адже саме тоді почали захоплюватися мітологією й з'явилися підробки. Звідси — „помилки“ й незрозумілі місця в його поемі, що їх можна пояснити впливом мови польської. Треба визнати, що цю реконструкцію „автора“ „Сл.“ згодом ніхто не прийняв, як і гіпотезу Белікова-Аксакова. Вчені,

поставившись до цих мудрувань неприхильно, намагалися міцніш прив'язати невідомого автора до певної території давньої України-Руси. Отож Малишевський (Ж. М. Н. Пр. 1879 р., серпень, 252—261) вважає, що автор був з Тмуторокани, людина з його обметана, мандрівний книжний співак, от як Орь та Тимофій, згадувані в літопису. Та на це акад. Жданов слушно завважив, що Орь ледві чи був письменний, знов-же й з Тимофія навряд чи був співак (Соч. I, Лит. „Слова“, стор. 425).

Проф. Владіміров гадає, що з автора був киянин, Каллаш має його за дружинника в в.кн. Святослава Київського (і в світлі літопису це дуже можливо) (Юбил. сб. в честь Вс. Миллера, 1900 р., стор. 327). С. А. Адриянов міркував так. Нехай „Слово“ й справді написано в Києві. Тільки-ж автор його, безперечно, виходивсь на ґрунті традицій чернігівських. Ось чому він гаразд знає Половецьку землю, вона бо у XII віці була в жвавих стосунках з Черніговом (Отч. О. Л. Др. П. 1902—1903 р., стор. 13). Що автор походив з півдня, це свого часу силувавсь був довести вже Калайдович, ґрунтуючися на словнику „Сл.“ (Тр. О. Л. Р. Сл. 1818 р., ч. II, стор. 31—2). Нехай рецензент Библ. для Чт. 1855 р. (№ 4, т. 130, від. журн. пов.) з цим і не погоджувавсь (дарма що Максимович та інші на цю думку пристали) й уважав автора „Сл.“ за „залітного птаха“ на півдні з півночі; все-ж, хоч його гадку й підтримав Смірнов (I, 111), дослідники „Слова“ й узагалі історики здебільша гадають, що з невідомого автора „Слова“ був українець, „южанин“ (Соловьев, Ист. Р., т. III, Ор. Міллер та багато инш.).

Сперечалися ще й за те, чи був з автора „Слова“ сучасник, свідок поразки Ігоревої, чи він писав з чужих уст. Питання це не має історично-літературної ваги, але-ж багато дослідників його студіювало. Дубенський вважав автора за сучасника й учасника походу, в згоді з Бутковим та Погодіним (стор. II), тієї-ж думки був, очевидно, і Вельтман (1853 р., див. Смирн. I, 43), згодом — Максимович (Українець, № 1, 1859 р.) і Огоновський (1876); навпаки, вже Сахаров р. 1839 (V т. Пес. р. н. і згодом — Сказ. р. н. I) заперечував цю думку. Хрущов, наводячи літописні дані й порівнюючи їх з свідченнями „Слова“, виразно обстоює ту думку, що з автора його не був учасник походу, він тільки чув про нього від самовидців (О др. рус. истор. пов. 1878, стор. 211 та инш.). З ним погоджується й Каллаш (Юбил. сб. Вс. Миллеру, 1900). Але чи був автор „Сл.“ у бою з половцями чи ні — для нас байдужісінько, бо „Сл.“ — як слушно завважив Барсов, — не оповідання про подію, але вражіння й думи дружинникові, що їх зрушив цей нещасливий похід (Барс. I, 297). За дружинника має автора „Слова“ й Сперанський (Ист. р. лит., т. I, 3-є вид., стор. 362).

Кодн ми вдивимося в текст „Сл.“, то відразу помітимо, що воно, нехай як доводив Сенковський протилежну думку — надто далеке од типових навчальних та врочистих похвальних „слів“ русько-візантійської старовини: одразу видко, що автор далекий був інтересам тогочасного церковного письменства. Дарма що часом і можна зазначити декотрі випадкові

ремінісценції, котрі нагадують біблійну мову (про це див. Изв. О. Р. Я. С., т. XXIX, 1925). Все-ж найхарактернішої для книжника XII в. ознаки ми не знаходимо — в „Слові“ немає жадної цитати з св. письма. Тимчасом, напр., Володимир Мономах вщерть переповнив свої послання цим елементом, а Моління Данилове над усяку міру їм насичено, як і „слова“ проповідників — еп. Луки, Тодося, Ларивона. Духовна особа, завважує Огоновський, була-б не згадувала, мабуть, і про гожих дівчат половецьких, про поганські вірування давньої України-Руси. Адже тогочасні письменники, коли їх і торкались, то хіба тільки щоб їх ганити (Пам. уч. лит. III; Аничков, Язычество и др. Русь). Автор „Слова“, як це завважили дослідники, один-одніський раз згадує за Бога („Игореві князю Богъ путь кажетъ...“), за образ Богородиці Пирогощої, каже про те, що „суда Божия не минути“ — та й годі. А поруч цього, правда цілком як літературну окрасу, згадує про поганських богів давньої України-Руси. Боги ті втратили вагу не тільки як предмет культу, ба навіть з них уже не були й носії „нечистої сили“, що на ню вони були пооберталися в свідомості охрещених, одразу-ж як вони навернулися до християнства, підо впливом своїх та грецьких проповідників.

„Літературність“ „Слова“ давно звертала на себе увагу вчених: воно не скидається на духовне красномовство промовців XI—XII вв., збігаючися з „словами“ Кирила Турівського тільки технічною стороною; воно не скидається й на покірливий, побожний тон авторів Патерика і тієї частини Літопису, котра повстала під пером ченців. Автор „Слова“, безперечно, належав до начитаних людей свого часу. Воно й не дивно: вже Грамматін (стор. 22—23) та Дубенський почасті завважили були, в чому „Слово“ стикається саме з Київським, Галицько-Волинським літописом та з перекладними вояцькими повістями. Року 1864 Стоюнін висловив гадку, наче-б-то з автора „Сл.“ був двірський співак — йдучи в цьому за Максимовичем (Москвит., 1845, № 3). Той-бо обстоював, що з нашого поета була людина письменна, тож він свою поему написав. Те-ж самісіньке думав і Вс. Міллер (Взгляд, 9—11), доводячи, що автор був не неписьменний співак, але людина книжна, що гаразд зналася на перекладній літературі; оті свої знання він і використав, утворюючи „Слово“, що ніколи не належало ані до народнього, ані до дружинного епосу. „Что автор „Сл.“ был человек грамотный, воспитавшийся на книжных произведениях своего времени — это неоспоримо“, каже й О. Веселовський (Ж. М. Н. Пр. 1877, серп.). З цим погоджуються й Жданов (соч. I, 408) і Потєбня. Цей останній на першій-же сторінці своєї праці каже: „подобно многим, и я считаю „Сл.“ произведением личным и письменным“. У своїому коментарі до „Слова“ Потєбня наводить низку прикладів, що показують, яке близьке „Слово“ до інших давніх пам'яток руського письменства.

Ґрунтуючися на тому, що чимало висловів у „Слові“ і в Літопису збігаються, Владіміров навіть думав, що автор його — „один из тех княжеских дьяков, которые вносили в летописи живые сведения о

походах, знали и красивые выражения, умели к месту употребить народную или книжную поговорку“ (стор. 345). Петухов погоджується з Владіміровим, але додає, що за автора міг бути хтось з дружинників Ігоревих або Святославових, котрий визначавсь своїм хистом, освітою та начитаністю; навряд чи це був учасник походу (Р. лит., вид. 2, 1912, стор. 52). „Постоянные упоминания автором ‚Слова‘ о прежних походах и междуособиях, задача — начать повесть от ‚старого‘ Владимира до ‚нынѣшняго‘ Игоря обличают в нем несомненного ученика Бояна“ (Ист. р. л. до XIX в., вид. „Мир“, 1916, стор. 177). Істрін і собі гадає, що автор „Слова“ людина цікава, знається на сучасному йому письменстві. Він виказує різні джерела, що з них наче-б-то користувався автор „Слова“ (Оч. Ист. др.-р. лит. 1922, стор. 191—3): „самый стиль ‚Слова‘ и целый ряд отдельных выражений свидетельствуют о книжности автора. В области стиля любопытны разнообразные совпадения ‚Сл.‘ с современными ему произведениями“ (стор. 193). Говорити про ці схожі місця, що доводять непогану обізнаність автору з сучасним йому письменством, зараз не випадає: далі в нашому коментарі до тексту пам'ятки, наведено чисто-всі можливі, спостережувані досі паралелі, як ті, що їх попризбірували були наші попередники, так і декотрі нові. Усе це, разом узяте, підтверджує найперше те, що вчені, котрі писали про автора „Сл.“, як про людину письменну, безперечно мали рацію. Знов-же ці факти як-найкраще доводять і те, що з автора „Сл.“ не була людина аби-яка, письменник-компілятор: він не тільки мав хист і розумівсь на техніці творчості, але були в нього й дані, що допомогли йому дати й дещо нове, й разом із тим спільне з усім давньо-руським письменством XI—XII вв. Адже, читаючи „Слово“, чуємо раз-у-раз, що коріння його в отому письменстві, що звязане воно з ним непоривною традицією.

Ми вже відзначили, що р. 1859 (Р. Сл. № 12, стор. 515—20) Іловайський доводив, що в нас була двірська князівська поезія, така звичайна в західній середньовічній Європі. Йдучи за ним, Біцин (Павлов) мав автора „Сл.“ за такого двірського поета (Р. Вест. 1874, № 2); до цього схилявся і Барсов, про це-ж говорить і Абіхт у своїй праці р. 1906 („Das südrussische Igorlied“...). Справді, коло інтересів, що їх торкається „Слово“, — могло цікавити найбільше князів та їхню дружину; їх оспівував, до них удавався автор, увіходячи в що-найдрібніші деталі їхніх взаємовідносин та інтересів. Цей факт подостатком характеризує автора „Слова“, що в ньому декотрі вчені бачили князівського дружинника. Ще одне питання: який був суспільно-політичний світогляд у цього автора залежно від інтересів його товариства? „По своим политическим взглядам автор „Сл.“, — пише акад. Істрін, — стоит всецело на почве своего времени — времени борьбы князей из-за родовых (?) счетов, из-за приближения к великокняжескому Киевскому столу, но не из-за власти или из-за обладания навсегда в своем роде той или иной волостью. Для современников автора „Сл.“ вся русская земля едина, составляет одно целое. Несмотря на то, что уже образовалось несколько самостоятель-

ных областей — Черниговская, Полоцкая, Галицкая, Суздальская — современники автора „Сл.“ еще не прониклись местным патриотизмом и, как князья, так и дружины на каждую часть земли смотрят просто как на „землю Русскую“. Этот термин „Русская земля“ есть единственный термин для обозначения всей территории, где только ни живут русские люди“... „Идея единства“ русской земли в „Сл.“ есть, точнее сказать, общее настроение всех современников автора „Сл.“ (стор. 187, 189). От чому автор „Сл.“ картає князів за їхні міжусобиці. Здається, що так реконструювати ідеї авторіві буде надто відважно. Звичайно, він ганьбить князів за міжусобиці — „взагалі“, але вихваляє Святослава, певне, свого сюзерена, вихваляє й Ігоря, що його жалує, й Володимира Глібовича та инш. Говорити про ідею „єдинства“ руської землі й про те, що немає „местного патриотизма“ — теж навряд чи справедливо: термін „Русская земля“, „Русь“ — зовсім не охоплював собою того, про що гадає акад. Істрін. Суздаль, В. Новгород — літопис не зве „Русью“, але ставить, як прогилежні їй. Знов-же й „местного патриотизма“ не було не через те, що він, мовляв, не встиг розвинути і зрости. Попросту, ідея патріотизму не могла повстати тоді, коли точилася невпинна боротьба за багатші волості. Цей розбрат особливо дався в знаки згодом, як насунули татари, й по їхній навалі, коли й князі й дружина і далі чинили, як перед татарами. Часом тільки траплялися в цьому суспільстві люди, от-як Володимир Мономах, котрі сумували, що Руську землю, як каже літописець, „несуть розно“. До них належав, мабуть, і автор „Слова“, оскільки ми можемо вчитати його патріотичний сум у палких апострофах до князів і в журних роздумах над трупами Ігоревого війська.

§ 9. Предтечі „Слова“.

Чи-ж єдина пам'ятка світської поетичної творчості була свого часу з „Слова“? Воно стоїть — в наші часи, коли пообшукувано мало не всі книгозбірні й попрочитувано геть-усі відомі рукописи, — як і перше, на самоті, не маючи ані гідних його предтеч, ані хоч трохи близьких художньою манірою сучасників. Але чи-ж це так? Це питання цікавило багатьох учених. Ще Калайдович р. 1818 писав: „пиитический язык песни Игоревоу не вновь родился, но имел уже начало до ее появления“ (Тр. О. Люб. Р. Сл. 1818, ч. II, стор. 31—2). Максимович певнісінький, що були предтечі „Слова“ і що „песнотворческое повествование завершилось целою стройною песнию о п. Иг.“ (1839 р., і згодом р. 1845, Собр. Соч. III, 489). Погодін в отвертому листі до проф. Шевирьова (Москвит. 1845, № 1, Моск. літоп. 14—22) писав рівночасно з Максимовичем: „...мы имели целую пиитическую литературу, мы имели Слова и Саги о всех важных и неважных подвигах наших князей, начиная от Рюрика до нашествия Монголов и далее“... Він доводить це, покликуючись на рештки легендарних оповідань про походи Олегові, про помсту Ольжину й инш., що їх зберіг літопис; він згадує, що оповідає Житіє пр. Тодосія про розваги при князівському дворі, про співака Мітуса (Ип. 1241 р.), про кн. Володимира Васильковича. Але всі ці покликуння мало довідливі. Слушніші — місця в самому „Слові“, що згадують за „старые словеса“ й пісні князям, та уривки з пісень про Ольгу Святославича, Бориса В'ячеславича й Всеслава Брячиславича, занесені до „Слова“. Що инші Слова не дійшли до нас — воно не дивно: відколи насунули татари, годі вже було про записи думати, а надто на півдні. Та все це — самі-но міркування вченого історика, а не факти. У цитованій вище статті „Русская поэзия XI в. и н. XII в.“ (Летоп. рус. лит. кн. I і Очерки, т. I) Буслаєв і собі висловлював думку, що „Слово“ це тільки уривок цілої стародавньої історичної мови. З цим погодився й Іловайський (Р. Сл. 1859, № 12, від. I, стор. 515—520). П. Полевой та Пипін (цит. твори) певні були, що „Слову“ передували инші, подібні до нього твори. Аж ось Лавровський, дак той зовсім по инакшому думає (Ж. М. Н. Пр. 1870, ч. 151, Крит. 276—302). Він і в головах собі не покладав, що було багато поем, подібних до „Слова“. Та досліди, дальшими роками проваджувані, знову висунули це питання. Владіміров року 1900 писав: „Слово“ ...состоит из несомненно старых песен или отрывков из них“... (Р. лит. Киев пер. стор. 298); далі він каже про пісні народніх або дружинних співаків: „можно предположить, что наш

автор воспользовался, так сказать, обломками старого эпоса для построения своего произведения“ (стор. 307); ...„но, нанося свое произведение на хартию, он украсил его привычными образцами, найденными в литературе своего времени“ (стор. 308). Отже, у „Сл.“ були предтечі в образі пісень. Акад. Соболевський і собі гадає, що „произведений однородных со Словом в домонгольской Руси было много“ (Неск. мысл. о др.-р. лит. 1903 р., стор. 15). Дашкевич, вдивляючись у склад „Слова“, вирішив, що воно могло повстати „не в пору начального розвитку, а вернее во время расцвета нашей старой песенной поэзии“ (Zbornik u slavu Jagića, 1908, стор. 416), коли наша давньо-руська „двірська“ поезія вже не аби-як розвинулась. Про піснотворців до „Сл. о п. Іг.“, як про щось певне, каже й Шамбінаго (Ист. р. лит., вид. „Мир“, I, 1916, стор. 170) й Орлов, що, йдучи за Владіміровим, запевнює: „нет никакого сомнения, что в „Сл. о п. Иг.“ слышится и древняя песня, предшествовавшая ему“ (Лекции по ист. др.-р. лит. 1916, стор. 88).

Що то воно були за пісні? Пісенну міру чуємо в „На Немизѣ снопы стелють головами“...; почувается пісня—швидше початок голосиння в словах матери кн. Ростислава: „ничить трава жалощами“...; можна зазначити ще й інші місця в „Сл.“, де знати вплив отих „старыхъ словесъ“. Зберімо мізерні свідчення, що їх подає житійна та літописна література.

Про співи та грища на князівському дворі оповідає житіє преп. Тодосія (гл. 85): „И въ единѣ от днии шьдъшю къ тому благому и богоносному отцю нашему Феодосию, и яко вѣниде вѣ храмъ, идѣ же бѣ князь сѣдя, и се видѣ многыя играюща прѣдѣ нимъ, овы гусльныя гласы испущающемъ, другыя же оръганьныя гласы поющемъ, и инѣмъ замарьныя пискы гласящемъ, и тако всѣмъ играющемъ и веселящемъ ся, яко же обычаи есть прѣдѣ князьмъ“ (стор. 87). У повчанні про кари Божі, що його приписують Тодосієві Печерському, читаємо: „діаволь лстить... скоморохи, гусльми, сопѣлями и всякими играми“ (Ип., ст. 159).

У Слові Христолюбця читаємо: „не подобае крестьяном игрѣ бѣсовскихъ играти, еже есть плясанье, гуденье, пѣсни мирьския“ (Паис. Сб. XIV в., Пам. учит. лит., III, стор. 225).

Дарма що пр. Тодосій та інші картали світські розваги та гудили гру й співи, надто „гусленные гласы“, що супроводили славу героїв (див. свідчення, що їх попризбірував Пономарьов у Пам. церк.-учит. лит. III, стор. 292 і дд.), все-ж пісні й далі жили геть аж до XVIII віку. Згодом вони попереходили від професіоналів до аматорів і втратили свою первісну форму. Отож у XVIII в. їх і записав од Кірші Данілова хтось з близьких до Демідова людей. Літопис згадає й за співаків,—за половецького співака Оря, що виконував дипломатичне доручення: Сърчан доручив йому викликати з Обез хана Отрока, що втік од Володимира Мономаха (1201, Ип. л., ст. 716). До-речи, всеньке це оповідання, як і згадка про Кончака, мають (і це давно помічено) суто епічний характер. Єсть історичні дані про те, що при дворі Яро-

слава і перебували двоє скальдів, Зігват та Гаральд (Шамбинаго, *Ист. Р. Лит.*, вид. „Мир“, I, 187). Галицький літопис згадує й про співака під р. 1241: „словутьного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша (рук. „восхотѣста“ і „восхотѣвшу“) служити князю Данилу, разраного аки (Ист. ины) связаного приведоша“... (Ип., ст. 794). Ми-б швидше гадали, що тут мовиться про співака, чомусь потрібного войовничому князеві Данилові. Що-правда, думку цю дехто й одкидав. Той-же-таки літопис (1204 р.) подає звістку про премудрого Галицького книжника Тимофія, киянина зроду, що сказав притчею про „гордого томителя Бенедикта“ (пор. притчі Боянові) і далі, під р. 1226.

Що пісні, котрі оспівували подвиги князів та їхньої дружини, справді були, за це свідчать чимало літописних епізодів, стилем бо своїм вони ясно показують, звідки взялися. Отака характеристика Романа (р. 1201), такі й дальші випадки.

Гадаючи, що князя вихвалити годиться саме „співаючи йому славу“, — книжник не міг утриматись, щоб, вихваляючи кн. Рюрика (1199 р.), не сказати: „отседе бо не на брезѣ ставше, но на стѣнѣ твоего создания (Михайлів. манаст. у Києві), пою ти пѣснь побѣдную, аки Мариамъ древле“ (Ип., ст. 714); і коли ще можна гадати, що тут використано біблійний образ, то вже чисто по-світському бренть епізод: „малу же времени минувшю, и приведоша кормиличича, иже бѣ загналъ великый князь Романъ невѣры ради; славяху бо Игоревича“ (Ип., 1202 р., ст. 718). Наведімо ще один з таких епізодів, який просто кінчиться згадкою, що співано пісні вихваляючи героїв, — про кн. Данила Галицького та його війну з Ятвягами р. 1251: „и преидоша рѣку Лѣкъ. На утрѣ же пригнавшимъ к нимъ Прусомъ и Бортомъ, и воемъ же всимъ сѣдшимъ и оружьшимъ пѣшцемъ исо стана, щитѣ же ихъ яко заря бѣ, шоломъ же ихъ яко солнцю восходящю, копиемъ же ихъ дръжащимъ в руках, яко трѣсти мнози; стрѣлчемъ же обаполы идушимъ и держащимъ в руках рожанци своѣ и наложившимъ на нѣ стрѣлы своя противу ратных. Данилови же на конѣ сѣдящу и воѣ рядящу. И рѣша Прузи Ятвяземъ: можете ли древо поддръжати сулицами и на сию рать дерзнути. Они же, видѣвше и, возвратишася во свояси. Оттуда же князь Данилъ приде ко Визьнѣ и преиде рѣку Наровь. И многи крестьяны от пленения избависта и пѣс[н]ь славну пояху има“, богу помогшу има“... (Ип. 1908 р., ст. 813).

Писана література давньої Русі підтримувала усну традицію: „Азъ же вельми пою и хвалю кончающихся при брани“ й т. д. говориться у перекл. „Історії Юдейської війни“ Йосипа Флавія (Барсов, I, стор. 221); підчас облоги Єрусалима, розказується там-же-таки, Йосип каже до Йвана: „Добрѣ ти образъ вда собою царь Иудейскъ Иохонія, иже древле пришедшемъ нань Вавилоняномъ — волею выступи пред пленениемъ и съ своим родом, да не пожгут ратьнии дому божія; тѣм же и до сего дне вси Юдеи вѣспѣвают ему пѣсни священныя, и память, текущи въ вѣкы вѣину обнавляющихся творити и яко бесмертна“ (кн. 6 Волокол. спис. № 651, арк. 195 зв.).

Автор „Слова“ та його сучасники знали й книжні героїчні, вояцькі повісті-хваління, що на них звернули увагу вчених Вс. Міллер та Барсов. Попереду ми відзначили, з чого складався хронографічний збірник, що до нього занесено „Слово“: тут дві повісті — про Олександра Македонського, на весь світ відомого героя, вславленого в поезії Сходу та Заходу, і — про гождого Дігеніса-Акрита, відомого на Русі й згадуваного в літопису („и бысть побѣжая и не бѣ побѣдим якоже бѣ Акрита, един побѣжая полки в крѣпости силы своея“ — так каже про кн. Довмонта Псков. 1-ий літ., ст. 183). Проф. Владіміров уже ілюстрував прикладами стосунок „Слова“ до тогочасного письменства (Др.-р. лит., стор. 308). Ще більше зібрано прикладів у нашому коментарі до тексту „Сл.“, авже-ж це — як-найкраща відповідь Лонгінову, що запевнював, начеб-то в тім, як оповідає автор „Сл.“ про події, „вовсе не существует следов письменного элемента“ (стор. 24). Сліди є, але це сліди не документів історичних, а літературних пам'яток, по-перше, а по-друге — того запасу переказів про походи та міжусобиці, що без них неможливі були ті епізоди „Сл.“, де повідається про Олега Святославича, Всеслава й низку інших тогочасних героїв. В літописному оповіданні про походи Святослава та Ігоря на Половців р. 1185 сила фразеологічних зворотів, властивих епічній традиції. Але традиція тая вже всталилась і поріднилась з книжною манірою, що саме на той час виробилась, а це могло бути лиш тоді, коли „Слово“ мало літературних попередників. „Замышления“ і прикладу-ривки з творчости Боянової — виразнісінько промовляють за те, які були ці попередники й який був „пиитический язык“ їхній (слова Калайдовичеві).

§ 10. „Слово“ й народня словесність.

Перші видавці „Слова“ вбачали в ньому поему, подібну до Осіянових. Дальші коментатори шукали в ньому поетичних окрас. Вони розцінювали „Слово“ в цілому і в деталях, як витвір поета, що, може, не здобув освіти, не тямив „правил“ як треба віршувати, але, все-ж, вищий був од оточення; він творив, сполучаючи свій вигад з подіями, спостережуваними в житті, ба навіть силувався ухилитися от „замышления“ свого талановитого попередника — Бояна.

Та вже Максимович розпочинає напрямок, що витолковує „Сл.“ поновому. Р. 1833 цей вчений намагавсь установити стосунок „Сл.“ до української народньої поезії: воно видається йому „началом южно-русской поэзии, которая потом звучала и звучит еще в думах бандуристов и во многих песнях украинских“ (Молва, № 23—24, стор. 94). Цю-ж-таки думку підтримує він і в „Украинских нар. п.“, р. 1834, стор. 68, а в Лекциях р. 1835, надрукованих в Ж. М. Н. Пр. рр. 1836 та 1837 (пор. Собр. Соч., III, 524 та дд.) подає низку часом дуже вдалих паралель до „Сл.“ з українських пісень і частиною з російських, оскільки він їх знав. Це не визначало, що Максимович уважав „Сл.“ за пам'ятку усної народньої творчости, як гадав свого часу Беліков. Той-бо запевнював, не маючи на те жадних підстав (Уч. Зап. Моск. Ун. р. 1834, ч. 5, 459—460), наче-б-то „Сл.“ до XVI в. співали, а записано його допіру в цьому віці. „Песнь Игорю, — писав Максимович р. 1845 (Москвит., № 3; Соч. III, стор. 483), — не была песнопением изустным, сложенным для пения, как наши народные великорусские стихи, думы украинских бандуристов и саги исландские. Певец Игоря не был гусяром, подобно Бояну... Песнь Игорю не импровизирована и не пропета, а сочинена и написана, как песнь о Калашникове Лермонтова или русские песни Мерзлякова и Дельвига. Разница та, что новейшие поэты пробовали придавать искусственной письменной поэзии характер поэзии народной... а певец Игоря возводит народную изустную поэзию на степень искусства. Он поэт, родившийся в веке изустной поэзии, полный песнями и верованиями своего народа, но он вместе и поэт грамотный, причастный высшим понятиям своего времени; он — поэт-писатель“. Цим аргументує Максимович свою давніше висловлену думку: „для объяснения песни Игоря прежде всего ее надо было сравнить с народными русскими песнями, особенно с южнорусскими, а потом с песнями нашей западной братии“ (с. 483).

Хоч як повставав проти цього Погодін, що підтримував був инакшу думку, Буслаєв, щирий популяризатор ідей Гріммових, р. 1850 (Москвит. № 18) опублікував свою статтю „Об эпических выражениях украинской поэзии“. В статті тій, підтримуючи наведені думки Максимовичеві, він одзначав, що епічні форми існували в руській поезії XII в. Буслаєв гадав, що „хотя по содержанию украинские песни уступают в древности великорусским, однако в отношении эпических форм и те, и другие одинаково отзываются стариною доисторическою“, а коли це так (для Буслаєва це навіть аксіома), то, звичайно, в „Сл. о п. Иг.“ следовало искать обнаружения этих доисторических форм“ (Очерки I, 210—211). Систематизуючи Буслаєв дані Максимовича, прилучив до них і свій матеріал. Ця стаття й инша, про руську поезію XI й XII вв. (р. 1859), згодом були за ту базу, що на ній російські вчені, не завсіди усвідомивши засади Буслаєва, не критикуючи його „аксіому“, повторювали думки його й Максимовича про народньо-поетичний елемент у „Слові“, елемент, що не знать звідки взявся. Буслаєв запевнював, наче „Сл.“ повстало з живої народньої творчості, його утворив неписьменний народній співак, — те-ж самісіньке повторив р. 1864 і Стоюнін (О препод. р. слов., стор. 87); Тихонравов збільшив народньо-поетичні паралелі до „Сл.“ (1866); надто рельєфно обставав за тим, що за джерело образів „Сл.“ була усна поезія — М. Лавровський (Ж. М. Н. Пр. 1870, СII, 276 і дд.). Потєбня (1878) писав: „мы не знаем другого древнерусского произведения, до такой степени проникнутого народно-поэтическими стихиями“ — як „Слово“ (стор. 2), дарма що визнавав його за твір особистий і писаний. Срезневський, видаючи „Задонщину“, висловлював здогад, що й „Сл.“ і „Задон.“ — „были сначала достоянием народной памяти, а потом уже записаны“ (Изв. 2 отд. Ак. Н. VI), проказуючи думку Белікова. Отже тим, що „Слово“ спершу переказувано, і хтів він пояснити, чом у „Сл.“ така сила „народно-поэтического элемента“. Це-ж самісіньке повторили слідом за ним П. Полевой (Опыт сравн. обзор. др. памятн. нар. поэт. 1864 р., 101), що застосував запис до XIV—XV в., і Андрієвський (1879 р.). Смірнов (II, 189—247), попризбірувавши рясні паралелі з пісень, зробив висновок, що „даже бегло просматривая памятники севернорусской народной поэзии, всякий заметит большое сходство ее со ‚Словом‘. И в ‚Слове‘ и в севернорусской народной поэзии отражаются дух и черты характера одного и того же народа Русского, да и самый способ выражения мыслей в том и другом одинаков“ (стор. 190). Смірнов спитується довести, наче-то „Слово“ скидається на північні пісні не менш, як на українські, що їх пильно попризбірували Максимович, Буслаєв і Потєбня. Але звідки ця схожість? Слідом за своїми попередниками він пояснює її тим, що в „Сл.“ відбилася народня творчість. Ягїч та Житецький, йдучи за Максимовичем, мають „Слово“ за предка українських дум (Rad Jugosl. Akad. XXXVII, 1876; Arch. f. slav. Phil. 1877, IV B.). Яковлев (1891 р.) виразнісінько каже: „большая часть эпитетов, уподоблений и символов, встречаемых в этой поэме, несомненно народного происхождения“ (Пре-

дисл). Не раз казавши, що „Сл.“ не аби-якою мірою зобов'язане своїми стилістичними ознаками народній поезії, Каллаш, нарешті, категорично заявляє: „автор ‚Сл.‘ генетически связан с народной поэзией“. „В частности он мог воспользоваться теми народными песнями, которые должны были возникнуть по свежим следам потрясающих событий 1185 г....; грандиозные события должны были отражаться в песнях“ (Юбил. Сборн. в честь Вс. Миллера, 1900 р., стор. 340). Але чом події р. 1185 видаються такими „грандиозними“? Вище (§ 1) ми оглянули аналогічні події й бачили, що подія р. 1185 як єсть нічим не визначається. Лонгінову, що гадав, наче-б-то „при выполнении своей сложной исторической программы певец нашел уже готовый эпический материал в богатой области народных поэтических представлений“... (стор. 21), Владіміров закидає, що він не усвідомив собі питання про стосунок літопису до давніх руських пісень і зокрема до „Сл. о п. Іг.“. Лонгінов, ідучи за деякими з своїх попередників (напр. Погодіним), припускав, що „Сл.“ попервах переказувано (стор. 230); його критик, Владіміров, підтримував цю думку, висловлюючи здогад, що „Сл.“ складено усно й тільки згодом його записано (Др. лит., стор. 309). Не раз згадуючи про щільний звязок „Сл.“ з пісенною поезією XII в., він, нарешті, виразно заявляє: „повидимому, наше ‚Сл.‘ не повесть, не книжное сказание, а народная песня“ (стор. 310). Та це ані трохи не заважає йому успішно підбирати паралелі до тексту „Сл.“ з пам'яток давнього руського письменства. Цей потяг вишукувати в „Сл.“ народньо-поетичні його основи потрапив завдяки Стоюнінові і в суто педагогічні праці. Там ідея Максимовича-Буслаєва-Смірнова панує без перевірки й критики геть аж до наших днів. Отже, проф. А. Орлов, у своїх „Лекциях“, на тих самих підставах, що й попередні вчені доводять, наче-б-то в епітетах „Сл.“ — народньо-поетичний елемент, а в приспівках — „манера устной поэзии“ (стор. 89). Та те-ж бачимо і в писаних пам'ятках...

Трохи поміркованіша була та група вчених, що, не надаючи домінантної ваги народньо-поетичним елементам, студіювала „Слово“ всебічно й розвинула думку Максимовичеву про автора „Сл.“ як про „поэта-писателя“. Уже Тулов (Руков. к позн. родов, видов и форм поэзии, 1853 р.) доводив, що „Сл.“ не песня, певшаяся в честь Игоря, или книжное стихотворение, написанное по образцу древних эпических песен, а произведение прозаическое, сохранившее — вследствие влияния песен — краски поэзии народной, вследствие же влияния греческой учености — следы книжной витиеватости“ (стор. 204 — 217). Цей „дуалістичний“ погляд розвинув згодом Пипін (в Очерках лит. ист. повестей 1858 р.): у „Слові“ зіллялися літературна й народня творчість, що її багатющі запаси знав автор. Розвиваючи ці думки в „Обзоре ист. слав. литер.“ (1865 р., стор. 175), Пипін застерігає, що народній епос, за доби „Сл.“, либонь, мав инші особливості в формі. Огоновський (1875 р., стор. VII) і собі уважав, що в „Сл.“ зіллялися книжні елементи з даними народньої поезії, запозиченими від давніх співаків, і з

творчістю самого автора „Сл.“. Барсов р. 1876 (Ж. М. Н. Пр., вересень, жовтень), певен, що за зразок для цього автора була народня творчість, — вона виявляється в голосінні розлучному та поминальному; р. 1878 (В. Евр. листопад, 361—385) він порівнював „Сл.“ до билини; але в остаточній редакції своєї праці він висловлює думку, що з „Сл.“ пам'ятка дуже складна своїми елементами. Автор „Сл.“, як людина освічена, гаразд знався на книжках. Його поезія підносилася над народньою: „возникнув из стихий народных, она обязана была своим развитием знакомству с поэзией классической“ (I, стор. 307); „народная песня была сильна в этом творчестве, потому что оно не отрывалось от народного мирозерцания и стояло с поэзией народной в генетической непосредственной связи“ (I, стор. 168); нарешті — у „Сл.“ просвічує „поэтическая ткань Бояновых песен, и явно отражаются основы, план, мотивы и стилистические приемы Боянова песнотворчества“ (I, стор. 306). Автор „Сл.“ „не предназначал для струн своего произведения, относя его к разряду исторических повестей; но в силу подражания Бояну певец невольно принял песенный характер“ (I, 305).

Дарма що ці гадки у величезній праці Барсова аргументовано тільки почасти, все-ж вони стали за основу для висновків усіх дальших авторів, котрі писали про „Слово“. Отже, І. М. Жданов р. 1880 писав: „Едва ли кто-нибудь будет еще защищать то мнение, что ‚Сл.‘ было сначала устно передававшейся песнью, и что потом только перешло оно в письменность; едва ли кто-нибудь будет оспаривать то, что автор ‚Сл.‘ слагал свой труд под двойным влиянием: под влиянием памятников письменности и произведений народной поэзии“ (Сочин. I, стор. 428). Цей погляд також міцно закорінився у нашій науковій літературі. Отож, прим., проф. Петухов пише: „автор знал литературные приемы своего времени, но еще не было у ‚Сл. о п. Иг.‘ точки соприкосновения с народной поэзией“, то-що (Рус. лит., 1912 р., 2 вид., стор. 55). Акад. Сперанський спочатку не зовсім виразно висловлюється: „целый ряд мест в ‚Сл. о п. Иг.‘ соприкасается с народной поэзией, прежде всего в отношении приемов поэтического творчества“... (стор. 355), але, підбиваючи підсумки, він згущує фарби: „стиль ‚Сл. о п. Иг.‘ — стиль все же книжный, но обильно пропитанный приемами народного поэтического творчества“ і „в некоторых местах ‚Сл. о п. Иг.‘ мы читаем типичные образцы устной народной поэзии почти в неизменном ее виде“ (Ист. др.-р. лит. 3 вид., 1922, стор. 362).

Отже, всі дотеперішні думки й спостереження над стосунком „Слова“ до народньої усної поезії зводяться до того, що 1) „народная стихия“ спостережувана в піснях — потрапила якомсь зовні у „Слово“, вплинувши на творця його, і він зачарувався з її краси й використав її засоби, щоб окрасити свій твір; 2) ця усна народня творчість залишилася „сливе“ незмінна впродовж багатьох віків, тимчасом як усе інше в народньому побуті рухалося та змінювалося, підлягаючи законові загального розвитку. Знов-же нечисленні цього погляду антаго-

ністи даремне заперечували ідею розглядати „Сл.“ незалежно від народньої усної поезії. Біцин (Павлов) доводив, що з „Сл.“ не народня поема, а надто штучний витвір творчости суто особистої (стор. 801). Кн. Вяземський раз-у-раз казав: „Едва ли есть в песне один оборот, не встречающийся в прочих русских памятниках Киевского периода“ (Замеч. 1875 р., стор. VI). Наближавсь чимало до цього погляду й Вс. Міллер (Взгляд, 1877 р., напр. 55). Та перед усіма їми повставав один незбитий довід — це те, що стилістичні елементи „Сл.“ справді збігаються з відповідними елементами в живій народній пісні. Вс. Міллер гадав, напр., що звичай величати й порівнювати героя з сонцем повстав з візантійського письменства — а Потєбня це заперечував, покликуючись на руські пісні (стор. 49 і дд.). Він був певнісінький, що правда на його боці, як це гадали були й усі, хто належав до його табору. Та як ми розглядатимем справу по суті, не спиняючися на випадкових фактах, коли „Сл.“ скидається то на північні — великоруські, то на південні — українські пісні, у нас одразу-ж повстане питання: що-ж ми, власне, знаємо про народню поезію XI—XII вв.? Даремнісінько розшукував її Буслаєв, аж кінець-кінцем мусів порівнювати стародавню писану творчість до сучасної йому усної. Час уже щиро признатися, що народньої поезії за часів „Сл.“ ми не знаємо. Вчені допускалися великої методологічної помилки, коли, бажаючи довести залежність „Сл.“ од народньої поезії XII віку, порівнювали його до записаних пісень XVIII та XIX вв. Помилку цю звичайно затушкують, доводячи, начеб-то народня усна традиція надзвичайно стала. Та це справедливо хіба тільки до тих витворів усної традиції, котрі тісно сполучені з обрядом, з дійством. А втім, і тут, у цій царині, ми спостерегаємо не аби-які зміни: хіба-ж, прим., колядка й замова zostалися непохитні й сталі, не сприйнявши елементів християнських? Що-ж до казки, то ми знаємо, як той самий сюжет змінюється й стилістично, й композиційно, коли його переказують різні особи; те самісіньке знаємо й про „старину“. Надто ще — за цю останню ми можемо простежити, як змінювалася вона від перших записів пол. XVII в. до поч. XX в., отже впродовж мало не 250 років: сюжети змінюються мало, але засоби їх втілювати, словесний зодяг їхній (саме те, що особливо важить, як порівнювати їх до „Слова“) раз-у-раз змінюються. І це під той час, коли (у цьому я згодний із Вс. Міллером) жива творчість припинилася й оповідачі тільки зберегають традиційну спадщину. Що-ж було давніш, за доби, коли відбувалася жива творчість? Але нехай навіть — стійка маніра komponувати, нехай сталі епітети, порівняння, одне слово, всенький словесний апарат, що за його допомогою або його засобами поет у старовину втілював свої думки й почування. Хто-ж утворив увесь цей рясний та різноманітний запас словесної орнаменталії? Мляві переказувачі чужої творчости, — чи творці, поети?

Ще питання: чи-ж погоджується загально-вживаний погляд на стосуюнок „Сл.“ до народньої поезії з тим, що ми знаходимо в інших

галузях людської творчості, спостережуваних в історії, коли стикаються й особи й суспільні верстви культурніші, що їх і в старовину було завсіди небагато, з менш культурними, які звичайно переважали числом.

Покиньмо упередження, що їх навіяло письменство й зміцнили в нашій свідомості підручники. Адже пітримують їх романтичний настрій та сентиментальна слов'янофільська ідеалізація усього ніби „народного“. Вільні від будь-яких упереджень, підійдімо до давненько вже поміченого факта, що „Слово“ деякими деталями своїми скидається на пам'ятки усної традиції. Ми побачимо, що чисто-всі зацитовані думки, від Максимовича починаючи й кінчаючи підручником 1922 р., це не що інше, як самісінька гіпотеза, до того-ж більш звична для нашої свідомості, ніж добре обґрунтована.

Цю гіпотезу засновано на вірі в те, що грамотний, навіть добре начитаний письменник XII в. чималою мірою використав усну традицію; тимчасом як в інших випадках — і з цим усі згодні — уламки народніх переказів за цієї доби тільки контрабандою дістаються в писані пам'ятки. Та нехай така аномалія справді є. Чи-ж погоджується вона з широко спостережуваними фактами, як передаються культурні надбання.

Візьмімо самі-но літературні твори. Доля, що спіткала народню пісню, особливо з цього погляду показова. Так само як у Німеччині *Minnegesang* у XVII в. спустивсь у самісіньку гушавину народню, надавши їй словесного, фразеологічного апарата галантноі лірики, отак і у нас народня пісня в XIX в. жила сентиментальною лірикою, що її утворили поети з верхньої класи у XVIII й на поч. XIX вв. Де-далі вона звужувала й обмежувала вживання традиційних давніх форм (відомих хоч-би з записів Р. Джемсових 1619-20 рр.) і сприймала нові, котрі більше відповідали й новому побутові, й новим смакам, що утворилися знов-таки на височинях культурного життя, а ширили їх співаники, починаючи від Чулковського й Новіковського.

Героїчний епос, що його давніш творено й співано при дворах князів та вельможного панства, спустивсь у народ уже в XVIII в., коли суспільні вершки їм більш не цікавились. Запевнювати, начеб-то досі всі суспільні верстви були єдині й мали спільні інтереси (як уявляли слов'янофіли) — ми не маємо жадної підстави: скрізь, де точилося життя, одбувавсь і природній процес — суспільство розшаровувалось по лініях доміантних інтересів.

Не з народнього вертепу склалася багата й різноманітна шкільна драма на Україні в XVII та XVIII вв., а навпаки, — вона запліднила народню творчість і викликала до життя спрощене, рівняючи до шкільного театру, приступного для небагатьох, вертепне дійство, що зробилася з нього улюблена народня розвага. Думи теж повстали в наслідок оцього руху літературних форм та підхідок згори вниз, а не навпаки.

Аналогічне з'явище постерегаємо й на долі вірувань у силу планет та природніх явищ: спочатку — скарб жрецької, ученої касти, вірування ці де-далі переходять в народ. У моїх студіях про Громники та Лунники

чимало зібрано відповідного матеріалу. Матеріал отой показує, що руські народні вірування й прикмети походять з писаних і до того перекладних пам'яток, що були спочатку надбанням культурнішої, зверхньої класи в давній Русі. Те-ж саме можна сказати й про сонники, та за це див. далі в коментарі до „Сну Святославоного“.

Візьмімо медичну галузь. Після студій Флорінського, Демича та Змеїова про давні руські лікарські порадики, навряд чи стане хтось говорити про самотню руську „народню медицину“: виявилось, що лікарські порадики, травники, зільники — це перекручені й застарілі нащадки західньо-європейських медичних книжок, поперекладуваних на московську мову від Івана IV-го. „Народніми“—ж вони поробились допіру аж тоді, коли попереходили з поміщицьких садиб, купецьких та священницьких домівок у гушавину народню; вона їх засвоїла, дещо, звичайно, перекрутивши. Отже й з'явилися вони перед очі історично непідготованому етнографові, як щось „самотне“.

Звернімось до зодягу. Давня Русь під впливом Візантії намагалася використати її зодяги, як засвоені тому чи іншому санові, так і звичайні. За ближчої до нас доби, в XVIII в. увійшло в народній обіг чимало, за що свідчать чужоземні гравюри, лубок тогочасний. Досить переглянути давні модні часописи XIX в., закордонні й російські, щоб переконатися в тому, як моди рухаються від культурнішої, міської людности в сільське оточення. „Летники“ й „сарафаны“, що за них місто давненько вже забулося, у північних повітах Новгородської губ. поширено було ще перед двадцятьма — двадцятьма п'ятьма роками. Геть аж до 1890 рр. село шило „дипломати“ („тепломаты“), що їх уживав міський зверхній шар за 1870 рр., то-що. Те-ж можна сказати й про музичні струменти, меблі, то-що.

Отже, коли ми приглянемо до звичайного процесу, спостережуваного і в народньому побуті, і в народній творчості, то помітимо, що й речі, і сюжети, й елементи усної творчості поволі пересуваються в напрямку від шарів культурніших — до менш культурних, які поволі прилучаються до культури вищої. Отже, коли можна говорити про те, що „Слово“ „стикається“ з пізнішою народньо-поетичною творчістю, саме XVIII та XIX вв., то хіба в тому тільки розумінні, що „Сл.“ (та, мабуть, й інші схожі на нього пам'ятки України-Руси, котрі до нас не подоходили) впродовж віків безпосередньо або через низку наслідувань (згадаймо про Сказание і Поведание о Мамаевом побоище, Повість про Озів, повісті кн. Катирева-Ростовського про лихоліття) передавало свою поетичну фразеологію народній усній творчості, — та бо завсіди переймає, як узагалі будь-яка творчість ширших, мало культурних мас, що розвивається поруч творчості шарів культурніших.

Можна було-б одказати на це, що за певних епох народня творчість і собі впливала на письменство культурнішої меншости, отже спостережувано з'явище, саме зворотне тому, за яке ми сказали вище. Слушно; але це зворотне — завсіди потрібувало, щоб його попереду було ідейно,

свідомо обґрунтовано, завсіди бувало навмисне й штучно викликане до життя. А втім, навіть тоді, коли таке ідейне обґрунтування й було (прим., у слов'янофілів та народників) — не завершило воно бігу російського письменства ХІХ в. назуспіт, до наївних творчих підходок з давно зминутих часів. Не відродило воно вже померлі для культурних суспільних шарів естетично більш нечинні моменти літературної еволюції, прим. уламки давньої синкретичної поезії — танки, відновлення давніх сказань, наслідуючи їхньому словесному зодягові (як у Ремізова), то-що.

На підставі оцих-о міркувань, ми, бачучи, що „Слово“ деталями своїми де-в-чому скидається на пізнішу народню пісню — можемо говорити хіба тільки про те, що народня усна традиція більш-менш стійко зберегла елементи давньої епічної традиції ХІІ в., але в жадному разі не навпаки.

Мало не такі самі висновки, — тільки спитуючись инакше підійти до справи, — поробив і Вс. Ф. Міллер у своїй посмертній праці (Очерки р. нар. слов. ІІІ, 1924, стор. 26—31). Але-ж він силувавсь усе-таки підтримати гіпотезу про руську народню епічно-історичну поезію ХІ в., дарма що даних про ню в нас, на жаль, немає. Коли вона й справді була — вона існувала була у зверхніх суспільних верствах, а звідти вже геть-геть згодом спустилася в широкі народні кола. Отаким-о шляхом звичайно й протече історія.

§ 11. Поганські боги в „Слові“.

Доля слов'янської мітології дуже сумна. За цілком застарілі можна вважати не то давні праці, написані ще за часів, коли студії над цією стороною побуту давніх слов'ян не було поставлено на науковий ґрунт, ба навіть праці, котрі повстали підо впливом теорій німецьких мітологів другої половини XIX в. Такі статті Буслаєва й велика праця Афанасьєва „Поэтические воззрения славян на природу“ I—III, 1865—69; знов-же безнадійно застаріла книжка Фамінцина, „Божества древних славян“ 1882 р. і ті дані, що їх знаходимо у G. Krek'a в його „Einleitung in die slav. Literaturgeschichte“ 1874 та 1887 р. Спробувано розібратися в давніх теоріях, як напр., бачимо це в статті В. Мочульського, „О мнимом дуализме в мифологии славян“ (Рус. Фил. В. 1889, кн. 2, стор. 153—204); такий самий характер мають статті Ягічеві в Arch. f. sl. Phil. — „Mythologische Skizzen“ (IV B.; IX, стор. 168 і дд.). Року 1891 Н. Máchal у книзі: „Nakres slovanského bajeslovi“ спробував був підсумувати, що знає наука про давні вірування слов'янських народів. Року 1908 за редакцією й з додатками проф. Шляпкіна вийшов між люди російський переклад „Слов'янської Мітології“ Л. Леже, — й свого часу дуже далеко від ідеала наукової роботи. Безпосередньо руської мітології, оскільки її репрезентують літопис, слова огудні („обличительные“) й „Сл. о п. Іг.“, стосуються статті Владімірова (Пам. учит. лит. III, 1897 р.), додані до стародавніх повчань про поганські звичаї на Русі. Те-ж самісіньке важать і стаття Коршева „Владимировы боги“ у XVIII т. Сборника Харьковск. Ист.-Филол. О-ва („Пошана“) 1909 р. Жадної наукової ваги не має ст. Сребрянського „Мифология Слова о п. Игор.“ в „Изв. Ист.-Фил. Инст. кн. Безбор.“ XV, 1895 р. Цікаві думки подибуємо в низці дрібних статтів Соболевського (Жив. Ст. и Мат. по археол. и филол.), Погодіна (Ж. Ст. 1911 р., стор. 425), Brückner'a (Mythol. Studien, Arch. f. sl. Phil. XIV); надто пильно зібрано й по-різному освітлено дані про богів, згадуваних у „Сл. о п. Іг.“, у працях Е. Анічкова „Язычество и древняя Русь“, 1914 р., розд. 14-ий, і М. М. Гальковського „Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси“ (т. I, Харків, 1916 р.; II М., відб. з Зап. М. Арх. Инст. XVIII); на жаль, ця остання праця не надто критично ставиться до своїх джерел, знов-же й не самостійна вона. Корисну систематичну працю дав фінський учений

В. Мансікка, *Die Religion der Ostslaven*, I, 1922. Тільки-ж, на жаль, він розглядає переважно джерела щоб відтворити слов'янську мітологію.

У „Слові“ згадано про таких богів руських слов'ян: Дажьбога, Велеса (Волоса), Стрибога та Хорса, що й примусило декого з коментаторів бачити в авторі „Сл.“ особу, більш-менш причетну до стародавніх вірувань. Та були й такі, котрі гадали, що богів згадувано тільки як риторичну окрасу, от-як ми зустрічаємо це в класичній літературній традиції. Цей погляд спочатку навіть переважав, але від Буслаєва почато надто енергійні студії в царині давньо-руської мітології. Буслаєв (Москвит. 1845 р. № 1, Крит., 29 — 40) у великій своїй рецензії на працю про „Сл.“ Дубенського, закидав цьому вченому, що той не досить уважливо поставився до слідів давньої мітології й до народніх вірувань, котрі відбилися в „Сл.“ Йдучи за Буслаєвим мітологічна школа (надто Афанасьєв у цит. творах) звернула увагу на мітологічний бік „Сл.“, де що часом навіть перебільшуючи. Вона гадала, начеб-то з автора „Сл.“ був поганин і цим, мовляв, і можна пояснити сліди „народньої поезії“, що ніби дуже в „Слові“ одбилися. Про неї вже була мова, а тепер звернімось до „мітології“. А втім не всі зачарувалися Буслаєвським стилем та його збудуваннями. На його фантазії непогано, як на той час, одповів Дубенський (Отеч. Зап. 1845 р., № 6, Смель, стор. 105 і дд.); не подаючи більших цитат з цієї одповіді, наведемо найґрунтовніший аргумент: „разве поэтический способ описывать предметы и средства украшенного слова — мифология?“ [Добачати в порівнянні „полечю зегзицею“ ознаку перевертництва це, звичайно, поясніння силуване. Знов-же ніяк не випадає припускати, начеб-то найвища суспільна класа вірила в давніх богів ще наприкінці XII віку, адже цілісіньких двоє віків зминули вже відколи Україна-Русь навернулася була до християнства. Отже навіть кн. В'яземський, дарма що він залюбки як-найфантастичніші гіпотези будує, і той у своїх „Замечаниях“ (стор. IX) висловивсь у тому розумінні, що на підставі самих-но згадок про Хорса, Стрибога, Дажьбога не можна вважати автора „Слова“ за поганина. Як і Дубенський, Вс. Міллер уважав, що згадки за цих богів — це звичайнісінька собі літературна окраса. Автора „Сл.“ він уявляв як християнина, що, звичайно, не визнає поганських богів і згадує за їхні ймення так само, як-от письменники-класики XVIII віку згадували за Аполлона, Діану, то-що. Після цього в літературі про „Сл.“ позначаються два виразні напрямки: одні вчені обстоюють мітологічний погляд, інші — й таких більшина — обстають за думкою, що її особливо різко висунув Дубенський.

Барсов (I, 341 і дд.) порівнював поетів XVIII в. до автора „Сл.“: оскільки вони „были далеки от до-христианского язычества и чужды его мирозозерцания, настолько автор „Сл.“ был к нему близок и, состоя в церкви, в мире своих верований мог носить сочувствие к преданиям эпической старины“...; „мифологические имена в „Сл.“ так внутренне соединены с его содержанием и формой, что памятник до сих пор не только не устарел, но, напротив, все больше и больше, как эпическое

произведение, открывает своих достоинств и увлекает своим изяществом. Это всего лучше показывает, какая бесконечная разница между христианским поэтом XVIII в. и автором „Сл.“ — христианином XII в. Если для первого имена божеств были лишь только риторические узоры, бьющие внешним блеском, то под пером последнего они отражают свою жизненность и являются, как светочи эпического предания, и потому в течение целых веков не перестают производить истинно художественное впечатление“. Барсов вірить, що автор „Сл.“ „не потерял сочувствия к эпическому преданию, хотя и не разделял полной веры в языческих богов“. Через те Барсов, мабуть, ладен зарахувати і цього автора до розряду „двоеверных“ людей, котрі прилучилися були до християнства, та не порвали остаточно й з поганством. Може таке толкування й скидається на правду, психологічно й естетично, але-ж, на жаль, не можна зібрати жадних документальних даних, ба навіть хоч трохи твердих аналогій, щоб його довести. А втім за Барсовим пішов і Сребрянський у згаданій вище статті р. 1895, де він силується довести, начеб-то з мітології душа „Слова“. Не вчитавши до пуття його тексту, він запевнює, що в „Сл.“ саме бозькі ймення та сполучені з ними вірування — то, буцім-то, „старые словеса“, уламки старовини. Автор мав поганський світогляд (стор. 15). „В „Сл.“ автор несомненно считался с фактом двоеверия, двоеверного суеверия и воспользовался им для более наглядного, осязательного изображения фактов в их причинах и следствиях“ (стор. 16). Ці „старые слова“, — гадає Сребрянський, — „языческая одежда, вводимая автором в свое создание, нисколько не мешает автору стать в „Сл.“ наряду с летописью: эта старая одежда далеко не элемент фантастический, это те же и притом не оцененные для нас факты старины, это сама седая старина, художественно воссозданная автором на основе современного мировоззрения, и для современников автора эти старые слова являлись не капризным порождением фантазии автора... а необходимым историческим фоном, полным жизни и значения“ (стор. 18). Ці швидше заплутані, аніж обґрунтовані надпоривні розчулення можна резюмувати так: двовірний світогляд автора „Сл.“ спричинивсь до того, що він не то згадав у своїм творі за поганських давніх богів України-Руси, а й виявив, що він у цьому одностайний з своїми сучасниками. І це не вважаючи на те, що вже 200 років зминуло, відколи Україну-Русь охрещено. Думки цих мітологів твердо були загіздилися в звичайному припулкові застарілих гіпотез — у шкільній літературі, та за неї ми не згадуватимемо.

Йдучи за Вс. Міллером — Каллаш, констатуючи, що зверхні класи на Україні-Русі наприкінці XII в. було вже дуже похристиянізовано, гадає, що „имена богов в нашей книжной поэзии XII в. могли иметь чисто условное значение, как Аполлоны, Музы, Зевсы западно-европейского классицизма“. Своєрідна генеалогія, що виводить князів од богів — повстала під впливом не чого як письменства (Юбил. сб. в честь Вс. Миллера, стор. 343). Найкращі університетські підручники підтримують цей

погляд. Акад. Сперанський в *Ист. др.-р. лит.* (вид. 3-тє, 1921 р., стор. 117) уважає згадки про богів „лишь поэтическим материалом, но не элементом верований“ і далі, відповідаючи мітологам, котрі обставали за іншим поглядом, отак пояснює: „поэтическая сторона ‚Сл.‘ основана на пережитках языческих народных верований, которые здесь уже являются не как таковые, т.-е. не как верования, а как поэтические образы, изобразительные средства“ (стор. 361). Акад. Істрін у своїому „*Очерке ист. др.-р. лит.*“ р. 1922 зовсім навіть не згадує за це спірне питання. Проф. Петухов спитується йти середнім шляхом, що погоджує обидва погляди. Він певен, що з автора „Сл.“ „дворічник“, а тому, на його думку, „присутствие в ‚Сл.‘ таких имен, как Дажь-бог, Хорс и Велес, должно быть объясняемо именно указанной (але не доведеною. В. П.) наличностью мифологического мировоззрения; это не было ни язычеством автора книжника, ни простой риторической фигурой, подобно позднейшим ложноклассическим Зевсам и Аполлонам XVIII века, что хотели видеть у автора нашего ‚Слова‘ скептики вроде Сенковского“.

Найостаннішими роками особливо збільшивсь інтерес до слов'яно-руської мітології, зокрема що-до богів, згадуваних у „Слові“. Їми цікавляться Анічков, Гальковський і Мансікка, доходячи не цілком тотожних наслідків.

Мансікка, студіюючи слов'яно-руську мітологію, в своїй, вище згаданій праці не проминув і мітології „Слова“. Він і собі гадає, що мітологічний матеріал його „не заслуживает полного доверия“. Тільки-ж не через те, що, — як гадає Л. Леже, — з „Слова“ підроблена пізніша пам'ятка („Слав. Мифология“, рос. перекл. 1908 р., стор. 191), але тому, що цей матеріал „искусственен и внесен в ‚Сл.‘ под влиянием литературных образцов, ради риторических целей и украшения слога. Случайно вспомнив некоторые древне-русские языческие имена, автор ставит их в зависимость, которая нам кажется совершенно произвольной“ (стор. 286 — 7). Автор „Сл.“ — „верный поэтическим правилам и традициям, для украшения слога воспользовался именами отечественных богов“ (стор. 282). Окраса ця повстала під впливом якихось літературних зразків, котрі до нас не доходили. Але чом автор так відважно вживає ймення поганських богів у християнській пам'ятці? Ми знаємо, що за перших віків християнства — і проповідувачам його й прозелітам давні боги видавалися за нечисту силу, оберталися в свідомості новонавернених християн у чортів. У автора „Сл.“ цього не бачимо. І пояснити це можна двома причинами. Перша — це те, що зминуло вже двоє віків, одколи Україна-Русь хрестилась, питання про давню поганську релігію вже не було таке дошкульне, отож, зрозуміло, й до давніх богів вища в давньо-руському суспільстві верства ставитись, як колись, вже не могла. По-друге — письменство тогочасне охоче витолковувало давні міти в розумінні евгемеристичному; на це звернув увагу Е. В. Анічков у своїй розвідці „Язычество и древняя Русь“ (1914 р., стор. 329 і дд.). Поганське минуле зробилося вже надбанням історії; з богів — не чорти

й не потвори. У літопису (1114 р.), слідом за Хронікою Малали, утворюється своєрідна генеалогія: з якогось царя-коваля Сварога — батько Дажьбогів, з цього й собі цар; ідолів їм позводили в ім'я „бывшего царя“. В „Хожденіи Богородицы по мукамъ“ (XII в.) згадано про слов'янських богів — і тут знову довідуємось, що люди „человѣческіе имена — Трояна, Хърса, Велеса, Перуна на богы обратиша“. В „Откровеніи св. апостоль“, що його напевне знало вже слов'янське письменство XII в., читаємо, що люди по-дурному вірили в багатьох богів — „Перуна и Хорса, Дыя и Трояна“ — „ибо яко то человекѣци были сут старѣйшины: Перунъ въ елинѣхъ, а Хорсъ въ Кипрѣ, Троянь бяше царь в Римѣ, а друзіе другде, ну добріи мужи бяху, а друзіи разбойници“ (М. Соколов, Мат. и зам. по стар. слав. лит. I, 58). З Хроніки Амартолової, відомої на Україні-Русі вже в XI в., стародавній читач довідувався, що „служительници нечествию человекѣкы овѣхъ еще живомъ сущемъ, другыя же и по смерти богы нарекоша...; еще же и сущимъ у нихъ княземъ чести ради наченъшемъ, ли страха ради томительствыя ихъ, яко богы почтоша, яко въ Критѣ сый Зевесъ почтенъ быть, а сый въ Аркадии Ермій в Индии Дионусъ...“ усі вони — „не суть бози, но грѣшнии человекѣци“... (Истрин, Хрон. Г. Амартола, I, стор. 61 — 62). Так самісінько гадали й західні середньовічні історики, що не церемонились, будуючи, прим., генеалогію англосаксонських королів; отак-о гадав і автор „Сл.“, взиваючи „поборающих за христианы на поганые полкы“ князів та дружину — Дажьбожими внуками, адже він не добачав у цьому жаднісінької нечести. Тут — відповідь Леже, на його прим. стор. 105.

Згадує за давньослов'янських богів, зокрема українсько-руських і акад. Е. Ф. Карський, та він іде второваною стежкою (Белоруссы, III, ч. I, стор. 33 — 37). Про Володимирових богів знаходимо дещо і в Історії України-Руси акад. М. С. Грушевського, т. I. 1911 та инш. Своєрідну супроти вчених мітологів думку висловив Г. М. Барац у книзі „О составителях Повести временных лет и ее источниках, преимущественно еврейских“ (Берлін, 1924, стор. 151 — 155, § 25). Вже в праці „Библиейско-агадические параллели“ р. 1908 Барац доводив, начеб-то боги, згадані в літопису під р. 980, це — „языческие божества Вавилоно-Ассирийского, Ханаанского и Финикийского происхождения“, що назвиська їхні „занесены из библии“ і що „летописное сообщение о постановке будто бы Владимиром на Киевском холме, кроме идола Перуна, еще шести других кумиров, которым приносили человеческие жертвы, — книжный вымысел“. Але цього автора вчені не підтримали. А втім, у своїй останній, вже посмертній, книзі Барац полемізує з ученими, котрі його знаходи нехтують, далі-ж подає такі гадки про богів, згадуваних у „Слові“: 1) Стрибог = Истр-бог, Istar, Astarte, Ashtar, жіночий зачин Баалів. 2) Дажьбог = Філістимський бог Dagan, по-арабському Даджун = той, хто дарує небесний дощ, Дощівник. 3) Велес — глоса до ймення „Перун“. Велес = семітичний Баал, Бел, усесвітній володар, сонячний бог, що обдаровує людей світлом,

полум'ям, родючістю. Ці оригінальні здогади такі своєрідні, що ми, відокремивши їх, далі за них не згадуватимем.

Але звернімось до богів, згадуваних у „Слові“.

І. Волос-Велес. Літопис згадує про „Волоса, товаричого бога“ двічі: перемігши Олег та його мужі Греків, „по Рускому закону кляшася оружемъ своимъ, и Перуномъ, богомъ своимъ и Волосомъ скотьемъ богомъ, и утвердиша миръ“ (Лавр. р. 907, с. 31, Ип., ст. 23); у Святославовому договорі з Греками, р. 971: „да имѣемъ клятву отъ Бога, въ него же вѣруемъ, в Перуна и въ Волоса скотья бога, и да будемъ золоти яко золото и своимъ оружемъ да исѣчени будемъ“ (Лавр., с. 72; Ип., ст. 61). У Жит. кн. Володимира: „а Волоса, егоже именоваху яко скотіа бога, повелѣ в Почайну рѣку вѣврѣщы...“ (Торж. XVI в. Сб. в пам. 900-летия крещ. Руси р. 1888, стор. 26). В апокр. про те, як Богородиця ходила по муках, якийсь слов'янин уставив згадку про „Хорса, Велеса, Перуна“ (рук. XII в., вид. Срезн., X т. Изв. 2 отд. И. Ак. Н.). У житії Аврамія чуд. Ростовського читаємо, що при ньому „чюдський кінець поклоняюся ідолу каменному Велесу“. Мандрівний старець застав Аврамія, як він тужив „близъ многострастнаго сего ідола Велеса“; Аврамії дорогою дістає від страшного мужа „благоговѣина“ наказа: „иди, старче, возми сію трость и возвратися и приступи ко ідолу Велесу, избоди его тростию сею во имя Ивана Богослова и будетъ ти въ прахъ оканный“ (Вел. Чет. Мин. м. Макария, 29 жовтня ст. 2025 — 27).

У літопису „Волось“ відомий також у розумінні „св. Власій“ (П. С. Р. Л. III, 19). Це давненько вже відзначив Костомаров (В. Евр. 1873, лютий, стор. 585): „томъ же лѣтѣ (1187 р.) преставися игуменъ Моисѣй у св. Богородиця Антоновѣ монастыри, и поставиша на месте его Волоса“ (Новг. I, с. 161), себ-то Власа. Той-таки літопис згадує, що р. 1230 „Волось Блуткиничъ“ забитий на вічі (с. 234). Мабуть, „Волоса скотьяго бога“ і св. „Волоса“ (Власа) ототожнено тому, що св. Власа мали за оборонця отар, як висловлюється Іван Геометр (X в.), „βίαν φρουρὸς μέγα“ (Соболевский, Р. Ф. В. XVI, 185 — 7; Máchal, 34): український народ, знов-же й росіяни, болгари та чехи і досі инакше його й не уявляють. Додамо, що в Новгороді храма св. Власові за переказом збудовано на місці, де був ідол Волосів (Погод. Др. р. История, II, 637). Мабуть чи не відгук віри в це синкретичне божество маємо в повір'ї про те, що йому годиться заплітати бороду: „в южной Руси случалось мне“, — пише прот. С. Сабінін, — „видеть собственными глазами, что благоговейные старушки перед жатвою завивали Волосу бороду, т.-е., собрав горсть колосьев и, не вырывая их из корня, перегибали их и завязывали в узел в знак того, чтоб рука жницы уже не касалась до них“ (Ж. М. Н. Пр. 1837 р., жовтень, ч. XVI, стор. 80). Зазначувано місцевості, котрі зуться „Волосово“ (недалечко Ленінграда й поблизу м. Володимира).

Головне, що стоїть на перешкоді, як пояснювати ймення „Волось-Велесь“, це те, що не можна вивести їх одне з одного або з якоїсь

одної первісної форми. Форма „Велесь“ добре відома південним та західним слов'янам: у Болгарії місто „Велесь“, у Босні — гора Велесова; але вивести його з „Власія“ або „Влѣса“ не можна, бо південні слов'яни не знали повноголосої форми, а форми „Влѣсь“ у пам'ятках немає, є тільки „Влась“. Оцю перешкоду відзначають і Мáchal, і Леже, і Корш. У чехів *veles* — нечиста сила, дідько — трапляється вже в прикладах XIV—XVI вв. Наближувати ці ймення до сканд. *Volsi* = *Priapus* теж не випадає (Леже 99); тільки-ж ще Грамматін прирівнював „Велеса“ до латиського *vels* = *bis* (стор. 156); Леже — до литовського *velnas* = дідько; за даними словника Юшкевича — „*velé* в языческие времена — душа праведника“, у Куршата *velès* — примари померлих, а це, як бачиться, пережиток якоїсь давнішої уяви. Либонь чи не споріднений з коренем *vel-* корінь *vol-*, звідки **vol-sъ* і загальнослов. *vъlchvъ*, цксл. *влъшьба*. Може, півд.-слов. і зах.-слов. „Велесь“ зв'язано з литовським *velès*. Та це самі-но здогади, знову-ж як здогад і те, що акад. Корш ставить його поруч національної кельтської назви *Walch*, звідки начеб-то загальнослов. **волхъ*, а так само діалектичні **veleh-*, **veles-* і **valah-*, **valas-* („Пошана“, стор. 51—57). Гальковський (I, 28—30) висловлює сумнів, чи-ж справді можна поклатися на Житіє Аврамія Ростовського, як на свідка про те, що Велеса шановано в Ростові, ба й узагалі для історії перших років християнства в Росії: праці Кадлубовського (Очерки по ист. др. лит. житий свв. 1902, стор. 12 і дд.), Ключевського (Др. р. ж. св. как истор. источн., 1871 р.), виявивши анахронізми й літературні джерела цього життя (жит. Иоанна Богосл. і Авраамія затворн.), чималою мірою похитнули віру в те, що свідчення цього джерела багато важать. Що-ж до ім'я „Волось“, то Гальковський виводить його з індоєвр. кореня **vel-*, звідки литов. *velis* — небіжчик, *vele* — душі померлих. З Велеса був попервах дух предка, що дбав за хатню худобу (= домовик), звідки — „скотій Бог“; але, як вище ми відзначили — р. „Волось“ та болг. „Велесь“ не тотожні. А втім, здається, треба погодитися з проф. Фарнелем. Він категорично запевнює, що геть-усі спроби етимологічно пояснити значіння давніх божеств були марні (*Cults of greek states*, р. 1900, I, 4—5). Мансікка, в своїй новітній праці (*Die Religion d. Ostslav. I*, 1921, див. покажчик) спитується по-новому розв'язати питання про Волоса-Велеса. Він так пояснює обидва ці ймення: ім'я „Волось“ це народня вимова християнського ймення „Св. Власія“ або Власа, що дісталася на Україну-Русь з Болгарії. До св. Власа, що його й на образах малюють з кіньми та рогатою худобою, моляться підчас епізоотій і шанують його, як оборонця худоби, в Німеччині, Франції, Англії, Болгарії, Сербії, Чехії. Отож тим, що ймення бога Волоса й св. Власа плутали, і пояснює Мансікка той факт, що ймення цього бога немає серед Володимирових богів у літопису під 980 р.: мабуть, літописець, котрий працював у XII в., уже не вважав його за поганського бога. Що-ж до „Велеса“, то тут міркування Мансікчині новіші, але менш вдалі: вимову „Велесь“ він має за особливість південної вимови, гадаючи, що на півночі вимовляли „Волось“. Оцією українською

вимовою він пояснює „Велеса“ і в „Сл. о п. Иг.“, і в „Хожденіи Богородицы“ і... в (безперечно великоруському) житії Аврамія Ростовського. Дальші міркування М. — про те, що Волос і Велес тотожні з біблійним Ваалом (пор. і Belial, Βελίας — Βήλος) Веельзевулом — засновано на випадковій схожості в Гелен. літ., де є розділ „О Ангенорѣ и Велесе“ (грец. Βήλος). Слушніші здогади Коршеві про „Велеса“ в збірн. „Пощана“ (57—58): „если ‚Велесь‘ было формой не русской, а свойственной западным и юго-западным славянам, то употребление ее в ‚Сл. о п. Иг.‘ наперекор летописному преданию доказывает полную искусственность помещения этого имени в произведении книжного песнотворца XII в., куда оно зашло, конечно, книжным путем и при том не из русского источника, а из полугреческого, в котором только и можно было найти ‚скотья бога‘ в качестве аркадского Пана, изобретателя цевницы. Далеко же стояло тогдашнее высшее общество от ‚смердов‘, если дружинник из грамотных не знал того бога, память о котором сохранилась в крестьянском быту чуть ли не до XX века (т.-е. Волоса)“. Трохи инакше пояснює те, що в „Слові“ згадано за „Велеса“ тотожного з „Волосом“, Е. В. Анічков (Язычество и др. Русь, 1914). Він одкидає думку, начеб-то геть-усі слов'яни шанували богів, згадуваних у літопису, і, йдучи за Ключевським, має Волоса за „скотьяго бога“, або бога багатства, мінових вартостів (адже худоба й гроші були тоді синоніми). Він доводить, що „В. — скотий бог — бог всей Руси, но только Руси торговой, именно той, что вместе с князьями или под князьями совершала на Византию набеги либо гостинные поездки“... (стор. 312). Запевнюючи, начеб-то давньо-руські письменники з евгемеристичного погляду пояснювали давні міти, Анічков одзначає, що в такому розумінні здебільша пояснюють міти і патристичне письменство, і середньовічні західні історики. Вони залюбки приставали на те, щоб уважати, напр., Одина не за бога, а тільки за великого предка царів, уславленого й убожествленого від нащадків. Викликаючи „чи ли въспѣти было, вѣщій Бояне, Велесов внуче“..., автор „Сл.“ користувався „каким-то установленным среди истолкователей древнерусской мифологии генеалогическим построением, согласно которому Велес, или Волос, ничто иное, как родоначальник Бояна, а может быть и вообще баянов“ (стор. 336—7). „Некогда стояло капище Волосу в Киеве на Подоле; нечестивая Чудь поклонялась каменному идолу Волоса в Ростове; его звали ‚скотым богом‘, и в летописи записаны клятвы языческой Руси при заключении договоров с Византией тем же богом. Но Волос вовсе не бог какой-то, и не демон, как думали еще недавно ‚новые люди‘ (новокрещенные) из принявшей христианство Руси; это — знаменитый человек, по недоразумению возведенный в боги“ (там-таки).

Ось як розуміють Волоса-Велеса новітні розвідки, що розглядають богів, згадуваних у „Слові“. Чи-ж справді можна ототожнювати дві назви цього бога, а чи ні, цього ми не спитуватимемось розв'язувати. Ми згодні пристати на думку Анічкова, але з застереженням Коршевим,—

а саме, що автор „Сл.“ вживав ім'я Велесове за-для штучного риторизму, авже-ж і він і його читачі вже не мали Велеса за демона або нечисту силу, що не погоджується з християнським світоглядом. Мабуть, як гадає Анічков, культурні люди XII віку вже уявляли Велеса як книжника, родоначальника піснетворчости, щільно звязаної за дружинного побуту з розкішню бенькету (стор. 337).

2. Д а ж ь б о г ь. Згадку про Дажьбога знаходимо в південнослов'янському перекладі Хроніки Йвана Малали, у глосі, доданий до першого розділу другої книги: „царствова Египтяномъ сынъ его (Феоста-Гефеста) Солнце именемъ, его же наричють Дажьбогъ, седмь тысящъ 477 дній“, „Солнце же царь, Сынъ Свароговъ, еже есть Дажьбогъ, бѣ муж силенъ“ (В. М. Истрин, Хрон. И. Малалы в слав. пер., кн. 2, стор. 29);... „рече Омиръ творецъ о нѣмъ, акы Дажьбогъ, рече, обличи Афродиту, блудящу съ Аріемъ“ і „По умертвіи Дажьбожи, сына Сварогова“... (стор. 30). Уже р. 1851 кн. Оболенський (Лѣтоп. Переяславля-Сузд., стор. XXII), слідом за Шафариком одзначив це місце в Малали, показавши, що його запозичив Іпатський літопис (с. XVI), де під р. 1114 читаємо: „по семъ царствова сынъ его именемъ Солнце, его же наричють Дажьбогъ“... і „Солнце царь сынъ Свароговъ, еже есть Дажьбогъ бѣ бо мужь силенъ“ (Іп. ст. 279). Опріч того, у Пов. врем. лет, під р. 6488 читаємо ім'я Дажьбожеве серед інших ідолів, що їх позводив був кн. Володимир: „и Хорьса и Дажьбога и Стрибога“... (Іп. ст. 67; Лавр. с. 77). В одному виявничому слові: „А друзии вѣрують въ Стрибога, Дажьбога и Переплута“ (Слово св. о. н. Іоан. Злат., „Пам, уч. лит.“ III, стор. 238). Окрім того, „Дажьбога“ знаходимо в проложн. житії Володимира — короткому й поширеному (Сборн. в пам. 900-летия крещ. Руси, Київ, р. 1888, стор. 29, 31).

Бодянський зазначив, що цитата з Малали є в Пролозі Московської Синодальної друкарні, мабуть, у житії кн. Володимира (Чт. О. И. и Др. Р. 1846, № 2, 19—20) й доводив, що Хорс і Дажьбог це різні назви одного бога. Огоновський (1876 р., стор. 66), пояснюючи вираз „Сл.“ — „погыбашеть жизнь Д. внука“, не вважав цього за щось дивне, бо стародавні народи вели свій родовід звичайно від богів. Саме ім'я богове — Огоновський, в згоді з Міклошичем та Ягічем, толкує = „dispensator divitiarum“, себ-то, як Máchal (Nákres, 1891 р., стор. 31), — „бог дарівник“, „бог подавець“. Л. Леже (Слав. Мифол., стор. 102—105) наводить цитати з літопису й порівнює Д. з грецьким Πλούς; з нього бог достатку, той, хто дає багатство. Корш („Пошана“, стор. 52—54), переглянувши літописні свідчення, вважає Дажьбога „мифологическим выражением всех сил и действий солнца, отчасти расширенных, но и лишенных первоначальной конкретности путем метафорического толкования“, а далі — бачить у Д. „нечто в роде жизненного начала, обуславливающего происхождение и существование человечества вообще и Русичей в частности“ (стор. 54).

Як гадає Анічков, — автор „Сл.“ уже не плував давнього слов'янського Д. з нечистою силою, а бачив у ньому родоначальника, чи то Русичів узагалі, чи зокрема — кн. Ігоря: „внук Дажьбога — *nomem gentis*“, ім'я збірна (стор. 338). Мансікка не наслідуюється запевнювати, що ім'я Дажьбогове — справді збігається з поняттям — „бог Сонця“; походження цього слова свідчить, що слов'яни могли запозичити в своїх південних та східних сусід (пор. давньо-перс. *bagā*, *Berneker*, *Etym. Wörterbuch*). Нідерле (*Život starých slov.* 111) і Ягіч (*Arch. f. sl. Ph.* V, 3) першу частину „Дажьбога“ за традицією мають за наказовий спосіб од дієслова „дати“ й пояснюють: „*deus dator*“. З ними погоджується й Мансікка: перша частина це наказовий спосіб од дієслова „дати“; „імя Дажьбога можно считать специальным эпитетом бога, высшего существа, когда это последнее выступает в роли милостивого бога, *deus dator*“ (стор. 394, 73). Годі казати, як важко довести, начеб-то ім'я Д. повстало через сполучення наказ. спос. од дієсл. „дати“ з іранським „*bagā*“; згадаймо ще за гіпотезу, висловлену давніш (її підтримали Огоновський та Корш): перша частина слова походить од іранського (за Коршем) кореня *dagh* = пекти, палити (за Огон. — двн.-інд.). Коли так толкувати Д., то з нього бог огню, а це ближче до того значіння, що надають йому Хроніка Малали й Літопис. Бувши спочатку сонячним богом, Дажьбог наприкінці XII в. у свідомості Русичів обернувся у далекого їхнього предка, що його колись убожили нащадки, котрі ще не знали християнської віри. Цю думку я маю за цілком можливу.

3. Хорсъ. Про Хорса читаємо в Пов. врем. лет під р. 6488 (Ип., Лавр., Новг.) серед інших богів Володимирових; згадано за нього — у Пролож. житіях кн. Володимира — коротенькому (у Прол. Типогр. библ. XIV в., № 368 — „изби вся идолы, Перуна, Хърса“ ..., у Прол. р. 1383, № 367 тієї-ж бібліотеки. — „Хурса“. Див. Сборн. в пам. крещ. Руси, стор. 29) і поширеному („Хорса“, Торж. Рум. муз., № 435; там-таки, стор. 31). За „Хърса“ згадувано в інтерпольованому „Хожд. Богор. по мукам“ XII в. поруч Велеса, Перуна, Трояна. У Паис. сборн. XIV в. ганьблять тих, хто вірує „в Перуна, і в Хорса“ (Пам. учит. лит. III, стор. 224; інша редакція Слова, стор. 226); у „Слове св. Григорія Богослова“: „и нынѣ по украинам молятся ему, проклятому богу Перуну, Хорсу, Мокоши“... (там-таки, стор. 235; вар. стор. 234 — „Хърсу“; у „Сл. св. о. н. Іо. Злат“ — „Хурсу“, там-таки, стор. 237). В „Откровеніи св. апостоль“: „И да быша разумѣли многии человекѣди, и в прѣльсть велику не внидутъ, мняще боги многы: Перуна и Хорса, Дыя и Трояна“... (Лѣтоп. р. лит. V, від. 2, 5) і далі: „...то человекѣди были сут старѣйшины... Хорсъ въ Кипрѣ“. У „Бесѣдѣ трехъ святителей“: „два ангела громная есть, елленскій старецъ Перунъ и Хорсъ жидовинъ“... (Р. Ф. В. XXXV, стор. 234). В уставі св. Сави — таке запитання: „ли молилася еси виламъ, ли роду і роженицамъ и Перуну и Хурьсу“... (Горчаков, Отч. о XVI присуд. нагр. гр. Уварова, стор. 135). Мáchal (згад. твір, стор. 32), ґрунтуючись на цитатах з „Сл. о п. Іг.“, уважає Хорса за сонячного бога, слідом за Бодянським,

Гречком, Креком та Ягічем, що ототожнювали його з Дажьбогом. Слово „Хорс“ трапляється як ім'я власне у сербів, але звідки воно взялося — невідомо. Леже (стор. 101) гадає, що на „Сл. о п. Іг.“ (його він має за підробку) покладатися не можна. Він вважає за невдовільну Крекову гіпотезу (стор. 391) про те, що Х. походить з іран. *Khor, Khores, Khoreš*. Натомість він пропонує виводити ім'я цього бога від грец. χρυσός (золотий), тоб-то той, кого визолотили грецькі ремісники, що їх під той час у Києві було багатенько (стор. 102). Корш („Пошана“, 52), цитуючи літописа р. 980 про ідолів Володимирових, нагадує за авестське *hūarə*, середньо-перс. *chūaršet* або *churšēd*, ново-перс. *хуршед* з заміною у стародавніх ясів *š* на *s*. За Коршем, з Х. сонячне божество, що вособлює саме світло.

Анічков гадає, що... „ни откуда не следует, чтобы Хърсь был богом солнца: „Великий Хорс“ „Слова“ есть помен gentis, а отсюда — помен loci Хърсь, т.-е. та обширная местность, где поклонялись Хърсу, а ее пробежал Всеслав в одну ночь“. Покликуючись на мовознавців, котрі вважають слово Х. за тюркське (?), Анічков гадає, що це був бог Торків, а до слов'яно-руського пантеона включено його з міркувань політичних (стор. 341). Пояснення це просте, але малоімовірне, бо його не можна довести. Для Мансіки (стор. 285) не зовсім ясно, чом тут треба вбачати персоніфікацію сонця. Та нам здається, що інакше, правдоподібніш пояснити — в межах, що їх дає „Слово о п. Іг.“, — мітологи досі не потрапили.

Новітня гадка В. Д. Смірнова, що ототожнює „Хърса“ з м. „Кърчевомь“ (Керчю) — по-турецькому „Карши“ (Виз. Врем. XXIII, 1923, стор. 71—2), нехай з неї, як гадає цей вчений, і своєрідний східній каламбур — цілком неможлива, бо надто надумана й штучна.

4. Стрибога знаходжувано в літописному оповіданні про Володимирових богів (р. 980), далі — у „Сл. о п. Іг.“ *Máchal* (стор. 70) цитує ці джерела, зазначає, що існує народне повір'я про „батька“ вітрів, переказує Афанасьєва (Поэт. Возвр. I, 311) — про вітер, котрий бере подобу старого чоловіка; покликується на непевне повідомлення Чубинського (II, стор. 3), начеб-то в українців — „батько вітрів“ мав дванадцятєро синів, що втопилися в морі, чому відповідає у словенців, *краль ветров*“. У лужичан — *буревій* = чортячий танок: хто кине в нього ножа, скропленого св. водою, той заб'є дідька, а на ножі буде кров (Афан., I, 261; Жив. Стар. 1890, I, 118). Леже повторює літописне свідчення. Огоновський (стор. 57) пропонує пояснити „Стрибогъ“ із Стриб-богъ, ставлячи поруч корінь **strib* = *recreate*, *стрьблъ* = *fortis*, *стриб-ати* = *saltare*; отже, це бог, що очищує повітря, відживлює природу. Ягіч вважає, що назва С. походить з дієслова стерти (лит. *styrieti*, нім. *er-starren* — задубнути з холоду). Йдучи за Сребрянським (Изв. Ист.-ф. Инст. XV, 32), що виводив ім'я С. з „стирати, знищити“, Зеленін і собі толкує: Стрибог = Сътрибог, бог, котрий нищить, бог війни (Изв. ОРЯС, 1903, кн. 4, стор. 268). Спитувано пояснити і з давньо-нім. *strīt* — що те-ж саме визначає, але

всі ці етимології мало ймовірні. В. Петр порівнював С. з грецьким Гермесом та інд. Sarameyas (Изборн. Киевск. в честь проф. Флоринского, 1904, стор. 107 і дд.), але його міркування не надто переконують. Корш („Пошана“, стор. 58), зацитувавши літописа, робить висновок, що С. відповідав грецькому Еолові. Мансікка відмовляється пояснювати першу частину назви С. з слов'янських мов, але зазначає, що на Вологодщині відомий дух „Стрига“, він стриже вовну на тім'ї в овець, у білорусів — польовий дух „Стрижак“ (стор. 394—5). Та навряд щоб вони мали щось спільне із Стрибогом. Анічков має за упереджену думку, що з Стрибога бог вітру: „естественно и логично видеть в этих словах „Стрибожи внуци“ только одно—обращение к кому-то, кто происходит от Стрибога, потому что вспомнился древний культ С. в его отношении к данной местности или к данному племени“; і, настоюючи на своїй думці, Анічков закінчує: „С. внуки—тоже nomen gentis“, С. „на основании этого контекста отнюдь никоим образом нельзя возводить в боги ветров“ (стор. 340).

Але таке пояснення — нічого не пояснює, отож ми краще воліємо пристати на давній здогад про те, що являв собою Стрибог, він бо впливає з контексту „Сл. о п. Іг.“.

§ 12. „Слово“ і західньо-європейський середньовічний епос.

Серед джерел, що їх свідомо, а чи несвідомо міг використати автор „Слова“, у літературі про нього зазначають пам'ятки давньо-північної поезії, знов-же наводять паралелі з інших західньо-європейських творів середньовічного письменства. Уже М. Полевой в „Моск. Телеграф'і“ (1833, кн. 2, 219—42) висловив здогад, що народня руська поезія „образовалась при соединении Норманнов со Славянами, скандинавских скальдов и славянских древнейших песнопений, в виде саг или поэм, которые петы были русскими Баянами“. Слідом за ним І. І. Давидов одзначив, що „Сл.“ скидається на саги ісландські (Уч. Зап. Моск. Ун. 1834, ч. III, стор. 298). А. Міцкевич у „Cours de la littérature slave“ (1841 р., надрук. р. 1860 у Парижі, стор. 184) показує, що співак „Сл.“ наслідував норманські поезії. Р. 1845 Погодін у листі до Шевирьова (Москвит. № 1, 14—22) підтримував думку Полевого, що „Сл.“ скидається на саги; те-ж саме писав він і в своїй „Древней русской истории“ (II, 2, стор. 724), але—перевагу давав „Слову“, бо воно „представляет несравненно более живости, теплоты, нежели саги“, але загалом має той самий характер, що й саги. У статті Погодіновій додано Стрингольмового нариса про те, чого вимагали від північного скальда, отже й у „Сл.“ вимог тих цілком додержано (Барс. I, 134). Але-ж Максимович із ним не погодивсь (Москвит. 1845, № 3, № 7—8, Сочин. III, 480—487, 494): „воспеваются ли у нас подвиги князей и дружины: тебе кажется, что наши песни подражание сагам Исландским, и проистекли из одного с ним источника, или будто одни скандинавские певцы величали своих конунгов! Не одни саги раздавались в терему Киевских князей: ‚Ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поют славу Святъславлю‘ (стор. 480)“. Давня Русь чула пісень різних народів, але це не перебило їй утворити власну поезію. „Песнь Игорю хотя и принадлежит к народной русской поэзии, но, будучи созданием письменным, не может быть названа сагою“ (стор. 458). Далі, кажучи словами Погодіновими, Максимович подає його думку: „До прихода Норманнов, наши восточные Славяне не пускались ни на какие удалые подвиги; потому и не возникла у них своя историческая поэзия. Наша историческая жизнь началась с приходом Норманнов из Скандинавии, потому наша историческая поэзия началась с того же времени, началась Сагами, пропетыми перед Рюриком и Олегом; таким образом она ведет свое происхождение от саги Исландской; между тем,

как наша Лирическая поэзия развилась из собственных, т. е. славянских начал. Таково было рождение, а вот развитие: наши Норманские конунги или князья продолжали быть чистыми Норманнами до внуков Ярославовых; но это поколение уже вполне ославянилось, и Норманн сделался Малороссиянином. Подобно тому изменилась у нас и сага Исландская: в продолжение времени она приняла у нас другой, свой, т. е. наш характер, и переродилась в Русскую историческую песню". Та на це Максимович одказує: „и до призвания Рюрика были у нас подвиги и события, которые воспевались, рассказывались в наших песнях и по-вестях; следственно, наша историческая поэзия существовала еще до прихода Рюрика и возникла наравне с Лирическою из собственных Славянских начал жизни" (стор. 487). Але тут-таки Максимович трохи поступається своїому супротивникові, завзятому норманістові: „От Скандинавской саги могла она в известное время кое-что перенять — так же, как и от песен других народов, прикосновенных к древнейшей и древней Руси. Это совсем не то, что сага приняла у нас другой, свой характер и обратилась в Русскую песню" (стор. 487—488). Палко обороняючи, що історична руська поезія самотня, Максимович робить висновок, що „Скандинавская сага не была родоначальницею нашей исторической поэзии и не оставила в ней приметного следа" (стор. 494).

Досі сперечалися навколо „можливого" й „неможливого"; сперечаючись, удавалися до історичних паралелей та гіпотетичних збудувань. Чомусь суперечники не вдавалися до єдиного свідка, що міг так чи інакше розв'язати їхнє змагання. А втім, Буслаєв, а за ним й інші спитувалися, нехай і дуже боязко та непевно, звернутися до матеріялу. Буслаєв у примітках до „Сл." у „Христоматии" р. 1861 зазначив, що „в песнях древней Эдды вместо слов: сражаются, убить, быть убиту, употребляются постоянные эпические выражения: ‚кормил орлов‘, ‚ел волчью пищу‘, ‚лучше тебе попробовать боя да повеселить орлов‘, ‚где ты корму давал птицам сестер войны‘, ‚как же под шлемами есть будет сырое мясо‘, ‚когда копьем кормил я орлиное племя“, й додав, що в „Сл." раз-у-раз трапляються вислови, котрі нагадують войовничу давньо-північну поезію (стор. 601—2). П. Полевой в „Опыте сравн. обзор." р. 1864 спитується встановити стосунок „Сл." до давньо-германської поезії. У другій частині він, ідучи за Буслаєвим, зіставляє стилістичні й композиційні деталі „Сл." та середньовічного германського епосу. З зіставлень тих одзначимо мотив віщого сну (див. далі — Сон Святославів) і образ бенькету-битви (с. 27, 43).

Ці самі дані, додавши дещо нове, Буслаєв подає і в „Очерках", напр., у ст. „Об эпических выражениях украинской поэзии" (стор. 220—229). Знов-ж не хто, як Буслаєв прирівнював валькірій Едди у лебедячих сорочках до діви Обиди „Слова", що хлюпотить лебедячими крилами (стор. 235). Слідом за ним цей самий здогад висловив і А. Майков (Заря, р. 1870, № 1).

А. Майков виводить також із скандинавського джерела те „дерево" що по ньому „растекался мыслью" Боян: це, мабуть, мітичне дерево, що

росло в царстві богів на вершку небесної бані вниз гіллям; ним бігала з землі на небо білка-блискавка й приносила Одинові звістки з землі. Огоновський (р. 1876) не погоджувавсь з Буслаєвим та іншими, що вбачали в „Сл.“ ознаки поезії скандинавської. „Декотрі бо так звані подобья в вираженьях, пригадуючих воїнську поезію українську і древню скандинавську, не можуть ще подати поводу до зближення народньої поезії руської з поезією скандинавською“ („Слово“, с. XVIII).

І. М. Жданов у ст. „Литература Сл. о п. Иг.“ (р. 1880, соч. I, стор. 444) подав, покликуючись на Кірпічнікова, епізод про плач Лібгарди в поемі про Вольфдитриха: вона чекає свого чоловіка Ортніта: „вона йде на мур і там голосно починає скаржитися на своє лихо“ (Deutsches Heldenbuch, 3 Th. 1871, 276):

„Diu frouwe gienc dô balde an die zinnen stân
So klagte alsô verre iren lieben man“.

Лонгінов (Ист. иссл., стор. 66) і собі каже про стосунки „Сл.“ до скандинавської поезії. Вплив її, гадає він, знати і в „Сл.“ і подає приклад: „в Jomsvik-sage символическое изображение сына датского короля Горма, Канута, брата Гаральдова, очень похоже на толкование боярами сна Святослава. Супруга Горма сказала мужу: „У тебя было два сокола; один далеко залетел в пустыню. Там напали на сокола стаи ворон и ошипали у него все перья“. Из эти слов Горм узнал о смерти старшего сына... Самый склад „Сл.“ напоминает драмы-песни скальдов, которые, по их собственному признанию, не могли расстаться ни с мифическим языком, ни с языческими божествами и по принятии христианства“. Далі Лонгінов згадує за формальний бік скандинавської поезії: „В песнях скальдов, изобилующих двусмысленными выражениями, прихотливыми аллегориями и цветистостью слога, припевы повторяются в каждом почти отделе песни и с некоторыми вариациями помещаются то в начале, то в конце строфы или отдела, подобно тому, как местами и в „Слове““. Але той самий автор гадає, що не сама-но північна поезія впливала на „Слово“.

Р. 1900 В. В. Каллаш оголосив друком свої міркування що-до спостережень над „Сл.“ і піснею про Роланда (Юбил. Сб., стор. 316—325). Він одзначає, що обидві пам'ятки „стоят на рубеже народной и искусственной поэзии и обладают рядом приемов народно-поэтической техники. И в песне о Роланде — сильна вера в предзнаменования“ (с. 318); „природа не только вещует человеку, но и живо отзывается на его горе и радость, как и в „Сл.““ (т.-же); та сама ідея вояцької слави й честі, так само віддається перевага смерті перед ганьбою:

„Mielz voeill murir que hunte en seit retraite.
Mielz voeill murir qu'a huntage remaigne“.

Картину бою перебивають виклики захопленого поета; але він говорить про темний бік війни й шкодує тих, котрі пали; він старанно

перераховує, як і автор „Сл.“, узяту здобич, навіть дрібниці (стор. 319). Автор пісні про Роланда каже про віщі сні. Обидві пам'ятки, як гадає Каллаш, „наиболее родственные по духу, органически выросли из почвы народной поэзии“, але „оба прошли через своеобразную общественную среду — дружинную и рыцарскую, не очень сложную по своим основным элементам, но довольно характерную, создавшую при сходных условиях очень близкие друг к другу результаты“... (стор. 324). Все-ж цю близькість ми маємо за надто умовну.

Владіміров (Др. р. лит. 1900) зазначив паралелю до „Сл.“ в поемі „Вальтаріус“, де Острін, дружина Аттілова, радить „опутать соколенка гуннской красной девицей“, і в „Нибелунгах“, де відзначив такі схожі із „Словом“ епічні вислови: „Что седел золоченых понавезли с собой, щитов, оджд нарядных на Рейн на пир честной“ (пер. Кудряшова р. 1889, с. 172), „Придется многим славным саксонским женам слезы лить“ (с. 163), „да, многим славным женам пришлось о павших порыдать“ (с. 164), „так выпьем же мы в память и за вино с царем расплатимся“ (с. 382), „цедит, сказал он, Гаген прескверное вино бойцам... что на глазах его тут друзей любезных пало“ (с. 385) та инш.; у тому двоє випадків віщого сну. Але не можна сказати, щоб ці паралелі були переконливі.

В поемі про Вальтарія Еккегарда (X в.) королева Острін, щоб затримати у себе на службі цього героя, радить королеві Аттілі запропонувати Вальтарієві: „Выбери здесь у паннонских вельмож ты невесту по сердцу и не тревожься о том, что жене будет бедность уделом: много даров ты получишь, земель и сокровищ, — стыдно не будет семейству, откуда возьмешь ты невесту. Если вы скажете так — то опутаем крепко Вальтари“ (Казаковский, Сказание о Вальтари Аквитанском, Київ, 1902 р., с. 163, з Ун. Изв.) — що нагадає „опутание соколича красною девицей“ в „Слові“.

D-r R. Abicht у статті „Das südrussische Igorlied und sein Zusammenhang mit der nordgermanischen Dichtung“ (Breslau, 1906) спробував глибше, як його попередники, дослідити питання й зробив отакі висновки: „Сл.“ написав двірський поет, певною віршованою мірою, характерною для системи північної метрики, цим воно нагадає пісенний лад у скальдів. „Слово“ скидається на нього ще й тим, що його автор, будучи християнином, згадає за поганських богів, згідно з вимогами давньої поетики, знов-же й тим, що він держиться історичної істини. Що скандинави могли вплинути на „Сл.“, це видно хоча-б із того, що при дворі українсько-руських князів перебували скальди. На цю статтю відгукнувся В. І. Резанов (Ж. М. Н. Пр., 1908, червень) та М. Гудзій (там-же 1914 р., лютий). Гудзій ґрунтовно полемізує з Абіхтом, адже думки його надто загальні, щоб переконувати*).

*) Наводимо деякі бібліографічні вказівки, корисні для порушеного питання
Ф. Браун, Русские князья по исландским сагам. Зап. отд. р. и слав. археол. Им

Двічі здіймав питання про стосунок „Сл.“ до західньо-європейської середньовічної поезії М. П. Дашкевич (Чт. Ист. Общ. Нест. Лет. 1907, кн. XX, 50—52 і в Zborniku u slavu V. Jagića, 1908, стор. 415—422). Він пропонує ставити „Плач Ярославни“ поруч французьких романсів або chansons d'histoire з XII та попередніх віків, поруч провансальських пісень-жалкувань у розлуці з любим, що вирушив до Св. Землі, і таких самих жалісливих італійських пісень XIII в. (стор. 417). Надто цікаві італійські lai або lamenti: „известна скорбная песня возлюбленной крестоносца, приписываемая Rinaldo d'Aquino (Monaci, Crestomatia ital. dei primi secoli, fasc. 1, 1889, p. 82; D'Ancona, La poesia popolare italiana, 18—19); „Il lamento della sposa padovana“ полов. XIII віку (Monaci, fasc. 2, 1897 г., с. 386); такіе же песни — ранее во франц. литературе“. Отже, у XIII в. на Заході встановилася традиція пісень про розлуку, що являють собою, як гадає Дашкевич, паралелю до плачу Ярославни. Отож, у давньо-франц. романсі змальовувано жінку, що самотна нудить серцем у замку, до того ім'я її повторюється на початку мало не кожної строфи, напр.:

„Bele Doëtte as fenestres se siet“...

„Bele Doëtte tantost li demanda“...

„Bele Doëtte s'est en estant drechie“...

„Bele Doëtte li prist a demander“... то-що.

В „Il lamento“ читаємо:

„eo sto en la çambra
eo men sto sola en çamerela“...

сумуючи за *segno*'ом, що перебуває в *Paganía*.

Дашкевич одзначає й те, що плач Ярославин строфічний і це відповідає романським паралелям, що, передаючи таку ситуацію, теж додержують строфічності (стор. 419). Романські героїні не вдаються до природи, та ця відміна, як гадає Дашкевич, не виключає можливости „заимствования одного из приемов техники западно-европейского лиризма русским певцом“. „Такое заимствование было возможно, потому что за-

P. Арх. Общ., VII, в. I, 1905. Видання „Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves, éditées par la Société Royale des Antiquaires du Nord. Copenhague, I, 1850; II, 1852. — Die Deutsche Heldensage und ihre Heimat, II B. Die Sagen von den Wölsungen und Niflungen, den Wilcinen und König Thidrek v. Bern. Hannover, 1858.—Російська літер.—невеличка: Эймундова Сага, текст і переклад О. Сенковського, Библ. для Чит. 1834 р., т. II; С. Н. Сыромятников, Сага об Эйрике Красном, 1890; Гута—сага в його-ж таки перекладі. Жив. Стар. 1892, в. I; Я. Грот, Др. исландская сага о Фритиофе Смелом, Труды I 1875; К. Тиандер, Поездки скандинавов в Белое море, 1906 (Зап. Ист.-Фил. Ф-та СПб. Ун.); Памятники мировой литературы. Эдда, пер. С. Свириденко, 1917 та инш. попул. вид.: Зап.-евр. эпос и средневек. роман в пересказах и сокращ. переводе О. Петерсон и Е. Балабановой, II. Скандинавия, 1898; P. Класс. библ. под ред. А. Чудинова, XXV, Древне-северн. саги и песни скальдов, 1903. А. П. Сапунов, Сказания исландских или скандинавских саг о Полоцке, князьях полоцких и р. Зап. Двине, Полоцко-Витебская Старина, в. III, 1916.

падные певцы бывали, повидимому, в то время на Руси и в частности в Киеве, который издавна был самым крупным городом восточной Европы и был наполнен иностранцами, как то показывают известия Адама Бременского и Титмара Мерзебургского“, — за це свідчить і саме „Слово“ „Ту Нѣмци и Венедици“ і т. д. (стор. 420).

Шамбінаго (Ист. р. лит. вид., „Мир“, 1916, I, 185 — 187), очевидно, йдучи за Абіхтом та инш., зазначає, що „сходные приемы и обороты находятся в Библии, скандинавских сагах, средневековых западно-европейских поэмах“, і згадує про двох скальдів, Зігвата та Гарольда, що перебували в Києві. Та це не вичерпує питання. Мимохідь згадав про стосунок „Слова“ до скандинавської поезії Б. І. Ярхо („Сборн. Моск. Меркурия“, I, М. 1917) у статті „Мансанг. Любовная лирика скальдов“; він одзначив поетичну традиційність в образі „обтрушування роси“ в Danz'і з *Ans-saga Bogsveigis*: „хвала тобі, луже; стоїш ти поблизу ліса, дуже гарно прибраний зіллям... Юнак обтрушує з тебе ранішню росу („*Madhr skekr af thér morgin döggvar*“), а я до нього прагну і вдень і вночі“ (стор. 88); і далі той-таки автор подає цей самий образ — „гонитву росяною долиною“ в Едді (Hkv. Hund, I, 49: „*their... rinna létu Svipudh ok Sveggjudh... dala döggötta*“ (стор. 90), ставлячи поруч нього вираз у „Слові“: „тогда Влурь влькомь потече труся собою студеную росу“, що мало визначати швидкість.

У статтях про поетику „Слова“ Eug. Hoffmann (*Beobachtungen zum Stil des Igorliedes*, Arch. f. sl. Ph., V. XXXVIII, Heft 3 — 4, 1923, арк. 192) у третьому розділі спитується пояснити, чом повідання „Слова“ таке стисле й невиразне, й для цього ставить його поруч скандинавської саги *Sigurdarquidda*, відзначаючи властиву їй ознаку, що її зве „*verschleierte Darstellung*“. Отож і в „Слові“ вбачає він цю недосказаність і навмисне грання натяками.

Підбиваючи підсумки наукових дослідів, бачимо, що питання про стосунок „Слова“ до пам'яток західньо-європейського епосу ще не розв'язано. Та шляхи, щоб його розв'язати, вже позначено. Нехай щò-б ми казали про „самобутність“ творчості давньоруських письменників передмонгольського періоду — факти яскраво промовляють, що творчість їхня багато чого переймала. І коли, складаючи повчання, літописи, послання, наші автори рясно черпали з пам'яток візантійського письменства, відомого в болгарських та руських перекладах, то чом автор „Сл.“ і, може, його попередники, не могли підпасти спокусі й відтворити в своїй творчості елементів, безперечно їм відомих. Знали вони їх із співів і оповідань західніх та північних представників германського світу, надто останніх, адже й багато ще років по тому, як „покликано варягів“, звязки із Скандинавією були міцні й сталі. Не дурно-ж, прим., Ярослав І тікає „за море“, не дурно в дружині українсько-русського князя, напр., б'ється „Якун“ — варяг. Найдавніші руські літописи мають виразнісінькі сліди, що Русь єдналася з західнім світом, зокрема з Скандинавією. У них безперечно відбивсь давньо-північний епос (див. праці А. Лященко).

Зв'язки із Заходом — геть аж до Франції включно, дають спромогу здогадуватись, що були стосунки не то військові й шлюбні або торговельні, ба й культурні в ширшому цього слова розумінні. І тоді не видаватиметься за неймовірне, що феодальна Русь разом з іншими європейськими народами XI—XII вв. брала участь у сумісній епічній творчості. Та щоб це питання розв'язати, не стане сил у наших філологів: тут аж надто потрібна товариська допомога від германістів та романістів. Авжеж тільки тим, що вони байдужно ставляться до „Сл.“, і можна пояснити те, що стосунок його до європейської поезії й досі остаточно не з'ясовано.

Т Е К С Т.

Слов'янським шрифтом друкуємо текст „Слова“ в такому вигляді, який, треба гадати, був у реконструйованому спискові на початку XV в., в 8-ку, по 18 рядків на сторінку (загалом близько 900 знаків у листку). В цьому рукопису слова „О бояне . . . шеломомь Дону“ були на другому листку, а в нашому виданню поставлено їх куди слід, як і інші три місця, позначені зірочками (*) й застережені в примітках до тексту 243, 349, 441.

Звичайною гражданкою видрукувано теє читання, що в основу його покладено текст 1-го вид. р. 1800 та Катерининську копію; попереду зроблено тут поправки, потрібні для доладнішого розуміння, на підставі даних палеографічних та з історії мови. Обґрунтовано поправки в коментарі.

В обох текстах, слов'янському й звичайному гражданському, взято ще на увагу виписки Маліновського та Карамзіна, що мають вагу для того дослідника, котрий хоче з'ясувати характер графіки в рукопису II.

У примітках позастережувано всі ті поправки-здогади вчених, котрі прийнято в тексті, там-таки зазначено варіанти копій П, К, Малін. й Карамз. Незастережені поправки, котрі бачимо, порівнюючи їх до зазначених у примітках читань П й К, — належать авторові цієї книжки; що правда істотних поправок серед них обмаль; здебільшого торкаються вони правопису в відновлюваному тексті XV в.

Змін в інтерпункції не застерегаю; найпотрібніше про них — сказано в коментарі; там попризбірувано всі хоч трохи цінні кон'єктури цього роду.

Великі літери в назвах народів, країн і в власних іменнях, що їх позапроваджували були перші видавці року 1800, збережено й тут, щоб зручніше було читачеві — в обох транскрипціях; певна річ їх не було в рукоп. Мус.-П., ані в попередніх, як і взагалі в давніх пам'ятках. В читанні замість п й ѡ — пишу я, замість ж — у; замість оу й ѡ — скрізь у читанні пишу у.

У примітках, одзначаючи орфографічні відміни II й К, не застерегаю, що слова іноді поділено там різно, приміром „недоста“ й „не доста“, „трава жалощами“ й „трава жалощами“: в рукопису Мусіна-Пушкіна, як і звичайно по рукописах XV — XVI в., — свідчать самовидці — слова писано „безь раздѣленія“. У слов'янському тексті слова поділяю, щоб вигідніше було читати.

Взагалі я не ставлю собі завдання вичерпати чисто-всі графічні відміни поміж копіями II й К: беру те тільки, що потрібне, на мою думку, критикові й реконструкторові тексту.

СЛОВО О ПЪЛКУ ИГОРЕВѢ
ИГОРЯ СЫНА СВЯТЫСЛАВЛЯ
ВНОУКА ОЛЬГОВА.

Не лѣпо ли ны бѣше братіе
начати старыми словесы.
трудоны повѣстий о пълку
Игоревѣ. Игоря Святъславнѣ.
Начати сѣ тѣ пѣни по были-
намъ се времени а не по за-
мысленію Бояню. Боянъ бо вѣщій
аще кому хотѣше пѣ творити.
то рѣчкашеся мню по дре-
ву. сѣрымъ вълкомъ по земли. ши-
зымъ оло по облакы. Помняшеть
бо рече пѣрвыи время оусобиць.
Тогда пущашеть. ꙗ. соколовъ
на стадо лебедѣи. которыи |

I. Заспів. [Слово о пълку¹ Игоревѣ Игоря сына Святъславля внука Ольгова]. „Не лѣпо ли ны бѣшеть², братіе, начати³ старыми словесы трудныхъ повѣстій о пълку⁴ Игоревѣ, Игоря Святъславича?⁵ Начати⁶ же ся тѣи⁷ пѣсни по былинамъ⁸ сего времени, а не по замысленію Бояню. Боянъ бо вѣщій аще кому хотѣше пѣснь⁹ творити, то растѣкашеть ся¹⁰ мысію¹¹ по древу, сѣрымъ вълкомъ¹² по земли, шизымъ^{12а} орломъ подъ облакы. Помняшеть¹³ бо, рече¹⁴, пѣрвыхъ¹⁵ временъ усобиць¹⁶. Тогда пуцашеть ꙗ¹⁷ соколовъ¹⁸ на стадо лебедѣй¹⁹: которыи²⁰ |

[] Можлива річ, що заголовок вигадали перші видавці. ¹⁾ П; К полку. ²⁾ П; К бѣшеть, Тіх. бѣше. ³⁾ П; К начати. ⁴⁾ П; К полку. ⁵⁾ К; П Святъславлича. ⁶⁾ П К начати. ⁷⁾ П тѣи; К тѣ; Тіх. тѣ. ⁸⁾ П; К былинамъ. ⁹⁾ П; К пѣснь. ¹⁰⁾ П растѣкашеться, К растекашеться. ¹¹⁾ Карелк.; П К мыслію. ¹²⁾ П; К волкомъ. ^{12а)} М а л і н. шизымъ. ¹³⁾ П; К помняшеть. ¹⁴⁾ Тіх. рече; П рече, К рѣчь. ¹⁵⁾ П; К пѣрвыхъ. ¹⁶⁾ П; К усобиць. ¹⁷⁾ П; К 10-ть. ¹⁸⁾ П; К соколовъ. ¹⁹⁾ П; К лебедей. ²⁰⁾ В с. Міл.; П К которыи.

арк. 1 зв.

дотеуаше. та преднѣ пѣ поаше. старомѣ Ярославѣ. храбромѣ Мстиславѣ и зарѣза Редедю предѣ плькы Касожькыни. красномѣ Романови Святъславичю. Боянѣ же брѣе не. ꙗ. соколовѣ на стадо лебедѣ пущаше. нѣ своѣ вѣщїа прѣсты на живыѣ струны въскладаше. ѿнѣ самѣи кнѣзѣ славу рокоташу. Почнемѣ же братїе повѣсть сїю ѿ старѣ Владїмера до нынѣшняго Игоря. и истягнѣ оумѣ крѣпостїю своєю и поостри сердца своего мужествомѣ, наполни ратнаго дѣха. наведе своѣ храбрыѣ плькы на землю Половѣцькую за землю Руськую.]

дотечаше, та преди пѣснь²¹ пояше старому Ярославу²², храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предѣ плькы²³ Касожьскими²⁴, красному Романови Святъславичю²⁵. Боянѣ же, братїе, не ꙗ¹⁷ соколовѣ¹⁸ на стадо лебедѣй¹⁹ пущаше, нѣ своя вѣщїа прѣсты на живыѣ²⁶ струны въскладаше; они же сами княземѣ славу рокоташу. Почнемѣ же, братїе, повѣсть сїю отъ стараго Владимера до нынѣшняго Игоря, иже истягну умѣ²⁷ крѣпостїю своєю и поостри сердца своего мужествомѣ, наполнился²⁸ ратнаго духа, наведе своя храбрыѣ плькы²⁹ на землю Половѣцькую³⁰ за землю Руськую.

²¹) Тіх. пѣ; П пѣсь, К пѣснѣ. ²²) К; П Ярославу. ²³) П; К полкы. ²⁴) П; К Касожьскими. ²⁵) П К Святъславичю. ²⁶) Г р а м м., П о т е б., О г о н.; П К живая. ²⁷) П К умѣ. ²⁸) П; К наполнился. ²⁹) П; К полкы. ³⁰) П; К половецькую.

* (а) Бояне солóвїю старого
 вре́мени. а́бы ты́ сїа́ плькы́
 оу́щекотá. скачá слáвїю по
 мысленѹ дрéвѹ. летáа оумо́
 по́ облакы. свнв́а слáвїю
 о́ба́ полы сего́ вре́мени. рн-
 ца в́ тропѣ Троа́ню чрѣ́ полá
 на́ горы. Пѣти́ было́ пѣ́ Иго-
 реви. того́ * внуо́къ. Не боу́ра
 со́колы занесе́ чрѣ́ полá шн-
 рокаá. гáлицн ста́ды бѣжа́ть
 ќ До́нѹ вели́комѹ. у́ли вѣ-
 пѣти́ было́. вѣще́й Бо́ане
 Велéсовь внуо́уе. Ко́мони
 ржа́ть за Соу́лою. звенїть
 слáва в́ Кы́евѣ. троу́бы троу-
 ба́ть в́ Новѣ́градѣ. стоа́ть
 ста́зи в́ Путивлѣ. Игорьъ жде́т|

арк. 2.

* ѡл'га

О Бояне, соловію старого³¹ времени! абы ты сіа плькы уще-
 коталъ, скача, славію, по мыслину древу, летая умомъ³² подъ
 облакы, свивая, славію³³, оба полы сего времени, рища въ тропу
 Трояню чресъ поля на горы. Пѣти было пѣснь³⁴ Игореви,
 того³⁵ внуку: „Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая;
 галици стады бѣжать къ Дону великому“; чи ли вѣспѣти
 было, вѣще́й Бояне, Велесовь³⁶ внуче: „Комони ржутъ за
 Сулою; звенить слава въ Киевѣ; трубы трубають въ Новѣградѣ“.
 „Стоять стязи въ Путивлѣ. Игорьъ ждетъ |

II. Ладна-
 ються в
 похід.

* Арк 2 та зв. „(ѡ) бояне—князю слава“ в П і К стоять після арк. 3 „...шеломь Дону“. ³¹⁾ К; П старого. ³²⁾ К; П умомъ. ³³⁾ Бусл., Тіх.; П К славы. ³⁴⁾ П пѣсь; К пѣснѣ. ³⁵⁾ Карамз.; П того (Олга), К того (Ольга); можливо—гласа в рукопису. ³⁶⁾ П; К Велесовь.

арк. 2 зв.

мѣла брѣта Всѣволода. И
 рѣ 'емѣ боуи тоу Всѣволо.
 ѡдн брѣ ѡдн свѣ свѣлыи. ты
 Игорю. ѡба ѣсвѣ Святъсла-
 лнча. сѣла' брѣте свои брѣ-
 зыи комонн. а мои ти гото-
 ви. ѡсѣдани оу Курьска на
 переди. А мои ти куряни
 свѣдоми кѣмети. подъ труба-
 ми повити. подъ шеломы възле-
 лѣяни. конецъ копия въскрѣ-
 млени. пути имъ вѣдо-
 ми. яругы имъ знаѣми. луци
 оу ни напряжени. тули
 отворени. сабли иѡстрены.
 сами скачють акы сѣрыи
 влѣци в' полѣ. ищзучи себе
 ѣти а князю славѣ. |

мила брата Всеволода. И рече³⁷ ему буи³⁸ турь³⁹ Всеволодъ:
 „одинъ братъ, одинъ⁴⁰ свѣтъ свѣтлый ты Игорю, оба есвѣ
 Святъславича!⁴¹ сѣдлай, брате, свои брѣзыи⁴² комони, а мои
 ти готови, осѣдлани у Курьска напереди⁴³. А мои ти Куряни
 свѣдоми кѣмети⁴⁴, подъ трубами повити, подъ шеломы възле-
 лѣяни⁴⁵, конецъ копия въскрѣмлени, пути имъ⁴⁶ вѣдоми, яругы
 имъ⁴⁶ знаѣми, луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли
 изѡстрены⁴⁷, сами скачють⁴⁸ акы сѣрыи влѣци въ полѣ ищзучи
 себе⁴⁹ чти а князю⁵⁰ славѣ⁵¹“. |

37) П; К речь. 38) К; П Буй. 39) П К Турь. 40) К; П одинъ. 41) П К Святъславича.

42) П; К брѣзыи. 43) К; П на переди. 44) Г р а м м., М а к с., Д у б. та ин.; П К къ мети.

45) К; П възделѣяны. 46) П; К имъ. 47) П изѡстрени; К изострени. 48) П; К скачють.

49) П; К себѣ. 50) П К Князю. 51) Г р а м м. та ин. — славѣ.

Тогда Игорьъ върѣ на свѣ-
 лое сѣнце и видѣ ѿ него
 тьмою всѣ своѣ вола прикрѣ-
 ты. И рече Игорьъ къ дружинѣ
 своѣй. Братіе и дру-
 жино. луце жъ бы потяту бы
 не полоненѣ быти. а въсѣде
 братіе на свои бръзья ко-
 монн да позрѣ синего Дону.
 Спала князю оумь похоти.
 и жалость ему знаменіе
 заступи иискусити Дону ве-
 ликаго. Хошу бо рече копіе
 приломити конецъ поля
 Половецкаго. съ вами Рус-
 сици хошу главѣ свою
 приложити. а любо испи-
 ти шеломомъ Дону. |

арк. 3.

III. Сонде „Тогда Игорьъ върѣ на свѣлое солнце и видѣ отъ него тьмою
 итьмарю-
 сться. вся своя воя прикрыты. И рече Игорьъ къ дружинѣ своей:
 „братіе и дружино! луце жъ бы потяту быти, неже полонену
 быти; а всядемъ, братіе, на свои бръзья комони, да позримъ
 синего Дону“. Спала ⁵² князю умь ⁵³ похоти ⁵⁴ и жалость ему
 знаменіе заступи иискусити Дону великаго. „Хошу бо, рече,
 копіе ⁵⁵ приломити конецъ поля Половецкаго ⁵⁶; съ вами, Ру-
 сици, хошу главу свою приложить, а любо испити шеломомъ
 Дону“. |

⁵²) П; К спалъ. ⁵³) П; К умъ. ⁵⁴) В я з., Т і х.¹ — по хоти. ⁵⁵) К; П копіе. ⁵⁶) К; П Половецкаго.

арк. 3 зв. Тога въстоупи Игорь князь
 в' златъ стрѣмень и поѣха по
 чистому полю. Слнце ему
 тьмою поуть заступаше.
 ночь стонуци ему грозою
 птичь оубудн. свистъ
 звѣринъ вѣста. зѣн днвъ.
 кличеть врѣху дрѣва. ве-
 ли послушати зѣли не-
 знаемъ. Вльзѣ. и Поморію.
 и Посоулію. и Суорожѣ. и Ко-
 курсню. и тебѣ тьматорокань-
 ский бльванъ. А половци него-
 товами дорогами побѣгоша
 к' Дону великому. крычатъ тѣ-
 лѣгы полуноци. рци лебеди
 распужены. Игорь к' Дону
 конъ веде. Оуже бо бѣды его |

IV. Похід. „Тогда вступи⁵⁷ Игорь князь въ златъ стрѣмень и поѣха по
 чистому полю. Солнце ему тьмою⁵⁸ путь заступаше, ночь
 стонуци ему грозою; птичь убудися⁵⁹; свистъ звѣринъ вѣста⁶⁰;
 збися⁶⁰ дивъ, кличеть⁶¹ врѣху древа: велить послушати земли
 незнаемъ — Вльзѣ⁶² и Поморію⁶³, и Посулію⁶⁴, и Сурожу, и
 Курсню и тебѣ, Тьматороканьскій⁶⁵ бльванъ. А Половци
 неготовами дорогами побѣгоша къ Дону великому: кричатъ
 телѣгы⁶⁶ полунощи⁶⁷, рци, лебеди распужены⁶⁸. Игорь къ
 Дону вой ведетъ. Уже бо бѣды его |

⁵⁷) П; К вступи. ⁵⁸) П; К тмою. ⁵⁹) П К убуди. ⁶⁰) Яковл.; П въ стази; К слів „свистъ
 звѣринъ въ стази“ немає. ⁶¹) К; П кличеть. ⁶²) П К вльзѣ. ⁶³) Оленін та ин.; П К
 по морю. ⁶⁴) Оленін та ин.; П К по Сулію. ⁶⁵) К; П Тьмотораканьскій. ⁶⁶) К; П тѣлѣгы.
⁶⁷) П; К полунощи. ⁶⁸) Дуб., Тих., Потерб. распужени; П К роспущени.

пасѣть п'тнѣцъ по дѣвѣю.
 влѣцн грозу въсрожатъ
 по яругамъ. ѡли клетѡ на
 кости звѣри зовѣ. лисици
 брѣшутъ на чръленыя щиты.
 О руская земле. оужѣ за шело-
 мянемъ еси. Длъго ноуъ мръ-
 кнѣ. зарѣ свѣтъ запалѣ. мьгла
 полѣ покрыла. щекѡ славѣи
 оуспе. говорѣ галичъ убудисѣ.
 Русичи великая полѣ. чръ-
 леными щиты прегороди-
 ша. ищучи себѣ чти, а князю
 славы. С' заранѣа в' пакъ по-
 топташа поганыя плѣкы поло-
 вецкы. и рассушыа стрѣла-
 ми по полю поучаша красныя
 дѣвки Половецкы. а с' ними |

арк. 4.

пасеть⁶⁹ птиць по дубію⁷⁰; влѣци⁷¹ грозу въсрожатъ⁷² по
 яругамъ⁷³; орли клетомъ на кости звѣри зовутъ; лисици бре-
 шутъ на чръленыя щиты. О руская земле, уже за шеломянемъ⁷⁴
 еси! Длъго⁷⁵ ночь мръкнетъ⁷⁶. Заря свѣтъ запалѣ. Мьгла⁷⁷
 поля покрыла. Щекотъ славѣи успе; говорѣ галичъ убудисѣ⁷⁸.
 Русичи великая поля чрълеными⁷⁹ щиты прегородиша, ищучи
 себѣ чти а князю славы⁸⁰.

V. Перший бій. „С⁸⁰ заранѣа въ пяткъ⁸¹ потопташа поганыя плѣкы⁸² Поло-
 вецкыя, и рассушыа⁸³ стрѣлами по полю, помчаша красныя
 дѣвки Половецкыя, а с⁸⁰ ними |

⁶⁹) К; П пасетъ. ⁷⁰) Тіх.¹, Барс. та ин.; П К подобію. ⁷¹) П; К волци. ⁷²) К; П въсро-
 жатъ. ⁷³) К; П яругамъ. ⁷⁴) П; К Шоломянемъ. ⁷⁵) П; К долго. ⁷⁶) К; П мркнетъ. ⁷⁷) П;
 К мьгла. ⁷⁸) В с. Мілл., Потѣб., Барс. та ин.; П К убуди. ⁷⁹) К; П чрълеными. ⁸⁰) К;
 П сь. ⁸¹) Тіх. пяткъ (з т надрядков.); П пяткъ, К пькъ. ⁸²) П; К полкы. ⁸³) Малін.
 рассушѣ; П рассушыа; К рассушасъ.

арк. 4 зв.

зла̀то њ па̀волоки. њ дра̀гѣа
 ѡ̀ксамѣты. ѡ̀рътъма̀ми. њ
 ѡ̀понѡ̀нцѣми. њ ко̀жухѣ на-
 ча̀ша мостѣ мостѣти по бо-
 лотѣ њ грази́выѣ мѣстѣ. њ
 вса́кыми оу̀зорѡ̀чьн поло-
 вѣцѣ кѣми. Чръленѣ ста̀ бѣ-
 ла хорю̀говѣ. чрълена̀ чѡ-
 лка. срѐбрено̀ стру́жѣе хра̀-
 ромѣ Стѣ̀славнѡ̀ю. Дрем-
 летѣ к' полѣ Ол̀гово̀ хорѡ̀-
 броѐ гнѣздо̀. далѣ̀че залѣ-
 тѣло̀. Нѐ было̀ ѡ̀ ѡ̀бидѣ̀ поро-
 жено̀. ни со̀колѣ̀ ни крѣ̀уетѣ̀.
 ни тебѣ̀ чръ́ный вѡ̀ро̀ пога́-
 ный Поло̀вчинѐ. Гза̀ бѣжѣ̀тъ
 сѣ̀рымъ вѣл̀комъ. Ко̀уа̀ емѣ̀ слѣ̀
 пра̀вить к' До̀ну вели́комъ.]

злато и паволоки и драгья оксамиты; орѣтьмами⁸⁴ и япончи-
 цами и кожухы начаша⁸⁵ мосты мостити по болотомъ и грази-
 вымъ мѣстомъ и всякими узорочьи Половѣцкыми⁸⁶. Чръленѣ⁸⁷
 стягъ, бѣла хорюговѣ, чрълена⁸⁸ чолка, сребрено стружѣе
 храброму Святъславичю⁸⁹. Дремлетѣ⁹⁰ въ полѣ Ольгово⁹¹ хо-
 роброе гнѣздо; далече залетѣло⁹². Не⁹³ было оно⁹³ обидѣ
 порождено ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чръный⁹⁴ воронъ,
 поганый Половчине! Гза⁹⁵ бѣжитъ⁹⁶ сѣрымъ вѣлкомъ⁹⁷; Кон-
 чакъ ему слѣдъ править къ Дону великому. |

⁸⁴) П; К орѣтьмами. ⁸⁵) П; К начаша. ⁸⁶) П; К Половецкыми. ⁸⁷) К; П чръленѣ. ⁸⁸) П
 чрълена, К чрълена. ⁸⁹) П Святъславичю, К Святъславичю. ⁹⁰) К; П Дремлетѣ. ⁹¹) П
 Ольгово; К Олгово. ⁹²) П; К залѣтѣло. ⁹³) П небылонъ; К не было нь. ⁹⁴) П; К чръный.
⁹⁵) Шішк., Потѣб. таин.; П К Гзакъ. ⁹⁶) К; П бѣжитъ. ⁹⁷) П; К волкомъ.

Другаго днѣ вѣмн рано кро-
 вавыа зорн свѣт повѣдаю.
 чрѣныа тоуѣа с' мора идуть.
 хотать прикрыти д. слнца.
 а в' ни трепещуть си синнн
 мльнн. Быти громъ вели-
 комъ. ити дождю стрѣлами
 с' Дону великого. тѣ сѣ ко-
 пѣмъ приламати. тѣ сѣ са-
 бля. потручати о шело-
 мѣ кы. на рѣцѣ на Ка-
 ялѣ. оу Дону великого. О
 роукаа землѣ. оужѣ за шело-
 манемъ еси. Се вѣтри Стри-
 божи вноуци вѣю с' мора
 стрѣлами на храбрыа плѣ-
 кы Игоревы. Земля тоуѣне.
 рѣкы моуно текоуть. пороси |

арк. 5.

VI. Лихо-
 вісні по-
 знаки.

„Другаго дни велики рано кровавыя зори свѣтъ повѣдают⁹⁸.
 Чрѣныя⁹⁹ тучя¹⁰⁰ съ моря идуть¹⁰¹, хотять¹⁰² прикрыти д¹⁰³
 солнца, а въ нихъ трепещуть¹⁰⁴ си¹⁰⁵ синія мльнн¹⁰⁶. Быти
 грому великому ити¹⁰⁷ дождю стрѣлами съ Дону великого¹⁰⁸;
 ту ся копѣмъ приламати, ту ся саблямъ потручати¹⁰⁹ о ше-
 ломы Половецкыя, на рѣцѣ на Каялѣ, у Дону великого¹⁰⁸.
 О Руская землѣ¹¹⁰, уже за¹¹¹ шеломянемъ еси! Се вѣтри
 Стрибожи вноуци вѣюуть съ моря стрѣлами¹¹² на храбрыа плѣкы¹¹³
 Игоревы. Земля тутнетъ, рѣкы мутно текуть¹¹⁴, пороси |

⁹⁸) К повѣдаю; П повѣдаютъ. ⁹⁹) П; К черныя. ¹⁰⁰) П; К туча. ¹⁰¹) К; П идуть. ¹⁰²) К; П хотять. ¹⁰³) П; К — 4. ¹⁰⁴) П; К трепещу. ¹⁰⁵) Додав Козловскій. ¹⁰⁶) П; К молнн. ¹⁰⁷) П К ити. ¹⁰⁸) К; П великаго. ¹⁰⁹) П; К потручати. ¹¹⁰) П; К земле. ¹¹¹) Г р а м м., Бутк. та ин.; П К не. ¹¹²) П; К стрелами. ¹¹³) П; К полки. ¹¹⁴) П; К текутъ.

арк. 5 зв.

полѧ прикрывають. стѧ-
зи глѧють. Половѣци ѡдѧтъ
ѡ Дона. ѡ морѧ. ѡ всѣхъ
стрѧ. Роуѣкы плѣкы ѡстоу-
пиша. Дѣти бѣсови кликъ
полѧ прегородиша. ѧ храбрѣ-
рѣи роуѣсци преградиша
чрѣлеными щиты. Ярѣ тоу-
ре Всеволодѣ. стоиши на
борони. прыщещи на вои
стрѣлами. гремлещи о ше-
ломы мечи харалужными.
Камо тоу поскоюше сво-
и златы шеломѡ повѣчи-
ваѧ. тамо лежатъ поганыѧ
голови половецкыѧ. поске-
паны саблями калеными ше-
ломы Оварьскыѧ ѡ тебе ѧ |

поля прикрывают¹¹⁵, стязи глаголютъ. Половци идутъ отъ
Дона и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ Рускыя плѣкы¹¹⁶
оступиша¹¹⁷.

VII. Починається другий бій. „Дѣти бѣсови кликомъ поля прегородиша, а храбрѣи Русици преградиша чрѣлеными¹¹⁸ щиты. Ярѣ туре Всеволодѣ¹¹⁹, стоиши на борони, прыщещи на вои стрѣлами¹²⁰, гремлещи о шеломы мечи харалужными! Камо турѣ поскоюше¹²¹ своимъ златымъ шеломѡ¹²² посвѣчивая, тамо лежатъ¹²³ поганыѧ голови Половецкыѧ; поскепаны саблями калеными шеломы Оварьскыѧ отъ тебе, Ярѣ |

¹¹⁵) К; П прикрываютъ. ¹¹⁶) П; К полки. ¹¹⁷) Ма к с., Т і х., П о т е б. та и н.; П К отступиша. ¹¹⁸) П; К чрѣвлеными. ¹¹⁹) П; К Всеволоде. ¹²⁰) П; К стрелами. ¹²¹) П; К поскоюше. ¹²²) К; П шеломомъ. ¹²³) К; П лежатъ.

тоуре Всеволоде. кѧ рѧны
 дорога братіе. забывь ѳти
 ѧ животѧ. ѧ градъ Чернїгова.
 ѳтна злата стола. ѧ своѧ
 мѧлыѧ хоти. красныѧ Глѣбо-
 ны свѣула ѧ ѳбыла.
 бѧли вѣчи Трояни. мину-
 ла лѣта Ярославля. бѧли
 плъци Олговы. Олга Святъ-
 славлѧ. Тѣ бо Олѣгъ ме-
 чѣмъ крамолѧ ковашѧ ѧ стрѣ-
 лы по землѧ сѣашѧ. Ступаѧ
 в' златъ стрѣмень в' градѣ Тъ-
 мутороканѣ. тѣ звѣ слыша
 давнѧ великѧ Ярославъ. а
 сынъ Всеволожъ Владимѣръ
 по всѧ оутра оуши зладѧ-
 ше в' Чернїговѣ. Борѧса же |

арк. 6.

туре Всеволоде. Кая раны, дорога братіе, забывь¹²⁴ чти и жи-
 вота, и града Чернїгова, отня злата стола и своя мѧлыѧ хоти
 красныѧ Глѣбовны свѣчая и обычая“.

**VIII. Спо-
 мини про
 Олегови
 походи**

„Были вѣчи¹²⁵ Трояни¹²⁶, минула лѣта Ярославля; были
 плъци¹²⁷ Ольговы¹²⁸, Ольга¹²⁹ Святъславлича¹³⁰. Тѣй¹³¹ бо
 Олегъ мечемъ¹³² крамолу ковашѧ и стрѣлы¹³³ по землѧ сѣашѧ.
 Ступаетъ въ златъ стрѣмень въ градѣ Тъмутороканѣ¹³⁴; той
 же¹³⁵ звонъ слыша давнѧ великѧ Ярославъ а¹³⁶ сынъ
 Всеволожъ Владимѣръ по вся утра уши закладашѧ в Чернї-
 говѣ¹³⁷; Бориса же |

¹²⁴) К; П забывь. ¹²⁵) Карамз. сѣчи. ¹²⁶) П; К Зояни. ¹²⁷) П; К полци. ¹²⁸) П К Олговы.
¹²⁹) П; К Олга. ¹³⁰) П Святъславлича; К Святъславлича. ¹³¹) П; К Той. ¹³²) К; П мечемъ.
¹³³) П; К стрелы. ¹³⁴) П Тъмутороканѣ, К Тмутороканѣ. ¹³⁵) П К тоже. ¹³⁶) „а сынъ“ —
 переставив Пот. слѣдом за Бутк.: „а Всеволожъ сынъ Владимѣръ“; П К—„а Вла-
 димѣръ“. ¹³⁷) П К Черниговѣ.

арк. 6 зв.

Вячеслави́нуа сла́ва на́
 соу̑ приведе́. ѿ на́ Кани́нуа
 зеле́нуа папо́ломуа постла́.
 за́ оби́ду Олго́вуа. хра́бра ѿ
 мла́да кня́зя. Съ то́а же Кая́лы
 Сѣто́плѣкъ. полелѣ́а ѿца́ свое́-
 го. ме́жю Оу́горскими́ ино-
 ходѣ́цы. ко́ стѣ́и Со́фи́и к' Кі-
 ѣ́вуа. То́гда при́ Олзѣ́ Горисла́ви-
 чи́нуа. съ́яше́са ѿ растѣ́шеть
 оуби́щца́ ми́. погы́башеть
 жи́знь Дажьбо́жа вну́ка
 в' кня́жих крамо́лахъ вѣ́щи ѿ́лко
 с' крати́шася. То́гда по Руско́й
 зе́мли рѣ́тко ратае́въ кика-
 хоу́ть. нѣ́ уа́сто врани́ гра-
 а́хоу́ть троу́пиа́ себѣ́ дѣ-
 ла́уе. а́ гали́ци свою́ рѣ́чь гово́-

Вячеславича¹³⁸ слава на судъ приведе и на Канину¹³⁹ зелену паполому постла за обиду Ольгову¹⁴⁰ храбра и млада князя. Съ тояже Каялы Святоплѣкъ¹⁴¹ полелѣя¹⁴² отца своего между Угорскими иноходѣци¹⁴³ ко святѣй Софїи къ Кіеву. Тогда при Олзѣ¹⁴⁴ Гориславичи¹⁴⁵ сѣяшеться и растяшеть усобица ми¹⁴⁶; погыбашеть¹⁴⁷ жизнь Дажь-Божа внука; въ княжих¹⁴⁸ крамолахъ вѣщи человекѣм¹⁴⁹ съкратишася¹⁵⁰. Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нѣ часто врани граяхуть, трупиа себѣ дѣляче, а галици свою рѣчь гово |

¹³⁸) П К Вячеславича. ¹³⁹) П К канину; М алін. казатину. ¹⁴⁰) П К Олгову. ¹⁴¹) П; К Святополкъ. ¹⁴²) Потеб., Прозор; П К повелѣя; Карамз. по сѣчѣ я. ¹⁴³) П; К иноходцы. ¹⁴⁴) П К Олзѣ. ¹⁴⁵) П К Гориславичи. ¹⁴⁶) П К усобицами. ¹⁴⁷) М алін.; П К погыбашеть. ¹⁴⁸) М алін. княжи; П К княжихъ. ¹⁴⁹) М алін. человекѣм; П человекѣм К человекѣмъ. ¹⁵⁰) Тіх. скратишѣ; П К скратишась.

рѣхоуѣть. хота полетѣти
 на оуѣдїе. То было в ты рати
 и в ты плъкы. а сищен
 рати не слышано. с заранїа
 до вечера. с вечера до свѣ-
 та. летать стрѣлы калѣ-
 ныя. гримлють сабли о ше-
 ломы. трещіать копїа хар-
 лужныя. в полѣ незнаемѣ.
 среди зѣли Половецкыи.
 Чръна зѣла по копыты кот-
 ми была посѣяна. а кровїю
 польяна. тугою взыдоша
 по Руской зѣли.
 Что ми шумить. что ми зве-
 нить далече рано прѣ зо-
 рамн; Игорь плъкы заворо-
 уаетъ. жаль бо ему мила |

арк. 7.

ряхуть, хотячи¹⁵¹ полетѣти¹⁵² на уедїе“.

IX. Игорево „То было в ты рати и в ты плъкы¹⁵³, а сищен¹⁵⁴ рати не
військо слышано: с заранїа до вечера, с вечера до свѣта летать¹⁵⁵
зазнае стрѣлы¹⁵⁶ каленыя, гримлють¹⁵⁷ сабли о шеломы, трещать¹⁵⁸
поразки. копїа харалужныя в полѣ незнаемѣ среди земли Половецкыи.
 Чръна¹⁵⁹ земля под копыты костью была посѣяна, а кровїю
 польяна: тугою взыдоша по Руской земли.
 Что ми шумить, что ми звенить далече¹⁶⁰ рано предъ зорями?
 Игорь плъкы¹⁶¹ заворочаетъ¹⁶²: жаль бо ему мила |

¹⁵¹) П К хотятъ. ¹⁵²) П; К полѣтѣти. ¹⁵³) П; К полки. ¹⁵⁴) Т і м к., К а л а й д., Т і х. та и н.;
 П К сице и. ¹⁵⁵) К; П летать. ¹⁵⁶) П; К стрелы. ¹⁵⁷) К; П гримлють. ¹⁵⁸) К; рещать.
¹⁵⁹) П; К черна. ¹⁶⁰) Б у с л.; П давеча, К давеча. ¹⁶¹) П; К полки. ¹⁶²) К; заворочаетъ

арк. 7 зв.

бръта Всѣволода. Бишася
 днь. биша дръгый. трѣт' аго
 дни к' полуднию падоша стѣ-
 си Игореви. Тоу сѧ бръта
 разлоуѣста на брѣзѣ бы-
 строи Каалы. тоу кровава-
 го вина не доста. тоу пирѣ
 докончаша храбрѣи Русичи-
 ни. свѧты попоиша а сами
 полегоша за зѣлю Рускую.
 Ничить трава жалошамн.
 а древо с' тоугою к' земли
 преклонило. Оуже бо бръ-
 тѣе. не весѣлаа година въ-
 стала. оуже пустыни силу
 прикрыла. Вьстала обида
 в' силѣ Дажьбожа в' ноука.
 в' стзпн дѣвою на зѣлю Тро-

брата Всеволода. Бишася день, бишася¹⁶³ другой, третьяго дни къ полуднию падоша стязи Игореви. Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой¹⁶⁴ Каалы; ту кроваваго вина не доста; ту пирѣ докончаша храбрѣи Русичи: свѧты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалошамн, а древо съ тугою¹⁶⁵ къ земли преклонилося^{165a}.

Х. Тужиння за Игоревим військом. „Уже бо, братіе, не веселая година вьстала; уже пустыни силу прикрыла. Вьстала обида въ силахъ Дажь-Божа внука, вступила¹⁶⁶ дѣвою¹⁶⁷ на землю Тро-

¹⁶³) П; К бишась. ¹⁶⁴) Милл.; П К быстрой. ¹⁶⁵) П К стугою. ^{165a}) П К преклонилось.

¹⁶⁶) Шішков; П К Вступилъ. ¹⁶⁷) Малін. дѣвою; П К дѣвою.

яню. въсплескала лебедни-
 ными крылы. на синѣмь мо-
 ре оу Дону плещуи. оупяди
 жир' на времена. Оусоби-
 ца княземь на поганымь по-
 гибѣ. рекоста бо бра братъ.
 се мое а то мое. И начаша
 князи про малое, се велико е
 млъвити. а сами на себе
 крамолу ковати. а погании
 съ всѣхъ странъ прихождаху съ
 побѣдами на землю Рускую.
 О! далече заде соколъ птиць
 бяа. к' морю. А Игорева хра-
 брого плъку не крѣсити.
 За нимь клику Карна. и ж-
 ля поскочи по Руской земли
 смагу * мѣююи к' пламянѣ | * людѣ

яню, всплескала лебедиными крылы¹⁶⁸ на синѣмь¹⁶⁹ море¹⁷⁰
 у Дону плещючи, упуди¹⁷¹ жирня времена. Усобица княземь¹⁷²
 на поганья погыбе; рекоста бо братъ брату: „се мое а то
 мое же“. И начаша¹⁷³ князи про малое „се великое“^{173a}
 млъвити¹⁷⁴ а сами на себѣ¹⁷⁵ крамолу ковати; а погании съ
 всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Рускую. О!
 далече зайде соколъ, птиць бяа к' морю! А Игорева хра-
 брого¹⁷⁶ плъку¹⁷⁷ не крѣсити¹⁷⁸. За нимь¹⁷⁹ клику карна и
 жля¹⁸⁰ поскочи¹⁸¹ по Руской земли смагу людѣмь¹⁸² мычючи
 въ пламянѣ |

¹⁶⁸) П, Малін.; К крылы. ¹⁶⁹) П, Малін. синѣмь, К синемь. ¹⁷⁰) П, Малін.; К морѣ.
¹⁷¹) Потѣб., П К убуди. ¹⁷²) К; П княземь. ¹⁷³) П; К начаша. ^{173a}) ми виправляемо
 „велико есть“, П К — великое. ¹⁷⁴) П; К молвити. ¹⁷⁵) П; К себе. ¹⁷⁶) К; П храбраго.
¹⁷⁷) П; К полку. ¹⁷⁸) П; К кресити. ¹⁷⁹) К; П нимь. ¹⁸⁰) П Карна и Жля; К Карнаижля.
¹⁸¹) П К по скочи. ¹⁸²) К людѣмь; в П — н е м а в, мабуть — глоса.

арк. 8 зв.

роуѣ. жѣны Роуѣкыя въсплѣ-
 клша аркѣхун. оуже на свои
 мнды лѣ ни мылію с мылнн.
 ни доумою с доумати, ни ѡуни-
 ма съглядѣти. а злата и
 сребра ни мало того потре-
 пати. А вѣстона бо бра-
 тие Кіевъ туюю. а Черни-
 говъ напастымн. тоска
 разліяся по Роуѣкѣ зѣли. пе-
 чаль жирна оутече средѣ
 зѣли Роуѣкыи. а князи сами
 на себе крамола коваху.
 а погани сами побѣдами
 нарищуше на Роуѣкю зѣлю.
 еляху да по бѣлѣ ѿ двора.
 Ти бо два храбра Стѣсла-
 вича. Игорь и Всеволод оуже |

розѣ. Жены Руския ¹⁸³ въсплакашася ¹⁸⁴ аркучи ¹⁸⁵: уже намъ ¹⁸⁶
 своих ¹⁸⁷ милых ¹⁸⁸ ладѣ ни мыслію смыслити, ни думою сду-
 мати, ни очима ¹⁸⁹ съглядати, а злата и сребра ни мало того
 потрепати. А вѣстона бо, братіе, Кіевъ туюю а Черниговъ
 напастыми; тоска разліяся по Руской земли; печаль жирна
 утече ¹⁹⁰ средѣ ¹⁹¹ земли Рускыи ¹⁹². А князи сами на себе
 крамолу коваху, а погани сами побѣдами нарищуше на Рускую
 землю емляху дань по бѣлѣ отъ двора“.

**XI. Похвала
 кн. Свято-
 слави.**

„Ти бо два храбра Святъславича ¹⁹³, Игорь и Всеволодъ
 уже |

¹⁸³) К; П Рускія. ¹⁸⁴) Тіх. въсплакаша; П К въсплакашася. ¹⁸⁵) П К аркучи. ¹⁸⁶) Малін.
 на; П намъ; К намъ. ¹⁸⁷) Малін. свой; П К своихъ. ¹⁸⁸) Малін. милы; П К милыхъ.
¹⁸⁹) П очима, К оочима. ¹⁹⁰) К; П тече. ¹⁹¹) К; П средѣ. ¹⁹²) К; П Рускыи. ¹⁹³) П Святъ-
 славича, К Святъславича.

а́ жѣ оубѣдѣнѣ которою. тѣ
 баше оу́спѣнѣ о́ць и́ Свѣсла́вь
 гро́ны вели́кы Кі́евскыи
 грозо́ю. башеть притрепа́
 своимн си́нымн плѣкы. и́ ха-
 ралѣ́жымн меу́и. настѣпнѣ
 на́ зѣлю Полове́цкю. прито́-
 та хлѣмн и́ я́р҃гы. в́змоути
 рѣ́кы и́ о́зѣры. ис́соуши́ пото́-
 кы и́ боло́та. а́ погано́го Ко-
 бя́ка и́ лоу́кѣ мо́ра ѿ желе́з-
 ны́ вели́кы плѣ́ковѣ Поло-
 ве́цкы́ ꙗ́ко вихрѣ выторѣ́ же.
 И́ паде́ся Кобя́кѣ в́ градѣ́ Кі́е-
 вѣ. в́ гри́дницѣ́ Свѣ́сла́ви.
 Тоу́ Нѣ́мци и́ Венѣ́дци. тоу́
 Гре́ци и́ Морáва пою́т сла́ву
 Свѣ́сла́ви. каю́тъ кнѣ́зя И́горя |

арк. 9.

лжу убудиста¹⁹⁴ которою¹⁹⁵; ту¹⁹⁶ баше успиль отець¹⁹⁷ ихъ
 Святъславъ грозный¹⁹⁸ великий¹⁹⁹ Кіевскыи²⁰⁰ грозою; башеть
 притрепаль²⁰¹ своими сильными²⁰² плѣкы²⁰³ и харалужными
 мечи; наступи на землю Половецкую, притопта хлѣми и яруги;
 в́змути²⁰⁴ рѣ́кы²⁰⁵ и озеры; иссуши потоки²⁰⁶ и болота, а
 поганого²⁰⁷ Кобяка изъ луку моря отъ желе́зныхъ²⁰⁸ великихъ²⁰⁹
 плѣковъ²¹⁰ Половецкихъ²¹¹ ꙗко вихрѣ выторже: и падеся Ко-
 бякѣ въ градѣ́ Кіевѣ́, въ гридницѣ́ Святъславли. Ту Нѣ́мци
 и Венедици, ту Греци и Морава пою́тъ славу Святъславлю
 каю́тъ²¹² князя Игоря |

¹⁹⁴) Грамм., Потерб. та ин.; П К убуди. ¹⁹⁵) Тіх., Потерб. та ин.; П К которую.

¹⁹⁶) Потерб.; П К то. ¹⁹⁷) К; П отець. ¹⁹⁸) П; К грозный. ¹⁹⁹) П; К выликый. ²⁰⁰) К; П Кіевскыи. ²⁰¹) Тіх., Потерб. та ин.; П К притрепеталь. ²⁰²) П; К сильными. ²⁰³) П; К полкы. ²⁰⁴) К; П взмути. ²⁰⁵) К; П рѣ́кы. ²⁰⁶) К; П потоки. ²⁰⁷) К; П поганого. ²⁰⁸) К желе́зны; П желе́зныхъ. ²⁰⁹) К; П великихъ. ²¹⁰) П; К полковъ. ²¹¹) К; П Половецкихъ.

²¹²) П; К каю́тъ.

арк. 9 зв.

ӣ погроузи жӣ воӣ Каялы
рѣкӣ Половецкыя. Роукаго
злата насыпаша тоу. Иго
кнѣзь высѣдѣ ӣ сѣдла̄ злата
а в' сѣдло̄ кощѣево. Оуныша
бо градо̄ забрала̄ а веселе
ліе поніуе.

А Святъславъ моуте̄ со
видѣ. в' Кіевѣ на гора̄ синоуѣ
с' вечерѣ одѣвахуѣ ма̄
рѣ урѣною паполомою на
кроваты̄ тисовѣ. урѣпа-
хуѣ мӣ синее вино̄ с' тру-
дом̄ смѣшено. сыпахуѣ
мӣ тѣщимӣ тоулы̄ поганы̄
тльковӣ. великый̄ жеуюгъ
на лоно. ӣ нѣговахуѣ ма̄.
оужѣ дьскы̄ бѣ кнѣса в' мое̄ |

иже погрузи жиръ во днѣ Каялы рѣки Половецкыя²¹³: Рускаго злата насыпаша ту. Игорь князь высѣдѣ²¹⁴ изъ сѣдла злата а в сѣдло кощѣево²¹⁵. Уныша бо градомъ забрала̄ а веселіе пониче²¹⁶.

ХП. Сон Святославѣ. „А Святъславъ²¹⁶ мутенъ сон²¹⁷ видѣ²¹⁸ въ Кіевѣ на горахъ: синочь²¹⁹ съ вечера одѣвахуѣ²²⁰ мя, рече, чрѣною²²¹ паполомою на кровати²²² тисовѣ; чрѣпахуѣ ми синее вино съ трудом²²³ смѣшено; сыпахуѣ ми²²⁴ тѣщами тулы поганыхъ тльковинъ²²⁵ великый̄ женчюгъ на лоно и нѣговахуѣ²²⁶ мя; уже дьскы²²⁷ безъ кнѣса в²²⁸ моем |

²¹³) К; П Половецкыя. ²¹⁴) И; К высѣде. ²¹⁵) П К Кощѣево. ²¹⁶) П; К Святъславъ. ²¹⁷) К со; П сонъ. ²¹⁸) П; К виде. ²¹⁹) Потеб., Владим.; П К си ночь. ²²⁰) Глагол., Макс., Дуб. та ин; П одѣвахѣте, К одѣвахѣ те. ²²¹) П; К черноу. ²²²) П; К кровати. ²²³) К трудо; П трудомъ. ²²⁴) К; П сыпахуѣми. ²²⁵) К; П тльковинъ. ²²⁶) Потеб.; П нѣгують, К нѣгують. ²²⁷) П; К уждѣ ски. ²²⁸) П; К въ.

теремъ златовръсѣ. Всю
нощъ с' вѣчера бѣсови вѣ-
ни възгряхъ. оу Пльньска
на болони бѣша дебръки сѣ-
ни и несоща ѣ к' синемъ мо-
рю. И р' коша боаре князю.
оужѣ кнже тоуга оумь по-
лонила. сѣ бо. вѣ. сокола
слѣтѣста с' ѡт' на стола
злата поискати града Ть-
маторокана. а любо испити
шеломомъ Дону. Оужѣ соко-
лома крица припѣшали по-
ганы саблямн. а самую ѡпу-
таша к' путины желѣзны.
Темно бо бѣ в' г. днь. вѣ.
слица помѣроста. ѡба ба-
грѣнаа стѣпа погасоста]

арк. 10.

теремѣ златовръсѣмъ^{228a}. Всю ночь съ вечера бусови²²⁹ врани
възгряху у Пльньска²³⁰ на болони бѣша дебръски²³¹ сани²³¹
и несоща²³² ѣ²³² къ синему морю“.

**ХІІІ. Бояри
поясняютъ
сон.**

„И ркоша бояре князю: „уже, княже, туга умь полонила; се
бо к²³³ сокола слѣтѣста²³⁴ съ отня стола злата поискати града
Тьмуторокана²³⁵, а любо испити шеломомъ Дону. Уже соколома
крильца²³⁶ припѣшали поганныхъ саблями, а самую²³⁷ опута-
ша²³⁸ въ путины желѣзны. Темно бо бѣ въ г²³⁹ день: к²⁴⁰
солнца помѣроста, оба багряная стѣпа погасоста |

^{228a}) П; К златовръсемъ. ²²⁹) В с. Мілл., Барс. та ин.; П босови, К бо суви. ²³⁰) П; К Пльньска. ²³¹) Макуш.; П К дебръ Кисаню. ²³²) П К не сошло. ²³³) П; К два. ²³⁴) П; К слѣтѣста. ²³⁵) П Тьмуторокана, К Тматороканя. ²³⁶) П; К крица. ²³⁷) Макуш., Потерб., Козл. та ин.; П самую, К самого. ²³⁸) П; К опустоша. ²³⁹) П; К 3-й. ²⁴⁰) П К два.

арк. 10 зв.

ѿ сѣ нѣ молодѣа мѣа. Олѣгъ
 ѿ Стѣславѣ тѣмою сѣ пово-
 локоста*. ѿ вѣ морѣ погру-
 зѣста. ѿ великое боуство
 подѣста Хиновн*. На рѣцѣ
 на Каялѣ тѣмѣ свѣтѣ покрыла.
 по Рускоу зѣлѣ простроша
 сѣ Половци. аки пардоуже
 гнѣдо. Оуже сѣ несѣса хула
 на хвалѣ. оуже трѣснѣ ну-
 жа на волю. оуже врѣже сѣ
 днѣвѣ на зѣлю. Се бо Готъ-
 скыя красныя дѣвы, вѣпѣша
 на брезѣ синемѣ морю. зво-
 на Рускыя злато. поють вре-
 ма Бусово. лелѣю мѣсть
 Шароканю. А мы оуже дру-
 жина жадни веселѣа. |

и с нима²⁴¹ молодая мѣсяца, Олегъ и Святъславъ тѣмою²⁴²
 ся поволокоста^{*243} и въ морѣ погрузиста и великое буйство
 подаста²⁴⁴ Хиновн^{*243}. На рѣцѣ на Каялѣ тѣмѣ свѣтѣ покрыла;
 по Руской земли прострошася Половци, аки²⁴⁵ пардуже гнѣздо.
 Уже снесѣся хула на хвалу; уже тресну нужда на волю, уже
 врѣжѣся²⁴⁶ дивь²⁴⁷ на землю. Се бо Готъскыя²⁴⁸ красныя дѣвы
 вѣспѣша на брезѣ синемѣ морю, звонячи²⁴⁹ Рускымъ златомъ:
 поють²⁵⁰ время Бусово, лелѣютъ мѣсть Шароканю. А мы
 уже, дружина, жадни веселѣа!²⁵¹ |

²⁴¹) Снегір., Грамм. та ин.; П К нимѣ. ²⁴²) П; К тмою. ²⁴³) ** перестановка за
 Макс., Малаш., Вяз. та ин.; в П К — між „гнѣздо“ і „Уже снесѣся“. ²⁴⁴) Снегір.,
 Тіх. та ин.; П К подастъ. ²⁴⁵) К; П аки. ²⁴⁶) Дуб. та ин.; П К врѣжѣса. ²⁴⁷) П; К дивь.
²⁴⁸) К; П Готскія. ²⁴⁹) П К звоня. ²⁵⁰) К; П поють. ²⁵¹) К; П веселѣа.

Тогда великий Святъславъ
 ирони злато слово с' сле-
 зами смѣшено. и рече. о моа
 сыноуа. Игорю и Всеволоде.
 Рано еста начала Половец-
 кую землю меуи цвѣлти а
 себѣ славы искати. нѣ не-
 чѣтно одолѣсте. нечѣтно бо
 кровь. поганую проліасте.
 Ваю храбрая срца въ жесто-
 цѣмъ харалузѣ скована. а
 въ буюести закалена. Се ли
 створисте мое' сребрене'
 сѣдинѣ; А оуже не вижу вла-
 сти синого и богатаго и мно-
 говоа брата моего Ярославъ
 съ Черниговскимъ была-
 ми. с' могуты и с' Татраны.]

арк. 11.

**XIV. Свято-
 славове
 „Злато
 слово“.** „Тогда великий²⁵² Святъславъ²⁵³ изрони злато слово с²⁵⁴
 слезами смѣшено и рече: „о моя сыновчя²⁵⁵, Игорю и Всево-
 лоде! Рано еста начала Половецкую землю мечи цвѣлти а
 себѣ славы искати; нѣ нечестно одолѣстесея²⁵⁶ нечестно бо
 кровь поганую проліасте²⁵⁷. Ваю храбрая сердца въ жесто-
 цѣмъ²⁵⁸ харалузѣ,²⁵⁹ скована а въ буюести закалена. Се ли
 створисте моей сребреней сѣдинѣ! А уже не вижду власти
 синого и богатаго и многовоа²⁶⁰ брата моего Ярослава съ
 Черниговскими былами, съ Могуты, и съ Татраны, |

²⁵²) К; П великий. ²⁵³) К; П Святъславъ. ²⁵⁴) Додали Грамм., В.с. Мілл., Козл. та ин.; в П К — немае. ²⁵⁵) П; К сыновчя. ²⁵⁶) П К одолѣсте. ²⁵⁷) П; К проляете. ²⁵⁸) К; П жестоцемъ. ²⁵⁹) П; К Харалузѣ. ²⁶⁰) Потеб.; П К многовои.

арк. 11 зв.

ѿ с' Шельбѣры. ѿ с' Топчакы.
 ѿ с' Ревугы. ѿ с' Олбѣры. тѣи
 бо бѣ щитовъ с' засапожники
 кликомъ плѣкы побѣждають
 звонячи въ прадѣдную славу.
 Нѣ рекосте. мужаимѣ сѣ
 сами. преднюю славу сами
 похытимъ. а заднюю сѣ сами
 подѣлимъ. А чѣ диво сѣ брѣ-
 тѣе стару помолодити.
 Коли соколъ въ мытѣхъ бываесть.
 высоко птиць възбываесть.
 не дастъ гнѣзда своего въ оби-
 ду. Нѣ сѣ зло княже ми не
 пособіе. На ниче сѣ годи-
 ны обратѣша. Се оу Римъ кри-
 чать по саблямъ Половец-
 кымъ. а Володимѣ по ранамъ. |

и съ Шельбиры²⁶¹, и съ Топчаки, и съ²⁶² Ревугы, и съ
 Олбѣры²⁶³; тѣи бо бес²⁶⁴ щитовъ съ засапожники кликомъ
 плѣкы²⁶⁵ побѣждаютъ²⁶⁶ звонячи въ прадѣдную славу. Нѣ
 рекосте: мужаимѣ сѣ²⁶⁷ сами: преднюю славу сами похытимъ²⁶⁸,
 а заднюю сѣ²⁶⁹ сами подѣлимъ²⁷⁰. А чѣ диво сѣ, братіе, стару
 помолодити? Коли соколъ въ мытѣхъ²⁷¹ бываесть²⁷² высоко
 птиць²⁷³ възбываесть: не дастъ²⁷⁴ гнѣзда своего въ оби-
 ду. Нѣ сѣ зло: княже ми неспособіе. На ниче²⁷⁵ сѣ години обра-
 тиша: се у Римъ²⁷⁶ кричатъ²⁷⁷ подѣ саблями Половецкими а
 Володимеръ²⁷⁸ подѣ ранами. |

²⁶¹) К; П Шельбиры. ²⁶²) П К ись. ²⁶³) К; П Олбѣры. ²⁶⁴) П; К бесъ. ²⁶⁵) П; К полкы.
²⁶⁶) К; П побѣждаютъ. ²⁶⁷) Ма к с. та ин.; П му жа имѣся; К мужа имѣся. ²⁶⁸) К; П по-
 хитимъ. ²⁶⁹) Т і х., В с. М і л л.; П К сѣ. ²⁷⁰) К; П подѣлимъ. ²⁷¹) К; П мытѣхъ. ²⁷²) К; П
 бываесть. ²⁷³) К; П птиць. ²⁷⁴) К; П дастъ. ²⁷⁵) П; К наниче. ²⁷⁶) Ка р а м з., Д у б. та ин.;
 П Уримъ, К ури. ²⁷⁷) Ка р а м з.; П К кричатъ. ²⁷⁸) Ка р а м з.; П Володимиръ, К Во-
 лодимиръ.

Тоуга ѿ тоска̀ сыз Глѣбо-
вѣ. Великий кнѣже Всеволо-
де. не мыслию ти прелетѣ-
ти ѿдалеѹа. ѿт на столѣ по-
блюсти. Ты бо можешн Когу
вѣлы раскропѣти. а До̀ ше-
ломы выльяти. Аже бы ты былъ.
то была бы уга̀ по ногатѣ.
а коще́ по резанѣ. Ты бо ме-
жешн по соуху живыми ше-
реширы стрѣлати. оудалы-
ми сыны Глѣбовы. Ты буй
Рюриче ѿ Даве. не ваю вои
злаченными шеломы по крѣ-
ви плаваши. Не ваю храбра
дружина рыкають акы ту-
ри. ранены саблями калены-
ми на полѣ незнаемѣ. Всту-

арк. 12.

Туга и тоска сыну Глѣбову!⁴

XV. Заклик до князів. „Великий княже Всеволоде! Не мыслию ль²⁷⁹ ти прилетѣти издалеча отня стола поблюсти? Ты бо можешн Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломы выльяти. Аже бы ты былъ, то была бы чага²⁸⁰ по ногатѣ а кощей²⁸¹ по резанѣ²⁸². Ты бо можешн посуху²⁸³ живыми²⁸⁴ шерешеры стрѣляти²⁸⁵, удалыми сыны Глѣбовы. Ты буй Рюриче и Давыде! Не ваю ли вои²⁸⁶ злаченными шеломы по крови плаваши? Не ваю ли храбрая дружина рыкають²⁸⁷ акы²⁸⁸ тури ранены саблями калеными на полѣ незнаемѣ? Всту-

²⁷⁹) В с. М і л л.; П К мыслию. ²⁸⁰) К; П Чага. ²⁸¹) П К Кощей. ²⁸²) П К; Карамз. рѣзани. ²⁸³) П; К по суху. ²⁸⁴) П; в К — немає. ²⁸⁵) П; К стреляти. ²⁸⁶) П К — немає, вставка наша. ²⁸⁷) К; П рыкають. ²⁸⁸) К; П акы.

арк. 12 зв.

пѣта гна в' злѣ стрѣмѣ. за
 ѡбидѣ сегѡ времени. за зѣ-
 лю Роуѣзю. за раны Игоревы.
 боуего Стѣславнѣа.

Галичкы Осмомыслѣ Ярославле.
 высоко сѣдѣши на
 своемъ златокованнѣмъ столѣ.
 подперѣ горы Угорьскыи.
 своими желѣзными плѣки.
 заступивъ королевѣи поуть.
 затворивъ Дунаю ворота.
 меча бремены чрѣзъ ѡблаки.
 суды рѣдѣ до Дунаѣа. Грозы
 твоѣ по зѣлѣ текоуть.
 ѡтворѣши Кіевѣ врата.
 стрѣляеши с' ѡт на злата
 стола салтани за зѣлами.
 Стрѣля. гнѣ. Коуѣа. пога- |

пита, господина²⁸⁹, въ злата²⁹⁰ стремена²⁹¹ за обиду сего
 времени, за²⁹² землю Рускую²⁹³, за раны Игоревы, буюго
 Святѣславича²⁹⁴ Галичкый²⁹⁵ Осмомыслѣ²⁹⁶ Ярославе! высоко
 сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ²⁹⁷ столѣ, подперѣ²⁹⁸ горы
 Угорьскыи²⁹⁹ своими желѣзными плѣки³⁰⁰, заступивъ королевѣи
 путь, затворивъ³⁰¹ Дунаю ворота, меча бремены³⁰² чрѣзъ
 облаки³⁰³, суды рѣдѣ до Дунаѣа. Грозы твоѣ по землямъ
 текутъ³⁰⁴; отворяеши³⁰⁵ Кіеву врата; стрѣляеши³⁰⁶ сѣ отна
 злата стола Салтани³⁰⁷ за землями. Стрѣляй³⁰⁸, господине³⁰⁹,
 Кончака, пога- |

²⁸⁹) П; К гна. ²⁹⁰) П К; Карамз. златый. ²⁹¹) Вс. Мілл.; П, К, Карамз. — стремь; Тіх. стрѣмѣ. ²⁹²) П; К зане. ²⁹³) К; П Русскую. ²⁹⁴) П К Святѣславича. ²⁹⁵) П К Галичкы. ²⁹⁶) П; К Осмомысле. ²⁹⁷) П; К златокованнемъ. ²⁹⁸) П К Подперѣ. ²⁹⁹) К; П Угорьскыи. ³⁰⁰) П; К полки. ³⁰¹) К; П затвори въ. ³⁰²) Снегір., Ганка та ии.; П К времени. ³⁰³) К; П облаки. ³⁰⁴) К; П текутъ. ³⁰⁵) К; П отворяеши. ³⁰⁶) П; К стреляеши. ³⁰⁷) К; П Салтани. ³⁰⁸) П; К Стреляй. ³⁰⁹) П; К Господине.

но кощѣа за зѣлю Роуѣзю.
 за раны Игоревы. боуѣ Стъ-
 слави. А ты боу' Ромáne н
 Мстиславе. храбра мьль но-
 сить вась оумъ на дѣло.
 Высоко плаваѣши на дѣло в'
 боуѣсти. яко соко на вѣтрѣхъ
 ширѣа. хота птицю к' боу'
 ствѣ одолѣти. Соу' бо оу' ваю
 желѣзныи папози. по шелѣ-
 мы латиньскимн. Тѣмн
 трѣноу зѣла. н м'ногы
 страны. хиновá. литвá.
 ятвãшн. деремѣла и поло-
 ци. соулицн своá повръго-
 ша. а главы своá поклонн-
 ша по тын меуñ харалзныи.
 Нъ оуже княже Игорю оутръ-|

арк. 13.

ного кощя, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святъ-
 славича ³¹⁰! А ты, буй Романе и Мстиславе! храбрая мысль
 носить ³¹¹ вась ³¹² умъ ³¹³ на дѣло. Высоко плаваеши (на дѣло ³¹⁴)
 въ буюсти, яко соколь на вѣтрѣхъ ³¹⁵ ширяся, хота птицю въ
 буйствѣ одолѣти. Суть бо у ваю желѣзныи ³¹⁶ папорзи подъ
 шеломы латиньскими ³¹⁷; тѣми тресну земля, и многы ³¹⁸ страны,
 Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и Половци сулицн своя
 повръгоша ³¹⁹ а главы своя подклониша ³²⁰ подъ тыи мечи ха-
 ралужныи. Нъ уже, княже Игорю, утръ- |

³¹⁰) К; П Святславича. ³¹¹) К; П носить. ³¹²) П К вась. ³¹³) К; П умъ. ³¹⁴) „на дѣло“ —
 зайвий раз повторено попереди, див. слов. транскр. ³¹⁵) К; П вѣтрехъ.
³¹⁶) П; К желѣзнии. ³¹⁷) К; П латинскими. ³¹⁸) К; П многи. ³¹⁹) К; П повръгоша. ³²⁰) Т і х.,
 Вс. М і л л. та ин.; П К поклониша.

арк. 13 зв.

пѣ̄ с̄лнцю свѣ̄. а̄ древо не
 бологомь лнствіе с̄ронн.
 по Ръсі ӣ по Соула̄н гради
 подѣлнша. а̄ Игорева хра̄-
 браго плъкъ не крѣсити.
 До̄ тн̄ кнѣже кличеть ӣ зо-
 веть кнѣн на побѣдѣ.
 Ол̄говичи хра̄брыи кнѣн до-
 спѣли на брань. Ин̄гварь
 ӣ Всеволо̄ ӣ вси три М̄стн-
 славици. не худ̄а гнѣзда ше-
 стокрици. не побѣднмӣ
 жребіи собѣ власти расхы-
 тисте; кое̄ ваши златыи
 шеломы. ӣ сулицы лѣцкыи
 ӣ щиты; загородите полю
 ворота своиими острыми
 стрѣлами за зѣлю Роӯкъю.]

пѣ̄³²¹ солнцю свѣ̄тъ, а древо не бологомь³²² листвіе срони: по
 Ръсі и³²³ по Сули гради подѣлиша; а Игорева храбро⁰
 плъку³²⁴ не крѣсити³²⁵. Донъ ти, княже, кличетъ³²⁶ и зоветъ³²⁷
 князи на побѣду. Ольговичи³²⁸ храбрыи князи dospѣли на
 брань. Ингварь³²⁹ и Всеволодъ и вси три Мстиславичи³³⁰ не
 худ̄а³³¹ гнѣзда шестокрильци³³², не побѣдными ль³³³ жребіи
 собѣ власти расхытисте? Кое̄ ваши златыи шеломы и сулицы
 лѣцкыи³³⁴ и щиты? Загородите полю ворота своими острыми
 стрѣлами³³⁵ за землю Рускую, |

³²¹) К; П утргѣ. ³²²) К; П бологомь. ³²³) Т і х. та ии.; П Рсиі, К Роси. ³²⁴) П; К полку.
³²⁵) П; К кресити. ³²⁶) К; П кличетъ: ³²⁷) П; К зоветъ. ³²⁸) П К Олговичи. ³²⁹) П; К
 Ингварь. ³³⁰) П; К Мстиславичи. ³³¹) П не худ̄а; К нехуд̄а. ³³²) К шестокрильци, П ше-
 стокрильци. ³³³) Г р а м м.; П непобѣдными, К не побѣдными. ³³⁴) К; П Лѣцкіи. ³³⁵) П.
 К стрелами.

за раны Игоревы. боуего
 Сѣславлнѹа. Оуже ко Сула
 не течеть. сребреными
 струями к граду Переясла-
 влю. и Двина болотомъ
 течеть оны грозны Полоча-
 номъ по кликомъ поганыхъ. Единъ
 же Изяславъ сынъ Васильковъ.
 повони своими острыми
 мечи. о шеломы литовскыя.
 притрепа славу дѣду сво-
 емъ Всеславу. а самъ по чръ-
 леными щиты на кровавѣ
 травѣ. притрепанъ литов-
 скыми мечи. * и с'хотию на
 кровать *. и ре. дружинѣ
 твою княже птиць крилы
 приодѣ. а звѣри кровь поли-

арк. 14.

за раны Игоревы, буюго Святъславича ³³⁶!

XVI. Згадка „Уже бо Сула не течеть ³³⁷ сребреными струями къ граду
 про Полоцких Переяславлю, и Двина болотомъ ³³⁸ течеть онымъ грознымъ
 князів. Полочаномъ подъ кликомъ поганыхъ. Единъ же Изяславъ
 сынъ Васильковъ ³³⁹ повони своими острыми мечи о шеломы
 Литовскыя ³⁴⁰, притрепа славу дѣду своему Всеславу, а самъ
 подъ чрълеными щиты на кровавѣ травѣ притрепанъ Литов-
 скыми мечи * и с'хотию на кровать и * ³⁴¹ рекъ: „дружину
 твою, княже, птиць крилы приодѣ а звѣри ³⁴² кровь поли-

³³⁶) П К Святъславича. ³³⁷) К; П течеть. ³³⁸) К; П болотомъ. ³³⁹) К; П Васильковъ.

³⁴⁰) К; П Литовскія. ³⁴¹) П К; дуже попсовано; див. кон'ектури в комен-
 тарі; може, випадає виправити: „и се хоти юна [на] крови ти рече“. ³⁴²) П; К
 звери.

арк. 14 зв.

заша. Не бы тоу брата Бря-
 часлава. ни дрзгаго Всево-
 лода. еди же ирони жемую-
 нз дшз и храбра тѣла уре
 злато ожереліе. Оунылы
 голосы * тробы труба
 Городеньскіи *. пониче ве-
 селіе. Ярославѣ и вси вну-
 ци Всеслави. Оуже понизитъ
 стаси свои. вонзитъ свои
 мечи верезени. оуже бо вы-
 скоунсте и дѣней славѣ.
 Вы бо своими крамолами
 начасте наводити поган-
 ныа на землю Рускую. на
 жизнь Всеславию. Которою
 бо бѣше насиліе о земли По-
 ловецкыи. На седьмомъ вѣцѣ |

заша“. Не бысть³⁴³ ту брата Брячяслава³⁴⁴, ни другаго Всево-
 лода; единъ же изрони жемчужну³⁴⁵ душу изъ храбра тѣла
 чрезъ³⁴⁶ злато ожереліе. Унылы³⁴⁷ голосы³⁴⁸ * трубы трубятъ
 Городеньскіи*³⁴⁹ пониче веселіе. Ярославѣ и вси внуци³⁵⁰ Все-
 слави! Уже понизитъ стязи свои, вонзитъ свои мечи верезени,
 уже бо выскочисте изъ дѣдней славѣ. Вы бо своими крамолами
 начасте³⁵¹ наводити поганныа на землю Рускую, на жизнь Все-
 славию; которою³⁵² бо бѣше насиліе отъ земли Половецкыи“.

XVII. Писна

про

Всеслава.

„На седьмомъ³⁵³ вѣцѣ |

³⁴³⁾ П бысь, К бы; Тіх. бы.³⁴⁴⁾ П; К Брячяслава. ³⁴⁵⁾ П; К жемчужну. ³⁴⁶⁾ П; К чрезъ.
³⁴⁷⁾ П; К Унылы. ³⁴⁸⁾ К; П голоси. ³⁴⁹⁾ ** „Трубы... Городеньскіи“ в П К—після „веселіе“;
 переставив П о т е б. ³⁵⁰⁾ П К внуце. ³⁵¹⁾ П; К начасте. ³⁵²⁾ Снѣгир., Макс., Тіх. та
 ин.; П К Которое. ³⁵³⁾ П; К седьмомъ.

Троѡни врѣже Всесла̃ жре-
 вѣи ѡ дѣвицю себѣ любѣ. Тѣ
 клюка̃ми попрѣса̃ оконнѣ.
 ѿ скоуѣ к' граду̃ Кѣевѣ. ѿ
 дот' уѣ са̃ струѡжиѣ злата̃
 стола̃ Кѣевскаго. скоуѣ
 ѡ ны̃ люты̃ звѣре̃ в' плѣ-
 ноуѣ ѿ Бѣлаграда̃. ѡбѣси-
 са̃ синѣ̃ мыгль. оутрѣ̃ во-
 ни̃ стрѣкысы. ѡтвори̃ врата̃
 Новграда̃. рѣши̃вѣ̃ славу̃
 Ярослава̃. скоуѣ̃ вѣлко̃ с'
 Дудѣто̃. На̃ Немизѣ̃ снопы̃
 стѣлють̃ головами̃. молотѣ̃
 та̃ уѣпи̃ харалужны̃ми. на̃
 тоцѣ̃ живѡтъ̃ кладѣтъ. вѣю̃
 дѣшѣ̃ ѡ̃ тѣла̃. Немизѣ̃̃ крѣва-
 ви̃ брезѣ̃ не̃ болого̃̃ бяхѣтъ |

арк. 15.

Трояни³⁵⁴ врѣже Всеславъ жребій о дѣвицю себѣ³⁵⁵ любу. Тѣи³⁵⁵
 клюками подпрѣ ся³⁵⁶ оконися³⁵⁷ и скочи к граду Кѣеву и
 дотчеся стружиемъ злата стола Кѣевскаго³⁵⁸; скочи от ныхъ³⁵⁹
 лютымъ звѣрем³⁶⁰ въ плѣночи³⁶¹ изъ Бѣлаграда, обѣсися синѣ̃
 мыгль; утрѣ̃ же³⁶² возни³⁶³ стрѣкусы³⁶³, отвори³⁶⁴ врата
 Новуграду, разшибе³⁶⁵ славу Ярославу, скочи вѣлкомъ³⁶⁶ до
 Немиги съ Дудутокъ³⁶⁷. На Немизѣ̃ снопы стѣлють³⁶⁸ голо-
 вами, молотятъ чеши харалужными³⁶⁹, на тоцѣ̃ живѡтъ³⁷⁰ кла-
 дуть³⁷¹, вѣютъ душу отъ тѣла. Немизѣ̃̃ кровави брезѣ̃ не
 бологомъ³⁷² бяхѣтъ |

³⁵⁴) П; К Зояни. ³⁵⁵) П; К тѣ. ³⁵⁶) П К подпрѣся. ³⁵⁷) Потеб.; П К о кони. ³⁵⁸) П; К Кѣевскаго. ³⁵⁹) К; П отъ ныхъ. ³⁶⁰) К звѣре̃, П звѣремъ. ³⁶¹) П; К полночи. ³⁶²) Огон., Потеб.; П утрѣ̃ же, К утрѣже. ³⁶³) Козаловск.; П возни, К вашистри кусы. ³⁶⁴) К; П отвори. ³⁶⁵) П; К Разшибѣ. ³⁶⁶) П; К волкомъ. ³⁶⁷) П; К съ дудутокъ. ³⁶⁸) К; П стѣлють. ³⁶⁹) П; К халужными. ³⁷⁰) К; П живѡтъ. ³⁷¹) К; П кладуть. ³⁷²) П; К Бологомъ.

арк. 15 зв.

ПОСѢАНИ. ПОСѢАНИ КОСТЬ-
 МИ РОУКНІ СІНОВЬ. КСЕСЛАВЪ
 КНЗЬ ЛЮДЕ СОУДАШЕ. КНЗЬ
 ГРАДЫ РАДАШЕ. А СѢ В' НОУЪ
 ВЛЪКОМЪ РЫСКАШЕ. И КИЕ-
 ВА ДОРІСКАШЕ ДО КУРЪ Т'МОУ-
 ТОРОКАНА. ВЕЛІКОМЪ ХРЪ-
 СОВИ ВЛЪКОМЪ ПОУТЬ ПРЕРЫ-
 СКАШЕ. ТОМУ В' ПОЛОТЬСКЪ
 ПОВОНІША ЗАОУРЕНІЮ РАНО
 ОУ СТЫА СОФЕН В' КОЛОКОЛЫ.
 А О В' КИЕВЪ ЗВО СЛЫША. А-
 ЩЕ И ВЪЩА ДША В' ДРЪЗЪ ТѢ-
 ЛЪ. НЪ УАТО БѢДЫ СТРАДАШЕ.
 ТОМУ ВЪЩЕ БОА И ПРЪВОЕ
 ПРИПѢКЪ СМЫСЛЕНЫЙ РЕ.
 НИ ХЫТ'РЪ НИ ГОРАЗЪ. НИ
 ПТИЦЮ ГОРАЗЪ. СОУДА БЖІА |

посѣяни, посѣяни костями Рускихъ сыновъ³⁷³. Всеславъ князь
 людемъ судяше, княземъ грады рядяше³⁷⁴, а самъ въ ночь
 влъкомъ³⁷⁵ рыскаше: ис³⁷⁶ Кыева дорискаше до куръ Т'муто-
 роканя: великому Хрѣсови влъкомъ³⁷⁷ путь прерыскаше. Тому
 въ Полотскѣ³⁷⁸ позвониша заутреннюю рано у Святыя Софеи
 въ колоколы, а онъ въ Кыевѣ звонъ слыша. Аще и вѣща
 душа въ дрѣзѣ³⁷⁹ тѣлѣ, нъ часто бѣды страдаше. Тому
 вѣщей Боянъ и прѣвое³⁸⁰ припѣвку смысленый рече: „ни
 хытру, ни гораду, ни птицю гораду суда Божіа |

³⁷³) К; П сыновъ. ³⁷⁴) П; К радяше. ³⁷⁵) П влъкомъ; К волкомъ. ³⁷⁶) К исъ, П изъ.
³⁷⁷) П влъкомъ; К волкомъ. ³⁷⁸) К; П Полотскѣ. ³⁷⁹) Вс. Мілл., Потерб. та ин.; П К
 друзѣ. ³⁸⁰) П; К первое.

не мнѣнѣти. Ѡ стонати
роукоу зѣли. поманѣвше
прѣвзю годѣнѣ и прѣвмхъ
кнѣзѣи. Того старого Вла-
дѣмера нѣзѣ въ пригвозди-
ти к' горѣ Кіевскѣмъ. Сего
бо ннѣ сташа стѣзи Рюри-
ковы. а друзїи Дѣви. нѣ
роно сѣ н хоботы пашуть.
копіа поють.

На Дунаи Ярославны гла
сѣ слышитѣ. зегзицею не-
ѣ рано кычетѣ. полечю рече
зегзицею по Дунаевѣ. омо-
чю бѣрянѣ рукавѣ к' Каляѣ
рѣцѣ. оутрѣ кнѣзю кровавыя
ѣго раны на жестоцѣмъ ѣго
тѣлѣ. Ярослава рано пла-

арк. 16.

не минути“. О, стонати Руской земли, помянувшѣ прѣвую³⁸¹
годину и прѣвмхъ³⁸² князей! Того старого³⁸³ Владимира³⁸⁴
нелзѣ³⁸⁵ бѣ пригвоздити къ горамъ Кіевскѣмъ³⁸⁶. Сего бо
нынѣ сташа стѣзи Рюриковы, а друзїи Давидови³⁸⁷; нѣ розно
ся³⁸⁸ имѣ хоботы пашуть³⁸⁹, копіа поють³⁹⁰“.

XVIII. Яро- „На Дунаи Ярославны³⁹¹ гласѣ ся³⁹² слышитѣ³⁹³, зегзицею
славныи незнаема³⁹⁴ рано кычетѣ: „полечю, рече, зегзицею по Дунаевѣ,
плач- омочю бѣрянѣ рукавѣ въ Каляѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя
гужиня. ѣго раны на жестоцѣмъ ѣго тѣлѣ“. Ярославна рано пла- |

³⁸¹) П; К первую. ³⁸²) П; К первыхъ. ³⁸³) П К старого. ³⁸⁴) П К Владимира. ³⁸⁵) К; П не
лзѣ. ³⁸⁶) К; П Кіевскимъ. ³⁸⁷) К; П Давидовы. ³⁸⁸) Дуб., Бусл., Тіх. та ин.; П К нѣ
рози нося. ³⁸⁹) К; П пашуть. ³⁹⁰) Крапка, як запроп. Смірн. ³⁹¹) П; К Ярославнымъ.
³⁹²) Дод. Барс. ³⁹³) К; П слышитѣ. ³⁹⁴) Бусл.; П К незнаемъ.

арк. 16 зв.

УСТЬ В' ПУТИВЛѢ НА ЗАБРАЛѢ
 А Р'КУЧИ. О ВѢТРЕ ВѢТРИЛО.
 УЕМЪ ГНЕ НАСИНО ВѢШИ.
 УЕМЪ МЫУЕШИ ХИНОВСЬКЫА
 СТРѢЛКЫ. НА СВОЕЮ НЕТРУД-
 НОЮ КРИЦЮ. НА МОЕА ЛАДЫ
 ВОИ. Мало ТИ БЯШЕТЬ ГО
 ПО ОБЛАКЫ ВѢЯТИ. ЛЕЛѢЮЧИ
 КОРАБЛИ НА СИНѢ МОРѢ. ЧЕМЪ
 ГНЕ МОЕ ВЕСЕЛІЕ. ПО КОВЫ-
 ЛІЮ РАЗВѢЯ. Ярославна рано
 плачеть Путивлю городу на
 заборолѣ. А Р'КУЧИ. О Дне ре
 словутицю. ты пробѣ еси
 каменныя горы сквозѣ зе-
 лю Половецкю. ты лелѣя
 еси на себѣ Святослави на-
 сады до плѣку Кобыкова.]

четь³⁹⁵ въ³⁹⁶ Путивлѣ на забралѣ а ркучи³⁹⁷: „О, вѣтрѣ³⁹⁸
 вѣтрило! Чему, господине³⁹⁹, насильно вѣеши? Чему мычещи
 Хиновскыя стрѣлки на своею нетрудною⁴⁰⁰ крилицю на моя
 лады вои? Мало ли ти бяшетъ⁴⁰¹ горѣ⁴⁰² подѣ облакы вѣяти,
 лелѣючи корабли на синѣ морѣ? Чему, господине, мое веселіе
 по ковылію развѣя?“ Ярославна рано плачеть! Путивлю городу
 на заборолѣ а ркучи⁴⁰³: „О, Днепре⁴⁰⁴ словутицю⁴⁰⁴! Ты про-
 билѣ еси каменныя горы сквозѣ землю Половецкую; ты лелѣялѣ
 еси на себѣ Святослави насады⁴⁰⁵ до плѣку⁴⁰⁶ Кобыкова: |

³⁹⁵) К; П плачеть. ³⁹⁶) Дуб., Тіх. та ин.; П К къ. ³⁹⁷) Вс. Мілл., Потеб.; П К ар-
 кучи. ³⁹⁸) П; К вѣтре. ³⁹⁹) К гне; П Господине. ⁴⁰⁰) П К не трудною. ⁴⁰¹) К; П бяшетъ.
⁴⁰²) Полев., Дуб. та ин.; П К горѣ. ⁴⁰³) П К аркучи. ⁴⁰⁴) П; К дне пресловутицю.
⁴⁰⁵) Грамм., Потеб.; П К носады. ⁴⁰⁶) П; К полку.

вѣзлелѣи гнѣ мою ладѣ къ
 мнѣ. а бы не слала к' немѣ
 слѣ на море рано. Ярославна
 рано плачетъ в' Пу-
 тивлѣ на забралѣ а р'кзун.
 Свѣлоѣ и тресвѣлоѣ слѣнце.
 всѣ тепло и красно еси.
 чемѣ гнѣ прострѣ горячуюю
 свою лучю на ладѣ вои. в'
 полѣ безводнѣ жаждѣю имѣ.
 лучи съпражѣ. туюю имѣ
 тули затче.

арк. 17.

Присну море полунощи.
 идутъ сморци мѣглами.
 Игоревн князю Къ путь ка-
 жѣ и землѣ Половецкой на
 землю Рускую к' отню златѣ
 столу. Погасоша вечерѣ за-

възлелѣи, Господине, мою ладу къ мнѣ, а быхѣ не слала ⁴⁰⁷
 къ нему слезѣ на море ⁴⁰⁸ рано“. Ярославна рано ⁴⁰⁹ плачетъ ⁴¹⁰
 вѣ ⁴¹¹ Путивлѣ на забралѣ а ркучи ⁴¹²: „Свѣтлое и тресвѣтлое
 слѣнце ⁴¹³! всѣмѣ ⁴¹⁴ тепло и красно еси. Чему, господине ⁴¹⁵,
 прострѣ горячуюю свою лучю на ладѣ вои, вѣ полѣ безводнѣ
 жаждею имѣ лучи съпражѣ, туюю имѣ тули затче?“

**XIX Втеча
 Игорева.**

Присну море полунощи; идутъ ⁴¹⁶ сморци мѣглами: Игоревн
 князю Богѣ путь кажетѣ изѣ земли Половецкой на землю
 Рускую къ отню злату столу. Погасоша вечерѣ за-

⁴⁰⁷) П К неслала. ⁴⁰⁸) П; К морѣ. ⁴⁰⁹) П; К на морѣ. ⁴¹⁰) К; П плачетъ. ⁴¹¹) Г р а м м.,
 Д у б. та ин.; П К къ. ⁴¹²) П К аркучи. ⁴¹³) П; К Солнце. ⁴¹⁴) П; К всемѣ. ⁴¹⁵) П; К гнѣ.
⁴¹⁶) К; П идутъ.

арк. 17 зв.

ри. Игорь спить. Игорь
 б' дить. Игорь мыслію полѧ
 мѣрнть. ѿ великого Дону
 до мѧлого Дѡца. Комонь в'
 полуночи Овлуръ свинъ за
 рѣкою. велить князю разѣ-
 мѣти. князю Игорю не бы.
 Клину. стѣкну зѣла. въшѣ-
 мѣ травѧ. вежи ся Половец'-
 кинъ подвигоша. А Игорь князь
 поскочѣ. горностаѣ к' трѡ-
 стію. и бѣлымъ гоголемъ на во-
 ду. въврѣже ся на брѣзъ ко-
 монь. и скочи с' него бусымъ
 вѣлкомъ. и потече к' лугу
 Дѡца. и полетѣ соколѡ по
 мѣглами ибнѣла гуси и ле-
 бедн. зѧвтроку и ѡбѣду и |

ри⁴¹⁷. Игорь спить⁴¹⁸. Игорь бдитъ⁴¹⁹. Игорь мыслію поля мѣ-
 рить⁴²⁰ отъ великого⁴²¹ Дону до малого⁴²² Донца. Комонь въ
 полуночи Овлуръ свисну за рѣкою; велить князю разумѣти:
 князю Игорю не быти⁴²³. Кликну; стукну земля, въшумѣ трава,
 вежи ся Половецкїи подвигоша⁴²⁴. А Игорь князь поскочи⁴²⁵
 горностаемъ⁴²⁶ къ тростію и бѣлымъ гоголемъ на воду; въврѣже
 ся⁴²⁷ на брѣзъ⁴²⁸ комонь, и скочи съ него бусымъ⁴²⁹ вѣлкомъ⁴³⁰,
 и потече къ лугу Донца, и полетѣ соколѡмъ подѣ мѣглами⁴³¹,
 избивая гуси и лебеди завтроку, и обѣду, и |

⁴¹⁷) Потѣб.; П К зари. ⁴¹⁸) К; П спить. ⁴¹⁹) К; П бдитъ. ⁴²⁰) К; П мѣрнть. ⁴²¹) К; П
 великаго. ⁴²²) П К малаго. ⁴²³) Д у б.; П К бытъ. ⁴²⁴) Потѣб.; П К подвизашася. ⁴²⁵) П;
 К по скачи. ⁴²⁶) К; П горнастаемъ. ⁴²⁷) В с. Міл л., Потѣб.; П въврѣжеса, К въвержеса.
⁴²⁸) П; К борзъ. ⁴²⁹) В с. Міл л., Корш.; П босымъ, К босымъ (?). ⁴³⁰) П; К волкомъ.
⁴³¹) П; К мглами.

оужниѣ. Коли Игорь соко-
ло полетѣ. тога Влуръ влъ-
комъ потече. трясѣ собою стѣ-
дѣнзю росѣ. претръгоста
бо своѣ бръзѣ комонѣ.
Донецъ рече. княже Игорю. не
мало ти величїа. а Кончакъ
нелюбіа. а Руской земли ве-
селїа. Игорь рече. Ѡ Дону не-
мало ти величїа. лелѣвшу
кнѣза на влѣна. ставшз ѣмѣ
зелѣнз травѣ на свои срѣ-
рени брѣзѣ. одѣвашу ѣго
теплыми мѣглами по стѣ-
нїю зелѣнз дрѣвѣ. стрѣжа-
ше ѣ гоголѣ на водѣ*. урѣ-
надьми на струѣ. уацми
на вѣтрѣ. Не тако. рече рѣка |

арк. 18.

ужинѣ. Коли Игорь соколом⁴³² полетѣ, тогда Влурѣ влъкомѣ⁴³³
потече, трюся собою студеную росу: претръгоста бо своя
бръзая⁴³⁴ комонѣ. Донецъ⁴³⁵ рече: „княже Игорю, не мало ти
величїа а Кончаку нелюбіа, а Руской земли веселїа“. Игорь
рече: „О Донче, не мало ти величїа, лелѣвшу князя на
влѣнахъ⁴³⁶, ставшз ему зелѣну⁴³⁷ траву на свои⁴³⁸ сребренныхъ
брѣзѣхъ, одѣвашу его теплыми мѣглами⁴³⁹ подѣ сѣнїю зе-
ену древу: стрѣжаше его⁴⁴⁰ гоголемѣ на водѣ, *⁴⁴¹ чрънядьми
на струяхъ, чайцами на вѣтрѣхъ⁴⁴² *⁴⁴¹. Не тако ли, рече, рѣка |

⁴³²) П соколомѣ, К сокол(ом?). ⁴³³) П; К волкомѣ. ⁴³⁴) П; К борзая. ⁴³⁵) К; П Донецѣ.
⁴³⁶) П; К волнахъ. ⁴³⁷) П; К зелену. ⁴³⁸) К свои, П своихъ. ⁴³⁹) П; К мглами. ⁴⁴⁰) Т і х.,
Вс. Мілл., Козловск. та ин.; П К е. ⁴⁴¹) ** Потерб., Корш; П К „чайцами на
струяхъ, чрънядьми на...“ ⁴⁴²) К; П ветрѣхъ.

арк. 18 зв.

Стоуна. хздѣ стрѣю имѣа.
 пожръши увжн рзун. ѿ стрѣ-
 гы прострѣ на кустѣ. оуно-
 шѣ кнѣзю Ростиславѣ зѣво-
 рн Днѣпрѣ. Темнѣ березѣ
 плауѣса мати Ростисла-
 ла. по оуноши кнѣш Ростис-
 лавѣ. Оуныша цвѣты жало-
 бою. ѿ древо с' тугою к'
 зѣлн прѣклоннао.

А не сорокы вѣтроскотѣ-
 ша. на слѣдѣ Игоревѣ ѣз-
 дить Гза с' Коуакомъ. Тогда
 врани не граахуть. галици
 помлъкоша. сорокы не тре-
 скотѣша. по лозію ползѣша
 токо. дятлове текто путь
 к' рѣцѣ кажуть. соловѣи ве-

Стугна, худую струю имѣя, пожръши чужи ручьи и стругы
 простре⁴⁴³ на кусту, уношу князю Ростиславу затвори Днѣпръ?
 Темнѣ березѣ плачется мати Ростиславля⁴⁴⁴ по уноши князи
 Ростиславѣ: „Уныша цвѣты жалобою и древо с тугою⁴⁴⁵
 къ земли прѣклонилося“⁴⁴⁶.

XX. Гонитва. „А не сорокы вѣтроскотѣша⁴⁴⁷: на слѣду Игоревѣ ѣздить⁴⁴⁸
 Гза⁴⁴⁹ съ Кончакомъ. Тогда врани не граахуть, галици
 помлъкоша⁴⁵⁰, сорокы не троскотѣша, по лозію⁴⁵¹ ползѣша⁴⁵²
 только⁴⁵³; дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажуть⁴⁵⁴, соловѣи ве-

⁴⁴³) В с. Мілл., Козл.; П К ростре. ⁴⁴⁴) К; П Ростиславля. ⁴⁴⁵) П К стугою. ⁴⁴⁶) Грам.,
 Тіх. та ин; П прѣклонило, К преклонило. ⁴⁴⁷) Тіх., В с. Мілл. та ин; П К втро-
 скотѣша. ⁴⁴⁸) К; П ѣздить. ⁴⁴⁹) Потерб., Огон.; П К Гзакъ. ⁴⁵⁰) П; К помолкоша. ⁴⁵¹) К;
 П лозію. ⁴⁵²) К; П ползѣша. ⁴⁵³) П; К толко. ⁴⁵⁴) К; П кажуть.

сѣлымн пѣмн свѣ повѣдаю. арк. 19.
 Млѣвнтъ Г'зѣ къ Коуѣковн.
 ѿже сокоу къ гнѣззѣ летн.
 соколнѣа рострѣлаевѣ сво-
 ннн зладуѣннн стрѣламн.
 Рѣ Коуакъ къ Г'зѣ. ѿже со-
 коу къ гнѣззѣ летнѣ. ѿ къ
 сокоца ѡпѣтаевѣ красною
 дѣвцею. Н рѣ Г'зѣ къ Коуѣ-
 ковн. ѿще его ѡпѣтаевѣ кра-
 ною дѣвцею. нн нама боудѣ
 сокоца. нн нама крауны дѣвце
 то понз наю п'тнцн бнтн
 в' полѣ Половец'коу.

Рѣ Боанъ н Ходына Стѣ-
 слава пѣтвор'ца староу кре-
 мени Ярославля. Олгова ко-
 ганя хотн. тако тн головы |

сельными пѣснями⁴⁵⁵ свѣтъ повѣдаютъ. Млѣвнтъ⁴⁵⁶ Гза къ⁴⁵⁷
 Кончакови: „аже соколъ къ гнѣзду летитъ⁴⁵⁸, соколича рострѣ-
 ляевѣ своими значеными стрѣлами.⁴⁵⁹“ Рече⁴⁶⁰ Кончакъ къ⁴⁶¹
 Гзѣ: „аже соколъ къ гнѣзду летитъ⁴⁶², а вѣ соколца опутаевѣ
 красною дивницею⁴⁶³“. И рече⁴⁶⁴ Гза къ⁴⁶⁵ Кончакови: „аще
 его опутаевѣ красною дѣвницею, ни нама будетъ сокольца, ни
 нама красны дѣвце, то почнутъ наю⁴⁶⁶ птицы бити вѣ полѣ
 Половецкомъ“.

XXI. Пово- „Рекъ Боянъ и Ходына⁴⁶⁷, Святъслава пѣснотворца⁴⁶⁸ ста-
рѣт Игорѣв ѣ рога⁴⁶⁹ времени Ярославля: „Олгова коганя хоти! Тяжко ти
слава кня- зям. головы |

⁴⁵⁵) К; П пѣсьми. ⁴⁵⁶) П млѣвнтъ, К молвнтъ. ⁴⁵⁷) Потеб.; П К Гзакъ. ⁴⁵⁸) К летн; П ле-
 титъ. ⁴⁵⁹) П; К стрелами. ⁴⁶⁰) Тих. рѣ; П Рече, К Речь. ⁴⁶¹) П К ко. ⁴⁶²) К; П летитъ.
⁴⁶³) П; К дѣвницею. ⁴⁶⁴) П; К рекъ. ⁴⁶⁵) Потеб.; П К Гзакъ. ⁴⁶⁶) П; К на ю. ⁴⁶⁷) Забел-
 лн; П К иходы на. ⁴⁶⁸) К; П пѣтворца. ⁴⁶⁹) П К старого.

арк. 19 зв.

крѡмѣ плечю. зло ти тѣлу
 крѡмѣ головы. Роуко́ зѣлѣ
 бѣ Нгора. Слнце свѣти са
 на небѣ. Нгорь кнѣзь в' Роу-
 кой зѣлѣ. Дѣци пою на Ду-
 нан. выюса гóлоси урѣ мо-
 ре до Кіева. Нгорь ѣдетъ по
 Борнучевъ къ свѣтъ Бѣн Пиро-
 гоше. Страны ради гради
 весели. Пѣше пѣ старымъ
 кнѣземъ. а потѡ молодымъ пѣ-
 ти. слава Нгорю Стѣславѣ
 боу тѣрѣ Всеволодѣ. Влади-
 мерѣ Нгоревѣ. зѣрави кнѣзи
 и дружина побарѣа за хрт-
 яны на поганыхъ плѣки. кнѣ
 слава а дружинѣ.

Аминь.

кромѣ плечю, зло ти тѣлу кромѣ головы“ Руской земли безъ
 Игоря. Солнце свѣтитя на небесѣ⁴⁷⁰, Игорь князь въ Руской
 земли. Дѣвици поютъ на Дунаи, выются голося чресъ⁴⁷¹ море
 до Кіева. Игорь ѣдетъ по Боричеву къ свѣтѣй Богородици
 Пирогошей. Страны ради, гради весели. Пѣвши пѣснь старымъ
 княземъ⁴⁷² а потѡмъ молодымъ⁴⁷³ пѣти слава: Игорю Святъсла-
 вичю⁴⁷⁴, буй туру Всеволоду⁴⁷⁵, Владимиру⁴⁷⁶ Игоревичю⁴⁷⁷.
 Здрави князи и дружина, побарая за христьяны⁴⁷⁸ на поганыхъ
 плѣки⁴⁷⁹! Княземъ слава а дружинѣ. Аминь.

⁴⁷⁰) П; К небесе. ⁴⁷¹) К; П чрезъ. ⁴⁷²) К; П Княземъ. ⁴⁷³) К молоды(м?); П молодымъ.
⁴⁷⁴) П Святъславлича, К Святъславличъ; Т і х. Святъславлѣ. ⁴⁷⁵) Г р а м м. та ин.; П Все-
 володѣ, К Всеволоде. ⁴⁷⁶) П К Владимиру. ⁴⁷⁷) П о т е б.; П Игоревичу, К Игоревичъ;
 Т і х. Игоревѣ. ⁴⁷⁸) П; К христьяны. ⁴⁷⁹) П; К полки.

КОМЕНТАР.

І. Заспів.

Не лѣпо ли ны бяшетъ, братіе... замышленію Бояню].
Ганка 1821 р.: „не лѣпо бы бяшетъ“... Грамм.—бѣше.

не лѣпо ли: тут „лѣпо“ визначае не „красиво“, а пристойно, справедливо: „нѣ лѣпо естъ паче оному хвалу и поклонѣ и чѣсть отъ цѣсарѣ же и князь и воеводѣ“ Срезн. Сборн. Супр. р. с. 234; „Лѣпо с разумомъ и по разсмотрѣнію всѣхъ творити“, Слово Іо. Злат. рукопис Р. П. Б. Ф. I, 915, арк. 435 зв.; „лѣпо ли естъ женѣ открьвеною главою молитися богови“, Христ. Ап. I Кор., II, 13, с. 152; „лѣпо естъ требу положить Агамемънену Артемиди богыни“, О Трое, Іо. Екс. с. 181; „уже лѣпо естъ пакы не дати ему глаголати“, Амарт. 338; „лѣпо естъ города поставляти царемъ“ Флав., I, Арх. Ин. Д. арк. 357^b; „лѣпо при брани убіену быти от ратныхъ рукъ“ там-таки III, р. Волок. № 651, арк. 88 зв.; „лѣпо ны на славу варити помощьники“ там-таки, арк. 95 зв.; „лѣпо ны естъ правду дѣюще милости божія просити“ „Сл. о правде и неправде“, Измар. Тр. Серг. Л., № 202, арк. 228; „лѣпо бо бѣше намъ отъ трудовъ своихъ крѣмити убогыя“... Θεодос. Печ., Пам. уч. лит. I, с. 35; „лѣпо ны было намъ, братья, възряче на божию помочь и на молитву святоѣ Богородици, поискати отецъ своихъ и дѣдъ пути и своей чести“... Іп. літ. 1170 р., ст. 538; „а лѣпо вы бы потрудитися“, там-таки 1189 р., ст. 663; той самый зворот — з запереченням (= *ὄντε δίκαιον*): „нелѣпо естъ намъ оставльше слово божие служити трѣпезамъ“ Христ. Ап., Дѣян. 6, 2, с. 13 (доп. за р. Гильф.); „не лѣпо ми естъ презрити тщания ихъ“ Флав., Барс. I, 260; „не лѣпо бо ему переяти от такового отца владычество без боязни“, Флав. I, Волок. 651, арк. 4; „нелѣпо естъ, да иже быша взяли нищии“ Жит. Іо. Милост., Барс., III, 449; „нелѣпо бо естъ намъ подобитися въ пустыни бывшиимъ рѣпѣтникомъ“ (= *ὁ ἄρ' ἠρέπει*); „не лѣпо естъ проскумисати въ горахъ ни въ клѣтехъ...“ укр. Сборн. Петруш. № 138, п. XVI в. арк. 166; „не лѣпо ти естъ патрикиевѣ санѣ“, Амарт. 513; „не лѣпо же мнѣ паче, аще и бых могль от нихъ убѣжати“ Олександрія I ред.; „да не лѣпо намъ естъ... удержати себе“, Θεодос. Печ. Пам. уч. лит. I, 35; „нѣсть лѣпо намъ, братіе, таити чудесъ божию“ Жит. Θεодос., с. 32. Той самый зачин — у пізній традиції: „Лѣпо же убо не преити молчаніемъ, но должно естъ воспомянути въмалѣ нѣчто о боговѣнчанномъ царѣ и самодержцѣ, о великомъ князѣ Владимере Всеволодичи Манамасѣ“ Степ. кн., П. С. Р. Л. XXI, 1-а пол.

1908 р. с. 184. — До цього „зачину“ Слова — давненько зазначено паралелю в Кирила Турівського: „яко же историци и вѣтїа, рекше лѣтописци и пѣснотворци, приклоняють своа слухы въ бывшая между царей рати и ополченїа, да украсяють словеса слышащя и възвеличатъ крѣпко (храбровавшая и) мужествовавшая по своемъ цари, и не давшихъ в брани плещи врагомъ, и тѣхъ славяще похвалами вѣнчають; коими паче намъ лѣпо есть и хвалу къ хвалѣ приложити и храбрымъ и великимъ воеводамъ Божиимъ“... Сл. на соб. свв. отецъ. Пам. уч. лит. I, с. 167.

братіе] „братия“ — звичайно по дав.-р. пам. Срезн. I, 169. Звертання в дав.-р. письменстві звичайне. „Драгая братия“ трапляється в беседах на Ев. Григорія Двоєслова, папи Римського: сл. 4-е „Братия драгая, егда вѣдомо есть всѣмъ..“; сл. 5-е — „Слышите, братия драгая...“; сл. 38-е — „Се, братие драгая, растоить и раздѣляется между богатствомъ плотнымъ и духовнымъ...“; сл. 39-е — „Аще поразумѣемъ, братия драгая, како и коль велика суть яже намъ обѣщана на небесихъ...“; сл. 42-е — „Въ книзехъ святыхъ словесъ, братия драгая, хранима есть истина“... і ин.; рук. Увар. № 197 (509), Леонид, I, сс. 145 й дд.; ще приклади: „...Тѣмъ же, братіе, кая польза есть чьловіку...“, „Тому убо, братия, порвнуимъ...“ Климент еп. Слов., Унд.-Лавр., с. 8, 9. В сл. на цвітний тиждень „Днесъ съзываетъ ны, братие, свѣтозарный Павль апостоль...“, Стоянович, Нов. сл. Клим. Слов., с. 28; „Послушайте, братья возлюбленная и сынове, да скажемъ въ славу и честь...“ с. 49; пор. далі стор. 110, 116, 130. Те саме звертання в Задонщині: „Братия, хощу повесть начати“, Рум. сб. 1689 р., № 378. В нар. пісенній традиції: „Какъ у насъ, братцы, было на тихомъ Дону | Нездорово, братцы, учинилося“, Кир. I, 90.

старыми словесы] — тоб-то по-давньому, старосвітським робом (пор. далі — згадку про Бояна та його маніру). Тіх. порівнює цей вислів до билинного: „И то де Добрынюшкѣ не сказочка | Теперь старины его началъ пойдетъ“, Рыбн., III, 69; Огон. зіставляє з висловом „ст. сл.“ вираз у Пісні про Нібел. „alte maere“: „Uns ist in alten maeren wonders vil geseit“, I, 1. Епічне — для „сказителя“ завсіди „старое“, отож варте як-найбільшого шанування.

трудныхъ повѣстій] „трудъ“, „труднь“ в дав.-р. мові визначають багато тямок. „Трудъ“ = праця, пильнування, клопіт, невпокій, хвороба, біль, страждання, скорбота, лихо (пор. „приложи Господь трудъ на трудъ мой“ (= ... κόπον ἐπὶ κόπον μου, Єрем. XLV, 3), звідки „трудный“ ἔγκωπος (Іс. XL, 23, Евс.) = сумний, вартий жалю, плачу. Але „трудъ“ — визначало й „подвигъ“, прим., „Вѣнецъ труда“ = τῶν ἀγώνων жит. Агафії, Мин.-Ч. лют.: „Нъ толико ихъ чюждятся, елико ихъ трудъ вѣдятъ“ (= ἀγῶνας γυμνάζουσιν) Григ. Наз. XI в.; „Слава ти, щедрый живодавце, яко сподобилъ мя труда святыхъ ти мученикъ“, Сказ. о Бор. и Гл. XI в. й ин. (Срезн. III, 1008—9). Звідси — „трудная повѣсть“ — повідання про подвиги.

повѣсть] — теж мало в дав.-р. мові скількись значіннів: звістка, повідомлення, напутіння, повчання, опис, розмова, ба найчастіш — оповідання, розповідь: „се повѣсти времяныхъ лѣтъ“ Лавр. л.; „Исполнь бо есть дива и сладости повѣсть си“ Печ. Патер.; „О благодати и истинѣ... повѣсть си есть“. Сл. Илар., див. Срезн. II, 1008—9. Симон... „заповѣдаше да никто же съ други своими повѣсти не дѣет“ Флав. 5 кн., Волок. № 651, 182 зв.; „Сице же бысть повѣсть о князе велицем, о Александре Ярославиче...“ Серебрянск., с. 121. „Выже внимайте себѣ разумно слаткія повести сія“ (писано після перемоги над татарами). Ист. Каз. ц., ст. 2.

о пълку] звичайно значить „плькъ“ = військо, загін, вояцтво, потуга; бій — рідше; тут значить або „вояцтво“ (прикладів дуже багато в Срезн. II), або „бій“, „війна“, пор. в Олександрії I ред. „отца бо Николина убилъ бяше Филиппъ на пльку“, с. 22; „убиенъ есть на пльку Александръ“, с. 29; „убиенъ ли есть кто от васъ на пльку“, с. 47.

Игорь Святославичъ] — кн. Новгорода Сіверського, нар. 1151 р., хресне ймення Георгій (Ип. ст. 492), — син Святослава II-го, онук Олегів „Гориславичів“, „сѣде в Новѣгородѣ Сѣвѣрьскѣмъ“ 1179 Ип. ст. 613; р. 1183 з братом, сином і небожем звоював Половців: „Того же лѣта слышавъ Игорь Святославичъ, оже шель Святославъ на Половцѣ, призва к собѣ брата своего Всеволода и сыновця Святослава и сына своего Володимѣра; молвяшеть бо ко брати и ко всѣй дружинѣ: „Половци оборотилися противу Рускимъ княземъ, и мы без них кушаимся на вежах ихъ ударити“. Да яко бысть за Мѣрломъ, и срѣтесе с Половци, поѣхаль бо бяше Обовлы Костуковичъ в четырьхъ стѣхъ воевать к Руси, и ту абѣ пустиша к ним кони. Половци же побѣгоша Божимъ повелѣньемъ и Русь погнаша ѣ, и ту побѣдиша ѣ и возвратишася во свояси“, Ип., ст. 633. Подія р. 1183 свідчить, що в 1185 р. — Ігор з тими самими близькими до нього молодими князями уже вдруге на власну руч, незалежно від в. кн. Святослава, переможця над Половцями, виправивсь був у похід, на цей раз нещасливий. Пом. Ігор — в 1202 р., князюючи в Чернігові, Лавр. с. 396.

Начяти же ся той пѣсни по былинамъ сего времени] „по былинамъ“ = так, як справді дія діялася, а не як понавигадував був Боян, без казкового, фантастичного елемента, або, — каже Пот. 8: — тут „противуполагаются понятия однородные: форма прозаическая поэтической“. Так, треба думати, розумів і авт. Задонщини: „Начаша ти повѣдати по дѣломъ и по былинамъ“. Срезн. I, 203.

а не по замышленію бояню] Про Бояна — I-е вид.: „такъ назывался славнѣйшій въ древности стихотворецъ Русской, которой служилъ образцемъ для бывшихъ послѣ него писателей. Изъ нѣкоторыхъ въ примѣрѣ здѣсь приведенныхъ словъ его явствуетъ, что Боянъ воспѣвалъ всегда важныя произшествія и изъяснялъ мысли свои возвышенно. Когда и при которомъ Государѣ гремѣла лира его, ни по чему узнать не лзя; ибо не осталось намъ никакого отрывка, прежде великаго князя

Владими́ра Святослави́ча писаннаго“... с. 2. Отож — 1-ші видавці обмежуються на даних самого „Слова“. Пл. Бекетов у своїм „Пантеоні“ вмістив був портрета Боянового, в дусі поч. ХІХ в. Про Б. в літературі про „Сл.“ — низка думок: 1) Б. — взагалі співакове назвище (од. „баять“), так уважали М. Полевой, Ор. Міллер; може бути — так звали співака, що близький був до традицій народньої пісні (Лавровський). — 2) Вельтман з Бояна зробив „бо Яна“, ототожнивши цього з старцем Яном, сином Вишатиним, що подостатком дав був матеріялу складачеві Пов. врем. лет.; про те-ж і деякі інші коментатори. — 3) Боян — стародавній поет = Гомер (кн. В'яземський). — 4) Боян — князь болгарський Боян Володимирович, помер р. 931 (за Венеліном, Крит. иссл. об истор. болг. 1849 р. с. 263—5); давніш мітр. Євгеній згадував за Аварського кн. Б. (у Стриттера, ч. I, 45, 47; Евгений, Сын От. 1821 р. ч. 70, 172—175). Думку Венеліна, покликуючись на свід. Ліутпрандове („qui“ — тоб-то Симеон, † р. 927 — „duos filios habuit, unum nomine Baianum, alterum, qui nunc usque superest potenterque Bulgariis principatur, nomine Petrum. Baianus autem adeo fertur magicam didicisse ut ex homine subito fieri lupum et quamcumque aliam cerneret feram“) — обстоював В. Міллер (Взгляд, 130 і дд.) тільки не цілком: Б. „Слова“ — болгарин і потрапив в „Сл.“ з болгарського джерела. (Завважмо, що Боян кн. болгарський, „усеченный за Христа, около 830 г.“ (Мосхоп. 28 листопада) канонізований, пам'ять його православна церква шанує 28 березня. Сергий, Правосл. месяцесл. Востока, I вид. II, с. 79). Нижче — „в болгарском народе слава Б., как вешего чародея и оборотня, была широко распространена, и ничего о Б. неизвестно нам от древней Руси“ (с. 133). Проти цього заперечували: Ор. Міллер (Ж. М. Н. Пр. 1877, вер.) і Барсов; знов-же Веселовський та Потебня не визнали міркувань Міллерових за історично правильні, до того Пот. дав етимологію слова „Боян“, порівнявши його до „Стоянь, Ждань“, то-що, а це цілком можливо й на руському ґрунті; у згоді з ним — одкидаємо здогад, начеб-то в цьому імені слід убачати іменник рядовий од „баяти“, й вертаємось до поясніння перших видавців. — 5) Бусл. і Барс. висунули цінні хронологічні дані, що визначають коло пісень Боянових. З них можемо почасти судити й про те, коли жив та творив цей співак: як каже автор „Сл.“, Боян оспівував „старога Ярослава“ († 1054), брата його Мстислава († 1036 р.), що зарізав Редедю (1022 р.), „краснаго Романа“ († 1079); Боянові належить приспів про Всеслава (1101), він зветься піснотворцем давнього часу Ярослава й Олега († 1115 р.), згадано в „Сл.“ і за в. кн. Святослава († 1079 р.). Отже, діяльність Б. одбувалася десь у другій половині ХІ в. й поч. ХІІ-го. Про характер піснотворчости Б. див. Буслаєв, Очерки, I, 391; нехай в „Сл.“ ми маємо і вільні цитати з пісень Боянових, все-ж ми можемо уявити собі цю історичну особу тільки в звязку з Руссю, а не з далекою Болгарією.

з а м ы ш л е н и е] — вигад, винахід, пор. Амарт. ХІІІ — ХІV в.: „послѣди же замышлениемъ воеводскимъ разори“, I, с. 522.

вѣщій] — мудрий, тут — надхненний; покликуються на значіння „чарівницький“, „чарівник“, пор. „Прозваша Ольга вѣщимъ, бяху бо людие погани и невѣголосо“ Ип., ст. 23, або: „псковичи сожгоша 12 жонке вѣщихъ“, 1411 р. Пск. 2-ий і т. п., але разом із Пот. гадаємо, що й тут, і нижче навряд чи можна говорити про Бояна, як про чаклуна, чарівника.

растѣкашеться мысію по древу] Яковл. 31: „растѣкашеться мыслію [славіемъ] по древу“; Корш: „рысію“ або „бѣлою“. Приймаємо поправку Карелкіна, що її засвоїли Гербель, Ор. Мілл., Вс. Мілл., Барс.; її підказав М. Полевой, що гадав, чи не птаха або звірятко мається тут на оці (Моск. Тел. 1833 р., ч. 5, с. 438, прим.); справді, „мышь“ (фонет. відп. „мышь“, за псков. вимовою) визначало також і „векша“, векша-летяга (Опоч. п. Псков. губ.); окрім того — у білорусів (Шейн, Б. п. 1873 р., с. 452): у пісні з Суразьк. п. читаємо: „Як уси мои дзевярья | со охвотушки идуць, | по звярусидки нясуць: | Хто лисицу, хто бобрицу, | хто заинку трасуна, | а нялюбы муж идзець, | у зубах мысинку нясець. | Ен нясець и трасець, | У зубах мысинка пищиць“. Українське „мися“ — мишеня (лемків. вим.). Порів. з Грінченка, *s. v.* За Барс. — у Мус.-Пушк. рук. було гаплографічне написання зм. „мысл мыслію“, що було в оригіналі, але це зайве, адже й без цього трьохчленове порівняння цілком правильне. Огон. виправляє: „мыслию (славію или славиемъ) по древу“ (с. 29), але-ж і це непотрібне. Аналогічний вираз знаходимо у Данила Заточн. „ползая мыслию, яко змия по камению“, сп. Унд. Шляпк., с. 52. Схему „растекания“ аналогічно спостережувано в заспіві биліни про Солов'я Будимировича (Кирша, с. 1): „Высота ли высота поднебесная, | глубота-глубота акиянъ море, | широко раздолье по всей земли, | глубоки омоты днепровския...“, або в Кирила Тур. „Неизмѣрна небесная высота, ни испытана преисподняя глубина, ниже свѣдомо Божия смотраения таинство“... (Сл. о расслабл. Рук. гр. Увар. II, в, I, 1858 р., с. 36). Трьохчленовість — з іншим змістом бачимо і в бил. про Вольгу: „Стал Вольга растеть-матереть, | Похотелося Вольге много мудрости: | Щукой-рыбою ходитъ ему въ глубокихъ моряхъ, | Птицей соколомъ летать подъ оболока, | Серымъ волкомъ рыскають во чистыхъ поляхъ“, Рыбн. I, 17.

сѣрымъ вѣлкомъ] Стала формула: сѣрые волци — у Зад. вид. Сімоні 26, 31 та инш., у Кирші 19, III, Григ., I, 349, 374 та инш., III, 20, 87 та инш., Марков, 256, 258 та инш., Шейн. Вел. № 621; в українських піснях — сірії вовки — Ант.-Драг. II, 19; Чуб. I, 411, III, 192 — „перебіг йому доріженьку сірий вовк“; у білорусів — серый, шерый воук, Шейн Б. п. 469, 591, Шейн, Мат. I, 2, 57, 424 та инш., I, 1, 34 та инш.

шизымъ орломъ] з орла — символ швидкого льоту і в христ. літературі: „четвертое животное сказаетъ орле высокое летание“ Апок. XII—XIII в., арк. 32; „и дано бысть женѣ обѣ криле орла великаго, да паритъ въ пустыню, въ мѣсто свое“, арк. 57; у перекл. Толков. прор. „аще възнесешися яко и орль и створиши си гнѣздо срѣдѣ звѣздъ,

и оттуду съврѣгу тя, глаголетъ господь“, Авдия 1, 4, (Туницкий, с. 66) і Осія IX, 11: „Ефремъ акы птица залетѣ“... (с. 21). Порівняння з орлом у Климента еп. Словенського: у сл. *на неділю—„не понавлятися по вся дни чистотѣ, яко орль и горѣ възлѣтати умѣмъ“, Унд.-Лавр., с. 14; „Лазорь — небопарный орль“ у сл. на воскр. Лазаря, с. 22; „радуйся, небопарный орле“ — у похв. прор. Захарії, с. 30; нарешті в похв. первоучителєві словенському Кирилові Філософові: „прѣлѣтая яко орль на вся страны от востока до запад, от сѣвера и до юга“... с. 35. В „Слове о житїи“ про Макарія Римського: „бѣ бо унѣ тѣлом а умом старѣ и высокѣ мыслью, лѣтаи мыслью под небесемъ, яко орель“, Сборн. Рум. Муз. № 358, арк. 304: Сухомлинов, Исслед. 1908 р., с. 468; в повч. Кирила Філософа (XVI в.): „полѣтай мыслию своею, акы орель по воздуху“, с. 467; пор. „они страны прѣлѣтая яко и орель“, служба Кост. Філосо., Срезн. Свед. и зам. XXVIII, с. 78; у пізнішій традиції — у Ів. Грозного: „дана... божественнымъ слугамъ божия слова всю вселенную, яко же орель летаніемъ обтекши даже искра благочестія доиде и до Россійскаго царствія“, 1-е посл. Курбському, Р. Ист. Библ. XXXI, I, 1914 р., с. 10. „Младѣ сизой орель“ — Кирша, с. 157 і див. у нов. піснях. У голосін:.... „Нелетит ли лада милая, | Перелетной вольной пташечкой, | Иль сизым орлом в поднебесьи“, Шейн, Вел. № 2536. Епітет „сизый“ не трапляється в пам'ятках д.-руського письменства. У записах пісень: Кирша—перены оне (стрелы) перьяцам сиза орла 10, младѣ сизой орель 157, 158; Григ. сизой орел III, 87; Марков 159, 291; Міллер, Ист. песни 462, 464, 531 та инш. Шейн, Вел. №№ 985, 1172, 1184 та сила инш.; в українськ. пісні—сизі орли Ант.-Драг. I, 88, 119; Чуб. V, 174; в білор. пісні—Шейн. Б. п. 393; Шейн, Мат. I, 1, 174, 194; I, 2, 50, 405 та инш.

помняшеть бо, рече, пѣрвыхъ временъ усобицѣ] Дуб.— „помняшеться“. Пот. уважав „помняшеть — усобицѣ“ за зайві. Дуб., Огоң., та деякі інші заховують читання *К.* сп. „рѣчь“, Петруш. „речью“; але Бусл., Тіх., Пот., Корш, Шамб. — виправляють „рече“, на це й ми пристаємо, бо слово це звичайно писано під титлом, тож можливо, що розкрито його не до ладу; *ѣ* в *К.* сп. може, повстало під пером переписувача к. XVIII в. Що треба читати й розуміти „рече“, в тому переконують парал. місця, які наводить Пот.: „едва силою к вечеру, рече, одолѣ Ярослав“ (—„як каже“), Мол. Дан. Заточн. сп. Унд. та инш.

усобицѣ] виправки Тіх. „усобицы“ та Пот. „усобици“ — зайві й граматично безпідставні: „усобицѣ“ — правильна форма зн. відм. мн. і для д.-р. мови і для пізнішого переписувача, що чергував *и* та *ѣ*. Що воно визначає, про те див. нижче.

пѣрвыхъ = колишніх, стародавніх, пор. „не поминайте пѣрвыхъ и ветхыхъ непомышляйте“, Ис. 43, 18; „присла Романъ и Костянтинъ и Стефанъ слы к Игореви построити мира первого“, Пов. вр. л. 6453 р.; „в то же лѣто Мьстиславъ залежи Новѣгородъ болии пѣрваго“, Новг. 1-ий літ. 6624 та инш. Срезн. II, 1766—7.

тогда пушашеть 10 соколовъ на стадо лебедѣй: которыи дотечаше, та преди пѣснь пояше] Корш: „соколь... котороѣ [кый]. Влад. пушашеть [ся]; Барс.: „которыи дотечаху“ (соколи); пристаемо на читання Вс. Міл., що з ним погоджується Смірн. II, 76 (пор.: рускыи земли), вбачаючи тут р. відм. однини. Виправка В'яз.: „тому преди...“—зайва. Пристаемо на читання Тіх. Змисл: „тоді (бойн) пускав 10 соколів на табун лебідок; до котрої (сокіл-перст) добігав, тая раніше співала пісню“. „Пѣснь“—вперше виправив Грамм., гадаючи, що титла розкрито неправильно, і це підтвердив К. сп. Читання Лонг. 17 „которыи и дотечашеть. А преди пѣснь пояше“ не можна зрозуміти.

Гру порівнюється до полювання: персти (= соколи) наскоком б'ють лебедів (= струни), звідси — десять соколів. Образ лебеди, що її переслідуює сокіл (орел) не чужий і усній традиції: „Ой на морі, на морі синенькім | Там плавала біла лебедонька | Із маленькими лебедятами. | Де ся взяв сизопірий орел, | Став лебедку бити й забивати, | Стала лебедка до його промовляти: | „Ой не бий мене, сизопірий орлоньку, | Скажу тобі всю щирую правдоньку“... — тут сокіл примушує лебідь співати про военні події, — цілковитий паралелізм до „Сл.“, коли пісню не підправлено, Максим. Укр. нар. п. 1834 р. 116. А втім варіант, — Чуб. V, 957 свідчить, що її не підправлено. Тут поетичний заспів про лебідь та орла: „Ой по морю, ой по морю | Та по тихому Дунаю | Та плавала та білая лебедина | З маленькими лебедятами. | Десь узявся орел сизокрилий, | Став лебедку бити-побивати, | Стала лебедка як орлу промовляти“... — і далі оповідає про бій біля міста Батура з козаками. Чуб., V, 957, № 42. Великор. весільна пісня в першій частині порівняння має: „Летал сокол по крутым по горам, | Искал сокол лебединые стада, | Как нашел же сокол лебединые стада, | Всех лебедок разогнал, | Одно только поймал, | За правое крыло, за павлиное перо. | Просилася лебедушка у сокола полетать: | „Пусти, пусти, соколик, | Меня к лебедкам полетать“. — „Тогда, лебедушка, я тебе пушу, | Когда все перушки общиплю“... Шейн, Вел., № 1982, пор. № 2164 та ин.; „Летал сокол по вишенью, | Поймал себе белую лебедушку“, № 2497; ще той самий образ — № 1596. Порівн. з соколом у бил. давно запис.: „Что ясенъ соколь на стада на галечья“ (63), „Потомъ не ясенъ соколь вострепенулся“ (65), Тих. Мил. Был. ст. и нов. зап. Сокол убивает лебедь белую, Сахар. I, III, с. 32 — у хоров. пісні. До хороводної-ж пісні перейшов цей образ у запису Шейна, Р. нар. п. 1867 р. с. 480—1: „Как летал то, летал сокол | С горы на гору летал; | Как искал то, искал сокол | Стадо лебединое; | Как нашел то, нашел сокол | Стадо лебединое. | Ен все стадо разогнал | Одно лебедушку ухватил... | — Взмолилася лебедка | Своему ясну соколу: | Ти пусти, пусти, сокол, | В стадо лебединое. | — Я тогда тебя пушу, | Сизы перышки ощиплю, | Златы крылушки обобью, | Горячую кровь пролью“. У весільній пісні — наречений = сокіл, наречена = лебідь, Жив. Стар. 1911, с. 73 (Перм. губ.). Повторні порівняння: „не ясен сокіл на долині по табуру гуляе, | Не білая лебедь співає: | Пол-

ковник Хвилоненко похожає, | Словами промовляє“, Максим. Укр. н. п. I, 53—54; як забулося за антитезу сокола — лебіді: „по заморьщю бѣлы лебедки клычуть | По-за синему лебедь бѣлешенекъ“. Ж. Ст. 1911 р., с. 73. Лебедь плаче, „кычеть“: „Тут белая лебедушка жалко воскликнула, | Милосердна наша государыня слезно восплакнула“ Кир. 8, с. 278 і Пот. 13. Про спів лебедів — низка поетич. легенд. Тут мовиться не про звичайного лебедя (*Cygnus gibbus s. olor*), а про лебедя кликуна, *Cygnus musicus*, що видає звуки, які нагадують кларнет або тромбон; сумний, що стогне, звук його співу й став за основу і для легенд і для порівнянь, див. Пот. 151—3 з поклик. на Ваєг'а та инш.

пѣснь пояше... славу рокотаху] „пѣти“ у д.-сл. і р. відповідає грец. ᾄδειν, Евсеев, Кн. Исаяи, — ᾠμαίνω, хвалити (там-же), звідкіля й пісня — то ᾄσμα, то ᾠμος, то φαλμδς. В „Сл.“ мовиться не про звичайний спів, а про хвалебний. Про співаків та співи: „и възиде пѣвць и глаголетъ пѣ сию“ Парем. XIII в. Соф. бібл. № 53, арк. 23, або: „тѣгда пѣтъ Моиси и сынове израилеви пѣ сию“, арк. 14. У Амарт.: „Иувел же яви пѣсни и гусли“, I, 32, або: „овже (Иувел) гусльми и пѣми диаволскими козньми замысли“, там-же. Можливо, що тоді існував такий звичай. Окрім того, — авт. XII в. довідувався з того-ж-таки Амарт., що коли імп. Іраклій, перемігши персів, повертався, „людие... поашя цесаря, радующеся, плещуще и славяще“, I, с. 436. В Пов. Флавія: „тѣм же и пѣсни пояхуть ему (Ироду) по Сурьськымъ градомъ“, кн. I, Арх. рук. арк. 354^с; підчас облоги Єрусалима Йосип каже до Йвана: „не срам ти, Іоане, уклонитися от зла. Добрѣ ти образѣ вда собою царь Іудейскѣ Іохонія, иже древле, пришедшемъ нанѣ Вавилоняном волею выступи пред плененіемъ и съ своим родом, да не пожгут ратьнїи дому божїа; тѣм же и до сего дне вси Іудеи вѣспѣвають ему пѣсни священныя и память, текущи вѣ вѣкы вѣину обнавляющїися творити и яко бесмертна. Подобает, Іоане, тебѣ також створити“, т.-же кн. 6, Волок. рук. № 651, арк. 195 зв. Мабуть, щось таке мав на оці літописець, вихваляючи кн. Рюрика Ростиславича з приводу того, що монастирські мури закінчено (Ип. 1199 р.); почавши — „Нашея грубости писание приими, акы дарѣ словесенѣ на похваление добродѣтелей“..., він каже далі: „отселѣ бо, не набрезѣ ставше, но на стѣнѣ твоего создания, пою ти пѣ побѣдную, аки Мириамѣ древле“, ст. 712 і 714. — Од такого вихвалювання треба відрізняти у літопису-ж-таки згадувані „песни“ (1054 р.): „Всеволодѣ же спрята тѣло отца своего возложивѣ на сани, и повезоша Кыеву, поповѣ по обычаю пѣсни пѣвше и плакашеся по немѣ людие“, ст. 150; або на похороні кн. Ізяслава Ярославича: „повезоша и с пѣсньми попове и черноризьци“... ст. 193. — Літопис про співаків згадує мало: Ип. 1137 „скопечь Мануило“, — „Поставленѣ бысть скопечь Мануїло епископомѣ Смоленеску, пѣвечь гораздый, иже бѣ пришел из Грекѣ“ ст. 300; там-же, ст. 794 — згад. славутный пѣвецъ Митуся; в Соф. I літ. 1052 р. — „в Кїевѣ пришли трїе пѣвци изъ Грекѣ съ роды своима“, с. 138 — мабуть, церковні.

Старому Ярославу] у І вид. Ярославу, в *К* сп. — Ярославу, як іще до того, як знайдено *К*, виправили Грамм. та инш.; але, можливо, у рук. було саме *о*: пор. в Іп. л. „Вячесловъ“ (сп. Хлуд. Пог. — *а*), ст. 385. — Мовиться про в. кн. Ярослава Володимировича, † р. 1054. Літоп. характеризує його: „бѣше... хромоногъ, но умомъ свершенъ и храборъ на рати, и християнинъ, чтяше самъ книги“. П. С. Р. Л. V, ст. 136.

храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы Касожьскыи] Мстислав Володим., кн. Тмутороканський та Чернігівський, пом. р. 1036. Про бій його з Редедю Лавр. літ. каже (р. 1022): „Въ си же времена Мьстиславу сущю Тмутороканю поиде на Касогы. Слышавъ же се князь Касожьскый Редедя изиде противу тому, и ставшема обѣма полкома противу собѣ и рече Редедя къ Мьстиславу: „что ради губивѣ дружину межи собою? но снидевѣ ся сама боротъ; да аще одолѣши ты, то возмеша имѣнье мое, и жену мою и дѣти моѣ, и землю мою; аще ли азъ одолѣю, то възму твое все“. И рече Мьстиславъ: „такъ буди“. И рече Редедя ко Мьстиславу: „не оружьемъ ся бьевѣ, но борбою“. И ястася бороти крѣпко, и надолзѣ борющема ся има нача изнемагати Мьстиславъ: бѣ бо великъ и силенъ Редедя; и рече Мьстиславъ: „о пречистая Богородице, помози ми; аще бо одолѣю сему, съзижу церковь во имя твое“. И се рек удари имъ о землю, и вынзе ножь (Іп. дод. „удари и въ гортань ножемъ“) и зарѣза Редедю, и шедъ в землю его взя все имѣнье его, и жену его, и дѣти его, и дань възложи на Касогы. И пришедъ Тмутороканю, заложил церковь святыя Богородица, и созда ю, яже стоитъ и до сего дне Тмуторокани“, Лавр. 143, Іп. ст. 134; Соф. 1-ий, с. 134. Сподіваючись, що йому пощастить, і не вдовольняючись з Тмуторокани, Мстислав з Хозарами й Косогами рушив у похід на Дніпро, захопив Чернігів, пішов на брата Ярослава (р. 1024) й розбив його при Листвені грозової ночі, але віддав йому Київ. А втім Ярослав їхати туди не наваживсь, а залишивсь у Києві до дальшого року, коли з'явивсь з великою дружиною знову, і в Городці князі замирилися, поділивши Руську землю Дніпром; Ярослав узяв західній, Мстислав — східній бік. Р. 1036 „Мьстиславъ изыиде на ловы и разболѣся и умре“; з цього приводу літопис подає його характеристику: „бѣ же Мьстиславъ дебелъ тѣломъ, чермьномъ лицемъ, великома очима, храбръ на рати и милостивъ, и любяше дружину повелику, а имѣння не щадяще, ни питья, ни ядения не браняше“ Іп. ст. 138, Лавр. с. 146—7; Соф. I, с. 136; Новг. 4-ий, 1915 р., с. 113. — Касоги або Косоги — плім'я, що оселяло північне Прикавказзя, споріднене, як гадають, з черкесами. За них не раз згадано в літопису: р. 965 — Святослав переміг Ясів та Касогів; Мстислав воюється з ними, а р. 1023 вони вже в його війську, підчас походу на кн. Ярослава; 1066 р. кн. Ростислав стягає данину з Касогів та инш. Солов. Ист. России I, 142.

Красному Романови Святъславичу] Роман Свят., що його зивали Красним, — внук Ярослава Володимировича, брат Олега

„Гориславича“, князь Тьмутороканський геть-аж до р. 1179; р. 1078, по нещасливій війні з кн. Всеволодом Чернігівським, де пав кн. Борис, а Олег — утік до Тьмуторокани — кн. Роман відновив міжусобицю за допомогою Половців і Хозар. Та Всеволод пішов йому назустріч, замиривсь із Половцями, а вони, вертаючи додому, забили кн. Романа: „убиша и Половцѣ мѣсяца августа 2 день, и суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче, сына Святославля і внука Ярославля“, Ип. ст. 195—6. Бестужев-Рюмін (О сост. летоп. с. 42) вбачає тут одгук епосу про загибель Романову. — „красьнѣ“ — у давній мові прекрасний, гожий, приемний. В Парем. = *ώρατος*, Евсеев, Кн. Ис. 63, I; „Красьнѣйши еси причиста, паче всякого красьнаго земьнымъ рожьши“, Мин. р. 1096, „коль красьна милость въ врѣмя скръби“ Панд. Ант. XI в. „отъврати очи твои отъ жены красьны“ (= *εὐδωροῦ*), там-таки „Се вся, отче, красная прелесть мира сего суть“, Нест. Жит. Θεодос.; „Просвѣти очи мои Христе боже, и даль ми еси свѣтъ твой красньй“, Поуч. Мон., Срезн. II, 1318. У пізнішій писаній традиції: „красныя убо новыя повести достойно намъ послушати, о христоименити людїе“ (початок Ист. о Каз. царстве).

Боянъ... вѣщїа прѣсты на живыя струны въскладаше; они же сами княземъ славу рокотаху] 1 вид. — „живая“; пристаємо на поправку Грамм., Пот., Огон.; Смирн., II, 77 гадає, що можна залишити й „живая“, але він помиляється, думаючи, начеб-то зн. в. мн. ж. р. міг отак закінчуватись у давньо-рус. мові. Пор. в „Слове о воскр. Лазаря“: „Удари[мъ], рече Давидъ. в гусли и възложи[мъ] персты своя на живыя струны“, рук. Унд. 1109 і Уваров, 316, арк. 155, і Пам. Ст. Р. Л. III, с. 11; в инш. ред. — „Рече Давидъ царь, накладывая многочестныя персты на живыя струны“, або „глаголаше Давидъ, сѣдя в преисподнемъ адѣ, накладая многоочитая персты на живыя струны: а възпоемъ пѣсни тихїа и веселья, дружина моя“, М. Дух. Ак., Волокол. № 157—521, арк. 31. Цей самий зворот — наслід. „Слову“: „Тотъ бояринъ въскладаша горазная своя персты на живыя струны, пояша Русскимъ княземъ славу“, Задонщ. Тих., с. 27. „При гуслехъ недовлѣть единою струною пѣ творити“ Пчела XIV в., 4. — У пізнішій традиції — XVII в. — той самий образ: „Давидъ сѣдацій накладавъ очитыя персты на живыя струны; мы же прїемля трость скорописную съ черниломъ и бумагу, накладываемъ письмена“. Зерц. Бог. Кир. Транкв., рук. Опис. Солов. мон. I, 500. — Билинний епос змальовує гру так: Ставр — „скоморошина“ — „натягивалъ тетивочки шелковыя | На тые струночки золоченыя. | Уchel по стрункамъ похаживать | Уchel онъ голосомъ поваживать“, Рыбн. I. с. 136. — Струни „рокотаху“, наче сами струни говорять; у нар. пісні: „струна струні стиха промовляє“, „струнва струнві правду повідає“ Купчанко, Буков. п. № 99, Пот. 14.

Почнем же, братїе повѣсть сію отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря] — повторний заспів, що безпосередньо стосується до теми — походу Ігорєвого. Порівняймо аналогічні заспиви: „Начнемъ же сказати бещисленныя рати и великыя труды и частыя войны,

и многия крамолы и частая востания, и многия мятежи, измлада бо не бы има покоя“, Ип. 1227 р., ст. 750. У Пролозі 16 грудня: „Восхвалимъ убо мужи славны..., до вѣка пребудеть сѣмя ихъ и слава их не потребится“ (Сл. в нед. св. праотец, пред Рожд.); „Помянемъ пръвѣй свой входъ“, Сл. Θεод. Печ., Пам. уч. лит. I, с. 38; „Похвалимъ же и мы, по силѣ нашей малыми похвалами великая и дивная сѣтворшаго, нашего учителя и наставника, великаго Кагана наша земля, Владимира, внука старого Игоря, сына же славнаго Святослава, иже в своя лѣта владычествующа, мужьствомъ же и храбрьством прослуша в странахъ многихъ и поминаются нынѣ и словуть“. Сл. м. Илариона, Пам. уч. лит. I, 70. — „старый Владимиръ“ = Вл. Мономах, Лонгин., с. 18. — Корш — читає: „повѣсть сю... до нынѣшнего [сего Игоря]“, але зрозуміти можна й без оцих змін.

и же истягну умъ крѣпостію своею] Дуб., Барс., Вс. Мілл., Пот. — читають „и стягну“; справді, читаючи „истягнути“ = *extendere* (поклик. на Сл. о п. Іг.) у Срезн. I, 1160, — не можна зрозуміти цього місця як слід; краще — читати „стягну“, беручи на увагу наближення В'яз. 75, що його підтримав Пот. 15, розуміючи „умъ“ — воля, намір, рішучість, тоді „и стягну умъ крѣпостію“ = міцно затагнув, себ-то рішуче наваживсь. Пот. й сам визнає це за надто книжне. Але це толкування все-ж не замінено на краще, його додержуються Яковл. 32 та инш.; Барс. перекладає „и умъ опоясахъ онъ крѣпостію своею“, себ-то приготувавсь до подвигу: у кн. Исх. так змальовано лаштування в похід: „чрѣсла ваша прѣпоясана, и сапозы ваші на ногахъ ваших, и жьзлі ваши въ рукахъ вашихъ“... Парем. XIII в. Соф. бібл. № 53, арк. 8 зв. Може, з цим місцем слід зіставити отаке з Климента Слов. в повч. на пам'ять ап. або муч.: „...„Святини и правѣдыви чьловѣци крѣпко препоясаша чрѣсла своя и брань пріимѣше святую вѣру на противнаго врага, побѣдивѣше же его, пакы вѣнидоша въ пръвую породу“... Унд.-Лавр., Клим. еп. Сл. 1895, с. 6. Пор. Пог. і Бол. Псалт. 17, 33: „Богъ прѣпоясаяй мя силою“ Ягич, 73; Симон. Пс. 17, 40: „И препоясаль мя еси силою на брань“, I, 97; „прѣпоясавѣше ся въ чресла помышления вашего“, Христин. Ап. Посл. Петра I-е, 1, 13, с. 81 пор. там-же Ефес. 6, 14, с. 197; Володимир кн. Волинський „крѣпостію бѣ препоясанъ“ Ип. 1289 р. ст. 924. Усі ці й инші паралелі до перекладу В'яз., Барс. та инш. придатні тільки тоді, коли „сѣтягнути“ = прѣпоясати, „сѣтягнути“ = 1) стягнути, затагнути, 2) загнудати, звязати, в переносному розумінні, Срезн. III, 856; в Парем. чт. Ісайї 9, 5 истягнути = *ἀποταίνειν*, Евс. Взявши на увагу, що дієслово „сѣтягнути“ можна вживати в абстр. розумінні, напр. „внѣшнимъ стягнувъ мысль“ Панд. Ник. XI в. — перекладаємо це місце в „Слові“ так: „той, хто вгамував волю своєю силою (міццю)“; або — може, „зміцнив“. В Іст. Флавія є цінне паралельне місце: Веспасіян... „пріимѣ оумъ въ свою крѣпость и ста крѣпко исполчився“, кн. 4, Волок. рук. № 651, арк. 103 зв.; воно, мабуть, мало не синонімічне з „укрѣпишася душами каждо их“ 6 кн., арк. 188. — Але

звернімо увагу: у давн. Псалт. 138, 23, читається „истяжи мя и разумѣй пути моя“, вар. „испытай мя“..., „искуси мя“... Симон. Пс. II, 478; Болонск. Пс. 658. Иосифовская Пс. XVII в. зберегла читання „искуси мя Боже и увѣждь сердце мое, истяжи мя и разумѣй пути моя“. Ясно, „истягнути“ = випробувати. Чи не випадає й це місце „Сл.“ розуміти: „що (Ігор) випробував (свій) намір своєю міццю (силою)“, себ-то обміркував майбутній похід?

и поостри сердца своего мужествомъ] Огон. відносить „сердца“ до „поостри“, маючи це слово за додаток. Вс. Мілл., Пот. вбачають у „сердца своего“ визначник до слова „мужествомъ“, що стоїть попереду означуваного слова, себ-то Ігор „загострив свій намір (умь) мужністю свого сердца“, зробив його непохитним. „Поострити“ — трапляється в давньому слов. письменстві і в матеріальному розумінні і метафорично: „поостриша языкъ свой, якъ змінь“ Пс. 139, з, Симон Пс. та инш., II, 480; Бол. Пс. 660; „поостритъ же гнѣвъ свои“ Парем. XIII в., Н.-Соф. бібл. № 53, арк. 30; „поостритъ же нестоянень (вар.—лють, напрасень) гнѣвъ“, Син. бібл. № 452 (502), Минейя Служ., Паремія 2-а з Премудр. Солом. V, 15—16; „на бога языкъ свой поострятъ“ Апокал. XII—XIII в., арк. 72; „си свою руку на своя сродники поостриваху“, Флав. 5 кн., Волок. рук. № 651, арк. 144; „поостриваше я (=їх, себ-то розбишак) да бы ю кто убилъ“, кн. 6, арк. 204 зв. Та багато частіше в цій пам'ятці маємо „подострити“ в тому-ж-таки розумінні: Йосип і Харія, „подхупше и подостривше своя, изведоша из града“, кн. 4, Волок. арк. 102; Іван — „подостривашет я(?) народ“, арк. 109 зв.; Горіон і Симеон „подостриваху люди мьстити“, 111 зв.; „не подострили быхом оружія на ся“, арк. 113; Анан каже — „подострите душа ваша на мсти“, арк. 114; „не могоша подострити вас на ны“, арк. 118; „другъ друга подостриша“, 5 кн., арк. 148; Тит. „подострися сѣчи и жеши“, арк. 161; „Кесар же обиездя плѣкы подостряше дѣлати“, арк. 182; в Олександрії 1-й ред. маємо в тому-ж розумінні „възострити“: „еще бо паче велми ны есть бръзы сѣтворилъ и възострилъ ны еси на рате“, с. 81; ц. Пор. „възострися зѣло“, с. 82; те саме і в Хрон. Амарт. XIII—XIV в. „воеводы на брань възостришася“, I, 391. „Поострити“ — у Срезн. немає, але є один приклад з „поостривати“: „Давидъ... нача поостривати на ослѣпление“ Пов. вр. л. Радз. Акад. див. Лавр., с. 250, вар.; Ип. 1097 р., ст. 234. — „Мужествомъ“: „мужество“ в дав. р. мові визначало: чоловічий пол (то ἄρσεν), достиглість, хоробрість (ἡ ἀνδρεία): „яко же дрѣвле Даниль мужество восприим“, Мин. 1096 р.; „мудрость раждаетъ мужество“ (ἀνδρείαν), Панд. Ант. XI в. Срезн. II, 193; Половці „послаша пред собою в сторожѣ Алтонопу, иже словяше в них мужствомъ“, Лавр. 1103 р., с. 268; „Левъ князь думенъ и хороборъ и крѣпокъ на рати, немало бо показа мужество свое во многихъ ратѣхъ“, Ип. 1291 р., ст. 935; „младъ сы показа мужество свое и всю ночь бистася“, 1213 р., ст. 734. — В „Сказ. о Дм. Ив.“ це місце перифразовано так: „истезавше

умъ свой крѣпкою крѣпостію и поостриша сердца свои мужествомъ и наполнися ратнаго духа“, Тих., 27.

наплъннвся ратнаго духа, наведе своя хробрыя плъкы]. Корш, щобъ здійснити свої плани метричної реставраціі, переставляє: „духа ратьного... свої плъкы хоробрыѣ“. „Наплънитися“ (ἐμπιπλήμι) часто в Парем., Толк. Прор. див. Евс. Кн. Ис. с. 143, поруч — „исплънитися“ у тому ж розумінні: Захарія „исплъніся духомъ святымъ“ Лук. I, 67, Гал. Єв., II, 37; „исплънишыся вси ярости“, Лук. 4, 28, 11, 93; „скърбь исплъні сърдця ваша“ Іо, 16, 6, II, 904. Очевидячки, наслідуючи Лук. 1, 67 в жит. Тодосієвому: „тѣгда же о(те)ць нашъ Ѡ. наплъннвсья с(вя)того д(у)ха начать того обличати“, Усп. сб. XII в., с. 85; те саме в паралель до „Сл.“ маємо у Флавія: „исполнившеся ратнаго духа“, кн. 3, Волок. № 651, 76 зв.; „такъ рекшу Титу вси вои исполнишыся духа браннаго“, арк. 96 (ἀρείου πνεύματος ὁποτιπλήμενοι). Цей живовидячки книжний зворот перейшов в перекази про князів: „мужи Александровы исполнишыся духа ратна“... 1-ша ред. Жит. О. Невськ. Мансікка, с. 6; Серебрянський, с. 130; або — „слышав же то король страны Римскыя мужьство Александрово, ополчися нань в силѣ тяжцѣ и въ множествѣ кораблев и исполнися духа ратнаго“ 2-а ред., Мансікка, с. 11; дальша зміна — „пыхая духомъ ратнымъ“, с. с. 2, 35, 127; „дыша духомъ ратнымъ“ с. 19; Витовт — „сѣ яростью гнѣва наполнився отвѣт даде“ Пск. 2-ий, с. 24; цар Тохтамышъ „духа ратнаго наполнився“, Лет. Аврамки, П. С. Р. Л. XVI, 1382 р., ст. 122; „воеводы... наполнишыся духа храбра“, Ист. Каз ц. ст. 153 — так міцно тримавсь цей шаблон. — Епітета „ратный“, як книжного — усна народня традиція не засвоїла.

„земля Половецкая“] пор. „Он же ѣхавъ вся землю Галичскую, иде в землю Половецкую“, Ип. 1228 р., ст. 753 — південний степ, до Чорного та Озівського моря. Половці (= Узи, Кумани) з'явилися вперше на Україні р. 1061 на зміну Печенігам і, перемигши Всеволода, кн. Переяслівського, невтомно турбували південні кордони України-Руси. Про них див. Бурачков, Опыт исслед. о куманах или половцах, Зап. И. Одесск. Общ. Ист. и Др. X, 1877 р., с. с. 111—136; П. Голубовский, Печенеги, Торки и Половцы до нашествия Татар, Киев. 1884; Аристов, Исслед. о Половецкой земле, Изв. Ист.-Фил. Общ. при Нежинск. Инстит. кн. Безбородко 1877 р. Спогади про „землю П.“ збереглися в пізнішому письменстві XVII в. і в билинному епосі: див. толкування половецької мови на руську в рукоп. Уварова № 2093 (25), арк. 15 зв., і в билині: „Царь Саулъ Леванидовичъ поехал за море синея в далну орду, в полувецку землю“, Кирша, с. 104, 106, 116; те саме — Кир. 111, 116. Див. нижче — „поле Половецкое“.

за землю Русьскую] — вираз, що частенько трапляється в літопису: „нынѣ же, брате, христьянѣ дѣля и всее Русской земли умирися“, Ип. 1148 р., ст. 365; кн. Ізяслав каже: „всего того не поминаю Руския дѣля земля и христьян дѣля“, ст. 366; в. кн. В'ячеслав: „язъ Русскыя дѣля

земли... того всего не помянул“, ст. 429; „яз же того всего не правиль Рускыя дѣля земли“, ст. 430, 431, 1151 р. Про термін „Русь“, „Русская земля“ див. Л. Падалка, „Происхожд. и знач. имени Русь“ Тр. XV Арх. С'езда, I, 357: назви владущих вершків слов'янських та варягів. Територіяльно „Руська земля“ за Максимовичем (Соч. III, с. 645) у XII в. закінчувалась на Дніпрі — з правого його боку р. Тясмином, а з лівого — р. Ореллю. Нижче по Дніпру геть аж до моря була вже „земля Половецкая“.

О Бояне, соловію старого времени... чрес поля на горы.] Ставимо сюди цей уривок із звертання до Бояна, керуючися змислом (пор. попередню згадку про „храбрые полкы“), знов-же й тим, що в однім з рукоп. „Слова“, від якого веде свій початок рук. Мус.-Пушк., аркуші, можливо, переплутано (див. Вступ § 5).

а бы ты сіа плькы у щекоталъ] = оспівав, пор. нижче „щекоть славій“; у Пов. о Мам. поб. „славій птица, чтобы еси выщекотала сіа два брата, два сына Вольярдовы“, Срезн. I, 459, поклик. на нар. п.; „соловей сѣвъ въ алтарѣ на горнемъ мѣстѣ, на окнѣ, прежь началъ посвистывать по обычаю и защекоталъ и запѣлъ и пропѣлъ трижды“ — з доповіді настоят. соб. ц. Валд. ман. від 9 червня р. 1666 патр. Никонові, Р. Ист. Сб. V, Лонгин., 47. Пор. у билинах: „защекталъ то по соловьиному, щектанье соловьиное“, Рыбн. II, с. 26; „Вечор перепелочка | Во саду щекотала“ — „невеста громко речи говорила“, Шейн, Вел. № 2491; „соколы то щекотят, а бояре говорят“ № 1511; у білорусів: Шейн, Б. п.: „щакотала сорока на тыченце сидючи“, с. 499; „под стрешенкой начеваць, | З вирабейками щекотаць“ с. 563.

скача, славію, по мыслену древу] Ті, хто пристає на читання 1-го вид., де дано переклад: „скача мысленно по дереву“, толкують „мысленно древо“ по-різному: за В'яз. — це древо життя людського роду, і автор натякає на згадку Боянову про давні роди й про подвиги предків оспівуваних героїв. Барсов (III, 488) вбачає тут „древо мыслей“ = древо уяви. „Приглашая соловья-Бояна порхатъ подобно соловью по саду фантазии, автор указывает тем эпически, сколько на богатство Бояновой фантазии, столько же на свободу, игривость и непосредственность его песнотворчества“. Жданов (Соч. I, 431—434): „мысленый“ = метафоричний, що його можна уявити тільки розумом, напр. „аще и образы земьскими и шаротными и инѣми образы многы святымъ являється (ангелъ), нѣ невидими и мыслени суть“, Апокал. XII — XIII в., арк. 40, і нижче „глас крилъ мыслыныхъ пругъ“, арк. 45; пор. зіставлення раю мисленого й почуттєвого в письм. XIV в. і згодом. „Мысленно древо“ — древо нереальне, уявлюване. Таке древо родоводу. Боянові годилося-б, пурхаючи по „мыслену древу“, співати то на тій, то на іншій гілці, то співати про давніх, то про нових князів. І Ор. Міллер і сам Жданов (с. 435) погоджуються, що цей образ — надто штучний, але-ж виправдуються тим, що в „Сл.“, мовляв, чимало штучного, риторичного. Потебня (Об'ясн. малор. и ср. пес. II, 1887, с. 223), — помірко-

ваніший: він вбачає тут ідеальне, поетичне дерево. Як єсть ніщо не виправдує читання Мандичевського „по маслині дереву“.

летая умом под облакы.] Максим., Тіх., Огон. — „орломь“, ґрунтуючись на порівн. до Дан. Зат. „быхъ паря мыслию своею, аки орель по воздуху“ сп. Унд., „бых мыслию яко орел, паряй по воздуху“, вид. Шляпкіна 18 та ин.; або „Садился на орла самолетного | Улетаетъ онъ во чисто поле | Подъ тыя подъ облака высокія“. Рыбн. III, с. 321; але Пот. 20, має цю поправку за безпідставну, і на це доводиться при-стати: образ соловейка, що літає наче орел, — штучний, що завважив і Вс. Мілл., 193.

свивая, славію, оба полы сего времени] у I вид. „славы“, що Ґрамм. та Пожарськ. уважали за оруд. відм. мн., Дуб. „славою“ (прийняв Яковл.) або „славьи“ (= по солов'їному); Пот. — „свивая сло-веса“, поклик на „мзвїтїе словесъ“ у Мол. Дан. Зат.; Барс. „славью“; Бусл. Хр. 600 запропонував поправку „славію“, на ню пристали Тіх., Вс. Мілл. і мало не всі коментатори. Вс. М., опрїч того, читає „свивая“, але це — зайве. — Свідоме порівняння до соловейка подибуємо в пере-кладній ораторській літературі: „Славію нїкоєму велегласну подобя наше слово“... читаємо в сл. на Рожд. Предтечи и Крестителя Иоанна, 24 липня, Сборн. О. Ист. и Др. Р. № 321, XVI—XVII в., арк. 406. Серед „пѣснивыхъ птиць различными гласы поющих, пѣсни красные“ в Пролозі Іо. Ексар-хом згадано — „славие“, Калайдов. с. 141. „О славію (в пр. соловію) пѣснивый“ — читаємо в службі Кост. Філософові, Срезн. Свед. и зам. XXVIII, с. 71—78; друге порівняння в стихирі муч. Ермогенові, Міні та Евграфові, подобень: „Добропѣваную пѣтицю, въ лѣсѣ глашающую по-двизании славнии на подобие Ермогена привлѣкъша Мину и Еуграфа съ тѣми вражия протѣргша уловления, мѣного съплетеныя, и възлетѣвша въ божествныя дворы и въ куча небесныя, вельгласно славимъ“. Стихирарь XII в. Рос. Ак. Н., 34.7.6, арк. 67 зв.

оба полы сего времени] „оба полы“ в розумінні прислівника звичайне в пам. давньо-рус. письменства: „обаполы вратъ“ Амарт. I, 116; „столпы постави обаполы вратъ“ 185; у Флавія: „Антіохіане... ставша обаполы пути“, 7 кн. Волок. № 651, арк. 238; „пути же два яко стѣзи а обаполы ею пропасти“, арк. 254; „обаполы же ею измарагды“ Олексан-дрія I ред., с. 39; Ип. „обаполы Волгы“, ст. 371; „стрѣлчѣ же пусти (кн. Даниил) наперед, а другія обаполы дороги“, 1256 р., ст. 832; „узрѣша полкы обапола озера“ 1151 р., ст. 437; „сѣдоша обаполы [дѣскы] Сновидь Изечевичь и Дмитръ“ Лавр., с. 251; але див. Срезн. II, 1142 і дд., де „поль“ в розум. речівника „половина“, тому воліємо розу-міти: „звиваючи (себ-то об'єднуючи) обидві половині (себ-то обидві частині) цього часу“. Влад. виправляє — без потреби — „оба полкы“.

рища в тропу Трояню] Проминаючи фантастичні домисли в царині давньо-слов. мітології (Ор. Мілл., В'яз. та ин.), маємо три гіпотези щоб пояснити це місце. I. Першу запропонував Тіх. 27—8:

мовиться не про Трояна, а про Бояна, видавці (чи, може, переписувачі одного з рукописів) хибно прочитали були цеє ймення, не потрапивши відрізнити літери Б од лігатури Тр, що скидаються одна на одну. Щодя поправка потрібна, аргументує Тіх.: 1) тим, що автор „Сл.“ наслідує Бояновим співам; 2) „обращение к Бояну во второй части вопросительного предложения предполагает Бояново имя и в первой, объясняя желание, чтобы этот песнотворец соединил обе половины сего времени“; 3) міркування Бусл. (Ист. Оч. I, 393): „рекомендуя Бояну воспеть о полку Иг., автор тотчас же, как кажется, намеренно приводит его слова или говорит в его духе“: „Не буря соколы занесе“...; 4) у билині про Підсонячн. царство, Рыбн. III, 321, льот орла змальовано так само, як і польот Боянів, отже — „не этот ли орлиный путь называется в ‚Сл.‘ тропкою Бояновою, через поля и горы“; 5) Тіх. згадує, що віщого Бояна зіставлено з віщим Всеславом, і через те авторові „Сл.“ видалось „лѣпым“ оспівати молодих князів, підроблюючись під пісню Бояна, соловейка й орла давнього часу. — Всі ціі міркування — самісінькі здогади й не мають жадних тривких підстав, залежать бо тільки од палеографічної гіпотези; але, можливо, що переписувач і не плував Б і Тр. — тоді всенька будова висить у повітрі. — II. Друга гіпотеза правдоподібніша: її запропонував Вс. Мілл. 107: в укр. тропа (як і влкр.) визначає стежку, слід, „в тропу пойти“ — йти слідком. Не знаходячи попереду жадної географічної вказівки, Вс. Мілл. вважає, що тут лиш поетично продовжено попередню думку: „рыская по слѣду Троянову чрез поля на горы“. Боян — що ганяв наче сірий вовк по землі, ганяв (у поетич. свідомості авт.) як Троян, що про нього болгари кажуть, наче-б він ночами „рыскаль“ з свого міста в Срѣмъ. Отож як він (і як Всеслав, що встигав перебігти од Київа до Тмутороканя перш як заспівають півні), „рыщеть“ і уява піснотворця Бояна. На ці міркування пристав і Пот. 21, що покликується на Вс. Мілл. Щодо Трояна, то про нього, як про мітич. істоту в болгар, давненько писав Бусл. Ист. Оч. I. Може бути, автор „Сл.“ знав, що Трояна обожували, сліди чого залишились у письменстві (пор. „Трояна, Хърса, Велеса, Перуна на богы обратиша“ Хожд. Богород. по мукам, сп. XII в. вид. Срезн., або „И да быша разумѣли многии чловѣци, и въ прѣльсть велику не внидутъ, мняще богы многы: Перуна и Хорса, Дыя и Трѣяна“ Лѣт. р. лит. кн. V, від. 2, 5), знав він так само і південно-слов'янську легенду, тим-то й виник у його свідомості образ Бояна — що швидко мчав наче легендарний Троян. Це — дарма що складніш, дак зате психологічно простіш як палеографічні доводи Тіх.—III. Третя гіпотеза, що запропонував її ще Карамзін, прийняв Грамм., 102, розвинув він та Огон., 38, може, краще від інших пояснює „Тропу Трояню“ та інші місця, де згадано Трояна: ця „тропа“ — єсть *via Traiani*, що провадить од Дунаєвих берегів до Прута й далі Україною на Схід. Банатці нещодавно битий шлях звали були — троян, це видко з Лугошанського словника близько 1670 р.: „Troian = *via strata*“ (Хыждеу, див. А. Яцимирский, Шість статей по слав. и русск.

письменности, М. 1901, с. 4; ще с. 5—7); Грамм. давненько вже здогадувався, що земля Трояна — Дакія, що завоював її цей імператор (98—117 р. по Р. Хр.). За даними Шафарика, вал Троянів тягнеться і на Поділлі від Дністра аж до Збруча і в Галичині до Магерова (Slov. Starož. I, 418); на Україні цей самий вал іде лівим берегом Роси, через Білу Церкву, через низку сіл до с. Синиці Богусл. п. Через те під „тропою“ Тр. треба розуміти вал або шлях імператора Траяна. З цим погоджується й те, що сказано вище — про обожування Трояна й про легендарні оповідання про нього у слов'ян. Карський теж вбачає в Тр. „Слова“ — імператора Траяна, Белоруссы, III, 1, 22. Свідощтва про Трояна зібрав Лонгінов (Ист. иссл. 106 і дд., див. також Вс. Мілл., Взгляд, Потеб. 119—121; Яцимирск. згад. твір). „Тропа“ в давньо-р. мові = дорога, путь, Срезн. Мат. III, 1002; про тропу Тр. — Дринов, Заселение Балкан. полуостр. Славянами, Чт. О. И. и Др. Р. 1872 р., тут-же й перекази про Тр. — Гальковський (Борьба христ. с языч. I, 1916 г.) слушно зазначає, що „всякий поэт, желая быть понятным, должен употреблять такие образы, которые понятны и доступны его современникам“ (с. 12); звідси слід припустити, що автор „Сл.“, згадуючи за Трояна, говорив про те, що за його часів всі знали, отож, що в XII в. ще живий був спогад про імператора Траяна, пам'ятали про землю його (Дакію) і про тропу, *via Traiana*. Римляни шанували Траяна як бога: це відбилося в апокрифі. Тож не дивниця, що про Траяна пам'ятали в XII в., коли про нього записано перекази у Сербів та Болгарів в XIX в. (Гальк. 15). Згад. автор пропонує розуміти: віки Троянові — віки слаби й могутности, іти тропою Трояною — чинити подвиги. Не можемо пристати на таке толкування. Додамо наприкінці, що в імені Траяна імператора не було нічого нового й дивного для давньо-руського читача й для автора „Сл.“: про „Трояна царя“ знали не тільки із історичних творів, розмірно мало поширених, але й з популярних житій свв., що їх читаємо в Пролозі: 6 вересня „мучение св. Евдоксія, Ромила, Зинова, Макарія и иже с ними“ починається: „Въ времена она, царствующу Траіану въ старомъ Римѣ“... рукоп. Увар. № 1790 (349) (370), арк. I; 20 вересня — муч. Евстафія, Татьяни, Агафії і Теоктиста: „Во дни царствія Троіана, кумирьстѣй жертвѣ одержаши“... Увар. № 1051 (409), 136 зв.; 1 березня — прп. муч. Евдокії: „Во временехъ Трояна царя бысть нѣкая отроковица именемъ Евдокія“... та инш. У житії муч. Прокла та Іларія: „бысть при Максимьянѣ игемонѣ и Траіанѣ цари... запрещение“, Сборн. Вахрам. XVI—XVII в. № 372, арк. 165; стаття про катування Климента еп. Римського (чюдо о отрочати, 25 листоп.) — починається також згадкою про Тр.: „Св. Клименту от Рима оземьствовану в Херсонѣ Траіаномъ царемъ вѣры ради“... Никольский, Матер. для поврем. списка, с. 435.

чресъ поля на горы] Корш без потреби дод. „на горы [кыевскыѣ]“.

пѣти было пѣснь Игореві, того (Олга) внуку] — Вставку 1-х вид. одні — передруковують, інші — викидають. В тексті

слід. Ерб. й Тіх. Про якого „внука“ тут мова? Може, — про Ігоря, що з нього справді був онук славнозвісного Олега „Гориславича“; проминаючи фантастичне ототожнювання Полевого „Троян = Владимир I“, і т. п. здогади (див. Смірн. 81), можна думати ще й так: „того“ — вказує саме на Бояна, отже „годилося-б онукові Бояновому так співати пісню Ігореві“. Воліємо пристати на перше пояснення, що його дає 1-е вид., як простіше. Пояснення Пот. 21 — надто штучне, вставка „и того“ зайва. — Далі — автор „Слова“ подає зразки заспівів Боянових — у формі заперечного порівняння, відомого й із пізнішої народньої поезії:

„Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая“] — це заперечне порівняння так використано в „Повѣдані“ Софонії про Куликов. побиванку (— Сл. о в. кн. Дм. Ив.): „Ци буря соколи снесетъ из земля Залѣския в полѣ Полотское“, сп. Унд. № 632, Шамбинаго, Пов. о Мам. поб., с. 95: „Через поле широкое“ — Шейн, Мат. I, 1, с. 145, „широкое поле“, „широка толока: тільки орлам пролітати“ Чуб. V, 128, № 2736.

Галици стады бѣжаты къ Дону великому] Пот. виправляв: „галич“ (ім'я збірне); Біц., Вс. Мілл. (194), Жданов, Шамб. виправляють: „не галици“, відновлюючи, як вони гадали, попсоване заперечне порівняння; але Смірн. правильно вважав це „не“ за зайве. Огон. даремне гадав, що під „галицею“ (= галка, *Corvus monedula*) треба тут розуміти крука — зловісного птаха. Простіш і природніш — Пот. 24: соколи — Русь, галки — вороги її. Пор. той самий образ: „видѣ вой свой расположенъ, аки птичье стадо“. Жит. кн. Михаила Тверск., Барс. I, 434.

вѣщій Бояне, Велесовъ внуче] див. Вступ § 11.

Комони ржутъ за Сулою] комонь — звичайно в давньоруськ. пам., пор.: „яко ту вся блага сходятся... из Угоръ сребро и комони“, Лавр. 6477 р., Ип. ст. 55; Ип. 1150 р. „и самъ вѣдаеш люди своя, а комони подъ ними“, ст. 414; „Кияне же дивляхутся Угромъ, множеству и кметьства ихъ и комонемъ ихъ“, ст. 416; Ип. 1151 р. „одариста... комонми и паволоками“ ст. 419; „комонь“ — зберігся в билинній мові: „Аль нѣтъ у тебя добрыхъ комоней“, Рудн. II, 104; „Ой вы, чай, еси бояра | Воротите вы комоня | Ко святому монастырю“, Кир. 5, с. 66. „Хотя есть у меня добрыхъ комоней, | Добры комони стоят все неѣздятся“ Чт. О. И. и Др. 1870, I, 563, 553 та инш.; зберігсь і в побутовій та обрядовій пісні: „Дворъ комоней понаставили“, Кир. Нов. сер. I, № 191; „стояли комони, пошибли головы... слышали комони дальнюю дорожку“, Шейн, Р. нар. п. 563. № 33. „Масляница годовая... | Усе на комоняхъ разъезжайт“, Шейн. Вел. № 1171; „да чьи же это комони | Рано в путь попущены“, № 1831; ще — № 1817; „Убилса тут Васильевой доброй комонь он“, Григор., Арх. был. I, с. 170; „бежит комонь, конь вороненькой“, с. 260, „добры комони“ с. 324, див. ще Вс. Мілл. Ист. п. 334—335.

Сула]—р., що вливається в Дніпро, в Переяславському князівстві; про ню—епічний спогад в Іп. літ., в оповіданні про Кончака, „иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечеву“, ст. 716. Частенько згадувано, починаючи від перших-таки сторінок літопису.

Трубы трубятъ в Новѣградѣ] Звук сурм—визначає, що сталося щось надзвичайне, пор. в кн. Исход в оповіданні про Мусієву розмову з Богом: „глас трубы звяцяше вельми“, Парем. XIII в. Н. Соф. бібл. № 53, 1 зв.; „трубы трубятъ“ звичайний епічний вислів у стародавній повісті: „и вѣструби труба“ Олександрія 1 ред., 22, „и вѣструбиша вѣ бранный гласъ“, 82; в Іп. літ. 1151 р. „трубы вострубиша“, „в трубы трубити“, ст. 436 та инш.; в пізнішому письменстві: „и вострубиша воя ихъ вѣ ратныя трубы и вѣ сурны во многия“, Ист. Каз. ц., ст. 153.

„в Новѣградѣ“]—звичайно, в Сіверському на р. Десні.

II. Ладнаються в похід.

стоять стязи] — „стяг“, відомий і в інших слов. мовах (давньо-гор.-нім. *stanga*, сканд. *stǫng*), має скількись значінь — щогла, ратище корогви, див. Срезн. III, 590; тут — бойовий прапор, що визначав, мабуть, місце, де перебував командувач; „знаменьє глаголеть стягъ, им же знаменають воеводы побѣду“, і „знаменьє же и стягъ, ли хоруговь“ Слова Григ. Богосл. XIV в. Син. б. № 117, арк. 147 (Горск. и Нев. II, 2, 85); Іп. „Мьстиславичи же не доѣхавше повергоша стягъ и побѣгоша“, ст. 601; „Данииль... позрѣвъ же семь и сѣмь и види стягъ Василков“, ст. 768, 1231 р.; „стягъ“ в Пск. 1-му літ. 1501 р., с. 274; „стяги воткнуты“ б. збірних місць, Пот. 24, — в м. Путивлі, уділі сина Ігоревого, Володимира.

Ігорь ждетъ мила брата Всеволода] Ігор зустрівсь з Всеволодом біля Переяслава: „и сняшася у Переяславля Ігорь съ двѣма сынома из Новагорода Сѣверьскаго, ис Трубѣча Всеволодъ брат его, Ольговичъ Святославъ из Рыльска и Черниговьская помочъ“, Лавр. с. 376—7; в Іп. инакше: ...„перebreде Донѣць и тако приеда ко Осколу и жда два дни брата своего Всеволода, тот бя[ше] шель инемь путем ис Курьска, и оттуда поидоша к Салницѣ“, ст. 638. Таким чином, за Іп. чекання й зустріч сталися по сонячному потьмаренні. Але звернімо увагу на попередній стовпець: „В то же время Святославичъ Ігорь внукъ Олговъ поѣха из Новагорода мѣсяца априля въ 23 день во вторникъ, поимя со собою брата Всеволода ис Трубечка...“ (ст. 637). Отже, ця перша зустріч, з'їзд братів, відбулась трохи раніше; далі — змальовано, як сонце потьмарилося, й розказано про другу зустріч братів; це цілком убезпечает нас од закидів за те, що ми, мовляв, переставляючи текст нехтуємо хронологію. Так, здається, можна розв'язати незрозумілі місця, що за них Жданов, Соч. I, 435 — 438. Кн. Всеволод, брат Ігорів — один з тогочасних героїв (Іп. ст. 629 і дд.): р. 1160, ще молоденьким парубком будши, він бере участь у князівських міжусобицях; р. 1164 — добивається того, що кн. Олег обіцяє наділити його та Ігоря — „и ни тѣма управи“; р. 1180 бере участь в поході в. кн. Святослава й одбиває наскік Рязанських князів, далі охороняє Чернігів; р. 1183 двічі ходить на Половців, потім бере участь у поході на них р. 1185, а визволившись з полону — р. 1191 знову двічі ходить на Половців з братом Ігорем; р. 1194 „радиться“ з в. кн. Святославом „на Рязанские князи“; помер р. 1196. Літописець

так характеризує його: „...во Олговичехъ всихъ удалѣе рожаемъ и воспита[нь]емъ і возрастомъ и всею добротою и мо[у]жъственою доблестью и любовь имѣяше ко всимъ“. Іп., ст. 696.

буй тур Всеволодъ] буй — не „дурний“, а зухвалий, відважний = *φραζός*; Антипатр „буй и не трѣпим бысть“, Флав. I кн., Вол. арк. 11 і в Срезн. I, 191: „Буи въ ересихъ“ Кир. Тур.; „и прислаша Рязанци буюю рѣчь по своему обычаю и непокорьству“, Лавр. 6716 р. Інше підхоже значіння: дужий, смілий, напр. „Олег же въсприимъ смыслъ буи и словеса величава“ 6604 р.; „всприимше буи помыслъ нача ся гнѣвати“, 6694 р., Срезн. I; Пот. 111 пропонує значіння — „високий“, а пристосовуючи до осіб—„гордий, пишний“ (в колядках: „Пишная панно“, „пишний пане“); в велик. піснях: „я клоню да свою буйную головушку...“ „буйну голову носить надо низешенько“, Барс. Причит. I, 109, 21 та інш. = колись горда голова повинна скоритися, схилитися. Буй тур = „гордий тур“.

„Тур“ — символ мужности й сили: „турове“ згадано в Олександрії 1 р., с. 125; кн. Роман „храборъ бѣ яко и туръ“ 1201 р. Іп., ст. 716. Тури в билинному епосі — в бил. про Ваську п'яницю та ін.: „А ишше шли де туры подле синѣ море, | А переплыли туры ти дак за сине морѣ | А переплыли туры ти на Буян остров, | А идут по Буяну, славному острову. | А им настрету турица златорогая, | Златорогая турица однорогая, | А 'шше им то турица родная матушка...“ Далі — розмова з турами про лихо, що загрожує Київу-граду од Кудреванки-царя. Григ. III, с. 53 і дд.; ще с. 76 і дд.; тури розмовляють з турицею, 163, 334—5, 378—9; тури плывуть на Боян острів, I, 311. Див. Марков, 95—6, 409.— Спогад про турів на Україні — у весільн. пісні: „Повідали нам люде | Ой що то тур буде; | Ой не тур, не туриця, | Єно красна молодиця“, Чуб. I, с. 371, № 1031; ще — с. 472; або I, 446, № 1325. Докладно про них — Огон. 42—3. Перша звістка про турів — у Цезаря (*De bello gallico*, VI, cap. 28) і Плінія (*Natur. hist.*, VIII, 15), що відрізняє їх од зубрів. За історичних часів тури водилися в Німеччині, Чехії, Польщі, Русі і, м. б., в Зах. Європі; тепер вони повимирали, але в Польщі існували ще до поч. XVIII в. *Wrześniowski*, *O turach w Europie*, *Ateneum. Warsz.*, 1876 I, zes. I, 299—330. Можна відзначити, що Буй трапляється, як власне ім'я (Буй Кузьмин, 1539 р.) так само, як і Туръ (від 1495 р., часто), Тупиков, Словарь др.-р. соб. имен, 1903 р.

...один свѣтъ свѣтлый ты Игорю] Пор. звертання в грец. романі про Девгенія: „φῶς μου γλυκὸν, φῶς τῶν ἐμῶν ὀφθαλμῶν“ (цит. В. Милл., с. 54); в слов.-руськ. переробці цього роману: „О свѣте, свѣтозарное солнце, преславный Девгеній“, П. Ст. Р. Лит. II, с. 385, „О свѣтозарное свѣтлое солнце, преславный Девгеній“ с. 386 і т. п. В Сказ. про кн. Бориса та Гліба, в Успенськ. ред.: „Увы мнѣ, свѣте очию моею, сияние и заре лица моего“..., „Како заиде свѣте мой, не сущу ми ту“ (Бугосл. сс. 117, 118); „камо заиде свѣтъ очию моею“, — Плачь Юрия Всевол. по взятти Москвы Татарами, рук. Р. Публ. б., Строев. № 43,

арк. 43 зв.; перейшло до усної традиції: „свѣты вы наши высокие хоромы“, „свѣты браные убрусы“, „свѣты золоты ширинки“, „свѣты яхонты серешки“, Пес. Рич. Дж. 1619–20 рр., Симони, 10–11. „Уж ты свет, родимый батюшка“, Шейн, Вел., № 1540 та ин.; „Уж ты свет, родимый дядюшка“... № 1538; „Уж ты свет сокол, милый брат“, № 1541 та ин. Важко погодитися з Вс. Мілл. 54, наче-б-то це привітне звертання, що й дотепер збереглося в нар. пісні, — запозичено невідмінно з Візантії.

одинъ братъ — одинъ свѣтъ] = „єдиний“ мій брат... Огон. 43 одзначає, що такими словами Ігор підкреслює, як він любить брата — Всеволода, пор. нижче — в „Сл.“ і Літопису (Іп.) момент, коли Всеволодові загрожує небезпека загинути на очах у Ігоря. Подібна формула — у 4-ому Новг. літ.: „Отвѣща же Юрьи: ,единъ есмь братъ съ Ярославомъ“, с. 22.

сѣдлай, брате, свои брѣзыи комони...]. Пор.: у біліні Соломон каже: „Затрублю я де во турій рогъ во первый разъ, | Такъ вы скоро сѣдлайте добрыхъ коней“, Рыбн. III, с. 304. В укр. пісні: „Ой крикну-ж я на малого: | Сідлай коня вороного, | А під себе буланого, | та поїдем в чисте поле, | Чи не найдем щастя й долі“ Чуб. V, 546, № 1475.

брѣзыи комони] „борзый“ — мужній, швидкий, хуткий; б. коні, звичайні і в пам'ятках давньо-рус. перекладного та оригінального письменства: „Погонници, иже ѣздяху на конех борзых“, кн. Естери XV в. (σπεύδουτες); „борзы кони“ (εὐδρομοὶ ἵπποι) Амарт., I, 456, De-Boor 712; Девген. Дѣян.: „Дайте мой борзы конь рекомый фарь“, Сперанський, с. 162; „сяде на борзой свой фарь“, с. 160; в Іп. 1160 р. — „Да Святославъ Ростиславу... два коня борза“, ст. 504; 1213 р. — „Мьстислав... дары дасть ему (Даниилу) великыи и конь свой борзый сивый“, ст. 735; 1217 р. слова „гордого Фили“: „острый мечю, борзый коню, многая Руси“, ст. 736; 1225 р. „Мьстиславъ же... да ему конь свой борзый“, ст. 746; 1227 р. — „Бѣ бо борзъ конь под нимъ“, ст. 751. В усній традиції: „Вы впрягите борзых коней иноходныхъ“, Барс. Прич. III, 21; „...коня да столько борзаго“, с. 115; „Напоилъ он да жъ коня тутъ скороборзаго“, с. 139. Інші приклади — Барс. Слово, III, с. 51.

а мои ти готови, осѣдлани у Курьска напередѣ] Пор. Іп. р. 1178: Новгородці кажуть до кн. Мстислава, що ладнається на Чудь: „княже, аще се Богови любо и тобѣ, а семы готови есмы“, ст. 608; Іп. 1282 р. — Литва каже кн. Володимирові Галицькому: „ты насъ возвелъ, да поведи ны куда, а се мы готовы, на то есмы пришли“, с. 889. — у Курьска: Курськ — місто на р. Тускорі, там, де вливається в неї струмок Кур; за житієм Тодосія Печ. — існував уже р. 1032; в літоп. вперше згадано про нього під р. 1095; про те, як він відноситься до інших уділів — див. у Лонг. 179 і дд. Підчас Ігорового походу там сидів, за Барсовим (III, 419–20), Всеволод Ольгович, брат Святослава III,

грізного Київського. Лонг. непевний також, що Курськ увиходив до уділа Всеволода Свят. Трубчевського: адже тоді він звався-б Курським, а не Трубчевським, бо Курськ — місто поважніше. Всеволод „яр-тур“, мабуть, командував тільки військом своїм та Курським. — наперед: пор. Іп. 1175 р. „князь же Андрѣй вражное убийство слышавъ напередѣ до себе“, ст. 584; Володимир Глібович „посла ко Игореви прося у него ѣздити напереди (bis) полкомъ своимъ“, 1183 р., ст. 628.

А мои ти Куряни свѣдоми кмети... ищучи себе чти а князю славѣ] — похвала воякам; вона має паралелі в дав.-руськ. письменстві, що було перед „Словом“; так — характеристика вояків Давидових: „бяху мужи пресилни и неподвижими къ противнымъ и зѣло страшни, щиты имуще и копыя велиа, и легци ногами, яко серны на горахъ суще, и пристроя ихъ зѣло удивлена (= оздоблена), и лица ихъ, яко лица львова“, Амартол, I, с. 132; також — казковий народ в Олександрії 1 ред.: „Крѣпци велми, готови суще на брань, без копий и без стрѣлъ, но колиемъ бияхуся съ вои“, с. 75—76. У Флавія — опис Римлян: „егда же исполчатся (рук. исполнятся) вси, плѣкъ яко едино тѣло будет, тако утвержденъ есть чинъ их, скоровратно же есть приведение их, и уши их острѣ на послушаніе, очи же на хоругви зрят и руцѣ на сѣчу готовятъ“ кн. 3, Вол., арк. 78; там-таки опис їхнього озброєння: „конници же на деснѣй странѣ носят саблю долгу и длго копіе в руцѣ, щит же долгъ, яко минет ребро коневы, и съ тремя сулицеми тулъ, имущи желѣза велика; шелом же и бронѣ имѣют подобны пѣшцемъ“ (кн. 3, арк. 77); „пѣшци же их въ бронях и в шеломѣх суть, а на лѣвѣй странѣ сабля долга велми, а на деснѣй мечь пяди виширѣ“, там-таки. Щось подібне — і в Никон. літ. р. 1216: „Новгородци и Псковичи и Смоленяне усердни суть къ бою“... „Есть у него (кн. Мстисл. Мстисл.) мужи храбры зѣло и велици богатыри, яко лвы и яко медвѣди, не слышатъ бо на себѣ ранъ“, с. 71. У пізній традиції: в Сказ. о Мам. поб. П. С. Р. Л. XI, 53: „ратницы велици и богатыри крѣпци и смыслени зѣло къ воинственному дѣлу и наряду“; — вояки „скакаху на Туркы, акы дивии звѣри“ Нест. Искандер, Пов. о взят. Царьграда., вид. 1886 р. с. 29. Звернімося до подробиць.

мои ти готови... мои ти Куряне] „ти“ — не визначає „тебѣ“, „для тебя“; це — за термінол. Потєбні 188 — „дат. поэтический“, відпов. сучасн. „вѣд“, і в такому розумінні часто в „Сл.“ й ин. пам.: „али ти лихое да то ти сѣдитъ сынъ твой хрестный“, Вл. Мон., Лавр. с. 245; „Рече има Янъ: то ти вама право повѣдали“, 1071 р., с. 173; в Іп. р. 1159: „неѣзди, княже, вѣче ти в городѣ, а дружину ти избиваютъ“, ст. 495. Сучас. народн. „насъ ти в Ростовѣ ти, луку ти, чесноку ти“ (Даль. Слов.); ще див. Пот. 186—192.

свѣдоми къ мети] „къмети“ із „къ мети“ — поправка Карамз. й Грамм., що на ню пристали трохи чи не всі коментатори; Корш — „къметіє“; за Міклош. звязане з лат. comes (Lex. paleosl.) за Маценуером

(Cizi slova 43) — од грецьк. *κομῆτης* = селянин, хлібороб; *ε* в усіх слов. мовах і визначає орача, „ратая“ або старшину. В дав. пам. маємо в розумінні вояка, одважної людини; в Пов. про Девгенія цар Амір, „призвавъ кметевъ своихъ, и рече имъ: братия моя силнии кмети“, Сперанськ. „в шатеръ во единъ многия тысячи вмѣщаются сильныхъ и храбрыхъ кметей“, „а в нихъ пребывают многія кмети“; „хощу избрати сильные кмети“, с. 382; „на што нарекаешься царемъ и сильный кметъ у себя имѣши“ 382; „взявъ немного кметей своихъ и поиде въ греческую землю“, 383; в Лавр. р. 1075 німецькі послы кажуть кн. Святославу, що показав різні коштовні речі: „сего суть кметье луче: мужи бо ся доищють и болши сего“, с. 192—3; р. 1096 Вол. Мон. перелічує бранців: „Коксусъ с сыномъ Акланъ... и иныхъ кметий молодыхъ 15“, с. 242; Ип. 1150 р. „Угре на фарехъ и на скокахъ играхуть... Киянеже дивляхутся Угромъ множеству и кметьства ихъ и кономемъ ихъ“, ст. 416; Новг. 1-ий л. і 4-ий, р. 1187 „и паде головъ о стѣ кметьства“ або „кметѣй“, вид. р. 1888, с. 161 і Новг. 4-ий літ., с. 174, і ин. У пергам. рук. Син. бібл. (= Істор. Муз.) XII в. № 442 (167) на останньому 223 арк. — дві постаті на конях, а од двох інших — сліди; написи: „Удалецъ“ і „Сопешка“, а між ними „кмети два“ (рукою XIV—XV в.). — „Къмети“ в „Сл.“ — „свѣдоми“, тоб-то „певні, випробувані“: „Изберѣте убо... мужъ от васъ свѣдом (= *μαρτυροῦμένους*) 7“, Ап., Дѣян. VI, 3; „свѣдомъ же всею страною Июдейскою“, там-таки X, 22; або — „знаменитий, славнозвісний“: „велико зѣло и свѣдомо“ (*γνώριμος*) Григ. Наз. XI в. 53, див. Срезн. III, 675. В живій укр. мові „кметь“ визначає 1) селянина хлібороба і 2) метикувату людину, хитруна, Грінч. Слов. II, 257.

под трубами повити] Пор. у пізній літер. і в усній традиції: „иже во оружияхъ возрастли“ Ист. о Каз. ц. с. 39; бил. про Волха: „а и гой еси сударыня матушка, молода Марфа Всеславьевна, а не пеленай во пелену черчатую, а не поясы в поесья шелковыя, пеленай меня матушка в крепки латы булатныя, а на буйну голову клади златъ шеломъ, по праву руку палицу, а и тяшку палицу свинцовую...“ Кирша, с. 19; „шеломъ“ подибуємо вже в кн. Ісайї 59, 17 у найдавні. перекладі (= *περικεφαλαία*) Евсеев, 117; у Флавія, кн. 5, Юліян „бысть обльченъ въ шелом и въ бронѣ“, Вол. арк. 144; Тит був „без шолома и без броній и без щита“, арк. 147; у літоп. — часто.

яругы имъ знаеми] серб. *јаруга*, укр. *яруга* = великий яр, улоговина: „по степових балкахъ та яругахъ“, Грінч. Слов. IV, с. 543.

луци у нихъ напяржені] — звичайний вислів, що трапляється в бібл. письм.: Пс. 7, 13 „лукъ свой напярже и уготова и“ Сим. Пс. та ин. р. I, 30, і Болон., с. 30; Пс. 36, 14 „оружіе извлекоша грѣшницы, напяргоша лукъ свой“, Сим. Пс. I, 239; 57, 8 „напяржетъ лукъ свой дондеже изнемогутъ“, Сим. Пс. I, 383; 63, 4 „напяргоша лукъ свой, вещь горьку“ Сим. Пс. I, 417 та ин. У Флав. „мы немощни и слаби есми противитися Римляном, яко же и лукъ напярженъ“, Барс. III, 446.

Зазначимо тут між іншим, що образ переможного узброєного луком верхівця дано і в Апокаліпсисі: „и се конь серень и сѣдя на немь имяше лукъ, и данъ бысть ему вѣнць, изиде побѣжаяй, да побѣдитъ“, Апок. XII—XIII в., арк. 30 зв.

тули отворени] — тоб-то сагайдаки наготові; про тула, що в нім переховувано списи для кидання, див. вище, у Флав. Пор. Сим. Пс., с. 10 „яко се грѣшници напругоша лукъ, уготоваша стрѣлы въ тулѣ“, I, 52; Огон. гадає, що слово „туль“ запозичене з перського „tül = bursa sartorum“, Meniški, Lex. arab.-pers.-turc. II, 187; Ип. 1241 р. „и тулы ихъ бобровые раздра“..., ст. 794; „и лучницѣ и тулници“..., ст. 843.

сабли изострены] — запозич. зброя та її назва, пор. мадярськ. „szab“ = scindere, рубати, звідси szábyla Огон. 44; відп. грецьк. ἐγχερίδιον у перекл. пам'ятках, див. Срезн. III; відома в літоп. від перших-же-таки років, як зброя, загострена з одного боку: „Рѣша старци Козарьстии: не добра дань княже: мы ся доискахом оружьемъ одиною стороною [остромъ], рекше саблями, а сихъ (себ-то Полян) оружье обоюду остро, рекше мечь“... Лавр. с. 16 (до 6360—852 р.) і р. 968; „вѣдасть Печенѣжский князь Прѣтичу, конь, саблю, стрѣлы“, с. 65 і П. С. Р. Л. IV, 1905, с. 46 та ин.; Ип. 1087 р. шаблею забито Ярополка, ст. 197; р. 1162 „сѣче по главѣ саблею“, ст. 518; „вѣхаша Берендичи“... „саблями и почаша я сѣчи“, ст. 326 та ин. „Сабля долга вельми“, згад. і в Флав., Вол. арк. 77. „Сабли изострени“, пор. в Апокал. XII—XIII в. „мечь обоюду остръ изьострѣнъ“, 15 зв.; „вострая сабля“ — звичайна в нар. піс. традиції: „онъ узялъ, узялъ востру саблю“... Шейн, Р. нар. п. с. 132 та ин.

сѣрыи влѣци] звичайний вислів в усній пісенній традиції: „Ко другой та мудрости учился онъ Вольхъ | Оберѣтаватца серымъ волкомъ“, Кириша, с. 19; „серой волкъ на корме стоить“, 111; також Рыбн. III, 280, Гильф. Он. был. (покажч.) й ин.; у билині про військо Соломонове: „будто ясные соколы облетели | будто серые волки обрыскали“, Рыбн. III, с. 304.

ищучи себечти а князю славѣ] Корш — „ищуче“, але плутання форм та утворення дієприкметників — явище дуже давнє. — Грамм., Максим., Тіх., Огон. Пот., Корш, Шамб. і деякі інші виправляють „славы“, — це, звичайно, граматично правильно; тільки-ж у Пск. рукоп., надто ще — копії з укр., могло бути й „славѣ“, пор. „мало дружинѣ“ Ип. (тимчасом у X л. Пог. — дружини), ст. 647. — „Слава“ віддавало грец. δόξα, кн. Ісайї 2, 10, Евс.: „честь“ = γέρας (власне — нагорода, „свободнымъ честь“ — γέρας δὲ ἐλευθέρους Йос. Фл.), рідше = τιμή; сполучення „честь и слава“ — Апокал. XII—XIII в. „и ту есть слава и честь“, арк. 102, „добрыми дѣянии славу и честь принесуть“, „принесуть славу и честь языкомъ“ 102 зв. та ин. Також див. і в літургічній літературі і в літоп. „И ту ноць стоявшє князи поидоша розно... побѣдивше сильнии полки и вземше свою честь и славу“ 4 Новг. 1216 р., с. 196.

Протилежне в Олександрії 1 ред.: „безъ славы и безъ чти“, 71. — Пор. ще в українськ. Четї р. 1489: „оканный же ворогъ наш дьявол увидел, што человѣка богъ почестилъ и его со чты небесное искинулъ“, арк. 22; „в велицей чты будет“, арк. 32 (муч. Микити). — Про „славу“, як предмет людських змагань — руський читач к. XII в. міг прочитати думки філософів у Пчелі, с. 302—306. — Форма „чти“ (з „чъсти“) звичайна в д.-р. пам.: „Змій лукавый иногда чти моей позавидѣвъ. пошепта лестію Евзѣвъ уши“ Триодь П. (Ак. Н. 33, 1, 5), ірм. сл. суб. веч. тижд. сирн.; „тоя чти небрегшу“ Амарт. I, с. 520; у Флавія: „Ирод уймашеть от уношу чти“ кн. I, Арх. 368^а; Антигон „хотя славу налѣсти“ 359^с та ин. в літоп.

III. Сонячне потьмарення.

Тогда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ от него тьмою вся своя воя прикрыты.] Мова тут про потьмарення р. 1185, що спогад за нього доховав літопис; Іп. „Игорь же възрѣвъ на небо и видѣ солнце стояще яко мѣсяць“..., ст. 636; Лавр. „В лѣто 6694 мѣсяця мая в 1 день на память святаго пророка Іеремия, в середу на вечерни бысть знаменье въ солнци, и морочно бысть велми яко и звѣзды видѣти, челоуѣкомъ въ очью яко зелено бѣше, и въ солнци учинися яко мѣсяць, из рогъ его яко угль жаровь исхожаше: страшно бѣ видѣти челоуѣкомъ знаменье Божье“, с. 376 (Соф. 1-ий вар.: „въ вечернюю годину... изъ рогъ его акы огнь горящъ“... с. 168). В Новг. 1-ому: „Въ лѣто 6693 маія в 1 день въ часъ 10 дни яко в звоненіе вечернее солнце померче, яко на часу и боле и звѣзды быша, и паки просветися, и ради быхомъ“ вид. р. 1888, с. 160. Точну дату цього потьмарення вираховує М. Степанов, „Таблицы для рѣшенія лѣтописныхъ задачъ на время“, Изв. ОРЯС р. 1908, кн. 2, с. 127—8. — Підхідка ця — змальовувати, як потьмарюється сонце, — вводить в оповідання про нещасливу, невдалу для героїв подію: в думі про Олексія Поповича — „Половина сонця й місяця | У тьму потьмарило, | Уже во тьму уступило...“, а далі — загибіль козацьких суден. Ант.-Драг. I, 190, 197.

Щоб зрозуміти, як багато важило сонячне потьмарення для Ігоря (літописного й поетичного) та його дружини, — спинімося на питанні, як ставились до сонячних потьмарень візантійські і руські освічені люди XI—XII вв. Чисто-всі мітологічні здогади, напр. Огон. 33—34, проминаємо: помиляється, як це далі побачимо, і Пот. 17, гадаючи, наче-то Ігореві „Затмение представляется делом самого солнца, а не враждебной ему силы: само солнце предостерегает людей“. Не сонце, що його, як уявляли були давньо-руські люди, водили янголи, мало тут якусь вагу, ба, звичайно, бог, подаючи через його знаки. Вдамося до пам'яток, — не до непевних одгомів давньої „народної“ віри, а до писаних, що під їхнім впливом складалася ця віра, спостережувана й досі. В Євангелії (за списками XII віку): „Абѣ же по скръби днѣй тѣхъ солнце помъркнетъ, и луна не дасть свѣта своего... и тѣгда явитъся знаменье сына челоуѣческаго на небесе, и тѣгда въсплачуться вся колѣна земьская“ Матв. 24, 29—30 (Амфилох. I, 406—7) пор. Марк. 13, 24—26; і в Луки 21, 25: „и будутъ знаменья въ солнци и лунѣ, и на земли туга

языкомъ“ (Амфил. II, 487). В Паремейнику у прор. Ісаїї читаємо: „Плачешся: близь бо день Господень и скрушенье от Бога придетъ... Се бо день Господень [грядеть] положити вселеную всю пусту и грѣшники [потребити] с нею: звѣзды бо небесныя и кружилья (себ-то планети) и вся тварь небесная свѣта не просияють. И померкнетъ солнце всходя, и мѣсяць не дасть свѣта своего“ (Григ. Парем., Брандт, I, 53). У витягу з кн. прор. Іоїля: „И дамь чудеса на небеси выпрѣ и знаменія на землі низу... солнце обратится въ тьму и луна въ кровь прѣже даже не придетъ день Господень великій“ (Парем. XIII в. Новг. Соф. Б. № 53, 28 зв.); у перекл. Толков. прор., після II, 30—31 Іоїля „и дамь чудеса на небеси... дне господня великааго и страшнаго“, читаємо толкування: „Се и Господь самъ в святыхъ евангелиихъ проповѣда рекый: будут знаменія на небеси и въ солнци и въ звѣздахъ, когда въ день великій пришествія вторааго Господа нашего, егда придетъ судить всей земли“ (Туницкий, кн. 12 мал. прор., 39). В Апокаліпсисі читав стародавній грамотій: „И видѣхъ егда отвързе б-ю печать, и бысть трусь велми и солнце мрачно бысть яко врѣтище власяно и мѣсяць бысть яко кровь...“, а в толкуванні: „Будущую страсть при антихристѣ мѣнить, въ немъ же прорече многу скѣрбь и муку от антихриста,... а еже омрачное тьмное и кровавое—прѣдшение являеть, на нихъ же будетъ божий гнѣвъ“, Апок. XII—XIII в., арк. 33 і зв. Підо впливомъ св. письма — думали й писали візантійські автори. Амартол, що за нимъ й ідейно й формально ішов наш літописець, каже, часомъ просто подаючи факт („ищезенье солнцю бысть въ часъ третій дне, яко звѣздамъ на небеси явитися“, I, 340), часомъ його витолковуючи; сонячне потьмарення завсідни не на добре: „И за мало пакы солнце без лучя свѣтяше, яко луна; крамоли же и недужи и умертвие челоукомъ болшею не престаяху“, с. 421; підчас Перської навали на Царгород, за ц. Іраклія „солнце омрачися“, с. 434; „сбившема же ся полкома, сушїи же с Костянтиномъ побѣждени быша и иссѣчени, едва убо самъ убѣжа; бысть же тогда и солнцу исчезновение в 6 часъ дня, яко и звѣздамъ явитися; вѣтромъ же велиемъ износимомъ молнія и громи, яко и на трѣговныхъ степенехъ 7 челоукъ пошибани быша; плѣненъ же бысть тогда Срацины Самос, яту ж в немъ и стратигу, именемъ Паспала“, с. 528—29. Цей випадокъ нагадує оповідання в нашихъ літописахъ під р. 1185. Не то сонячне потьмарення розглядувано як ознаку зловісну, ба й місяцеве: „бысть же исчезновение лунѣ; царь же митрополита Пантелѣонта призва, увѣдѣти хотя лунное исчезновение. Сему же ходящу к цареви, Самона же въ проси его: „на кого хочеть быти зло“. Сей же рече: „на тя; аще в 13 день июниа мѣсяца изидеши, оттолѣ ничтоже ти будетъ зло“; по цьому Самона силоміць пострижено, а в травні помер і царъ Леон, Амарт., с. 539. Ворожитська книга Громникъ виразнісінько зазначала: „ноемврие... аще солнце помрѣкнетъ — бѣды и мятежь много и градовомъ разореніе“, то-що. Перетц, Мат. по ист. апокр. I, 63. — Отож природньо, що й у літоп. так само категорично пояснювано вагу сонячнихъ потьмарень: перерахувавши низку випадківъ з

візантійської історії, літописець підбиває підсумок: „знаменья бо въ небеси, или звѣздахъ, или въ солнци, ли птицами, ли етеромь чим не [на] благо [бываеъ, но знаменья сиця на зло бывають: ли проявленье рати, ли гладу, ли смерть проявляютъ“, Лавр. 1065 р., с. 161; Іп. ст. 155; Соф. 1-ий та ин. Подамо скількись прикладів, що це підтверджують: р. 1088 — „тогоже лѣта бысть знаменіе в солнци, яко погібнути ему, и мало ся его оста, и акы мѣсяць бысть в 2 час дни маія в 21 день“, Соф. 1-ий, с. 149; р. 1113 — „бысть знаменье въ солнци, в 1 час дне бысть видѣми всѣмъ людемъ: остася солнца мало акы мѣсяца доловъ рогома... — проявляше Святополчю смерть“, Іп. ст. 274—5; р. 1115 „в сеже лѣто бысть знаменіе: погібне солнце и бысть яко мѣсяць, его же глаголють невѣгласи ‚снѣдаемо солнце‘; в сеже лѣто преставися Олегъ Святославичъ“ Іп., ст. 282; Соф. 1-ий, 1124: „пред вечернею почя убывати солнца и погібне все. О велии страх! и тма бысть и звѣзды быша и мѣсяць; и паки нача прибывати вборзѣ и наполнися, и ради быша вси“, с. 158; Іп. р. 1137 „быша знаменія в солнци мѣсяца июня въ 9 день; в се же лѣто бишася Новъгородъчи съ Суждальчи на Жданѣ горѣ и подолѣша Суждальци Новгородцем“, ст. 300; Іп. р. 1187 „Того же лѣта бысть знаменіе мѣсяца сентября в 15 день: тма бысть по всей землѣ, якоже дивитися всимъ челоувѣкомъ. Солнце бо погібне, а небо погорѣ облакы огнезарными. Таковая бо знаменія не на добро бывають; в той бо день того мѣсяца взятъ бысть Ерусалимъ безбожными Срацины“, ст. 655; Літ. Переясл. Сузд. р. 1201 „явися знаменіе в лунѣ мѣсяца декабра въ 29 день — и на утріи преставися княгини Ярославля“, вид. Оболенськ. р. 1851, с. 105; Никон. л. р. 1204 „В лѣто 6712 преставися князь велики Чръниговскій Олегъ сынъ Святославль. Знаменіи: Того же лѣта быша знаменія на небеси въ солнцѣ и въ лунѣ“, а далі — про те, що хрестоносці захопили Царгород, с. 37; Лавр. р. 1236 „Того же лѣта погібне солнце по всей земли... Того же лѣта прішедше безбожніи татарове поплениша всю землю Болгарскую“, с. 486, про те-ж саме — 4 Новг., с. 214; в 4 Новг., 1237 р. — „тма бысть в солнци съ запада, акы мѣсяць... и пріидоша Немци въ силѣ велицѣ из Заморья“, а далі Батиева побиванка, т.-же, с. 214—15; Соф. 1-ий, р. 1271 „померче солнце пятыя недѣли поста в среду и паки наполнися и ради быхомъ“, с. 197; Соф. 2-ий, р. 1460 „того же лѣта мѣсяца іюля 18 в пяток в часъ 2 дни изгибло солнце и бысть яко осмый день молод мѣсяць; того же лѣта приходиль царь безбожний Ахмутъ ратью на Резань градъ съ татары“, с. 184; Пск. 1-ий, р. 1476 „в 2 часа дни и въсходящу солнцу... внезапно нача наступати мракъ и бысть тма мало не часъ... и ужасошася вси людіе“, с. 252. Псковський 1-й літ. одзначає крім того сонячні потьмарення: р. 1230 14 травня — по потьмаренні настає голод, „туга и печаль“, с. 178; р. 1236 3 серп. „знаменье в солнци“, р. 1265 — в повісті про Домонта: „знаменье в лунѣ“ — і далі, як вдерлися Німці, с. 182; р. 1331 — „помраченіе солнцу“, с. 186, то-що. Тож не дивниця, що потьмарення не аби-яке вражіння справило на Ігоря,

авже-ж і до і по ньому освічені люди в давній Русі гадали, що це явище віщувало майбутнє нещастя. В поетичній композиції — згадка про потмарення могла бути за засіб виставити рельєфніш відважність героєву.

И рече Игорь к дружинѣ своей: „братіе и дружино... да позримъ синего Дону“] Корш викинув „своей“.

Звертання до війська, до дружини, як підхідку, як композиційний засіб — подибуємо в д.-р. письм., від біблійного тексту починаючи, напр. промови Матафіїні в І-й кн. Маккав., розд. 2. Звертання-заклик до бою подибуємо в прор. Іоїла III, 9—11: „проповѣдите се въ странах, освятите рать, вѣставите сѣчъця, приводите и вѣсходите вси мужи войсциі; расѣцѣте рала ваша на оружіе и сръпы ваша на луця. Немоцъный да глаголетъ, яко ‚могу азъ‘; сѣвкуплѣйтесь и вѣходите вся страны обимо и сѣберетеса ту, кроткый да будетъ храбрѣ“ (Туницький, Кн. 12, мал. прор. 1918, с. 41). В Христ. Ап. „Мужие и братие, достойно естъ рещи къ вамъ с дръзновениемъ о патриарсѣ Давидѣ“, Дѣян. III, 29, с. 4 (дод. з р. Гільф.); „мужи и братья“ т.-же XXIII, 1, 6 і „Мужие и братие“ XXVIII, 7, сс. 55 і 68; „Мужи, братия и отци“... XXII, 1, с. 53. У Флавія — промова Титова до вояків: „О мужи римстии, вѣскую медлимъ пріати побѣды, Богу выдающу намъ Іудея! неслышите ли вопля: смятутся иже утекоша рукъ нашихъ. Нашъ градъ, аще ускоримъ. Потрудимся, понудимся, ничтоже бо славно исправляется бесъ труда и безъ бѣды. Предваримъ ратныхъ крупоміе, имъ же нужна ес[ть] умириться межю собою скоро. Аще мы и ещѣ помедлимъ, аще ли прибудетъ намъ помощи, то побѣда наша менши будетъ и хвала ся умалит. Аще же мы малы побѣдимъ толико множество и градъ возмемъ, кто славнѣй насъ будетъ? И тако рекъ, воскочи на конь и еха напреди“..., кн. 3, р. Вол. арк. 97; друга промова: „О воини, осуженія немощь пріемлютъ, иже повелятъ на безбѣднаа дѣла ити...; подобно же естъ подострити на дѣла славнаа и невозможнаа, простѣйша же и возможна сами мужу творятъ и неповелѣни. Азъ же отинуд вѣмъ, яко люто естъ желаніе стѣнамъ и исповѣдаю вамъ, како подобаетъ мужемъ, жажущемъ славы, битись отъ лютѣйшихъ мѣстѣ и искати смерти похвалны и конца плодовита“. Флав. кн. 6, Вол. арк. 189 зв. Пор. ще вмовляльну промову до вояків в 3 кн. Вол. арк. 194—196, див. мою ст. про вплив Флавія на „Сл. о п. Іг.“ (Изв. ОРЯС, XXXIX). В Олександрії 1 ред. — Олександр, прочитавши листа Дарієвого, коли всі полякалися — „тѣшаше я глаголя: ‚мужи воинстии, аще и мало естъ число наше, но смыслъ вѣ насъ великъ“..., с. 64; Олександр „рече к нимъ: ‚мужи Макидоньстии, дружино моя, почто ся смятосте?.. да видѣти начнемъ, с кимъ ся хоцѣмъ бити лютѣ, да не побежени бывше, посраимся“, с. 44; „Мужи войстии и поборници, Макидони и вси силнии Еллинстии, си бо прѣсяне врази ваши суть и мои; и нынѣ почто ропщете“..., с. 80; „Мужи войстии, да не смущаетъ васъ пакы прочтенаа грамота Порова“... с. 81; в Пов. про Девгенія — „братія моя милая, силнии и храбріи аравитяне. Хто хоцѣтъ со мною дерзость творити, той поди со мною вѣ греческую землю пакости творити“, П. Ст. Р. Л. II, 382; у „Сл. об Адаме суцѣмъ в адѣ“: „Воспоемъ,

дружино, пѣсньми днесь“... Там-же III, с. 11. Звертання „братие и дружино“ — читаємо в Успенській ред. Сказ. про Бориса та Гліба. Бугославський, тексти, 129. Те самісіньке подає й літописна промова Ігорева „Игорь же рече: ,братья и дружино, тайны божия никто же не вѣсть, а знамению творѣць богъ“... Іп. ст. 638. Мабуть, за найближчий зразок для промови Ігоревої в „Сл.“ — була промова кн. Святослава 1-го: „уже нам здѣ пасти: потягнемъ мужьскы, братье и дружино“ Іп. р. 971, ст. 57, і Новг. 1-ий. Ладнаючись під Перемишлем до бою з Володимиром кн. Галицьким, Ізяслав (Іп. 1152 р.) „рече дружинѣ своей: ,братья и дружино, богъ всегда Рускы землѣ и Руских сыновѣ вѣ бешестыи не положилъ есть: на всех мѣстех честь свою взимали суть. Нынѣ же, братье, ревнуимы тому вси; у сих землях и перед чужими языки дай ны богъ честь свою взяти““, ст. 448—49; кн. Данило так підбадьорює свою дружину (р. 1254): „Почто ужасываетесь? не вѣсте ли яко война безъ падшихъ не бываетъ. Не вѣсте ли, яко на мужи на ратныѣ нашли есте, а не на жены. Аще мужъ убьенъ есть на рати, то кое чюдо есть? Инии же и дома умирають без славы, си же со славою умроша. Укрѣпите сердца ваша и подвигнете оружье свое на ратнѣѣ“, Іп. ст. 822; в Пск. 1-му літ. с. 181 — промова кн. Довмонта; а під р. 1327: „братья моя и друзи, ни буди на вас проклятия, ни отлучения мене ради“ (промова кн. Михайла), с. 185. У літоп. сполучення це звичайне й в інших випадках, напр. „Всеволод здумавъ с братьею своею и с дружиною“ Лавр. 1184 р., с. 369. — У пізнішій літературній традиції: цариця Динара вдається „ко всѣм воемъ своимъ“: „Друзи и братія! азъ главу свою напредь вась хошу сложити за достояние пр. Богородицы“... Пов. про Динара ПСтРЛ, II, с. 375; Єрмак удається до козаків: „О друзи и братья, помолимся Богу“... Сиб. літ., р. 1907, с. 23; він-таки, перед боем: „Братия моя любимая, атаманы, казаки! не устрашитесь множества их бусорманского“, Опис. Сибири, Сиб. літоп., с. 374. Сюди-ж належить звертання „братцы“, що його дістали в спадку історич. пісні, див. Вс. Миллер, Ист. п., с. 29 й дд. Звертання в усній традиції звичайні: „Дружина моя добрая хоробрая“, або „Дружинушка ты моя добрая, хоробрая“, Рыбн. I, с. 2—3, 4, 6, 8 і дд.; „Вся моя дружина хоробрая, | Дѣлайте дѣло повеньное | И слушайте большаго атамана“... Рыбн. III, с. 188, 190; „Ай же ты дружинушка хоробрая“, там-же с. 239 та ин. Мабуть, що до дружини, супутників, друзів, то-що отакими словами зверталися раз-у-раз.

Слово „дружина“ — у д.-р. письм. звичайне: Єванг. XII в. Лук. II, 44, „мнѣвша же и вѣ дружинѣ“ = *ἐν τῇ συνοδίᾳ*, Гал. Єв. II, 60; ще — в Истор. Палее, Попов, Кн. быт. неб. и земли 1881 р., с. 160; „Слово Адама“: „А того есми, дружино, мнози дни жадали“, ПСтРЛ. III, с. 11; у Флавія: „и ту постави лѣпшюю хитрейшую дружину“, кн. I, Арх. рук., арк. 359^а; „Антипатрова же дружина еСТЬСТВОМЪ быша жестьсерди“, арк. 368^с; „на Александрову дружину подходитъ“ арк. 368^д; „сѣ своее дружинѣ“ арк. 367^с; „раздѣлю им дружину и сердоболя“ арк. 368^а; так само 370^б, ^д, ^с, 371^с; „Ирод... и дружины его почьсти когождо по достоянію“,

І кн., Вол. арк. 2 зв., „нарядив преднюю дружину, арк. 3; теж кн. 2, арк. 39; „Симон... поим вѣрнѣйшую дружину“, кн. 7, арк. 230; „свокупивъ вельдушнѣйшую дружину“, арк. 256 зв.; Олександрія 1 р. — „приведе же всю дружину старую отца своего Филиппа“, с. 27; у билинному епосі — звичайне; „иде удалъ молодець, | Боярьский сынъ Дюкъ Степановичъ | Со своей ли со дружиной боярьскойей...“ Рыбн. II, 130, то-що.

Луцеж бы потяту быти неже полонену быти] Грамм. „луче же“; Огон., Пот. та ин. „лучежь“, що, звичайно, було в українському оригіналі; але в псковськ. рукоп. — звичайно було як у 1-ому виданні; Корш — „луче же“. Ганка, Ербен, Гаттала — „лучежь *нбл...*“, вбачаючи в вид. помилку переписувачеву. — „Л у ч е“ = краще, „луче ми толики бы тмы челоуѣкѣ не погубити злѣ“ Олександрія 1 р., с. 80; також — Пчела, с. 139, 407, 409 та ин. Срезн. s. v. — „Потяти“ = порубати: „и ты потят будеши серпом небесным“, Флав. кн. 2, Вол. арк. 44 зв.; Іп. „другий татаринъ... потя Ляха“, Іп. ст. 853. У „Задонщ.“ цьому місцю відповідає: „Лучши бы намъ потятымъ быть“ (сп. Унд., Смирн. II, 77).

Сама ідея, висловлена в подібній до „Сл.“ двочленовій-таки формі, трапляється як прислів'я у низці відомих в д.-р. письменстві пам'яток перекладних та оригінальних: прор. Йона — „добрѣи ми бы умрети, нежели жити“ Парем. XIII в. Соф. б. № 53, арк. 11; в 1 посл. ап. Петра 3, 17: „луче бо благое творящи... муки приимати, нежели злое творити“, Христ. Ап. XII в., 84; у „вояцьких повістях“ ця паралеля набуває й значіння тотожне до промови Ігорової; у Флав.: „лѣпле смерть славному взяти, негли жити плѣнени“ (Барс. „пріати“) кн. 4, Вол. арк. 118 та зв.; старець, печерний розбійник, коли Римляни запропонували йому піддатися, відповідає: „смерть свободна (рук. свободно) — есть лучши ми твоего царства“, кн. I, Арх. р. арк. 358^b та й забив себе; в кн. 7 Елеазар, начальник міста Масади: „сего ради, дондеже руки наша несвязаны сут, а мечи в них да послужат нам службу подобну, да умрем непоработившися иноплеменникомъ, свободни да отидем сего житія съ чяды и съ женами“, 7 кн. Вол. арк. 259; ессеї — „славному смерть луче живота мнят“, кн. 2, арк. 42; „нам смерть лѣпши живота есть“, кн. 1, Арх. р., арк. 346^c. У Амарт.: „луче бо есть умрети благочестивно, нежели царствовать нечестивно“ — каже ц. Тодосій В., с. 380; „сыне, луче есть челоуѣку красна (вар. добра) смѣрть, негли зол живот“, Пов. про Акіра, Григорьев, дод. с. 65; вислів цей, як прислів'я, вжито в листі Мстиславського еп. Методія Филімоновича до гетьмана Бруховецького р. 1667: „лучше смерть, нежели золъ животъ“, т.-же, Иссл. с. 487; мабуть, за оригінал править тут — речення Ісуса с. Сирахова, XXX, 17: „луче есть смѣрть паче живота горька“, Изб. Свят. 1076 р. арк. 165^a; у Пчелі: „Луче есть смерть паче живота продольживъшася и паче болести беспрестанные“, с. 400; „Луче душоу ицѣлити паче тѣла,

и зла життя луче смерть“ т.-же, с. 409; „уне славному мужьскы умрети, нежели жити съ срамомъ“ т.-же, 407; „Тако же и мужеви лѣпше смерть, ниже продолжень животъ в нищети“, Мол. Дан. Заточн., с. 6—8, 42—43). Слова кн. Святослава Игоревича подано вище, але на цьому літописні паралелі не обмежуються: Іп. 1150 р. кн. Ізяслав, ідучи з невеличкою дружиною на кн. Володимира Галицького, перед боєм промовляє: „Луче, братье, измрѣмъ сде, нежели сесь соромъ възмемъ на ся“, ст. 401 і Лавр. с. 310 (вар. у Никон. л. „Лучши смерть приати, неже срамъ и зол животъ имѣти“ — під впливом Флав. і Пчелы, П. С. Р. Л. IX, 1862 р. с. 184). — Авт. „Слова“ використав вислів, що зробилося з нього прислів'я; літописець користується з іншої форми, та воно й природно: „Игорь же рече с братьею своею: „оже ны будетъ не бившия возвратитися, то соромъ ны будетъ пущеи смерти; но како ны Богъ дасть“, Іп. 1185 р., ст. 639, і далі, в полоні, коли його намовляють тікати: „азъ славы дѣля не бѣжахъ тогда от дружины, и нынѣ неславнымъ путемъ не имамъ поити“ ст. 650. Коли другі слова й брешуть трохи піднесено, риторично, то перші можуть претендувати через свою простоту на те, що вони скидаються на правду. Цим помітно визначається „літературність“ звертання у „Слові“. — У пізнішій літер. традиції маємо також паралелі: слова кн. Рязанського Юрка Игоревича — „Лутче намъ смертию живота купити, за святягы божия церкви, за вѣру крестьянскую смерти вкусити, нежели в (поганой) сего окаянного царя воли быти“ Пов. о разор. Рязани Батыем, Срезн. Свед. и Зам. XXXIX с. 83. Цар Іван IV одповідає воеводам, коли вони, зважаючи на те, що наближається зима, радять йому зняти облогу з Казани: „И молюся вамъ, господіе мои, къ тому посеичась не стужайте ми о семь, да умру съ вами здѣ на чужей землѣ, а к Москвѣ съ поношеніемъ и со студомъ не возвращуся: лутче есть намъ единою умрети и пострадати кровію за Христа и похвальнымъ быти въ роды, или победившимъ великая благая преобрести“. Ист. Каз. ц., ст. 135; козаки вагаються, але вирішують „по смерти нашей память наша не оскудѣетъ в тѣхъ странахъ и слава наша вѣчна будет... Вкупѣ готови умрети за св. божию церкву“, то-що. Сибірськ. літ., 1902 р., с. 24; тут уже — сама-но ідея, за форму забулись. — Конструкція з „луче — нежели“ частенько трапляється в Пчелі, с. 139, 400, 407, 409 та ін.

А всядемъ, братие на свои брѣзые комони] Вираз „всѣсти на конѣ“ — іти в похід, див. Іп. „слахуть бо ся к нему (кн. Івану Берладнику) Галичане, веляче ему всѣсти на конѣ“, 1159 р., ст. 498 та ін. — В пізній писаній традиції: „Вседають же на своя кони сильная вси князи и воеводы и храбрые воины и сѣдше вскорѣ, яко високопарніи орли полетѣвше изо очію безчисленного множества народа Московского, борзо идучи и другъ друга женучи и другъ друга состизаючи, яко на царевъ пиръ позвани и царемъ радующеся идяху“, Ист. Каз. ц., ст. 110. — В білор. пісні подибуємо аналогічне звертання: „Сѣдайця

все молодцы на коней, | А едзце молодцы в славен город; | А ў слаўным
 городзе дзельбу дзеляць“... Шейн, Мат. I, 1, с. 236; у весільн. п.
 аналогічний заспів: „А свет свитаець, | Зара займаець, | Ах, рана, рана
 зара займаець, | Млады Гапулька з двора з'изжаець“, Шейн. Б. п.
 1873 р. с. 615.

Спала князю умъ похоти, и жалость ему знаменіе
 заступи искусити Дону великаго] Грамм. запропонував пере-
 ставити й поправити: „Спали князю умъ похоти | искусити Дону вели-
 каго | и жалость ему знаменіе заступи“, і розумів „спала“ = спало,
 (власне „вспали на ум желания“); більше-менше так, з невеликими варія-
 цьями, розуміли й інші: Макс., перекладаючи р. 1837, „Запала на умъ
 князю охота“, Бусл. Хр. 600 „вспала... по хоти“; Вяз. „спала... по
 хоти“ (= по любці, по дружині), — йдучи за Снегір.; Вс. Міл. „вспала“
 (або впала) „князю у умъ похоть“, Пот. „успала к. у умъ похоть“, Огон.
 „съпала“ (але перекладає „зайняла“); Тіх. і Малаш. — „спаль“ (заснув)
 кн. умъ по хоти“ (по дружині), але Тіх.² — „похоти“; Ганка — „спяла“ (?);
 Соловйов: „спала“ — (пор. заря свѣтъ запала): „затмило ум князя
 сильное желание“. Вельтм. „опала... похыти“, Гонсіор. „слава... похыти“,
 Барс. „спала (= запал, горливість)... похопи“ (= охопило); Влад. „спала...
 похыти“; Корш „отъяла князю умъ похоть“, або „отъ[н]ять“, або
 „съпятъ“ ...

Питання, як читати слова „спала“ і „похоти“, знов-же, й те, як
 розуміти слово „жалость“, толкували по-різному. Запропоновано різні
 поправки, можлива річ і зайві. Соловйов вперше висловив здогад, що
 слово „спала“ вжито тут у розумінні „падать“, „упасть“, справді,
 „палати“, „полѣти“ = „горіти, палахкотіти“ не тільки в матеріальному
 розумінні („нача палати пламень утлизнами“ Ип. 187), ба й в абстракт-
 ному, переносному: „въсполевъ же ся гнѣвомъ“ Олександрія 1 р., с. 21;
 „Святославъ располѣся гнѣвомъ“, Іп. р. 1180, ст. 614; кн. Андрій
 „располѣвьяся гнѣвомъ“, Іп. р. 1174, ст. 534; „И вскрича Еунатій в
 горести душа своя и распалаяся въ сердци своемъ“ Пов. о раз. Батыем
 Ряз. Срезн., Св. и Зам. XXXIX, с. 86.

Хоч слово „похоть“ в розумінні „велика охота“ частенько тра-
 пляється в ц.-сл. пам., прим. Притч. Солом. „Сыне, да не удовѣть ти
 похоть туждея доброты“ Григор. Парем. XII—XIII в., Брандт, II, с. 175
 і в д.-р. пам., див., напр., „похоть имѣяшеть Еладою обладати“, Оле-
 ксандрія I ред., с. 65, „имѣниемъ похоть безъ сытости“, там-же Синод.
 № 280, с. 113; „арави... похотию ратною оскудѣваху“, Флав., кн. I,
 Арх. рук. арк. 361^a; „Клеопатрина похоть затче ему уши“, 362^c; „Флор
 иде в Иерусалим, да римскимъ оружіемъ и страхом и грозою исполнит
 свою похот“, кн. 2, Вол., арк. 58; „злодѣи время обрѣтше на свою похот“,
 4 кн., арк. 126; „похоть посѣченія нападе на них, яко всем сердцем за-
 быша своих сродник“, кн. 7, Вол. арк. 259 зв. Див. ще Срезн. II, с. v.—
 „Похоти“ пояснюють (Пот.) тим, що кінцевий *b* асимілювався наступному

и, Ягіч помітив це в низці українських пам. XII—XIII вв. (Крит. зам.); але поруч із тим слово „хоть“ дуже поширене в д.-р. пам. Срезн. III, 1389 і в нас нижче, в „Сл.“ — раз-у-раз визначає — „дружина“, „улюбленець“, „любка“, „коханець“.

жалость] — Вельтман виправляв на „жадость“, за ним ішов Петрушевич (р. 1887), але-ж виправка ця непотрібна: в давній мові „жалость“ = ζήλος, горливість, старанність: „жалость дому твоего сънѣсть мя“ Остр. Єв., Іо. II, 17, також Гал. Єв., II, 617, і те саме в пс. LXVIII, 10. Сим. Пс. II, 462 або пс., 118, 139 „истала мя есть жалость твоя“ III, 387; Бол. Пс. 602 з варіантами „ревности“, „задрощи“, пор. Іп. літ. „великий Богъ вложил жалость велику у Половцѣ, и страхъ нападе на ня и трепеть от лица Русьскихъ вой“, ст. 254. Пот. 18 невдало покликується на „Сказ. о Бор. и Гл.“ (Срезн. розд. 54): в устах Святополкових — цитата з Псалтири і в іншому розумінні, як це гадав Потєбня.

„Заступати“ = ἀντιλαμβάνειν, Ісайя, Парем. і Толков. Прор. 9, 7; 63, 5, Евсеев; але також і — „загородити“: „и се множество людей заступили двери“, Дан. Паломн. спис. Барсова (III, с. 301); „Антоній же заступи имь вся пути“ Флав.; „Се печенѣзи заступиша пороги“... Лавр. 72, р. 971; „искусити“ = πειράξω, спробувати, Ис. 7, 12, Евс.

Завваживши, що ще за Пот. 17 „безпредложный винительный на вопрос куда (умъ) хотя и предполагается в языке, но сколько известно не встречается“, — можна це слово мати за наз. відм. у розумінні „думка“ (пор. нижче „носить вашъ умъ на дѣло“ „Сл.“) й перекласти все місце: „запалала в князя думка про кохану, й ревність спробувати великого Дону переважила (власне, замінила) знак (зловісний)“; пор. нижче зворот — з кола понять поезії лицарської: „копие преломити“. Читаючи „похоти“ в одно слово — матимемо переклад: „запалала князеві пристрасть (похоть) уяву (умъ) і...“

Хощу бо, рече, копие приломити конецъ поля Половецкого] „приломить копье“ = стятися, спробувати сили, звичайний перший герць на лицарських грищах, відомих і в феодальній Русі, пор. у Дан. Заточн. про грища: „Рытиры, яко орель; инъ воспад на фарь бѣгае чез подрумие отчаявся живота“, с. 52—53, і Іп. — про грища в Угрів у Києві. До цього вислову паралелі: Іп. р. 1151 „Андрей же Дюргевиць възмя копье и ѣха напередъ и съѣхася переже всих и изломи копье“, ст. 437; Лавр. с. 316; „въѣха Изяславъ одинъ в полкы ратных и копье свое изломи“, Іп. ст. 438. „Приломить“ = „зламати“, як сучас. „тут дубова эта мачта приломилась“ Барс. Причит., I, 253.

Конецъ поля] — accusat. loci; в Іп. літоп. р. 1256: „срѣтоша стрѣлци конѣць вси, рекомѣй Привища“..., ст. 832; або — в нар. мові: „Хватиль онъ камень конечъ рукми“, Рыбн. II, 77; „Один сидитъ конецъ столу, мед-вино кружае“, Метл. 8 та ин.

„Поле Половецкое“ — в Іп. літ. р. 1224: „и поидоша в поле Половецкое“, — те самісіньке, що й „земля Половецкая“, див. вище.

с вами, Русици, хощу главу свою приложити] Пот., Огон., Корш і деякі інші виправляють: „Русичи“, що, звичайно, правильно для оригіналу укр. і середньо-р. списків, але для псков. рук. — треба залишити так, як у 1-му вид.

„Приложити главу“ має низку паралелів з літератури до „Слова“ й по ньому: „...буди правдивъ тако, яко не каеся правды дѣля и закона Божія и приложа главу“, Поуч. Луки Ж. Пам. учит. лит. I, с. 14; Пов. про Девг.: „...аще сестры своя не возмете, и вы сами тамо главы свои поло[жъ]те за сестрицу свою“, Сперанский, с. 149; „Днемъ ся родили, днемъ ся мы и скончаемъ по повелению матери своя, и главы своя положимъ за сестрицу свою“, там-же, с. 151. В Іп. л. р. 1015 „и рече Путьша: можемъ головы своѣ, с Вышегородци положити“, ст. 119; вар. в Лавр. (і в Новг. 4): „можемъ главы своя сложити за тя“, с. 99. В жит. кн. Бориса та Гліба в Четьї р. 1489 „Путьша же рече: княже, мы вси можемъ за тебе головы своя сложити“ Абрамович, Жит. муч. Б. и Г., 181; Ізяслав Яросл. каже „за брата своего положу главу свою“, Іп. ст. 193 „Рече же Путьша и Вышегородьци (Святополкові): „можемъ главы своя сложити за тя“ Лавр. р. 1015, с. 129; Ярополк про Ізяслава р. 1078 „за брата своего положи главу свою“, с. 196; Лавр. р. 1097, кн. Василько: „любо налѣзу собѣ славу, а любо голову свою сложю за Русьскую землю“, с. 257; Ізяслав в Іп. каже до війська...: „да любо си голову положю передъ вами, любо си налѣзу столъ дѣда своего и отца своего“, ст. 323; Іп. 1150, Ізяслав говорить дружині: „...язъ паки своя дѣдины и отчины не могу перезрѣти; но любо голову свою сложю, паки ли отчину свою налѣзу и вашу всю жизнь“, ст. 410; р. 1151 Кияни, Половці та Чорні Клобуки — кн. Ізяславові: „хочемъ же за отца вашего за Вячъслава и зятя (Х. і П. за тя) и за брата твоего Ростислава и за всю братью и головы своѣ сложити, да любо честь вашу налѣземъ, пак ли хочемъ с вами ту измерети, а Гюргя нехочемъ“, ст. 427; Половці — Ізяславові, р. 1151; Ізяслав і Ростислав говорять під час битви в. кн. В'ячеславові: „нынѣ же, отце, хочемъ головы своя сложити за тя, паки ли, честь твою налѣсти“, Іп., ст. 437; кор. Угорський — Ізяславові: „любо голову сложю, любо налѣзу Галицьскую землю“, Іп., ст. 452; кн. Володимир Галицький відповідає кн. Ізяславові: „любо свою голову сложю, любо себе мыщю“, Іп. р. 1152, ст. 462; Галицькі мужі — Ярославові р. 1153: „а хочемъ за отца твоего честь и за твою головы своя сложити“, ст. 466—7; Половці прохають у кн. Юрка повернути їхне браття, що захопили в полон Берендичі: „Берендици же недаша их, рекуще: „мы умираемъ за Рускую землю с твоимъ сыномъ и головы своя съкладаемъ за твою честь“, Іп. ст. 480; Лавр. с. 327; р. 1170, князі відповідають кн. Мстиславові Ізясл., що кличе їх на Половців: „намъ дай Богъ за крестьяны и за Рускую землю головы своѣ сложити“, Іп. ст. 538; р. 1177 Володимирські бояри та купці кажуть кн. Всеволодові: „княже, мы тебѣ добра хочемъ, за тя головы

свои съкладываемъ“, Іп. ст. 605; р. 1189, кн. Ростислав Берладничичъ каже: „...язъ не хочю блудити в чуже землѣ, но хочю голову свою положити во отчинѣ своей“, Іп. ст. 665; р. 1282: Литва — кн. Володимирові „обѣщася.. ркуче: Володимере, добрый княже, правдивый, можемъ за тя головы своѣ сложити, коли ти любо, осе есмы готовы“ Іп. ст. 889. В Пск. 1-ому: „пѣша вѣчную память такоже и инѣмъ добрымъ людемъ, которыя положиша главы своя и кровь прольяша“, р. 1450, с. 214; р. 1474 — „или градъ возьмемъ, или главы своя положимъ“, с. 248. — В розмірно пізньому житті кн. Олександра Невського знати чималий вплив усіх оцих формул: „мужие святаго князя Александра исполнишася духомъ ратнымъ, бяху же сердца ихъ, яко сердца львомъ, и глаголаша ко святому: О княже нашъ честный и драгий, нынѣ приспѣ время намъ положити главы своя за тя“, жит. сост. Василиемъ-Варлаамомъ. XVI в., Серебрянськ., 130 (вар. Барс. I, 432; Мансікка, с. 40 і 3). — У пізній історичній традиції — відгуки тієї самої формули; князі та воеводи так одказують цареві Іванові IV-му перед тим, як здобуто Казань: „Ради есмя и се готовы, о самодержце великій, всѣмъ сердцемъ подвизатися вседушевно, елико поможетъ богъ, и класти главы наша нелѣстно за веру христьянскую и за вся люди Русскія и за тебя, царя нашего, умрети; а со срамомъ съ тобою живы во своя не возвратимся“... Іст. Каз. ц. 149—150; „Добліи ти юноша... положиша главы своя за Рускую землю“, ст. 95; в Строгон. літоп. „казаки... токмо едино возлюбиха, како угодити госпуду богу и государю царю послужити и головы своя положити и за святорусскую землю“, Сиб. літ. 1907, с. 93. В давньому запису усної традиції: „Говорить в тѣ поры Илья Муромецъ: слышите лі мои товарищи, за то хочю голову сложить за государеву чашу и молитвы и за ево хлѣбъ соль великую“ Симони, Сказ. о Киев. богатырях, XVII в., р. 1922, с. 13—14.

а любо испити шеломомъ Дону] „испити Дону“ — образно віддана думка: „досягти як переможець Дону“; цей образ, що змальовує, як добуваються переможно чужих кордонів — доволі стереотипний в д.-р. письм.; бажаючи нагадати про переможні походи Володимира Мон. на Половців, гал.-вол. літописець пише: „Тогда Володимеръ Мономахъ пиль золотомъ шеломомъ Донъ“ Іп. р. 1201, ст. 716; в Новг. 1-ому літ., р. 1224, кн. Юрко загрозово сказав Новгор. послам: „...я поилъ есмь коне Тьхвѣрю, а еще Волховомъ напою“, Новг. 1-ий р. 1888, с. 221; Тверськ. л. р. 1224, П. С. Р. Л. XV, р. 1863, с. 344; Іван Грізний пише до Курбського: „и коней наших ногами переѣхали вси ваши дороги из Литвы и въ Литву, и пѣши ходили, и воду во всѣхъ тѣхъ местехъ пили, ино ужъ Литвѣ нельзя говорити, что не вездѣ коня нашего ноги были“. Р. Іст. Б. XXXI, р. 1914, ст. 123; може, сюди-ж належить і „Пов. об Азове“: „козаки его (рус. царя) с Азова оброкъ берут и воды из Дону пить не дают“, Барс. III, 342; у билинному еписі: „стала сила пить воды... | А которая сила шеломомъ пьет, | Туоу силу с собой берет“,

Рыбн., I, 44; конкретне пиття води з добутої ворожої ріки — стало за образ перемоги.

а л ю б о] = або; див. літер. у Барс. III, 454 і Срезн. Мат. 11; ще: „любо бийся с нами, любо отступи от града нашего“, Олександрія 1 р., с. 52; Лавр. арк. 1093: „а нонѣ пойдита противу поганымъ любо с миромъ, любо ратью“, с. 212; „любо убий, любо й дай нама“, с. '221; „любо ими, любо прожени“, 255; Іп. „любо свою голову сложу, любо себе мьщю“, ст. 462. „А любо къ его доброму помочѣ, а любо от смерти присужоное отняти“, українськ. Четья р. 1489, Сл. на Покров Богородицы, арк. 51. В „Сл.“ — перше „любо“ — проминуто, але воно мається на думці: „або голову сложу, або нап'юся шоломом води з Дону“.

IV. П о х і д.

Тогда вѣступи Игорь князь в златѣ стремень и поѣха по чисту полю] пор. нижче: Олег „ступаеъ вѣ златѣ стремень вѣ градѣ Тьмутороканѣ“ і „вѣступита, господина, вѣ злата стремена“: у князів, як шоломи, так і стремена „золоті“; може, звичайна епічна ідеалізація: у героя — усе що-найцінніше, що-найкраще, що-найкоштовніше. Парал. місце у Флавія — див. вище; Олександрія 1 р. „и вѣсѣдѣ Александрѣ на конь повелѣ вѣструбити бранный глас“, с. 49; в літоп. — їздити „у стремени“ = помагати: „аъ ездить Мьстиславѣ подлѣ твой стремень по одиной сторонѣ тебе, а я по другой сторонѣ подлѣ твой стремень ѣждю всими своими полкы“, Іп. ст. 465. В укр. пісні: „Сонце сходить грае, | Івась коня сідае, | В стремена ступае, | В сідельце сідае“, Чуб. III, 203. Там-же — „стремена з білого золота“, Чуб. V, 396; в великорос. пісні — „струмена позолочены“, Шейн, Вел., № 2406.

по чисту полю] „Подем“ — у літоп. звать Половецькі степи: „ѣха в поле къ Половцемъ“, Іп. ст. 497. В народній пісні і в писан. традиції — це сполучення звичайне: „на чистое поле“, Іп. ст. 435; „вѣ чистое поле“ Задонщ., Сим., 3; „на полѣ чистѣ“ Сказ., Шамб. с. 58; „по чистому полю“ та ин. Ск. о Киев. богат., Симони 7, 39, 49 та ин.; Кирша, 7 та ин.; Горе Злоч. 46; Григ. III, 5, 11 та ин., Марков — часто, Шейн, Вел. №№ 1197, 1951 та ин.; в україн. пісні — Ант.-Драг. I, 7, 164 та ин.; Чуб. I, 144, 175 та ин.; III, 281, 283, 349 та ин.; V, 17, 284, 305 та ин.; в білор. пісні — Носов. 166, 219; Шейн, Б. п. 316 та ин.; Шейн, Мат. I, 1, 61, 72, 73, 256 та ин.; „по чисту полю бояри все розъезжалисе“ Милл. Ист. п. 61.

Солнце ему тьмою путь заступаше] — тьма = погана ознака, загроза: „да тма васъ не иметь“, Гал. Єв. Іо. 12, 35, II, с. 852; у Пск. 2-му літ., р. 1484: „бысть проявленіе нѣкоему священнику в Веленской волости на Плотичнѣ: ѣдущю ему путемъ, бысть тма, и по тмѣ облакъ свѣтель, та же гласѣ невидимо глаголя: повѣждь людемъ, да бы каялися“, с. 42. Потьмарення сонячне, як і затемнення (див. вище) — погана ознака і в усній епіч. традиції: „Не по Дюковой палю участи, | Напалъ туманъ со маревомъ: | Не видно пути дороженьки. | Стоячись то Дюкъ самъ дивуется“, Рыбн. II, 136. Це місце дається зрозуміти в звязку з дальшим: „сонце (що потьмарилось) заступало йому путь тьмою,

а ніч, — стогнучи йому, грозою“, це дає паралелізм, що його не були завважували коментатори.

...нощъ стонуци ему грозою; птичь убудися] 1-е вид. „убуди“; звичайно, від Грамм. (р. 1823), „стонуци ему грозою“ ставили у протинках, а „нощъ“ уважали за підмет до „убуди“ (прокинула), птичь (випр. на птиць) мали за предмет: так Огон., Тіх., Барс., Вс. Мілл. та ин.; Пот. читає: „нощъ стонуци ему грозою птичь убуди свист“, гадаючи, що не до речі буде звязувати останнє слово з дальшим; Корш іде за традицією, виправляючи його в дусі мови XII в.: „ночь“, „стонучи“, „пѣтиць“: Владім. „нощъ стоняше ему грозою, птичь“..., ґрунтуючись на здогаді, начеб-то на місці „стонуци“ має бути відп. до „заступаше“, — „стоняше“. Не пристаючи на цю поправку, все-ж маємо її за доволі вдалиї здогад. — Грозова ніч віщує лихо і в Флавія: „приключися в нощъ буря неизрѣченная, и громи страшни, и молнии части, и земля трясашеся ревуше... Великъ ужасъ нападе на мятежники“, Барс. I, 231; в иншому випадкові там-же: „нощъ бо бѣше безлунна, бурна и громна“, 264.

птичь убудися] ц.-сл. пѣтиць, *vesetъc*, Ис. 60, 80 в Толк. прор. та ин. = пташеня, в д.-р. „птичь“ — в тому-ж розумінні: „птичь голу-бинъ“ Парем. Быт. XIII в. Соф. б. № 53, арк. 42; див. ще у Срезн. Мат. II, 1757—8; тут — в розумінні „птах“ узагалі: „птичь акы голубъ“ Олександрія I р., с. 99; „Два птича летяща“, „птичь паки провѣща“, „птичь възлете“, с. 79 і „Ту есть птичь, челоуѣческимъ языкомъ толкуя“, с. 99; і в Срезн.; Огон. убачає тут ім'я збірне, що його утворив суфікс — ичь, тільки-ж і звичайна форма „птица“ може мати збірне значіння. Додаємо в „убуди“ 1-го вид. надрядкове с і читаємо „убудися“, а це палеографічно можливо і не перекручує розуміння.

свистъ звѣринъ вѣста; зби дивъ, кличеть...] у 1-м вид. цілком незрозуміле „въ стазби дивъ...“, щб викликало низку поправок: Максим. „въста. Зви“, себ-то завив; Вельтм. „въста, а бы“; Барс. „въ стаи зби“, а за ним Шамб. змінивши й „звѣрий“; Вс. Мілл. „въста з ъ л ъ“; Пот. „звѣрина вѣста; узбися“...; Огон. „въсталъ и Дивъ“...; Петруш. „въста зыкъ“; Владім. „въ стазби[хъ]“ (?); Корш: „свистъмь звѣръ въ стада съби“. В. Щепкін (Учебн. палеогр. 166) читає: „въста — зри (на берегу рукопису) — дивъ“. Инші — Гаттала, Бусл. убачали тут „стею“, стежку або — Бодянськ. Бусл. — „стадбу“, пасовище, але ці гіпотези не виправдує лексика д.-руськ. пам'яток. За найправдоподібніше ми маємо читання Яковл., подане вище, у тексті, але в рукоп. Мус.-Пушк. або в його попередникові було с виносне над и, що його переписувач не помітив і проминув; „збися“ = събися; събитися визначало зйтись, стятися; възбитися, могло визначати „стрепенутися“. Виправляти „звѣрий“, „звѣрина“, на нашу думку, не треба: Давня рус. мова знає речівн. зб. „звѣрина“ („бываше множество отъ мясь, отъ скота и отъ звѣрины“ Лавр. 996 р. с. 127), але так само й прикмет., напр. „звѣрина уста“, Мин. 1907 р.; „Видяща ярость звѣрину на вы текущую“, Стихир. Новг. до 1163 р.; „Бѣ бо ихъ свадиль о ловищахъ звѣриныхъ“, Переясл. літ. 977 р. та ин.

Срезн. I, 965; „створить бо икону звѣрину“ Апокал. XII—XIII в., арк. 61 зв.; там-же „число звѣрино“ 62, „начертание звѣрино“, 70 зв.; „на звѣринаа мѣста“ Олександрія 1 ред., с. 79. Коли звіри кричать, це погана ознака: в билині про Дюка „На дубахъ орлы воскресетали, | Во лѣсахъ звѣри засвистали, | Лѣсъ улицмы попадаль, | Раздумался Дюк, распечалился“, Рыбн. II, 137.

Дивъ — трапляється в „Сл.“ і далі: „уже врѣжеса Дивъ на землю“. Про „Дива“ існує низка думок. Буслаев (Оч. I, 80): „извѣстно, что въ отдаленные средние вѣка дьяволъ представлялся между прочимъ въ видѣ птицы, сидящей на деревѣ. Миѳической дивъ, согласно польскимъ преданіямъ, могъ предвѣщать воинамъ Игоря вѣрную смерть“; за польським-же повір'ям — „дьяволъ, превратившись въ сову (puszczyk), обыкновенно сидитъ на старой дуплистой вербѣ и оттуда вѣщуєть, кому умереть“, 79. Так само й Мансікка, Die Religion d. Ostslaven, I, 286. Максим. (Замеч. 124) гадав, що він подібний до дива або дева перської та індійської мітології; цю думку підтримували Вс. Мілл., 88 і дд., Огон. та ин., згадуючи про серб. та болг. „дивів“ і „самодивів“, що з ними б'ються багатирі; на це пристає і Веселовський (Ж. М. Н. Пр. 1887 р. серпень, 277). Інші, погоджуючись з 1-ми вид. (Грамм., Дуб., Біцин, Барс.), вбачають у „дивѣ“ пугача або зловісного птаха — „укальнищу“, криласту зловісну істоту (Барс. I, 370). Сумцов (Культ. пережив.) і Владім. гадають, що цього „Дива“, й досі живого в місцевих назвах, заступив тепер лісовик; лісовик цей в лісі дорівнює що-найвищим деревам, а в полі що-найнижчій травичці, Пам. уч. лит. III, 202. Мочульський (Р. Ф. В, XXI, 197) цілком доволіно уважав „дива“ за „чорного бога“, лихе божество. — В ц.-сл. і д.-р. мові „дивъ“ визначало „мара“: „зміи бо той из гнѣзда испльзѣ и дивъ явлѣшесея“, Прол. 1339 р. 7 січня, вид. ОЛДрП, ст. 306, ще див. Срезн. I, 664; инше значіння — gryphus, дивоглядний хижий птах: „в дивъ превратити“ Жит. Влас. Мин. Ч. лютий 213; Срезн. I, 664, порівнює до цього й „дива“ „Сл. о п. Іг.“. Гадаємо, що правильніш було-б убачати в „дивѣ“ саме цього дивоглядного вістуну лиха, птаха, що у свідомості поетовій ототожнивсь із лихом. Воно, лихо отеє, бачимо в пізнішій повісті, „кличєть богатырскимъ голосомъ“, Горе Злоч.; „лихо“ в нар. голосінні вихваляється: „На чистомъ полѣ Горюшко садилося, | И само тутъ злодійно восхвалялося, | Што тоска буде крестьяномъ неудольня“ Барс. Причит., I, 290, — порівняймо Дива, що велить прислухатись далекій незнаемій землі (див. Пот. 28). Але, м. б., годилося-б це місце розуміти й конкретно: нічний птах кричить, а Ігоровому військові видається, наче він скликає на нього ворогів.

велить послушать земли незнаемѣ: Влѣзѣ и Поморію и Посулію и Сурожу и Корсуню] „Поморію“, „Посулію“ — виправки Оленінові (Письмо о камнѣ Тмутор., с. 25), на їх пристали чисто-всі коментатори, відп. до „Поволжье“, „Посемье“, то-що. Корш одкидає друге й третє и. — Помор'я взагалі — побережна країна: „пришедше же в не в

кое мѣсто поморія (*παράλασσιον*) и шатры наша и плѣкы наша поста-
виша "... Олександрія, с. 78. — Тут Помор'я — узбережжя Чорного моря;
Посуліе — країна, що межує з степом, з землею незнайомою, невідомою.
Сула, Ворскла і Хорол — це прикордонні річки, що відділяли Русь од
кочовиська Половецького, од „поля Половецького“. По Сулі Володимир
Вел. збудував низку міст й оселив там Словен, Кривичів, Вятичів і
Чудь для оборони від наскоків степняків — Печенігів. — Суражъ —
стародавнє торговельне місто в Криму, нині Судак. Корсунь, давн.
Херсонес — місто за дві верстві од Севастополя в Криму, нині руїни.
В Лавр. „Ондрюю учащую в Синопии и пришедши ему в Корсунь, увидѣ
яко ис Корсуна близь устье Днѣпрское“, ст. 7; про те, як кн. Воло-
димир захопив Корсунь — під р. 988. Греки пильно стерегли Корсунь,
Барс. III, 394.

и тебѣ Тмутороканьскый бльванъ] Потєбня і Корш
„бльване“. Тмуторокань, грец. Таматарха, згодом Фанагорія, — місто
Боспорського царства на східньому узбережжі Озівського моря, згодом
Тамань; м. Тм. в. кн. Володимир В. оддав в уділ Мстиславові; як він і
Ярослав Волод. померли — Тм. перейшла під Чернігівськ. кн. Святослава.
До р. 1078 належала „Красному Роману“, далі його братові, Олегові
„Гориславичеві“, дідові Ігоровому; р. 1094 Тмуторокань захопили половці,
р. 1114 вони розбили на Дону Печенігів та Торків, і відтоді за Тм.
серед руських земель вже не згадують, див. Ламбин, О Тмутороканской
Руси, Ж. М. Н. Пр., 1874 р. II; Голубовский, Печенѣги, Торки и Половцы
до нашествія Татаръ, с. 183—191. Про Тмуторокань див. Вяз. 370.
В. Д. Смірнов не був певний, чи-ж справді існувало князівство та місто
Тмуторокань, дарма що літопис і Печерський Патерик яскраво за це
свідчать (Виз. Врем. XXIII, 1923 р., с. 15—73). Ак. Соболевський має
Т. за місто, що стояло в Керченській протоці, проти Пантикапеї; рештки
його — Тамань, Изв. ОРЯС, 1921, XXXVI, 38—39.

Щоб пояснити „бльвана“, маємо такі гіпотези: ще Савельєв (Изв.
Арх. Об. I, 168) розумів „нѣчто болѣе замѣчательное каменныхъ бабъ,
какихъ цѣлыя сотни находились тогда и доселѣ еще встрѣчаются
въ степяхъ южной Россіи... На Таманскомъ полуостровѣ, близь Тмудо-
рокани, почти до прошедшаго (до XVIII-го) столѣтія стояли еще двѣ
колоссальныя статуи, воздвигнутыя божествамъ Санергу и Астартѣ за
300 слишкомъ лѣтъ до Р. Х. Комосаріей, супругой Босфорскаго царя
Перисада. Ихъ то, или одну изъ нихъ могъ разумѣть пѣвецъ Сл. о п.
Иг.“. Так думав і Шевирьов, покликуючись на Кеппена (Древн. Крыма,
63, пр. 85); до них прилучились Іловайський (Неск. соображ. о памят-
никах Тмудор. Руси... „Слово“ 1874 р. Львов, № 92—94), Пот. 28; але
Барс. III, 25, гадає, що це поясніння силоване; він, як знати, схиля-
ється до иншого поясніння Ілов. — саме, що „бльванъ“ тут у розумінні
польськ. *wałwan*, хвиля (слідом за Сенковським), в переносному розу-
мінні — протока; остаточна думка Барс. — слідом за Буслаєвим, — що
бльванъ = стовп, вежа, себ-то в даному разі м. Тмуторокань, його фор-

теця, що її Див попереджує про майбутній руський наскок, Барс. III, 23; інші здогади — менше скидаються на правду. Корш виводив „блъванъ“ з перського *pahlāvan*, герой, що дав у сучасній сартській та киргизькій мовах *palvan*, *baluan*, але Меліоранський це заперечував, як і гіпотезу Міклошича, що виводив це слово з турецьк. *balaban* = величезне, грубе пташеня; Меліор. виводить „блъвана“ з орхонсько-турецьк. *balbał* = статуя, звідки через дисиміл. *balvan*. Ак. Соболевський вважає, що кам'яні баби, відомі в степовій Україні і в Передкавказзі з написом „балбал“ це зображення предка східних скитів, швидше Таргитая-Геракла (див. Изв. ОРЯС, 1921, XXVI, с 18—25). Корш, заперечуючи міркування Меліоранського, дуже ускладнив справу (див. Изв. ОРЯС, 1902 р., кн. 2; 1903, кн. 4; 1905, кн. 2). Дуже непевна й гіпотеза Смірнова про „болвана“, що в ньому цей учений вбачає „не предмет, не местность, а лицо“, саме атлета, якогось бойця, перебійця (згад. ст. с. 52—53).

Але звернімось до д.-руського словного матеріалу в перекл. та оригін. пам'ятках: „жена же его (Лота) блъванъ бы сланъ“, Св. Изб. 1073 р. с. 92 та ин. — визначає стовп грец. *στήλη*; але поруч із тим, в руських та порусілих пам'ятках = ідол, бовван, статуя (*ἀνδριάς*): „Блъвани не въскреснуть“ Жит. Андр. Юр., „На стоящемъ врху блъванѣ“ (*ἀνδριάντι*) ib.; „якоже блъванъ без душа“, Срезн. I, 197; у тому-ж розумінні — в Олександрії 1 р. „сътвори... болванъ великъ красенъ“, с. 34; „болванъ Александровъ“; „елико имяше мѣдяныхъ болванъ“, 82; „больвани же бяху мѣдяни бесчислени“, 92 та ин.; „Болванъ бо есть ідолъ написанъ осяженъ“, Паис. Сб. XIV в. 49. У Четї р. 1489: „ув одной вѣре с нимъ, поклоняяся скверным болваномъ“ (Муч. Дим. Селунск. арк. 55 зв.); у цьому-же розумінні Лавр. 1246 р.: „Посла Батый к Михаилу князю, веля ему поклонитися огневи и болваномъ ихъ“, с. 447, і Пск. 1-й 1540 р., — кажучи про „болванное поклонение“, с. 303. — В українській весільній пісні: „Старший боярин як болван, | Витріщив очі як баран“, Чуб. III, 306, № 794. — Усі ці дані приневолюють нас пристати на традиційне, що його 1-ші ще видавці запропонували, розуміння — „статуя, ідол“, застосовуючи слово б. до якоїсь справжньої статуї, котра оздоблювала була Тмурокань (— може *κάρτρον*, що за нього говорить Смірнов). Автор „Слова“ міг знати за неї з переказів.

неготовами дорогами] — невторованими; див. у пізнішій традиції: „а Мамай страхомъ встрепетав и велми въстонавъ и рече в собѣ: „великъ есть Богъ христіанський и велика сила его! Братіе Измалитовичи, незаконніи Агаряне, побѣжите неготовыми дорогами“, Скор. Новг. літ. Супр. р., вид. кн. Оболенський, с. 109; „неуготованными дорогами“ — в Сказ. о Дм. Ив., що відзначили Снегір. і Тіх. 30; „Братіе Измаиловичи, побѣжим неготовыми дорогами“, — каже Мамай в инш. сп. Сказ. 1 ред. П. С. Р. Л. XI, 64.

крычатъ тѣлѣгы полуношы] „телѣга“ — уже в найдавніших пам. ц.-сл. і руськ. мови — в толкув. Микити Іраклійського на Григ. Бог. (Соболевский, Мат. и иссл. в обл. слав. филол. с. 170); „осель бо лѣнивѣ

подъ телѣгоу подпряженъ“, Поуч. Кир. Филос. Изв. Ак. IV, 139. В Лавр.: „веляше въпрячи 3 ли, 4 ли, 5 ли женъ в телѣгу и повести Обърѣна“, с. 11; „не бѣ слышати от гласа скрипанія телѣгъ его“, Іп. 1240 р., ст. 784 і Новг. 4, с. 226, не без впливу, може, Амартолового: „възмущахуся вси... слышаще гласъ множества скрипанія колесницъ“, I, с. 204; „по четыре телеги“, Сказ. об Инд. ц. XV в. Волок. № 309, Истр. 73; Тіх.² 31, покликуючись на Рыбн. III, 197, помиляється. — „Сл.“ порівнює вози до лебедів, див. аналог. порівняння бочок до лебедів: „И загогочуть бочки какъ лебеди, | какъ лебеди на тихихъ на заводяхъ“, Рыбн. II, 172. — *полунощы* = опівночі, пор. „полунощі же въплъ бысть“ МѠ. 25, 6, Гал. Єв. I, 420 та ин., див. нижче „присну море полунощи“.

рци лебеді роспужены] у 1-му вид. — роспущени; Грамм. „расъпущени“; Дуб. виправляє „распужени“, ґрунт. на читан. Єв. Іо. 10, 12; з ним погоджуються Тіх., Вс. Мілл., Пот., Шамб. — на це й ми пристаємо, погоджуючи з „лебеди“ (ж. р.) „Распудити“ = розігнати, розвіяти, Срезн. III, 82; „вълкъ расхтитъ я и распудитъ овця“ Іо. 10, 12, те саме — р. Єв. XII в., II, 497; „стадо же христово раженеть и распудитъ“, жит. Ниф. XIII в.; „зълкъзъный вълкъ вышдъ распудитъ божествное то стадо“ жит. Феодос., Успенск. Сб. XII в., 82. Відгомін „Слова“ — „моимъ именемъ и вашею рукою распуженъ будетъ князь Димитрей“, Сказ. о Мам. поб., Срезн.; у первісній ред. жит. Олександра Невськ. „по пле[не]нни жъ Невруеви князь великий Александр Ярославичъ церкви воздвигнувъ и градъ исполнивъ и люди распуженныя собра въ дома своя“, Мансікка, с. 8; те саме в особ. ред. с. 134. В Іст. Каз. ц. з цитатою з Єв.: „разпудитъ, аки волкъ овца“, про царя Шигала: „по единому всѣхъ насъ до остатка пригубитъ, мудрыхъ казанцовъ, аки бездушныхъ, розпудитъ, аки волкъ овца, придавить, аки мышей горно-стай, пріестъ, аки куры лисица“, ст. 87. — Що-ж до „роспущени“, як це місце читають 1-ші видавці, то на користь їхньої думки доводів можна навести не гурт: „а они несмѣша ся по нихъ распустити“ — себ-то напасти, переслідувати, Іп. 1150 р., с. 401; „роспущены“ = переслідувані.

уже бо бѣды его пасеть птиць по дубію; вълци грозу въсрожать по яругамъ] — прийнято інтерпункцію Тіх., Вс. Мілл., Пот., Барс.; 1-е вид. „подобію“; запропоновані поправки: Пот. „бѣда... пасеть птици по дубію“ або (156) „побѣда“; Грамм. „пасуть“; Дуб., Арістов „по подобію“ (Іст. Хр. 1267); Максим., Огон., Петруш. „по лозію“; Веселовськ. „Обида пасеть“... Russ. Revue, 1873, II, 515. Тіх.¹, Барс. та ин. „по дубію“; Тіх. „по добію“; Яковл. „бѣда... под облакы“ (= „скликає птиць під хмарами“); Владім., ґрунтуючись на Сказ. о Дм. Ів. „а уже бѣды их пасоша птици крылати под облокъ летятъ“: „уже бо бѣды его пасуть птицы подъ облакы“; Корш виправляє тільки „по дубію“.

Всі оці поправки залежать од того, що саме визнавати за підмет чи „бѣды“, ачи „птиць“ (зб. „птичъ“); „бѣды“ — може тільки наз., знах.

або орудн. відм. множ., тоді — поправка „пасуть“, або-ж зам. „бѣды“ — „бѣда... пасеть“; волиємо вбачати підмет в „птичь“; „подобію“ палеографічно можна виправити тільки на „подѣбію“. Пристаючи цілком на цю поправку, залишаємо все інше без непотрібних змін: пасти — не „годувати“, як гадав Пот. 29, а „стерегти“: „яко овца во адѣ положени суть, смерть упасеть я“ Симон. Пс. 48, 15 (I, 326), те саме Пог., Болон. Пс., 238; пс. 22, I „Господь пасет мя и ничесоже мене лишит“, 129, Бол. 101; отже, відкидаючи завваження Смірн. II, 8 Вс. Міллерові за те, що він не подав приклада дієсл. „пасти“ без „ся“ — маємо „птичь“ за підмет, „бѣды“ — за предм. і перекладаємо разом з Вс. М. і Дуб. „птахи по деревах вистерегають його нещастя“ (його лиха); це гармоніює і з дальшими реченнями, що змальовують, як звірі та птахи чекають кривавого бенькета.

„Дубъ“ = ξύλον, дерево взагалі, див. Ис. в Толк. Прор. 7, 2, Евс.; в Парем. — перекладено „древо“; „вѣя отсѣкааху от дубія“ (ἐκ τῶν δένδρων) Марк. II, 8, Ев. Юрьевск. 1118—28 р. Мстисл. та інш. Єв. XII і XIII в., Амф. I, 760; „дубіє молодое“, Пск. 1-й л. 1471 р., с. 239.

в ъ с р о ж а т ь] — викликало різні поправки й толкування, бо в д.-р. літ. воно поодиноке: ніде, окрім „Сл.“, воно не трапляється. Снегір. „вѣрожатъ“ (110, пр. 18), за ним — Корш „ворожатъ“; за Вс. Мілл. — од „вѣгражати“ = наводити грозу, загрожувати (пор. „вѣгражает тужа“ Григ. Наз. XIV в., Срезн. I, 330); Пот. „вѣсрашають“ (прийняв Орл.) або „вѣсорашають“, *юс* зам. *ш* поставив переписувач, як у „пардуже“, 31, 156 (пор. „Бесѣда многоклятвѣникъ не точію власы вѣсрашаеть, къ слухома стужает“ Панд. Ант. XI в. (= ἀνορθοῦν); „сѣмятено вѣсе и вѣсрашено“ (= ἀνόμελον) Гр. Наз. XI в., Срезн., I, 419; „не вѣсорашися, ни ражѣися“, Панд. Ник.; отже „вовки збивають, зворушують грозу“. Огон. вбачає тут у „вѣсрожити“ *verbum denominativum* од „срөгъ“, *terribilis*, що наближається до думки Вс. Мілл., але мало переконує. — Сенс — „вовки підіймають грозу“.

„Я р у г а“ — слово відоме в давній мові тільки з „Сл.“, де воно трапляється тричі; див. Срезн. III, 1663. За „Опытом областн. великор. словаря“ р. 1852, — струмок, байрак (рівчак поміж горами); на Курщині — яр, порослий лісом, Тіх. 75. Див. вище.

„Г р о з а“ — згадувана й тут, і далі, — засіб зупинити увагу читачеву 1) на жажливих умовах, за яких почато боротьбу з Половцями і 2) на удалі Ігоря та його війська, що не злякалися й цього зловісного віщуна поразки. Як схоплювали розумом грозу письменні сучасники Ігореві та найближчі їхні нащадки? У Флавія Ідумеї приходять на допомогу зілотам, але здобувши одсіч од первосвящ. Анана й Ісуса, „невидяще помощи от звавші их. Стоящем же им окрестъ стѣнь приключися в ноць буря неизреченнаа и громи части и страшни, и земля трясаешя ревуше, яже вся быша знаменія на пагубу“, кн. 4, Вол., арк. 120. — Із 1-го Пск. літ. видно, яку вагу надавали грозі воеводи: „...и паки онѣ невѣрникъ христіанскія вѣры князь Витовтѣ нача лестыми

своими льстити Вороночанъ о перемирьи, занеже въ то время въ ночь бысть туча грозна и страшна велми, молнія и блистанія и громъ страшенъ зѣло, и взя перемирье съ Вороночаны; и Вороночане послаша вѣсть ко Пскову, и онъ взя перемирье, убоявшеся страшныя и грозныя тоя туча“ р. 1426, с. 204; пор. до 207, 217 та ин. Перед одним роком, коли Вітовт облягав Псков, 16 вересня, р. 1425 „внезапу наиде туча страшна и грозна, и дождь силенъ, и гром страшенъ, и мльнія безпрестани блистая, яко мнѣти уже всѣмъ отъ дождя потопленнымъ быти, али отъ грому каменіем побіенымъ быти, или от мльнія сожженымъ“ 2-я Пск. л. с. 25. Пор. сюди далі „быти грому великому, ити дождю стрѣлами“... і прим.

Чом стародавня руська людина страхалася грози, це, мабуть, можна пояснити не тільки рештками поганського світогляду, ба й тим, що христіяни мали грім та блискавку за ознаки „гнева божия“, ґрунтуючися на кн. Исхода, гл. 9, 22—34: Мусій з наказу Божого простягає руку— „Господь же дастъ глас грома и градъ и огонь течяше по земли... бѣ же градъ и огонь горяше въ градѣ“... На прохання Фараонове, що він покаявся у гріхах, — Мусій „въздвиге руцѣ свои къ Богу и престаша громове“... Остр. Б. 1581 р., арк. 29. В Толк. прор., після ст. II, 10—13 Іоїля, отак пояснюються „знамення“: „Се мню и дѣлы събывшеся многожды, гласъ бо божій есть громъ, солнцю же и мѣсяцю видѣли есмь многожды въшедъ свѣтъ и помьръцающа оба, и звѣзды потухша мьглоу сухоты бездъждныя, и земля трясущися гнѣвъ божій являетъ, нѣсть бо ни едино слово божіе праздно дѣло, нѣ еже речет, то ту абіе дѣло съ нимъ“ (Туницкій, кн. 12 мал. прор., с. 37); там-же після II, 16—21 Іоїля: „и симъ тожде повѣдаеть: гласъ господень громъ наричетъ и трусь небу и земли божій гнѣвъ являетъ, бывший на них“... (с. 43). Апокаліпсис надає не аби-яку вагу громові й блискавиці; тут читаємо: „и быша громи и блистанія и глас трусь“... — толкування: „вся прѣже концины страшная знаменія являетъ“... Апокал. XII—XIII в., арк. 40 зв.; у розд. 33— „о церковныхъ прогонениихъ пьрвѣйшихъ паки при антихристѣ“ читаємо: „И отвързеса церкви божия на небесѣхъ и явися крабии завѣта божия въ царствии его, и быша блистанія и глас и громи труси и градъ велии“, арк. 53 зв.; „молнія свѣтлость являетъ достойныхъ, громи же страхъ божия пришьствия“, 25 зв.; „И 7-й ангел излия фиаль свою на аерось, изиде глас велий изъ церкви от прѣстола глаголя, и быша блистанія и громи“... В толкув.: „мльнія же и громи и гласи пристрашное будущее Христово пришьствие являетъ“, арк. 74 зв.

Громник підтримував віру в те, що гроза начеб-то має якусь вагу, знов-же не хто, як він лякав цим природнім явищем; напр. „аще въ дне гром или мльніе, велици болѣри въ рати погибнут на вѣстоцѣ, и въ море мятеж; аще ли в ноц — рождающи жени измрут и напрасна сьмрть“, або: „аще ли въ дне гром будет или мльніе, то духове многы повѣдует и глад, и рѣкы испльнѣются и юнымъ погыбѣль“...; „аще въ дне гром или мльніе, болѣзнь и сьмрть повѣдует, скоту мор будетъ“, або: „встануть на царя и погибнет“, або — „разбойници встануть и убийства“.

то-що (Перетц, Мат. к ист. апокр. I, Громник, с. 57 і дд.). Отже ясно, звідки взялося повір'я, що відбилось в укр. прислів'ях: „хай його поб'є те, що в хмарі гуде“, „бий тя сила божа“, „хай його гнів божий поб'є“ (Номис 73—74): справа тут, мабуть, не в „поганській“ мітології; дослідники, студіюючи народню творчість, звертали на неї занадто вже велику увагу.

орли клетомъ на кости звѣри зовуть] пор. д.-р. і укр. „клекотати“ — про орлячий клекіт: Іп. р. 1249 „орлом же клекъщущим и плавающимъ крилом[а]“, ст. 802; „двѣма орлома клекъщющема“ або „орлома клекъщющими обоима“ Амарт.; „мы же Рахмани... послушаемъ гласъ сладкихъ от птицъ и орля клетанія“, Хроногр., Барс. III, 361; „орли заклекотали“, Максим. Сборн. у п., с. 10. — „на кости“ = на бойовищі: „и ту костію падоша“ Новг. 4-ий, с. 214; „ста на костех“ — Сказ. о Мам. побоище, Шамбин. с. 34, 119. Автор „Слова“, кажучи про орлів, може, мав на оці ту саму картину, що її дали згодом укр. думи на забитого: „Налетять орли хижі, стануть жалковати, | А ворони налетять, дай стануть здобичи ждати підждати“, Макс. Сборн. у. п. 62, або „Орли сизопері налітали, | З лоба очі висмикали, | Вовці сірохманці набігали, | Тіло козацьке рвали; | По тернам, по прикмітам | Жовту кость жвакували“ |, Цертел. с. 7.

лисици брешуть на чръленыя щиты] Лисяче брехання або виття так само, як вірить народ, віщує лихо; також і лисиця, перебігши дорогу, Огон. 49; „червленые“ себ-то червоні щити — у норманів-варягів і в Русі, див. і д.-р. мінъятюри; напр. в Сильвестр. Збірн. XIV в., в лицев. житії кн. Бориса та Гліба; ц.-сл. „чръвьнь (Парем., Ис.), „Чръвленица“ (Толк. прор.) = грец. *χρῆκινος*; „Червленые щиты“ — подибуємо в „Сл.“ далі: „Русичи великая поля чръленими щиты прегородиша“, „храбріи Русичи преградиша чръленими щиты“. — У Амарт. трохи инакше: „Овы за златыми щиты и с златыми копіи“, I, 558; в Іп. р. 1231 „блистахуся щиты и оружицы подобни солнцю“, ст. 765.

О, руская земле, уже за шеломянемъ еси] Корш: „уже за шеломеньми еси“. Шеломя — взагалі підвищення, гора, горб; за Татищевим, конкретно Грамм. зазначав на село Переяславського краю, прим. 57, с. 140, але переклав він „за высотой“. Бутков убачав тут Ізюмський високий курган, Гербель пішов за ним, та це непотрібно: подане речення це рефрен до двох частин „Сл.“ і зосереджує нашу увагу на Ігоревій дружині, що залетіла далеко в степи. За шеломянем = за горою, себ-то вже далеко, звідки не видно рідну Руську землю. В літоп. звичайно: Іп. р. 1151 „поиде Гюрги за шоломя с полкы своими“ (Хл. і Пог. „за соломя“) ст. 435; „наворопници (передове військо) же перешедше Хороль взидоша на шоломя“ р. 1184, ст. 635; „ѣдуше по шоломени оминуша“, 636. У пізній історично-поетичній традиції: „нечестивый же царь Мамай съ пятьма князи большими взыде на мѣсто высоко, на шоломя, и ту сташа, хотя видѣти кровопролитие челоуѣческо и скору смерть“, Никон. л. П. С. Р. Л. IV, 112; „и выступиши Татарская сила на шоломе и пойдоша съ шоломяни“ Ск. о М. поб., Ник. л.

П. С. Р. Л. XI, 58. В великор. епіч. традиції: „выѣдѣшь ты на шеломя на окатисто“, Кир. 3, с. 46; „шолумя роскатисто“ Мат. собр. в Арх. губ. 1901 г. А. Марковым, А. Масловым и Б. Богословским, 4, 2, Терск. берег, 1909, с. 45; Ёрмак — „Пріѣзжалъ на гору на високою, | На тое на шеломя оскатное“, Рыбн. I, 103 (двічі), 104; „Выехал Илеюшка на шеломя окатисто, | Да на тоже шоломя — круту гору“, Григ. III, 489; „на шеломи было окатистом“, 84; шоломя о. — 504, 505, 607, 612; Марков, сс. 438, 445, 502. „Дала съ мене, моя мати, за високі гори“ Чуб. V, 537 — визначає те саме: далеко.

Длъго ночь мръкнеть; зоря-свѣтъ запала; мъгла поля покрыва] — у 1-му вид. „Длъго. Ночь мркнеть, заря свѣтъ запала“... Пожарськ. перший сполучив „Длъго“ з дальшим, за ним — інші. Яковл. „Длъга ночь“... Зоря — Пот., Голуб. (Киев. Ст. 1884 серпень 712); Лонг. 173 має за род. відм.; „мръкнути“ = *obscurari*, *σκοτεινισθη* потьмаритися: „слньце мръкнеть и луна не дасть свѣта своего“ Мѡ. 24, 29, Остр. Ёв., „мерьче слнце“ Лук. 23, 45, Гал. Ёв., Срезн. II, 231; також в Іс. 13, 10, Парем., Евсеев; отож перекладаємо: „довго ніч перебуває в темряві“.

„Зоря-свѣтъ“ синонімічні слова, вжиті як „путь-дорога“, „рід-плім'я“ в нар. традиції або в ц.-сл. — „вѣтръ-сѣверъ“ Супр. р. 67; пор. грец. — *ψῶς* в пер. Ісайї 2, 5 = „свѣтъ“, а 4, 5 = „заря“, Евсеев 112; церк.-сл. „заря“ = *λαμπρότης* Іс. 60, 3 Парем. (у Толк. прор. = свѣтлость), Евсеев; „нѣкоторая солнечная заря“ Амарт. 97; „блистаашеся заря“, Олександрія I р. с. 39; див. ще Срезн. I. Але в Іп. літ. звичайно „зоря“: „по зорямъ“ ст. 320 і 400, „в зорѣ“ (Хл. Пог. „по зори“), ст. 507.

„запала“ — одні виправляли: Вс. Мілл. 199 „запяла“, Пот. „заповѣдала“; інші розуміли: „запала“, себ-то пропала. Грамм., Бусл., Огон. та ин.; деякі — „зайнялась“ — Яковл. та ин., перефразовуючи, але не перекладаючи. Корш — „заря съ свѣтъмъ запала“. Найприродніше розуміти — „зайнялась“, пор. дієслово „палати“, з похідними (див. вище „сѣпала умь похоти“); додаємо приклади: Флав. кн. 5, Вол. „палаше пламень“, арк. 178; „располѣвшюся огню всюда“, 202 зв.: „огнь заполяше по храмом“, кн. 6, арк. 207; „устремленія ратнаа палаху паче пламене“, арк. 210; „палающу пламени вѣста буря от сѣвера страшна“, кн. 7, арк. 256. — Наступ руських почавсь удосвіта, пор. Іп. 1151 р.: „утрии же день в пятницу яко зорѣ почашася займати“, ст. 436.

„мъгла“ — досвітній туман, на сході сонця; „аще ж и кто вѣставъ, мъглою неможуху видѣти“, Флав., кн. 3, Вол., арк. 86; Іп. л. „и бысть въ тѣ день мъгла велика... богъ разгна мъглу и бысть ясно“, ст. 466.

„щекотъ славий“] — цвірінькання; у Срезн. III, 1609 — приклади тільки з „Сл.“; в усній традиції: „Не слыхалъ свисту змѣинаго | И щектанья соловьиного“, Рыбн. III, 26; „защекталъ то по соловьиному“, там-же. Див. вище до „абы ты сіа пѣлка ущекоталъ“. Ранішній спів соловейка вдосвіта — в укр. пісні: „Ой без милого соловейка і світ

не світає“, Метл., с. 5; але коли розвиднюється, спів його звичайно припиняється.

говоръ галичь убудися] Пот. „галичи“, але „галичь“ — „галиць“, р. в. мн.; можливий і прикметник од того самого слова. В 1-му вид. „убуди“. Даремнісінько, здається, Огон. 51, — покликаючись на „Ярославнынъ гласъ слышитъ“, себ-то „слышится“, „бога израилева убоятъ“, себ-то „убоятся“ (Супр. 239), — доводить, що „-ся“ тут і непотрібне: в обох прикладах — помилки переписувачеві, що їх треба виправити; Вс. Мілл., Пот., Барс., Яковл., Корш — виправили „убудися“, що палеографічно дуже скидається на правду, коли припустити, що в одному з списків-предків проминуто нарядкове, невиразно написане *с*.

У. Перша битва.

С заранія в пятокъ потопташа поганяя плѣкы Половецкыя] пор. в Іп. р. 1185 „заутра же пятку наставшу, во обѣднее веремя, усрѣтоша полкы Половѣцькиѣ“... „и Русь же дошедше вежь и ополонишася“... ст. 639—640. Нагадаємо, що „потопташа“ — вислів в аналогічних випадках у літопису звичайний: „абые Мьстислав сшибеся с полкы ихъ, и потопташа середний полкъ“, Іп. 1174, ст. 576; „Половци же видивше устремшася на нѣ и сразишася с нимъ, Русь же потопташа ѣ“, 1180 р., ст. 623; 1195 р. — „стяги Олгови потопташа“, ст. 691; „Полочани... удариша в тылъ полка Мьстиславля и потопташа и“, ст. 692; „Олегъ же Святославичъ видивъ, ажь Полочанѣ потопталѣ стяги Мьстиславля и възвратишася к нимъ“, там-же. В пізній літер. традиції: Турки „потопташа гражанъ“, Нест.-Исканд., Пов. о Царьг., 1886 р. с. 34. Що в 1-му вид. написано „пяткъ“ і в Кат. сп. „пякъ“ це пояснюється тим, що в Мус.-Пушк. рукоп. це слово написано було з невиразним виносним *m* (пор. „пѣкъ“ Іп. л. ст. 530), отож як робили Кат. копію, його й не помітили, а до тексту вид. р. 1800 його хоч і внесено, але недбайливо; див. ще „в пѣ“, Іп., ст. 651, прим. 32 (1185 р.).

рассушыся стрѣлами по полю, помчаша красныя дѣвки Половецкыя.] В тексті йдемо за поправкою Тіх. та Пот., що її стверджують записи Малиновськ. „рассушы“. „Расутися“ = розсипатися, розвіятись, пор. „такo и жидове рассушыся от лица Христова“, Толк. пс. XII в.; „Расушася кости ихъ при адѣ“ Пс. 140, 7 там-же, Срезн. II, 96 і III, 173. В літоп. р. 1068 „се Половци росулися по земли“, Іп., ст. 160, Лавр. і Соф. I, 142; „Татарове же разсунушася по земли“ Лавр. та ин., Дан. Заточн. „сіи (воїни) яко ловцы рассыпашася по земли“ — нові заміни. Образ „розсипатися стрілами“ — в нар. традиції також змінено: „И тутъ воры разбойники испугалися, | По дикой степѣ разстрѣлялися“ Чт. О. И. и Др. Р. 1859 р., III, 127.

красныя дѣвки] сполучення звичайне для XI—XII вв., пор. „не сквърнная агница... добрая дѣвка Ѳекла“ Стихир. XII в. й ин. „Красьно отроча“, „уношя красьнѣ зѣло“ Изб. Свят. 1076 р.; „отъврати очи твои отъ жены красьны“, Панд. Ант. XI в. Срезн. I, 1318. Іп.: „жену красну вельми“ ст. 284; у велик. піснях — Тіх.-Мілл. „препусти мнѣ ту дѣвку красную“, 34; „с красныхъ девокъ повенечное“, Мілл., Ист. п. 196; Шейн, Бел.: красная девка №№ 365, 554, 398, 1642 та ин.; в українських —

красна дівка, красні дівки, Чуб. I, 91; V, 102, 267, 623 та сила ин.; у білор. — красна дзейка Носов, 221; Шейн, Б. п. 342, 395 та ин.; Шейн, Мат. I, 127, 174 та ин.

а с ними злато и паволокы и драгыя оксамиты] „паволока“ — коштовна тканина, може, шовкова або грезетова, див. Срезн. II, 855. Часто в д.-р. пам. перекладних та оригін; у Флавія „вѣшающе по вратом вѣнцѣ и паволокы радошьями“ кн. 4, Вол. 119 зв.; „паволока вавилонска“, кн. 5, арк. 155 зв. та кн. 7, арк. 241 зв. — „в поволочитыя ризы“; „ризы и паволокы“ кн. 6, арк. 211 зв.; в Сказ. про Девген., „а гдѣ сестра ваша ходить и тутъ изослано паволоками златыми“, ПСтрЛ, II, с. 381; „паволокы“ бере Ігор у візантійців; Новг. 4-ий 944 р. с. 30, 32; „и дарми многими одариста я (В'ячеслав і Ізяслав Угрів), и съсуды и порты, и комонми и паволоками“, Іп. р. 1151, ст. 419: за „паволокы“ згадано серед інших коштовних речей, пограбованих, як забито кн. Андрія Боголюбського р. 1175, Іп. ст. 592; „паволока испещрена на многими шелки“ Дан. Заточн., с. 12 та ин., див. приклади у Срезн. II, 855.

„оксамитъ“ — грец. *εξάμιτος*, саетовий грезет з мережкою, саета, оксамит, див. Срезн. II, 653; „плотная бархатная атласистая парча по золотой и серебряной земле, с травами и разводами, местами шитая золотыми и серебряными петлями, иногда двойными“, еп. Савва, Указат. патр. библ., додаток с. 2; вельможні особи вживали її для розкішного святочного вбрання: кн. Володимира Васильковича „увиша оксамитомъ со круживомъ, яко же достоить царемъ“ Іп. 1288 р.; боярин каже до забійці Андрія Богол.: „ты нынѣ в оксамитѣ стоиши, а князь нагъ лежитъ“ 1175 р., ст. 590—1. — Затрималося в укр. нар. пісні, як назва коштовної матерії: „моя дівка багатирка: | В будень ходить в сріблів золоті. | В свято ходить в оксамиті“ Чуб. III, 464, № 27; „ти в аксамиті, а я в сірій свиті“, Чуб. V, 1017; „з червоного аксамиту намет напяли“, 1016; „чорний оксамит“ 781, і Ант.-Драг. I, 183.

орьтмаами и япончицами и кожухы начаша мосты мостити] ортма — одяг; Макс. наближує до Половецького „артмакъ“ (Укр. 104, пр. 13); Меліоранськ. виводить з турецьк. кореня *ört* — (вкривати), звідки *örtmä*, покривало. — „япончица“ — накидка, капюшон, запозич. з турецьк. *јапанџа* або *јапанџа* (звідки серб. *јапундже*, польськ. *оройсца*, укр. *опанча*), що відзначив уже давно Березін; у д.-р. повстало й здрібніле. — „кожухы“ — хутряна одіж з широкими, але короткими рукавами; від полов. XVI в. звичайно звуть „шубою“; слово, відоме в старовину: „тръговья кожоухомъ дѣлательница“ Амарт., I, с. 565; в Студ. Уставі, відомому в нас од XI в. див. Срезн. I, 1246; у пов. про Девген. стратиг „дасть кожуховъ 50..., а теща подасть ему кожуховъ 20“, Карамз. И. Г. Р. III, прим. 272; „от кожъ устроеныя ризы же и мантиѣ, яже кожухы вѣсть нарицати обычай“ Уст. 1193 р.; шатний — „кожух оловира Грецькаго и круживы златыми плоскыми ошит“ — в Іп. л. 1252 р., ст. 814.

мости мостити...]—вислів, звичайний і в давн. і в усн. творчості: „и рече Володимерь: требите путь и мостите мост“, Лавр. л. р. 1014, с. 127, Новг. 4-ий „мости мостите“, с. 97; „и повелѣ мости мостити на Дону“, т.-же, р. 1380, с. 317 (Пов. о Мам. поб.); „Да того же лѣта по всѣмъ городомъ мости мостили и дороги чистили“ Новг. л. вид. 1879 р., с. 120; „улицы мостили новымъ мостомъ улицу“, 76, себ-то клали новий поміст на брудному місці, як у „Сл.“. — В усн. традиції: „через ті річки мостять мости, | Мостять мости да все головками“ Макс. Укр. нар. п. I, 116; „Рукой онъ коня повелѣ, | А другой началъ мости мостить“, Рыбн. I, 47; „И черезъ рѣченку мости они мостили“, Барс. Причит. III, 126. „Надо мост мостить, серебромъ гвоздить“, Шейн, Мат. I, 1, 32; „Царівно, мостите мости“, Чуб. III, 83; „а ми мости помостимо, | по пуд грязю положимо“, Чуб. III, 42—43; (пор. „по грязивымъ мѣстомъ“, себ-то болотяним, грузьким; „грязивая рѣчка“, р. 1485, Срезн. I s. v.); „його тестенька любить, | Йому мостоньки мостить“ Голов. IV, 220; „Марусенька і помостила мости | З калинової трости“, Чуб. IV, 416; також Голов. IV, 409; Чуб. V, 509; „Яж табе, милая, масты мащу“, Шейн, Бел. п. 201; про символічне значіння — див. Пот. Об'ясн. млр. и сродн. песен I і II, покажч. Схоже місце в укр. пісні-колядці: „мостила мости жуковинами... | Вберала ліси паволоками, | Сіяла поле дрібнов жемчугов“, Голов. II, 87; IV, 73, Пот. Об'ясн. I, 136.

и всякими узорочьи Половѣцкыми] „узорочие“ = „драгоценные вещи или ткани с литыми, резными, ткаными или шитыми узорами; вообще драгоценные вещи“, Срезн. III, 1171. Це слово звичайне в пам. д.-р. письм., напр.: „Приде Олегъ к Киеву, неся золото, и паволокы, и овощи, и вина и всяко узорочье“ Іп. р. 907, ст. 23; ще приклади: кн. Андрій, збудувавши церкву, „жемьчюгомъ украси ю многоценьнымъ и всякими узорочьи удиви ю...“ Іп. ст. 582 (в Лавр., с. 364 і літ. Переясл. Сузд., с. 83); р. 1175 „выимаша золото и каменье дорогое и жемчюгъ и всяко узорочье“, Іп., ст. 589; р. 1183 погоріли „узорочія“, в ц. у Володимірі, ст. 630; „копимъ сребро и соболи и ина узорочья“ 1-ий Новг., р. 1193, вид. р. 1888, с. 167; те саме Соф. I, 169; Новг. 4-ий, с. 175 та ин. В пізній літер. традиції — теж: „со всѣми его благими узорочьи“ Іст. Каз. ц. с. 4; „и обогатися Казански царь велми узорочьи безчисленными драгими, златом и серебромъ и конми, и dospѣхи и оружиемъ и полономъ“..., с. 28; „убози вои... наполнишася всякого узорочья до воли своя“, с. 162 і частенько; „казаки государевыхъ воеводъ даруваша соболми, лисицами, бобрами, і всякими иными узорочьи дорогими“, Строгон. літ. Сиб. л. р. 1907, с. 76; „его дочерямъ всякое узорочье покупай“ 2-ий лист од Ів. Грозн. до кн. Курбського, Р. Іст. Библ. XXXI, р. 1914, с. 120; „И въ полстола царь Давидъ рече гостямъ-заморянамъ: ,есть ли у васъ узорочье и такая вещь“. Пов. о ц. Дав., р. XVII в., ПСтРЛ, III, с. 65 (bis). Сполучення всіх трьох коштовних речей, згадуваних у „Сл.“ — маємо в Іп. л. р. 1164 „...Присла царь дары многы Ростиславу, оксамиты и паволокы и вся узороч[я]

разноличная“, ст. 522. — У переносному загальному розумінні (= оздоба, окраса) — це слово застосовувано й до людей: „Братіє моя милая и дружина ласкова, узорочье и воспитаніє Резанское“, або „удальцы и рѣзвцы, узорочіє Резанское“ та ин. — у „Пов. о разор. Рязани“ Срезн., Свед. и зам. XXXIX, с. 89 та ин.

Потеб. 34 уважає слова „и всякими — Половецкыми“ за пізнішу глосу або вставку, що її зробив сам-таки автор, а переписувач поставив не на місці, зам. „и кожуюхы и всякими... Половецкыми начаяшя“, тільки-ж Пот. зразу-таки застерігає, що в давн. пам. слова можна було і так розставити.

Чрълень стягъ, бѣла хорюговъ, чрълена чолка, сребрено стружіє...] — перераховується здобич, що її захопили руські в вежах Половецьких після першого бою, вона припала Ігореві, як провидиреві. — „стягъ“ — див. попереду. — „хорюговъ“ — запозичене слово монгольськ. „оронго“, д.-ц.-сл. „хорѣгы“ з діалект. хоронго, прапор (Меліор.); можливо, корогва була за прапор для окремого загону; у Флав. — часто: кн. 5, Вол., арк. 145 та ин., „возносоша хоругви кесаревьскыя“, „хоругви от'емше“, кн. 6, арк. 20 зв.; Тит. ... „возложи нань вѣнецъ злат и гривну злату и вда ему долго копіє злато и хоругвь сребрену“, кн. 7, арк. 229; в Іп. р. 1235 „Данило же... постави на нѣмечьскых вратѣхъ хоруговъ свою“, ст. 778; „возлѣзоста два татарина на город с хоругвю“, ст. 853; „Туже Марцель хоругве своее отбѣже“, ст. 725; „аще Руская хоругвь станеть на забролѣхъ“ ст. 757 та ин. чрълена чолка = бунчук, в Іп. р. 1172 „и бысть сѣча зла; и потяша и стяговника нашего, и чельку стяговую сторгоша (сѣ) стяга“, ст. 558. — сребрено стружіє = спис, власне ратище до списа; трапляється ще в „Сл.“: Всеслав „дотчеся стружіємъ злата стола Киевскаго“; у Флав. „и абіє воини обуимше я біахут стружии“, 2 кн. Вол., арк. 61; „Римляне же привязывающе сръпы къ стружієм отрѣзываху мѣхы“, кн. 3, арк. 83; „естъ же распяtie Господне къ востоку лиць, естъ же на камени високо было, яко стружия выше“ Дан. игум. ред. Норова р. 1864, с. 27, вар. з Мак. Мин., вид. Венеvit., с. 19.

Дремлетъ в полѣ Ольгово хороброе гнѣздо, далече залетѣло] пор. Іп.: „и рече Игорь ко братома и к мужемъ своим... нынѣ же поѣдемы чересъ ношь...“; и рече Святославъ Олговичъ строема своима: „далече есмь гонилъ по Половцехъ, а кони мои не могутъ; аже ми будетъ нынѣ поѣхати, то толико ми будетъ на дорозѣ остати“. И поможе ему Всеволодъ, ако же облечи ту; и рече Игорь: „да не дивно естъ разумѣючи братья умрети“, и облегоша ту“, ст. 640—641. — „Ольгово хороброе гнѣздо“ — хоробра князівська сім'я, рід кн. Олега; пор. далі „не худа гнѣзда шестокрыльци“ (кн. Ингварь, Всеволод и все три Мстиславича“); далі — розвивається це порівняння. Пор. у Сказ. о кн. Дм. Ів. „Братія и князи Русскіє, гнѣздо есмя были великаго князя Владимира Киевскаго, не вѣ обидѣ есми были пороженію ни ястребу, ни кречету, ни черному ворону, ни поганому сему Мамаю“, Тіх., с. 32.

не было оно обидѣ порождено] У 1-му вид. „небылонѣ“; Бусл. і Тіх., ґрунтуючись на поданому парал. місці з Сказ. о Дм. Ів. виправили „не было ѳ“... — на це пристали Весел., Огон., Малаш., Корш; Вс. Мілл. „не было к“; Огон. здогадується, прим. с. 54, що спочатку було „не было ни обидѣ“; Владім. — не было оно [к] обидѣ“. Уже Шішков убачав тут недоладно розкриті „не было оно“, що обґрунтували Козл. та Барс.; на їхню поправку й ми пристаємо, гадаючи, що палеографічно її доведено. Тільки-ж і „ѳ“ має за себе паралельні місця: „и се в тузѣ сей многа лѣта во обидѣ есмѣ“ Сл. Адама к сушим в аде, Унд. 575, арк. 93, Увар. 316, арк. 156; вар. у ПСтРА. III, 12; „уже бо солнце наше заиде ны и во обидѣ всимѣ остахомѣ“, плачуться новгородці по смерті кн. Мстислава, р. 1179 Іп., ст. 610; „аз всѣм во обиде есм“, Мол. Дан. Заточн., сп. Унд., Миндалев, 165. Але „обидѣ“ може бути й без прислівника, як завважив Пот. 35, от-як „избивая гуси... заутроку, обѣду и ужинѣ“, пор. „повергоша поруганью“ Іп. л., отож це місце випадає перекласти „не було воно породжено для зневаги“... „Обида“ — див. Срезн. II, 502 і далі.

ни соколу, ни кречету, ни тебѣ чръный воронѣ] Порівняння — і заперечні і позитивні до птахів маємо в „Сл.“ раз-у-раз; тут за Пот., „ні соколові й кречету, тим менш — чорному крукові“... — „Кречет“ — це одна з пород сокола, що визначається не аби-якою силою і чималенька завбільшки. „А что поймали на Вологдѣ кречеты и сребро и бѣлу“... Догов. р. 1318 в. кн. Юрка з в. кн. Мих. Яросл. Срезн. I, 1321; „Кречату егда пута разрѣшатся, тогда онѣ напускается на стада лебединья и побиваетъ утятя, летая по тихимѣ заводямѣ“, Дан. Заточн. в оброб. XVII в., Шляпк. с. 68. Р. 1476 кн. В. Шуйський в Новгороді подарував ц. Іванові Вас. „2 кречета да сокол“ разом з іншими коштовними подарунками, а посадник (?) Казимер і собі 2 кречети. Новг. літ. за Арх. сп., с. 54; 1-ий Соф. 16; цінували кречетів за Литов. ст. 1588, — червоного — 6 р., білого — 5 р., сірого — 3 р., а це була сума таки величенька; р. 1584—85 „Дано кречатникомѣ... за два кречета под красные молодики по сукну доброму, цена по два рубли сукно“, Расх. кн. Срезн. I, 1321. В народній усній традиції — таке саме зіставлення, що й у „Сл.“: „не видали сокола и кречета перелетнова“ Кирша, с. 66, і див. покажч. (6 разів); „Не ясен сокол перелетывал, | Не белой кречет перепархивал, | Приезжал добрый молодец старый козак | Илья Муромец“ Этн. Сб. VI, 92; пор. Рыбн. III, 147, 158; „Вот тебе 12 ясных соколов, | Вот тебе 12 белых кречетов“, Кир. II, с. 85. Володимир князь загадує Василеві Казимировичеві їхати до Батия в Орду, кажучи: „А да свези где ему нонѣще подароцьки: | А во первых де двенаццѣть ясных соколоф, | А во фторых то двенаццѣть белых лебедей, | А во третьих то двенаццѣть да серых крецятоф“, Григор. III, с. 296, 297, 298, 301.

„Черный ворон“ — в Іп. „вранѣ черъный“ ст. 187; у Задонщині — „черному ворону“ (сп. Унд.); в усній великор. традиції — часто: Кирша, 86, 88, 122 та ин.; Григ. I, 35, 207, 210 та ин.; III, 21 та ин.;

Марков, 93, 159 та ин.; Миллер, Ист. п. 558, 561; Гильферд. 917; Рыбн. III, 53 та ин.; Шейн, Вел. №№ 986, 1147, 1154, 1172 та ин.; в українській пісні — чорний ворон: Ант.-Драг. I, 24, 85 та ин., Чуб. I, 149, 596; V, 86, 372, 454 та ин.; те саме в біл. піснях — Шейн, Мат. I, 1, 184, 420 та ин. Так само як у „Сл.“ ворог = чорний крук в усній традиції: Ілля Муромець—„насмотрѣлъ Невѣжу во чистомъ полю, | Летаеть Невѣжа чернымъ ворономъ...“ Мати Добринина говорить до сина: „Невежа то среди дня летает черным вороном, | По ночам ходит змеем Тугариновым, | А по зарям ходит добрым молодцом, | Берегись ты от Невежи, чорна ворона“, Рыбн. II, 13, 14, 16; III, 70. Крук — лиха ознака і в „Пов. о Горе Злочастье“: „злое Горе напередъ зашло на чистомъ поле молотца вѣстрѣтило, учало над молодцемъ грать, что злая ворона над соколомъ“, Симони, с. 46, ст. 352—355; пор. в українській пісні — чорний крук — символ лиха, Чуб. V, 784; в білоруській — „Ой у леси черны ворон граче, | А мне молодому головку оплаче“, Шейн, Мат. I, 1, 470. — Поганый Половчине: „поганство“ Половців пояснювано: 1) тим, що з них погани, не христіяни і 2) тим, що „и нынѣ — каже літописець, — „при насъ Половци законъ дѣржать отецъ своихъ, кровь проливати, а хвалящяся о семъ, и ядуще мертвечину и всю нечистоту, хомякы и сусолы, и поймають мачехы своя и ятрови и ины обычая отецъ своихъ“ Іп., ст. 11; Лавр., с. 15; Тверск. П. С. Р. Л. XV, с. 25 та ин. — В літопису „поганый“ застосовувано до низки народів та вір: „поганяя измаильяны“ ст. 716, „поганѣѣ половьцѣ“ 637, „поганыхъ болгаръ“ 590, „поганяя бохмиты“ 620, „поганых татаръ“ 786; у Задонщині, опріч останнього сполучення — ще й „поганые бусурманы“, „хиновя поганые“; в усній епічній традиції — звичайно „татаровя поганые“, що заступили інших стародавніх ворогів Руси.

Г за бѣжить сѣрымъ влъкомъ...] — пристаємо на поправку Пот. й Огон. „Гза“ (пор. Кзичь), що могло бути в рук. Мус.-П. або його оригіналі. У протографі — Къза, як чит. Корш, пор. тат. коджа (за Березиним, кза — гусь). — „Кза у силах тяжьких“ згадано в Іп. р. 1185, ст. 649. Р. 1185 — спільник Кончаків в Іп. „Коza Бурновичь“. „Сѣрымъ влъкомъ“ — з вовка символ швидкості, як часто в „Слові“.

Кончакъ ему слѣдъ править к Дону великому] Кончак — енергійний, діяльний половецький хан, запеклий ворог Руси, керував низкою наскоків; літописець зве його „окаянным, богостудным, безбожным, треклятым“ за зло, що вчинив він Руській землі. Р. 1192 він бере участь в князівських міжусобицях („Половци диции Кончакъ с родомъ своимъ“, ст. 548); р. 1174 Кончак і Кобяк йдуть до Переяслава, але їх прогнав Ігор Святославич, і вони „побѣгоша весь полонъ свой пометавъше“, Іп. ст. 568—69; у серпні р. 1179 „поидоша иноплеменьници на Руськую землю, безбожнии Измальтянѣ, оканьнии Агаряне нечистии, ищадыя дѣломъ и нравомъ сотониным, именовъ Кончакъ, злу начальникъ“..., „сии же богостудный Кончакъ со единомыслеными своими, приѣхавше къ Переяславу, за грѣхы наша много зла створи крестьяномъ, онихъ плѣниша,

а иньи избиша, множайшия же избиша младенѣць“, Іп. ст. 612—13; наприкінці цього 1180 року бачимо Кончака й Кобяка в спілці з кн. Ігорем, ст. 621, а дальшого року Ігор укупі з Кончаком та Половцями зазнають поразки від воевод кн. Мстислава й Рюрика („Игорь же видѣвъ Половцѣ побѣжены и тако с Кончакомъ въскочивша в лодью бѣжа на Городѣць к Чернигову“, ст. 623); р. 1183 23 лютого „в 1-ю недѣлю поста придоша Измалтяне безбожниѣ Половци на Русь воевать ко Дмитрову съ оканьным Кончаком“, ст. 628; дальшого 1184 р. „пошел бяше оканьный и безбожный и треклятый Кончакъ со множествомъ Половецѣ на Русь, похупся яко плѣнити хотя грады Рускыѣ и пожещѣ огньемъ, бяше бо обрѣлъ мужа такового бесурменина, иже стрѣляше живымъ огньемъ; бяху же и у нихъ луди тузи, самострѣлнии, одва 50 мужъ можашеть напрящи“ (Іп. ст. 634), все-ж це не пособило, і Кончак утік; дальшого 1185 р. — він тікає від загону, що його вирядив навздогін йому в. кн. Святослав (ст. 636), а потім знову, зібравши військо, розбиває Ігоря з братом та дружиною, ручиться за нього, узятого в полон, й іде до Переяслава. Р. 1187 — звойовує Русь по Рсі. Образ його в нар. традиції набуває епічно-багатирського вигляду. За це свідчить Іп. літ. під р. 1201: „от него (хана Отрока) родившусю Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечеву“, ст. 716. Інший Кончак, може, син його — далі провадив політику батькову, то стаючи до спілки з Руссю, то воюючися проти неї: „в лѣто 6711 (1203) Рюрикъ съ Ольговици и съ погаными Половци, Концякъ и Данила Кобяковиць, възяша градъ Киев на щитѣ в 1 день генваря на св. Василия“ Новг. 1-й л., р. 1888, с. 179. Див. ще Голубовський: Печенѣги, Торки и Половцы..., р. 1884, с. 131 і дд. та ин. Безпосередньо або через писану традицію — Кончак зберігсь у билинному епосі: „Да у Артака силушки сорок тысяцей, | да у Коньшика силы сорок тысячей“ Григ. III, 77; на Київ нападає Шкурлак, у нього улюблений зять Конщичек — там-же, 471; або — „Подошел де веть к нам да Кудреванка царь, | Подошел де со рать-силою великою, | Со милыем зятелком со Коньшаком. | ...У Коньшака силы сорок тысяцей“, там-же, 215, 212 і дд. Пот. 38 виправляє „ему [у] слѣдъ править“, але це зайве, пор. „легко кормнику правити корабль“ Іо. Злат. р. XIV в. та ин. Срезн. II, 1345; правити = скеровувати; перекладаємо: „К. скеровує йому путь до Д. в.“, а чом — це видко з дальшого половецького наступу „от Дона и от моря“.

VI. Лиховісні позначки.

Другого дни велми рано кровавыя зори свѣтъ по-вѣдають] кривава зоря — ознака, що віщує лихо, пор. літоп. „знаменьє на небеси“ — „акы пожарная зоря“, р. 1102 Іп., ст. 251. „повѣдати“ й „повѣдѣти“ = сповістити, оповідати, оголосити: „повѣжь мя папѣ“ = *μήνυσάν με πρὸς τὸν πάπαν*, Патер. Син. XI в. та ин. Срезн. II, 1006—7.

чрѣныя тучя съ моря идуть] Корш, щоб здобути пісенну міру, переставляє, транскрибуючи на мову XII в.: „чрѣныѣ тучѣ идуть съ моря“. Уже Афанасьєв, Поэт. возвр. I, 269, гадав, що хмара символічно визначала вороже військо; так — в усній традиції: „А не сильная туча затучилася, | А не сильні громы грянули: | Куде едет собака Крымской царь | А ко сильному царству Московскому“, Пес. Рич. Дж. 1619—20 р. Симони, с. 12; „Что не облаки подымалися, | Не грозны тучи соходилися, | Собиралися тьмы невѣрныхъ врагъ“, Тіх. 32; „Нанесло тучу черную | Со громамы со трескучима, | Со молоњьями со сверкучима, | Пріѣзжалъ чужой чужбининъ“, Рыбн. III, с. 403; жєнці в укр. пісні: „на чорную хмару озираються: | Ой то-ж не хмара, то-ж орда іде“ Ант.-Драг. I, 79; „Із-за гори хмара виступає, виступає вихожає, | До Чигрина громом вигремляє, | На українську землю блискавкою блискає“, Максим. Сб. укр. пес., с. 54; „Та за тучами громовими сонечко не сходить; | За вражими ворогами мій милий не ходить“, Метл., с. 51; „виступала чорна хмара“ Чуб., III, 309; „чорна хмара наступає“ Чуб. V, 231 та ин.; „Наступала чорна хмара, | спід білої синя“, там-же, 93 — звичайна формула, вона визначала, що наближається нещастя. — Сполучення „Сл.“ в усній традиції: білор. — чорная туча, Шейн, Мат. I, 1, 196; українськ. — Ант.-Драг. I, 118; II, 37, 40; Чуб. III, 204, 212, 291, 423; V, 50 та ин. — чорна хмара; у великор. — чорное оболоко, Григ. I, 481.

хотять прикрити 4 соннца] Пот. пропонує „2 сълньца“, як і далі „2 соннца помьркоста“, але тут, може, „4“ стосується до всіх чотирьох князів — учасників у поході; палеографічно 4 (д̄) з 2-х (к̄) неможливо.

Порівняння до сонця має чималу літер. історію; його подибуємо в візант. проповіді, до того застосовувано його там по-різному; Христос = сонце: „Христу праведному солнцу, днесь от дѣвы пречистыя во-сиявшю, тма нечестивыхъ отбѣже...“ Торжеств. Увар. № 328 (71) арк. 147 та сила ин. рук.; в слові на Різдво: „Восія намъ днесь праведное

солнце“, Чет.-Мин. груд. 25, Увар. № 1041 (319) (264) й чимало ин.: „Солнцю сему хотящю изыти ис предѣла...“ — в „Сл. на Рожд. Предтечи“, Увар. Сб. р. 1390 № 1045 (613) арк. 171 й ин. рук. В Четѣ М. р. 1489 перекл. на українську мову в Кам'янці: „праведное солнце Христос“ в Сл. Іо. Золот. на Р. Хр., арк. 109 зв.; в житії св. Миколи: „Истинный боже, источниче щедротам, солнце праведное“ арк. 102; „И того дѣля, братья, пришло врѣмя спасению нашему, нам в тмѣ бывшимъ възшло солнце праведное“ 17 зв.; „нынѣ тиха весна — Христось правѣдное солнце свѣтлым свѣтом осия насъ“ сл. Григорія Нис. на Благовістя. Про Христа: „великое солнце въ Ерданѣ омывается, огонь у водѣ куплется“ — в Сл. Іо. Золот. на Водохрещі, арк. 124; в Сл. Іо. Золот. у суб. 5-го тижня посту, на похвалу Богородици: „Восіа нам братіе свѣт днесъ — праведное солнце“... Златоуст XVI в. Тверськ. Муз. № 29 (3100) арк. 149 зв.; Синод. Б. № 231, арк. 162 зв.; поч. похв. слова на Рожд. Іо. Предтечи: „солнцу сему хотящю видиму изыти ис предѣла зємнаго“... рук. Тітова № 525 (3276). Мин. служ. травень-червень, XVI в., арк. 175. У рук. Увар. 1052 (166) арк. 531: „Солнцю сему хотящю изыти не предѣла зємного, заря прежде вкривше повѣдаеть и той за нею грядетъ“; „Возлюбленній, солнце красуется подѣ небесемъ, Марія Іаковля и Саломія купиша воня“, Увар. Златоуст, № 323 (1056), сл. Іо. Золот. у тижд. мирносиць, арк. 220; пор. „Возлюбленній, подѣ облакомъ солнце красуюся бываетъ видящимъ“, Увар. № 324 (733), арк. 220. У похвалі Кирилові Філософові Климента, еп. Словенського: „блажу свѣтозарнѣи твои нозѣ, има же обѣтече, яко солнце, всего мира просвѣщая“, Унд.-Лавр., с. 37. Звідси далі й стали порівнювати царя, князя до сонця — в давньо-рус. перекл. повісті. В пов. про Акіра: „Ты, царю, уподобился солнцу, а вельможи твои уподобилъ еси лучам солнечнымъ“, Григорьев, 177; „царь царемъ... сияя съ солнцемъ“, Олександрія I ред., с. 43; „Никакоже, свѣтозарное солнце, и прекрасный Девгений, и не имѣи помысла во умѣ своемъ никакова“... ПСтРЛ. II, с. 385; „О свѣте, свѣтозарное солнце младый юноша“, там-же 387 та ин.; „Преставися ...Володимеръ Мономах, иже просвѣти Рускую землю, акы солнце луча пущая“, Іп., ст. 389; р. 1179 про смерть кн. Мстислава Ростиславича: „уже бо солнце наше зайде ны“, Іп. ст. 610; як помер кн. Володимир Василькович (р. 1289) „лѣпшие мужи“ говорятъ: „уже бо солнце наше зайде ны и въ обидѣ всѣхъ остахомъ“, ст. 920; мітр. Кирило говорить людям: „чада моя, разумѣйте, яко уже зайде солнце земли Суждальскыя“ = помер кн. Олександр Невський, у первісній ред. його жит., Мансікка, с. 9; князя порівн. до сонця — в Молін. Дан. Заточн.: „вижду вся человекѣ, яко солнцемъ грѣемыхъ милостию твоею“, Шляпк. 36; і „солнце едино грѣет весь мир лучами своими, а ты, княже, нас украшаеши і оживляеши милостию твоею“, там-же, 38; в плачах по князях: „О солнце мое пресвѣтлое, рано заходиши“ — кн. Євдокія по Дм. Донському, Серебр. 157; „солнце мое драгое, мѣсяц мой прекрасный, почто рано зашли есте“, Плач в. кн. Юрка Всевол., с. 163. Згадаймо за

загальновідомого „Владимира — красное солнышко“. Стародавній руськ. проповідник енергійно повставав проти такого порівнювання: „не нарицайте другъ друга праведнымъ солнцемъ, низъ самага царя земнаго, никогожь отъ властелей земныхъ не можете нарицати и праведнымъ солнцемъ, то бо есть Божие имя“, Лонгин. с. 111; Повість про ц. Соломона пояснює це порівняння: „царица рече: ‚Кому подобна милость Божія‘. Соломон рече: ‚солнце сіяєть на злыхъ и на благія; такоже и Богъ милуєть праведныя и грѣшныя““, ПСтРЛ. III, с. 62. Тільки-ж усна традиція все-таки використала це порівняння: „Из славнаго града, каменной Москвѣ | Не красное солнце катилося: | Пошел государь, православной царь, | встрѣчати своего батюшка“, Рич. Дж. р. 1619—20, Симони, 8; в істор. пісні — „закатилось наше красно солнышко: | Не стало млада Федора Ивановича“, Миллер, Ист. п. 382; ця ідеалізація відбилась у весільних піснях: наречена каже друзям про батьків: „два солнца обогреют вас“... Шейн, Вел., № 2301; батько „красное солнце угревное“, ів. №№ 1298, 1300—1; „не могла я углядеть схожа красна своего солнышка-родителя батюшка“, № 1332; „к схожему красну солнышку, | Ко родимому батюшку“ № 1320; отець — кр. солнышко № 1368 та ін.; знов-же й мати: „моя сердешная матушка, | мое красное солнышко“, там-же № 2526; пор. в українськ.: „Ясне сонейко — його матюнька, | ясний місяць — його батейко, | ясна зірка його дівка“, Чуб. III, 280; далі — брат: „уж ты свет да сокол, милый брат, | Ты мое да красно солнышко“, Шейн, Вел. № 1413; далі — „Тысяцкой — от сидит | Ровно красно солнышко“, № 1368; нарешті — сама наречена: „красно солнышко — Полагеюшка“, № 1255. „Ай извѣдай тепло красно мое солнышко“... Барс. Прич. I, с. 192, 193; „Ласково сонцо Владимиръ князь“, Кирша, с. 153 та інші биліни.

Порівняння — в величальних піснях-колядках — див. у Пот., Об'яснен. мр. и сродн. песен I—II, часто; його-ж „Слово о п. Иг.“ 42 та ін.; Вс. Мілл. гадає, що порівняння взято з Візантії (Взгляд, 55) — і він має певну радію, адже ідея порівняння в відомих нам формах зачинається від біблійної й середньо-грецької літер. традиції, як і чимало іншого в літер. обігові давньої Русі; античний грек добачав сонце в Аполлоні, візантієць — в Христі: „Солнце из гроба красно възсіявъ, Владыка, якоже свѣтоносныя луча вселенній всей“... Тріодъ Цв. (честв. 7 нед. по Пасцѣ, на утр. пѣснь 9, слава), звідси це порівняння поширено й на святах, напр.: „Съльнце Елеазаръ да пѣтъ боудеть, лоуна соломони древле седмъ макаеви свѣтильници пресвѣтльи“, Стихир. XII в. Р. Ак. Н. (34, 7.6) арк. 174.

А в нихъ трепещуть си синіи мльніи] у 1-му вид. *си* немає, пристаємо на поправку Козл., що з нею погодивсь і Влад. — Усенький цей епізод („другаго дня... синіи мльніи“) подано в Сказ. про Дм. Ів.... „прилѣша (?) тучи на Русскую землю, изъ нихъ же выступали кровавые зори, а въ нихъ трепещутся сильные моленыи“ Тіх. с. 33.

Быти грому великому] Битву порівнювано до грози. Це порівняння в різних варіантах дає й літопис. Іп. 1111 р. „тресну акы

громъ съразившима[ся] (Хл. П.) челома“, ст. 267; про те-ж самісіньке Новг. 4-ий: „и сразишася полки Половечтїи и первое с полкомъ Рускимъ, и тресну аки громъ, и сразишася челома и бысть брань люта межю ими и падаху обои“, с. 141; можливо, літературна форма повстала підо впливом того, що змальовувано одночасні моменти битви й грози, напр., Соф. 1-ий, 6532 (1024) р. „и бывши ноши [в]рабиной, бысть тма и громъ шибаше, и молнія и дождь... и съступишася въ чело Сѣвера с Варягы, и трудишася Варягы сѣкуще Сѣверу, и по сем наступи Мъстиславъ съ своими и нача сѣчи Варягы, и бысть сѣча зла и страшна; яко посвѣтяше молнія, тако блещашесея оружїе, елико же молнія освѣтяше, толко мечи видяху, и тако другъ друга убиваху, и бѣ гроза велика и сѣча силна“, с. 135.—В пізній історично-епічній традиції це порівняння відбилося в повістях про Мамаєву побиванку і в Пск. літ., р. 1544: „и слышати было стуку и грома великому межи Москвичь и Литвою“, с. 290. Див. попереду прим. до „грозу въсрожать“.

ити дождю стрѣлами] — стилістична формула, що її добре знає давньо-руське письменство в пам'ятках перекладних та оригінальних: „...помысли о убогихъ како лежать ныня дъждевными каплями, яко стрѣлами пронизаемы“, Стосл. Геннад. гл. 77, Изб. Свят. р. 1076 і Злат. Усп. XIV в. (у нов. сп. — гл. 78, мій Отч. екск. в Нежин, 1918, 54), звідки й у Молінні Дан. Заточн. „мнѣ помяни... каплями дождевными, яко стрѣлами сердце пронизающе“, сс. 12, 46, 47. В епічній традиції: „и стрѣлы на ня летяху яко дождь“ Флав. кн. 4, Вол., арк. 128; Лавр. л. р. 1097 „идяху стрѣлы аки дождь“, с. 262, Іп. ст. 247; „с города яко дождь каменїе метаху нань“ 1149 р. Іп. ст. 390; „мечющимъ же пращемъ и стрѣламъ, яко дождю идушу на град ихъ“, р. 1245, ст. 796; „вси полцы рускыя испустиша стрѣлы яко дождь умножень“ — Сказ. о чуд. Знаменїя Бож. Мат. в Новг., Соф. Минея XIV в.. Изв. ОРЯС, VI с. 293; те саме з вар. в Новг. 4-ому л. р. 1169, с. 163, 2-й Пск., с. 9; з пізньою традицією — німці „огненыя стрѣлы на градъ пушая, акы дождь“, Пск. 2-ий р. 1480 с. 39, в „Слове похв. инока Ѳомы о кн. Борисе Ал.“ р. 1453: „съ града же біаху овїи пушками, а инїи пращами, а друзїи каменїе метаху, а овїи стрѣлами, яко же дождем, пуцаху“, вид. Ліхачова, П. Др. II, CLXVIII, р. 1908, с. 49; „они паки своими стрѣлами стрѣляху, аки дождь“ Пов. о Моск. взятїи от ц. Тохтамышя, Барс. I, с. 434. В літоп. пов. о прихоженїи Тохтамышя: „И идяху стрѣлы их на град, аки дождь силен и умножен зѣло, не дающе ни прозрѣти, понеже и воздух омрачиша стрѣлами“, Ник. л., П. С. Р. Л. XI, 74, 75; „сверху падаша стрѣлы на струги ихъ, аки дождь“ Сибір. літ., р. 1907, с. 20; „стрѣлы падаху, аки дождь“, там-таки, с. 66; „аки великій дождь пуцахуся стрѣлы“, там-таки; у „Видѣнїи пономаря Тарасїя“: „по глаголу же чудотворца Варлаама взыде пономарь Тарасїе на церковь св. Спаса в верхъ: видит множество ангель, стреляющихъ огнеными стрѣлами, яко дождь сильный из тучи, на множество народа людьскаго“, ПСтРА. I, с. 283. Інші приклади попризбірував Орлов, Об особ. форме р. воинск. пов. М. 1902, с. 18–19.—В піснях: „стрелы летятъ

какъ часты дожди“ Кирша, с. 49; в укр. весільних п. бояри „наробили хмарно жупанами, | Испустили дощик стрілочками, | Наробили ясно шабельками“, Чуб. I, с. 194, № 390. У білор. пісні — „За нами стрэлы як дым лецели, | За нами кули землю побили“, Шейн, Мат. I, 1, 58. В народній усній традиції відзначив ще Пот. Об'ясн. мр. п. II, 659: „Заграють труби, як грім на небі, | Блиснуть мечеми, як мольня в небі, | Пусте стрілочки, як дробен дощик“, Kolberg, Rokucie, I, 104, 109—10. „За нами стріли як сніг літали“, що його цитує Пот. 46 з Метл. 337 — дуже скидається на підробку; так само і Голов. III, отд. 2-е, с. 127 „За нами кули як дождь шуміли“, пор. попереду білор.

ту ся копіємъ приламати, ту ся саблямъ потручяти о шеломи Половецкыя, на рѣцѣ на Каялѣ] Пор. Іп. 1174 р. — „Ту бѣ видити ломъ копійный и звукъ оружиный“, ст. 576; „Ту бѣяше ломъ копейный“ 4 Новг. р. 1240, с. 226 та ин.; „И ту бѣ видѣти ломъ копейный, щитомъ скепаніе, и стрѣлы омрачиша свѣтъ“ Соф. 1-й р. 1240 с. 175; „и бысть ту сѣча зла нѣмцамъ и чюди, и трускъ от копей ломления и звукъ от мечнаго сѣченія“... там-же, с. 180. — „потручяти“ — пор. польськ. trącać; перекладаємо з Пот. „тут шаблям ударяться“. — Зазначимо підхідку єдинопочинання: „Ту..., ту...“ див. у кн. прор. Ісайї, розд. 34 і в інших місцях. — „На рѣцѣ на Каялѣ:“ отак повторюється прислівник — в д.-р. мові: Мстислав „поиде на Полтськѣ на зятя на своего на Всеслава“ Іп. р. 1178, ст. 608, „аже погубите слѣдѣ на гостинци на велицѣ“, Рус. Пр. Бусл. Хр. 398. — „Каяла“ — це спірне місце в д.-р. географії. Карамзін (И. Г. Р. III, пр. 76) уважав її за р. Кагальник, що вливається з лівого боку до р. Донця; за Арцибашевим (В. Евр. 1826, липень), це — р. Андар, що вливається до р. Донця нижче від Ольхової криниці аж на 30 верстов; за Бутковим (В. Евр. СХХІ, с. 53), що за ним іде акад. Багалій (Ист. Сев. земли, с. 252), — це р. Калміус, — її він ототожнює із р. Калкою, що на ній р. 1224 відбулася нещаслива битва з татарами. Лонгінов (Ист. иссл. с. 216—17), ототожнюючи з Калкою — р. Кальчик, сполучену з р. Калміусом гирлами коло Озівського моря, — за Каялу вважає рр. Суху й Мокру Яли, поблизу верхів'їв р. Кальчика. (Ці річки за кн. Больш. Чертежа зуться річками „Калами“). Беляєв та Іловайський гадали, що це якась річка поблизу Озівського моря. Коцовський (Ист.-лит. зам. 1893 р., с. 34) гадає: коли Сальниця — Сухий Торець, коли битва відбувалася поміж Донцем і морем, то Каялу випадає шукати на південь од Торця: це могла бути річка Суха або Мокра Яла (Ка-яль). Але вже Граматін (прим. 89) висловив здогад: „не оттого ли Каяла и название получила, что Русские каяли Игореве предприятие“. Мені здається, розшукувати епічну Каялу це річ даремнісінька; літописець зазначає достоту, де треба, ріки — Сюрлій, Тор, але про „Каялу“ каже тільки одного разу і не в самому-но оповіданню про похід Ігорів, але в усьому літопису. Це місце літопису (Київськ. р. 1185), на нашу думку, навіяло „Слово“ або спільне з ним джерело (див. Sertum bibliologicum, 1922), отже історично-географічного значіння мати не може. Що визнає „каяти“ — про те див. далі.

Уже за шеломянемъ еси] у 1-му вид. помилка переписувачева (пор. попереду „за шеломянем“) — „не шеломянем“. За 1-м вид. читають Дуб., В'яз. Владім., Лонгін.; Шішков випр. „не за шеломянем“, але від Буткова (В. Евр. 1821 р. № 22, с. 48) повелося вважати „не“ за помилку й виправляти, згідно з тим, що попереду — „за“: такої думки тримаються Грамм., Макс., Бусл., Тіх., Огоң., Пот., Яковл., Шамб. та ин.; Корш — як і в першому випадкові: „уже за [шла за] шеломень ми еси“.

Се вѣтри, Стрибожи внуци вѣють съ моря стрѣлами] Вітри уявлювано тут як онуків Стрибогових; за нього див. у Вступі § 11. Звичайно пояснюють: з Стрибога = бог вітрів; але звідки взялося саме слово — невідомо. Сполучення „вѣтри... вѣють“ звичайне в усній традиції: „Віет вѣтер со чиста поля“ Рыбн. III, 156 і „Какъ повіют вѣтры буйные“, I, 287; „віют вѣтры“, „віют витрышки“, Барс. Причит. I, 34, 72, 114 та ин. Відповідно до „Сл.“ — і в українській пісні вітер ворожий козакові: „А із низу буйний вітер повіває, | Судна козацькі на три часті розбиває“ Чт. О. И. Др. Р. 1884, 4, с. 390.

земля тутнетъ] „тутьнь“ = шум, гуркіт: „в нощи бывши тутень“ Іп. 1092 р., ст. 206; Соф. 1-ий, р. 1093 „въ мечтѣ бываше въ нощи тутень стонящъ по улицамъ“, с. 149; Пск. 2-й р. 1478 „мѣсяца декабрия 26 бысть тутень, громъ и молніи блистаніе ношью“, а за цим — морове повітря й війна, с. 38; = грім, гроза: „да будетъ тутень по всеи земли“ Исх. 9, 22, XIV в. та ин. Срезн. III, 1040. Громник: „аще погръмѣт 1-й день или тутень...“, „аще растуши лунѣ гром или тутень великъ муж умреть“ й ин. Перетц, Мат. к ист. апокр. I, с. 59 й ин. — „Тутьнѣти“ = гриміти, густі: „глас, рече, трубы тутняше велми“, Пс. Толк. Θεодор. LXXX, 3; „Бысть обоихъ многое множество, яко и земля тутняше, горы и холми трясахуся“, Соф. вр. р. 1380, I, 362; „тогда блистаніе веліе бяше и громъ тутняше“, там-таки, р. 1460. II, 97. Срезн. III, 1040. Ще пор. Орлов, Об особ. форме р. воинск. пов., с. 15.

рѣкы мутно текутъ] — образ звичайний і в усній традиції = ознака смутку, нещастя: „Как бывало ты (Дон) все быстер бѣжишь, | Ты быстер бѣжишь все чистехонек; | А теперь ты, кормилец, все мутен течешь, | Помутился ты, Дон, сверху до низу“... Сахар. Сказ. I, III, 240; „Как Непра река тецѣт да не по старому, | Не по старому тецѣт да не по прежнему, | Как вода-та с песком да сомутиласе. | За ей стоят то тотаровья поганья, | Они днем-то мостят мосты калиновы: | Ишше ношью Непра река повыроѣт.“ Григ. III, с. 144. „Синяя речинька быстра ишла, | На завтра реченька смутненька: | Прициснуѣ яе лют мороз“, Шейн, Белор. п., с. 476. Думаємо, проте, що в цьому місці „Сл.“ — означає це не смуток, як нижче, а образ живий, він показує рух війська, що то бредє через річку, то здіймає куряву по дорозі.

пороси поля прикрывають] „Порохъ“ = порох, пил: „насыщяся многосластьнааго пития, помяни пиющааго теплу воду от слъннца вѣстопѣвшу и ту же пороха нападшу от мѣста не завѣтрна“, Изб. Свят. р. 1076 Стосл. Геннадия. В усній традиції — в заспівах: „Ужь как в поле пыль пылит, во дуброве лес шумит,... Француз с

армией валит“, Кир. 10, с. 41; „Не пыль в поле запылилася, | Не туман с моря подымается“, там-же 8, с. 162; пор. „Не пыль въ поле пылится, | Не туман с моря подымается, | Не грозна туча накатается, | Не из той тучи молонья сверкат, | Подымалась силушка зла неверная“ Этн. Сб. 6, с. 79. В думі про Озівськ. братів: „Ой то не пили пилили, | Не тумани уставали: | Як із города Азова із тяжкої неволі | Три братики втікали“, Ант.-Драг. I, с. 127. „А не пыль въ полѣ, курева стоитъ, | Еще матушка сыра земля стонучись стонет“ Григ., I, с. 22, 24; „В цистом поле курева стоит“ — знак поїзденьки багатирської, того, що наближається ворог, Григ. III, 86, 132, 146 й ин. В пісні: „Порох порох по дорозі, | Що за гомін по дуброві. | Ой брат сестру вбивать хоче“... Жег. Павлі, I, 31; для Пот. 48 — це „символ чого-то предстоящего грозного, печального“, та природніш убачати тут образуву й заразом точну передачу того, як посувається неприятельське військо.

стязи глаголють] = прапори полошуться, лопотять на вітрі; в Сказ. о Дм. Ив. грубіш: „стеzi ревутъ“ Тіх. 33.

Половци идуть от Дона и от моря] Літопис про цей момент: „свѣтаючи же суботѣ начаша выступать полци Половецкии, акы борове; изумѣшася князи Рускии, кому ихъ которому поѣхати, бысть бо ихъ бещисленое множество. И рече Игорьъ: „се вѣдаюче собрахоми на ся землю всю, Кончака и Козу Бурновича и Токсобича Колобича и Етебича и Терьтробича“, Іп. 1185, ст. 641; „акы борове“ — тут готова формула, як і в инш. місцях літоп., див. нижче.

и от всѣхъ странъ Рускыя плѣкы оступиша] 1-е вид. „отступиша“, Грамм. „отъступиша“. Ганка р. 1821 й Гаттала — „обступиша“; Макс. (Укр. I, 1859, 91, 105) „оступиша“, що прийняли Дуб., Тіх., Пот., Огон., Вс. Мілл., Яковл. Шамб. й ин., як звичайно висловлюються літописи: Іп. р. 1111 „наставшю же понедѣлнику страстныя недѣли, паки иноплеменици собраша полки своя многое множество и выступиша яко борове велиции и тмами тмы и оступиша полкы Рускыи“, ст. 267; теж Новг. 4-й, с. 141; Соф. I, с. 155; Іп. — Святополк і Володимир „оступиста и (Олега) в городѣ“, ст. 220; „и оступи градъ Бужескъ Володарь“, там-таки, ст. 241; „и оступиша и у городѣ Володимери“, ст. 284, 1117 р.; „и оступиша в городѣ“, р. 1159, ст. 496; братья... „оступиша весь градъ Киевъ“, 1171 р., ст. 544; „и тако оступиша весь градъ“, 1174 р., ст. 577; в Лавр., 1093 р. — „придоша Половци мнози и оступиша Торцький градъ“, с. 211; „Володарь оступи и в городѣ“, 1097 р., с. 257; „и оступиша полкы Русьстия“ Соф. I, 1112 р. с. 155; „оканьни оступиша корабль“, Новг. 4, 1015 р., с. 102; „поганіи оступиша градъ“, Жит. кн. Довмонта, Серебрянський, с. 153; „оступиша городокъ“ Пск. 1-ий 1480 р., с. 263; ще — Орлов, с. 16. — Вислів „оступиша“ цілком до речі у „Сл.“ й по суті: військо Ігоря „яко стѣнами сильными огорожены бяху полкы половѣцьскыи“, Іп. 1185 р., ст. 644. Пор. ще: „сшедшюся народу съ всѣхъ странъ“ Іп. 1115 р., ст. 280.

VII. Починається другий бій.

„Кликомъ поля прегородиша... преградиша чрълеными щиты“] Корш викидає „преградиша“. — „Кликъ“ — ознака нападу, пор. „Болгаромъ на горахъ явившемся въоружном и воплемъ кричащемъ велием и страшномъ“, Амарт. I, с. 555; так само і в літоп.: „и кликнуша и Печенѣзи побѣгоша“, Лавр. 992 р., с. 121; Соф. I, 993 р., с. 122 та ин.; „людіе в градѣ кликнуша“ Новг. 4-ий, 968 р. с. 46 та ин.; Іп. 1150 р. „и тако полци приѣхавъше к мостку кликнуша“, ст. 415; 1227 р. „Василькови угонившу его кликъ бысть великъ“, ст. 751; в Сказ. про Дм. Ів. цьому місцеві „Сл.“ відповід. „а рускіе князи и бояры и воеводы и все великое войско широкіе поля кликомъ огородиша и злечеными доспѣхами освѣтиша“, Тіх. 33. Див. ще Барс. III, 364.

Яръ туре Всеволодѣ, стоиши на борони] Корш додає: „[крѣпко] стоиши...“ В Сказ. про Дм. Ів. „уже бо ста туръ на боронь“, Тіх. 33. — „Яр“ („великими яры вѣтры“ Амарт. I, 233, 463) — те саме, що „буй“, себ-то відважний, смілий; інші значін. Срезн. Мат. III, 1663.

мечи харалужными] харалужьныи = крицевий, булатний, од „харалугъ“; запозич. у тюрків: тур. харалуг, джагатайське — каралук; може, спочатку — підчорнена криця. Див. Меліор. — Корш.

златымъ шеломом посвѣчивая] — золота й золочувана зброя, мабуть, не тільки епічна риса, ба й побутова у Греків й у Русі: „якоже вѣсія солнце на златыя щиты и на оружия, блистахуся горы от нихъ и сияху, яко от свѣтилъ горящъ“ Амарт. I, с. 203; „Щитѣ же ихъ, яко заря бѣ, шеломъ же ихъ яко солнцю восходящю“, Іп. 1251 р., ст. 813; „золотым шеломом“ там-таки, ст. 716; Девг. Деян., Сперанський „шеломъ златъ“ 134, 142, „шеломы златы“, 134; „шеломы на главахъ ихъ златомъ украшены...“ — Ск. о Дм. Ів., Снегір., 42; „на главахъ жа на их все шишаки и шоломы златые, яко звѣзды на главахъ ихъ силних“, Пов. об Азов. сидении, Рум. № 1843 та інші паралелі до „блеску оружия и доспехов“ у Орлова, згадані твори, с. 15. — Відгук в усній традиції: Кирша — „златъ шеломъ“ 19; „И накатывал (Хотенка) на головушку златъ шеломъ“, Рыбн. II, с. 122. — Іп. про Всеволода: „добрѣ бо вси бяхуть ся идуще пѣши, и посреди ихъ Всеволодъ немало мужьства показа“, ст. 642.

поскепаны саблями калеными шоломы Оварьскыя] Пот. — „[и] шеломи“, або (с. 48) „[и] поскепани“, або „лежать головы...

поскепаны [подъ] шеломы Оварьскыма“, але з цими додатками ніхто не погодивсь. „Поскепати“ = поскепати, розколоти: „пожоша и поскепаша иконы и кресты“, Жит. Стеф. Сурож. Срезн. II, 1234; „щиты искипани“, Флав., Барс. I, 265; „о, Коловрате Еупатіе, гораздо еси меня поскепаль малою своєю дружиною“, Пов. о разор. Рязани, Срезн. Свед. и Зам. XXXIX, с. 88; „и слышати страшно ломъ копѣйный и скепания щитомъ“, Никон. літ. Тих., 64.

„Оварьскыя“ — ті, що їх зробили авари, відомі в літопису під ім'ям Обрів. Вперше за них згадано у візантійця Приска V в.; з'явилися на північних берегах Чорного моря й на півн. Кавказі; частина — перекочувала на нижній Дунай; за імп. Іраклія в р. 626 облягали Царгород; панували над слов'янами, за це каже початк. літопис і далі — під тиском болгар та угрів — в IX в. зникли або асимілювались з ними. Можливо, рештки Аварів одне з племен Дагестану, у кол. Аварському ханстві, що йому платили данину Грузія та інші кавказькі держави. Вперше підкорилися росіянам р. 1803, остаточно — р. 1866.

кая раны, дорога братіе...] Багато дослідників спитувалися витолкувати це місце й внести поправки. Грамм. „кыя раны дороги“. Гонсіор. „кыя раны“; Макс., Пот., Огон., Яковл. — „кая рана дорога“, Барс. — „рана“ з *н* виносим; треба розуміти — „будь-яка рана ніщо тому, хто...“; Владім. „кая раны дороги“, Гаттала — „ранъ дорога“ = *dráha ran*; Ербен. „кая раны дороги“. Звідси, мабуть, комбінація Коршева: „кая ра[ть] ны[мъ] дорога. [се туръ біється] братіе“, цілком неймовірна. Вс. Мілл., в „кая раны“ розуміючи „кая“, як дієприкметник од „каяти“, волів проте, пристати на виправку Тіх., що той переказав йому особисто: „кая раны дорога брата“ (с. 204), але завваж. Пот. 48 послаблюють цю аргументацію: Всеволод не міг оплакувати рани Ігореві під цю хвилину, та й граматично це незручно. А втім, гадка Вс. Мілл., що вважає „кая“ за дієслівну форму, має слушність, пор. „бѣсящагося вси кають“, Прол. XIV в. = шкодують. Але „каяти“ — визначає ще й „зневажати“, і тоді найдоцільніше буде погодитися з ак. Соболевським, що має „кая“ за форму аориста: „он презрѣл, дорогая братия, раны...“ Изв. ОРЯС, р. 1916, кн. 2.

Забывь чти и живота] Шамб. виправляє „забыву“ (неможлива форма дав. відм. I); Корш — „забывь[ти] чьсти“. Місце це виправляти зовсім не треба. „Забыти“ в д.-р. мові — з род. відм.: „забыль еси, князю, своего крестного челования“, Грам. Рижан близько 1300 р., „а вы забывь слова своего и не издръжали“ Новг. 1-ий, Срезн. I. — „Животъ“ — не тільки життя, але й „багатство“. Срезн. I, 868. До цього місця в „Сл.“ паралелі у Флавія: „Забыль еси... естества и братства и любовь горящу и санъ и честь“, Барс. I; „не щадя тѣла своего, ни помня живота“, Арх. сп. кн. I; ще — ереї „избиени быша не помняще живота, паче угоженія Божия“, Флав. кн. I, Арх. сп., арк. 351^а; „не пождавь чти“, там-же. У Тодосія Печ.: „Рати бо належащи и трубѣ воиньстѣй трубящи никто же может спати: и воину Христову лѣпо ли есть лѣнитися.

Да или то они за тшуу славу и изгыбающую не помнят ни жены, ни дѣтей, ни имѣнія“, повч. 3-е, Пам. уч. лит. I, с. 39; кн. Мстислав Мстиславич перед Липецкою битвою р. 1216 говорить, підбадьорюючи Новгородців та Смольнян: „Братие, се вошли есмя в землю сильную, а позря въ Бога, станемъ крѣпко, не озираимся назадъ: пробѣгше — не уйти. А забудемъ, братье, домовъ, женъ и дѣти; а кому не умирати“, Лавр., с. 472; Новг. 4-ий з вар., с. 192. — В пізній традиції: вояки ц. Івана IV „ко всякому бою, аки к велицей которой корысти или къ медвяной чаше цареве, другъ друга напередъ течаху и сильно біяхуся и складаху главы своя нелестно за вѣру христьянскую и за любовь к нимъ царскую, забывая жены свои и дѣти“, Ист. о Каз. ц., ст. 45; там-же князі та вельможі кажуть цареві: „крѣпко имамамы страдати и класти главы наша не лестно за святія церкви и за все православ'е державы твояе и за тебѣ, великого нашего самодержца должны есми умрети и все богатство наше и домы и жены и чада своя забыти“, ст. 102—3. Багатство й жінки та діти — д.-рус. людина мала за важку перешкоду для подвига вояцького чи духовного: „тѣ же бяху бояре богати, князю великому не думаячи противъ Татаръ за христьянство стояти и битися, думаячи бѣжати прочь, а христьянство выдати, мня тѣмъ безъ року смерть бьющимся на бою и помышляюще богатство много и жену и дѣти“, П.С.Р.Л., VI, с. 230, р. 1480; „Феодоръ глаголаше в собѣ: еда како ослабѣть Михаилъ моленіемъ сихъ, помянувъ женьскую любовь и дѣтей ласкание, и послушаеть сих“, Макарий, Ист. р. ц. V, 411; Серебрянский, с. 57 (спис. XIV—XV в.). — Отже, „забвением“ кн. Всеволода підкреслюється його мужність та лицарство.

отня злата стола] „отнь“ — отецький — частенько застосовувано до „стола“, пор. грец. *πατρός βασιλεία* або *διαδοχή* в перекл. пам'ятках: „сынъ его Костянтинъ отень столъ приемъ“ Амарт. I, с. 348; у Флавія „отнь“ — часто: по „отни бо скончани“, кн. I, Арх. сп. 347^b; „забывъ злобу отню“, 354^a; „при отни вражде другу ему отню“ 357^b; „отня повеленіа“ Вол., арк. 12 зв.; „отне рождьство“ кн. 7, Вол. 232 та сила ин. Барс. одзначає за своїм списком „на златѣм столѣ“ (I, 227), „златъ столъ“ (III, 319), але в приступних для нас списках того не завважено. В житії Олексія чол. бож.: „Влѣзъ же в чертогъ, сѣдѣ на престолѣ златѣ“ Жит. в Златоструї XII в. Адрианова, Жит. Ал. ч. 6., 1917 р., с. 461; в инш. ред. — наречена сидить „на престолѣ златѣ“, 477, 485. В літоп. — звичайно: Іп. — „Ярославъ же сѣде в Києвѣ на столѣ отни“, ст. 129; Святослав і Всеволод говорять Ізяславові: „намъ жаль отня стола“, ст. 163; „Володимер... иде из города на стол отень“, ст. 217; „пойди, княже, на стол отень и дѣдень“, ст. 275; „на столѣ отнѣ и дѣднѣ“, ст. 555.

и своя милья хоти, красныя Глѣбовны свычая и обычая] Пот., Огон., Яковл. і Владім. — „своея“, Корш — „своеѣ“.

„Хоть“ визначає різне: 1) бажання, 2) улюбленець, 3) коханець, 4) підложниця, 5) любка, любя дружина. Срезн. III, 1389; тут, в остан-

ньому, звичайно, розумінні, пор. „не єдину хоть, ни двѣ приимъши, нѣ съ всѣми безаконнѣ бысть“ Єзекіїль, XVI, 15 (сп. Уп. Ліх.) або „рачитель хотію (ὁ πό τῆς ἐρωμένης) небрѣгом“ Златоостр. XII в., 43. На це звернув увагу кн. Оболенський, Літоп. Переясл. Сузд., с. LXXXVI—LXXXVII, подаючи низку біблійних паралелей.—„Г л ѣ б о в н а“ = кн. Ольга Глібівна, дружина Всеволодова, донька кн. Гліба Юрієвича, сестра згадуваного відважного Володимира Гл. Переяславського й Андрія Боголюбського, унука Юрка Довгорукого (1-е вид. і Тіх.).

„свычая и обычая“] — Пот. й Огон. вбачають тут приказковий вираз, що відп. „совет да любовь“ (Дуб. 69), тільки-ж в іншому розумінні; „свычай“ за Пот. 49 = *consuetudo* в розумінні приятельського поведження, любови, що впливає з спільного життя, Арханг. „свыка“ — прихильність. „Обычай“ — не *mos*, а синонім кохання: дружина Іова „непомяну бывшая пръвѣ къ нему любѣве и обычая“ Изб. Свят. 1073, Пот. 50. Перекладаємо: „любов та ласку“.

VIII. Спомини про Олегові походи.

Были вѣчи Трояни] Карамз., Грамм. — „сѣчи“. Макс., Пот., Огон., Вельтм. та ин. виправили, як воно й впливає з контексту „вѣци“ — часи. Тіх., Влад., Шамб. залишили, як читалось у 1-му вид.: в псков. рук. џ замінено на ч; Тіх. виправив „Бояни“. „Времена Трояновы“, як і далі („на седьмомъ вѣцѣ Трояни“) = далекі, епічні віки, „ознаменованные ратями, как и лѣта Ярославли. Это тоже разбег мысли, только в образах времени, а не пространства, как выше“, в тому-ж „Сл.“, Пот. 51.

были пльци Ольговы, Ольга Святъславича] „Пльци“ = походи, війни, див. попереду. Корш додає: „Были [по нихъ] пльци“, та це й непотрібно. Пот. „Ольгови“.

Олег Святославич — дід кн. Ігоря Св., героя „Сл.“. Коли в Києві князував його батько, він здобув в уділ володимирське князівство на Волині. А як Святослав помер, то в. кн. Ізяслав вигнав Олега з Володимира Вол. Р. 1076 з кн. Володимиром Всеволодовичем він іде „Ляхомъ в помощь на Чехы“ (Лавр., с. 193), а далі — літопис геть аж до 1115 р. чимало оповідає про його та його пригоди, як він вганяв за вигідними прибутковими уділами. Не маючи змоги погодитися з дядьками, він тікає р. 1078 в Тмуторокань до брата, „красного Романа“, і з кн. Борисом приводить Половців: „и побѣдиша Половци Русь, и мнози убьени быша ту“... „Олегъ же и Борисъ придоста Чернигову, мняще одолѣвше а землѣ Русьскѣй много зла створше, проливше кровь хрестьянску, ея же крове взищеть Богъ отъ руку ею, и отвѣтъ дати има за погубленныа душа хрестьянскы“, (с. 194 і Іп., ст. 191). Після поразки на Нежatinій ниві того-ж року — знову „побѣже Олегъ в малѣ дружинѣ и одва утече, бѣжа Тмутороканю“ (Лавр. с. 195). Дальшого 1079 року Олег з Романом наймають Половців і ідуть з ними на Русь, але поблизу Переяславля в. кн. Всеволод замиривсь із ними. Половці Романа забили, „а Ольга емше Козаре поточиша ѣ за море Цесарюграду“ (с. 198), звідки його перевезено жити на о. Родос („В томъ островѣ былъ Олегъ, князь рускый 2 лѣтѣ и 2 зимѣ“, Хожд. Дан. игум., вид. Веневіт., с. 8—9), де він прожив недовго й знову опинивсь у Тмуторокані, звідти р. 1094 з Половцями-ж пішов на Чернігів, спалив його околиці й монастирі, випер кн. Володимира до Переяславля, а сам посів стіл свого батька, „Половци же начаша воевати около Чернигова, Олгови не възбраняющю,

бѣ бо самъ повелѣлъ имъ воевати. Се уже третее наведе поганья на землю Русьскую, его же грѣха дабы и Богъ простилъ, занеже много хрестьянъ изгублено бысть, а друзии полонени и расточени по землямъ“ (с. 218—19, те саме Іп. і Соф. 1-ий, с. 150). Тож не дивниця, що Олег р. 1095 (Лавр. с. 220—1) і згодом, р. 1103 (Л., 267) одмовляється іти з иншими князями на Половців. Р. 1096 він збирає вояків і захоплює Муром, забивши в бою Ізяслава, с. Володимира Мон., „надѣяся на правду свою, яко правъ бѣ в семь“, як завважає літописець (Л., с. 228—31), але наприкінці цього року кн. Мстислав виганяє його й із Муром, й із Рязани, куди він був заховався із недобитками дружини. Р. 1097 бере участь на Любечськiм з'їзді (Л., с. 247), а р. 1098 іде з Володимиром М. на Святополка, що порушив умову того з'їзду (Л., с. 203). Десять років за нього не чутъ, а р. 1107 бачимо його в поході на Половців біля Лубень на Сулі, де самим „кликком“ пощастило прогнати ворогів, замиритися з ханом Аепою, що з його донькою Олег одружив свого сина (Л., с. 271—2). Р. 1115— „преставися Олегъ Святославичъ в 8 день августа мѣсяца“ (Л., с. 276); це саме сказано вдруге і під р. 1116 (с. 277). В Іп. л. — трохи инакше: „в се же лѣто (1115 р.) преставися Олегъ Святославичъ мѣсяца августа в 1 день, а во второй погребеньъ бысть у святого Спаса у гроба отца своего Святослава“, ст. 282; та сама дата і в Новг. 1-ому (вид. р. 1888, с. 121), а в Новг. 4-ому — 18 серпня. (Про Олега Свят. див. Соловьев, Ист. Росс. I, с. 300—357, вид. „Общ. пользы“; Лонг., с. 12 і дд.). Можливо, спогад про кн. Олега доховавсь у билині про кн. Олега Чернігівського — про перемогу його багатирів над військом князя Додона, див. Григ. III, 249 і дд., — коли тільки тут не було повторного, книжного впливу на співака.

Той бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше] „крамола“ (середньовічне латинськ. *carmula* = *seditio*, незгода, свар, заколот (Micl. Stamm bild., 111) синонім слова „кóтора“. Частіш — в розумінні „заколот, повстання“, часом „підступ“: „Крамолу в нихъ (в Ольговичах) бысть немала“ Лавр. р. 1136, с. 288. Пор. у перекладн. пам'ятках: Варавва „бѣ за нѣкую крамолу (*στάσις*) бывшую въ градѣ и убійство въврженъ въ тьмніцію“, Гал. Єв. р. 1144 та ин. Лук. 23, 19, 11, с. 536; „за крамолу“, Лук. 23, 25, с. 539. В Хрон. Амартоловій: „градъ на градъ крамолу имяше“, I, с. 67; „Елини и варвари другъ на друга крамолу творяще“, там-же, с. 69; „имяху безмирную крамолу“, с. 69; „охабляю же ся глаголати различныхъ браний и крамолъ“, с. 112 і чимало ин.; „имать врагъ власть крамолу творити“, там-же, 443, цит. з Апостола. В літоп.: „Ярославъ же сѣде в Кіевѣ утеръ поту съ дружиною своею и оттолѣ крамола преста в Русьской земли“, Соф. 1-ий, р. 1019, с. 133; „бысть крамола зла вельми въ Рязани, братъ брата искаше убити“, Лавр. р. 1186, с. 380; в Іп. (Гал.-вол.) літ. — часто. Звичайно в літоп. винний у „крамолі“ диявіл, Лавр. р. 1217, с. 418 та ин. „ковати“ = грец. *κόπτειν* (Ис. 58, 4 у Толк. прор., Евсеев); в „Сл.“ — в розумінні грец. *τεκταίνειν*; у Притчах Солом. „сердце куя мысли

зляя“ Брандт, Парем.-Григ. II, с. 167; „лестъ в сердци кующаго зляя“, III, с. 254; „не куй на свой другъ зла“ Парем. р. 1271 і Панд. Ант. XI в., Барс. III, 373; „обрѣтъше бо мужа сего губителя и кующа ковъ всѣмъ Иудеомъ“, Христин. Апост. XII в. Дѣян. 24, 5, с. 57; „коваху бѣды“, Минея 1097 р. Срезн. В Іп. р. 1097 „невѣдый лестъ, юже коваше нанъ Давидъ“, ст. 232 — безперечно підо впливом біблійного вислову; також і „Не преподобно бо есть ковати ковъ на брата своя“ Парем. чт. о Бор. и Гл., Абрамович, с. 116 — „Тѣй бо“... — звичайний спосіб переходити до дальшого повідання і в перекл. слов. Євангелії і в Хрон. Амартоловіи, напр., „тѣй бо нощи божий нѣкий глас прогласи“, с. 505.

тѣи же звонъ слыша давный великий Ярославъ а сынъ Всеволожь Владимиръ по вся утра уши закладаше въ Чръниговѣ] 1-е вид. — „а Владимиръ“... Грамм. переставив: „а Владимиръ, сынъ Всеволожь, по вся утра“..., з чим погодивсь р. 1837 Максим.; Бутков: „слыша Ярославъ, а сынъ Всеволожь Владимиръ...“, на це пристав і Пот. 51, розуміючи Ярослава І-го. Снегір.: „Ярославль сынъ Всеволодь“, себ-то в. кн. Всев. Ярославич, батько Вол. Мономаха (Ист. Сб. р. 1838); на цю виправку пристали Дуб., Максим. р. 1859, В'яз., Вс. Мілл., Огон., Тіх., Барс., Яковл., Корш. Приймаємо, як читає Бутк., адже це потрібує найменших змін у тексті, до того переставляємо „а“ з його місця в 1-му вид., де його віддано сл. „Владимиръ“. А втім, можливе й „Всеволодь“, напр., пор. в житії Евфросинії Суздальської: „Бѣ въ Черниговѣ преименитомъ градѣ нѣкто, благовѣрный великий князь Михаилъ, сынъ Всеволодь, внукъ же Святослава Олговича, Олегъ же сынъ Святославль“... (Унд. № 208, поч. XVII в., арк. 3; склав його еп. Варлам Сузд., близько р. 1580).

„тѣй же“ — читає Макс.; Корш: „тѣй же звонъ слышя[шеть]“; 1-ше вид. „Тоже“; Пот. „Тѣже“; Влад. „той же“; Барс. „тѣ же“. Мова за дзвін, отже й слово „тѣй“ повинно стосуватися до нього. — „звонъ“ — це дзвонить не вічовий дзвін, як гадав безпідставно Огон. 62, а стрем'яна, зброя, або „слава“ — поголос про подвиги Олегові; їхній „звон“ міг дійти й до небіжчика великого Ярослава, а Володимир, що не полюбляв сварок та крамол, — намагавсь за них і не чути; але Бориса В'яч. вона, слава отая, привабила й привела на смертний бій, див. Потєб. 51. На довід цього, м. б., корисне таке місце з Амарт., де дзвін = слово: „где ми суть глаголи твоихъ трудъ звънятъ“, I, с. 151, або у Флавія: „и еще бо звѣнят прегрѣшенія наша въ ушію всѣх; мнимъ же, яко и по нас будет сѣй звонъ“, 7 кн. Вол., арк. 257 та зв. — Проте, можливо, мають рацію 1-ші видавці (с. 15), вбачаючи в цьому Ярославі — Ярослава Всеволодовича Ольговича, що був від 1174 аж до 1200 р. за чернігівського князя; але тоді це невміле підлещування і слово „давный“ треба пояснити.

Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе] Мова за внука Ярослава І, кн. Бориса В'яч. Р. 1177 „сѣде Борисъ Черниговѣ мѣсяца мая 4 день, и бысть княженья его 8 дней, и бѣжа Тмутороканю к Романови“ („Красному“), Лавр. с. 193. Р. 1078 він повертається з Олегом, ведучи Половців, захоплює Чернігів, вигнавши звідти кн. Всеволода.

В. кн. Ізяслав „утѣши Всеволода и повелѣ сбирати вои от мала до велика“; на чолі їх, окрім згаданих, Ярополк Ізяславич та Володимир Мономах. Обклавши військом Чернігів, вони пішли проти Олега й Бориса. „Рече же Олегъ к Борисови: не ходивѣ противу, не можевѣ стати противу чотыремъ княземъ; но пословѣ с молбою къ стрыема своима'. И рече ему Борис: ,ты готови, зри, азъ имъ противенъ всѣмъ'... И поидоста противу, и бывшимъ имъ на мѣстѣ у села на Нѣжатиѣ нивѣ и сступившимся обоимъ, бысть сѣча зла: первое убиша Бориса, сына Вячеслава, похвалившася велми; Изяславу же стоящю въ пѣщихъ, и внезапу приѣхавъ единъ, удари и копьемъ за плече; и тако убьенъ бысть Изяславъ сынъ Ярославль... мѣсяца октября въ 3 день'... Лавр., с. 194—195, Іп. ст. 192. Коротенько відзначає цю подію Соф. 1-й літ. під р. 1079: „того же лѣта убьенъ бысть Изяславъ Ярославичъ с Борисомъ Вячеславичемъ, бьяся по Всеволодѣ с Олгом Святославичемъ и съ Борисомъ Вячеславичемъ у града Чернигова“, с. 148. Вол. Мономах ще коротше: „пакы ходихомъ томъ же лѣтѣ со отцемъ и со Изяславомъ битъся Чернигову с Борисомъ, и побѣдихомъ Бориса и Олга“, Лавр. с. 239, (див. Соловьев, Ист. Росс. I, 301—303).

„на судъ“ = на смерть; пор. далі „припѣвку“ Боянову. Вислів звичайний в перекл. та оригінальному д.-руськ. письменстві і в народній традиції: у Амартола про імп. Льва Ісавра: „не убо скончася лѣто даже, божий суд порази его“, себ-то він помер, I, с. 468 і там-таки: „божиемъ осуждениемъ умре“, с. 159; у Флав.: Сабін „падеся судом или своимъ несъблюденіемъ“, кн. 6, Вол. арк. 192; про Юліяна сотника: „послѣди и сѣй судом постиженъ бысть“ (= забитий), т.-же, арк. 194; „кто шед противу сему судом падет“, арк. 201 зв.; „божий суд на вся приходя“—Сл. Іо. Золот. про смерть, сборн. Симс. арк. 10.—В Повч. Вол. Мон.: „А братцю моему судъ пришелъ, а вѣ ему не будевѣ местника“, Лавр. с. 243; у літоп. оповіданні — „да оже Михалка Богъ поялъ, а с братом его съ Всеволодомъ Богъ россудиль тя: чему к намъ идиши“, Лавр. р. 1177, с. 363; ідучи на бій з кн. Юрком, кн. В'ячеслав, Ізяслав та Ростислав кажуть до Мстислава (р. 1151 Іп.)— „се уже мы идемъ на суд Божий“, ст. 434; кн. Василько „скончася судомъ Божиємъ“ від татар, р. 1238, 4 Новг. л., с. 220, що безперечно залежить од біблійного: „3-ья часть скончается от них божиемъ судомъ“ Апокал. XII—XIII в., арк. 41 зв.; „Суду божию нашедшу“, Сиб. літ. р. 1907, с. 84.—Цікаво відзначити, що і пізня епічна й усна традиція цей вислів розуміє правильно: „Ильѣ то было не к суду пришло“, коли він уратувавсь од дочки Солов'я розб., Рыбн. I, 58, 84; III, 31; „Суда божия на добромъ конѣ не объехати“, Рыбн. III, 3; „Устрашились, видно, скорой вы смеретушки | От суда Божия родъ да мы не дѣнемся, | Отъ смеретушки вѣдъ намъ да неубѣгать“, Барс. Прич. I, 120 та ин., — а в Сказ. про Дм. Ів.: „Пересвѣта чернца Брянскаго боярина на суженое мѣсто привели“ Тіх. 35. Ще приклади у Лонгін. с. 88 прим.—В новітній великор.

пісенній традиції: „б. суд“ Шейн Вел. № 1356; „суд божий“ = „золотой венец“, себ-то шлюб, № 1942 та ин.

и на Канину зелену паполому постла] Запропоновано чимало поправок: Грамм. „и на конину“; Дуб. так само або „на ткань ину“; Гаттала — „тканину“; Вельтм. „конину“ (ст. кон — конец); В'яз. „коньну“; Малаш. „на Каялину“; Пот. (68) „на нь инузелену паполому постыла“; Корш „на Каялину... посьла“; ґрунтуючися на тому, що Маліновський написав „на казанину“, Лонґін. 229 — „и на казнь ину: зелену...“; а Шамб. „наказа: ниву зелену — паполому постла“. Тіх., а за ним Вс. Мілл. порівнювали це місце до Задонщ.: „а чаду твоему Іакову лежати на зеленѣ ковылѣ травѣ“ (можна зазначити ще „лежаша на земли пустѣ, на травѣ ковылѣ никимѣ брегоми“. Про те, як Бат. зруйнував Рязань, Срезн. Св. и зам. XXXIX с. 89, або в усн. традиції „не стало Добрыни Никитича в живности, | Буйной головой лежит он во ракитовом кусту, | А резвыми ножками во ковыль траве“ Рыбн. I, 86); за ними Огон., Яковл., Владім. виправили „на ковылу“. Барс. „на каа ниву зелену“, розуміючи Нежатину ниву. — Усі ції поправки більш виявляють, які з коментаторів дотепні люди були, аніж наближають до істини. Волиємо вже читати як у 1-ому вид., адже ще Снегірьов (Ист. Сб. р. 1838) визнав „Канинѣ“ за географічну назву, згадувану в літоп. під р. 1152: він під „зеленой паполомой“ розумів „Канинский зеленый покров, означающий зеленую мураву поля или луга“: до цієї думки, дарма що Соловйов має її за непевну (Ист. Росс. II, прим. 199), прилучивсь Макс. (Украин. 105), а Соболевський (Р. Ф. В. 1885, 4, с. 295) довів, що можна перебути без поправок: це місце в „Сл.“ відтворює картину битви на Нежатиній ниві за Лавр. літоп. (наведено попереду); Нежатина нива знаходиться на північ або схід од Чернігова; „Канинѣ“ — так зветься річка або струмок — в Лавр. літ. р. 1152: військо Юрка Довгорукого „поидоша къ Чернигову и перешедше Сновь и сташа у Гуричева близь города перешедше Канинѣ“, с. 320; себ-то Юрко Довгор., перейшовши Сновь, іде на південь і переходить Канин, отож він, Канин отой, як виходить, знаходиться на північ од Чернігова, що й дає спрмогу ототожнити його із згадуваним у „Сл.“. — Соболевський пропонує виправити „на Канинѣ“, та зрештою можна залишити й форму місц. відм. на-у. — Маньковський пропонує читати всеньке це місце так: „Бориса же Вяч. слава на суд приведе и на ‚Каялу‘ ину — зеленую паполому постыла. [А] за обиду Ольгову — храбра и млада князя — сь тояже ‚Каялы‘ Святопѣлкѣ полелѣя“... (Сл. о п. Иг. Житом. р. 1915, с. 18); тут вдало [а], але можна перебути без нього.

„паполома“ — покривало, грец. πέπλωμα, новогр. πάπλωμα; „простерше паполому на одрѣ положите“, Новг. Корм. р. 1280; „по потрении же всего тѣла приносять нову свиту, сьвлячатъ мертвеца, на назѣ части положъ паполому и облачить его вѣ новую ризу, прострѣть паполому верху его (одра) и положитъ възглавнице мало; верху же паполомы простирають манатю его..., верху же мертвеца простираеться другая

паполома“, Новг. чин. погреб. инока XIV в. Див. Срезн., II, 877. Див. далі в „Святославовому сні“.

Съ тоя же Каялы Святоплѣкъ полелѣя отца своего между Угорьскими иноходьцы ко святѣй Софіи, къ Києву] Макс. „с тоя же Канины“. — Макс. р. 1851, В'яз., Яковл., Барс. — „Ярополкъ“, й гадали, що й далі мова про загибіль Ізяславову на Нежат. ниві; „повелѣя“ 1-го вид. — викликало виправки: Карамз. (И.Г.Р. III, пр. 268), а за ним Грамм. і Владім.: „по сѣчѣ я“; Пожарськ. — „повелѣ ять“; Бутков — в згоді з Карамз., або згідно з Пожарськ. — „повелѣ ять тьстя“, звідки Макс. і собі: „повелѣ яти“. В'яз. „повелѣ бо тця“ або „повелѣ яти отца“; Вс. Мілл., Смірн., Огон., Шамб. „повелѣ яти отца“, тут малося на оці літоп. повідомлення р. 1096 про те, що Святополк, „аки тьстя, повелѣ взяти“ труп Тугоркана, Іп., ст. 281 і Густ. літ. Огон. мав за глосу слова „С тоя же... къ Києву“; Корш „повелѣ възяти“; Пот., за ним Прозоровськ., Барс. та Яковл. „полелѣя“; Петруш. „повелѣ бяше тцтя“. Барс. „Съ тоя же Каялы нивы Ярополкъ“...

Погоджуємось із Потебнею, бо його виправка відповідає палеографічним умовам, історичній правді й історії давнього побуту: 1) в полуст., ще переходить в скоропис, переписувач міг записати не до ладу в трикутне й л; 2) цей спогад стосується не до битви на Нежатиній ниві, а до подій р. 1096, коли б'ючись із Половцями на р. Трубайлі, кн. Святополк 19 липня здобув перемогу, а „Тугоркан убьенъ бысть, и сынъ его и инии князи мнози ту падоша; наутрея же налѣзоша Тугоркана мертва, и взя њ Святополкъ, аки тьстя своего и врага, и привезъше Киеву и погребоша њ на Берестовомъ на моголѣ межи путемъ, грядущимъ на Берестовое, а другимъ идущимъ в монастырь“, Іп. ст. 222; що Тугоркана названо в „Сл.“ не тестем, а батьком, це річ звичайнісінька; тьстя в літ. звичайно звать батьком: „Володимерьъ зовяше тьстя своего Романа река: „господине отче“. Іп. р. 1274, ст. 874; слова „ко св. Софіи“ и „къ Києву“ — синоніми, і зовсім не визначають, що Тугоркана поховано саме в храмі св. Софії; 3) „полелѣя“ = переніс гойдаючи (пор. далі „възлелѣй... мою ладу ко мнѣ“). Як переношувано мертвих та важко поранених між кіньми — див. в Іп. р. 1087: забитого зрадницьки кн. Ярополка „взяша отроци на конь, передъ ся, Радко і Воикина, и инии отроци несоба к Володимерю, а оттуди Киеву“, ст. 198; отак, певне, р. 1151 і „Давыдовичъ Ізяславъ, возма брата на полчищѣ, и несе њ Чернигову“, Лавр. с. 317. Звичай перевозити мертве тіло, прив'язане до дощок поміж двох коней, як свідчить подорожній Георги, існував в азіатських народів, Лонгін. 233, Анучін, „Сани, лады и кони, как принадлежн. похор. обряда“, 1890. Так, мабуть, переношувано поранених на Україні і згодом. В укр. переказі про Палія: він, просидівши аж 30 років у в'язниці, „такий дід зробився, що вже аж труситься. Як тут його везти... Коли прибігають чотири коні, кладовлять його в радно (холст), і чотирьох верхів кожному по кінцеві; і так його щоб везти, і щоб нігде і не здригнути“, Малор. нар. пред. и расск. М. Драгоманова, с. 203. Археоло-

логічно обґрунтовано — у Д. В. Айналова (Зап. іст. і філол. секц. Укр. Наук. Тов. в Київі, XVII, р. 1918, 92—97): це той спосіб, що його описав Турпін: „beatum Rothlandum super duas mulas tapeto aureo subvectum, pallis tectum ad Blaviam Carolus deferri iussit“, або той, котрий бачимо на мініятюрах житія кн. Бориса та Гліба: двоє верхівців їдуть на конях один за одним і тримають руками кінці жердин од ношів; те саме і на інших давніх образах, XV і XVI вв. Ролю осликув у нас, очевидячки, відігравали коні-иноході, що їх мали за приналежність багатого господарства: „кони его тучни иноходи“ — в сл. про багат., Сб. Тр. Лавр. XII в. Срезн. Мат. I.

Тогда при Ользѣ Гориславличи сѣяшеться и растяшеть усобица ми] Грамм., як і скрізь, „сѣяше ся... растяше... погыбаше“, відповідно до поняттів його часу про д.-р. мову; Пот. „Тѣгда“; Корш „Гориславличи“; Пот. „Святославличи [горе] сѣяшеться...“, Барс. „горѣ славлячи“, себ-то „горе похваляясь“. Так-о це місце читаючи, читаємо не зовсім певне, але здається можна толкувати й инакше, не виправляючи, а тільки поділяючи слова. В 1-му вид. і в дальших комент. „усобицами“ — одне слово, до того, гадали, де підмет; поділяємо слово на двоє: „ми“ — dat. ethicus, звичайний в „Сл.“: „что ми шумить, что ми звенить“, пор. дані, що їх попризбірував Пот., 186—190, з пам. д.-р. письм., живої українськ., серб. та болг. мови. Це „ми“ в розумінні = „адже“: „Адже тоді за О. Г. сіялась та зростала усобиця“. — „Гориславличъ“ Олег — відомий через свої пригоди кн. Олег Святославич (див. попереду), його прозвано так за горе, що він учинив Русі; пор. в Молін. Дан. Заточн. „кому ти есть Переславль, а мнѣ Гореславль“... Шляпк... с. 42. — „усобица“ = сварка, міжусобиця — у Амарт.: „кромолы же часты и усобица по всѣмъ градомъ и странамъ и селомъ и въ храмѣхъ бяху“, I, 209. У Флавія: „въ то же врѣмя усобиця бысть Римляномъ“ кн. I, Арх. сп. арк. 355^b; кн. 4 — „продолжившися усобици“ Вол. арк. 115 зв.; „да будет на них глад и осыпы и усобици“ арк. 123; „мятежь же и усобица и зависть придоша на град“ кн. 6, арк. 217 зв.; „въстависта усобицю“ кн. 4, арк. 133; „бысть в Юдеи мятежь и усобица“, арк. 136; „народ же озлоблень сый от частых усобиць“, кн. 7, арк. 234 зв.; „тогда будет взят Иерусалимъ град и святаа пожежется, егда усобица будет въ градѣ“, кн. 4, арк. 125. Подібно до усобиці — росте й зненависть: „Юдейскаа ненависть растяше всюдѣ“, Флав. 7 кн., Вол., арк. 232 зв. — „Растяшеть“ там-же кн. 1: „растяшеть же у нею (синів Іродових) умъ съ тѣломъ“. Інші численні приклади — у Срезн. III, 1269. — Джерело „усобиць“ за літописом: „усобная же рать бываеть от сважения дьяволя“, Іп., ст. 157. „Усобица“ „сеялась“ — так само, як у нар. пісні — горе, образа: „Уж как чужая то сторонущка | Горем вся изнасъяна, | Она слезами поливана, | Печалью огорожена“, Сахар. Сказ. 1, 3, 149; „мнѣ куды с горя горюшѣ подѣватися, | Мнѣ разсъятъ ли обиду по чистымъ полямъ“, Барс. Прич. I, 17—18.

Погыбашеть жизнь Даждь-божа внука] — „жизнь“ розуміють звичайно в сучасному нам розумінні цього слова, дарма що для цього було слово „живот“, а „жизнь“ — визначало „достаток, майно“; Пот., 59—60, має на оці значіння „жизнь“ = „майно“, але гадає, що „князю, который дружиною может ,налѣсти злато“, и которому лишь бы была ,дружина своя цѣла“, неприлично жалеть о потере такого имущества, и высоко настроенный автор „Сл.“ вряд ли мог придавать важность такой потере, тем более, что в ней виновны были сами князья“... Усеньке це міркування збудовано на традиційно-неправдивій уяві про д.-р. князів, що їх історики ідеалізували, не звертаючи уваги на мету їхніх походів, звідки вони поверталися, коли перемагали, „ополонившеся“ і женучи „товар“, себ-то худобу. Знов-же й з самого автора „Сл.“ надто „высоко настроенного“ — була людина свого часу й свого оточення: адже пере-рахує він здобич, що її захопили руські (вище) і згадує (див. далі), які дешеві були-б бранці та бранки, коли-б у поході на Половців взяв участь кн. Всеволод. Слово „жизнь“, як це довів Барс. III, 262—3, вживано у д.-р. пам'ятках у виразнісінько матеріальному розумінні (не лат. „vita“ а „victus“). В Іп. кн. Ізяслав каже до дружини: „вы есте по мнѣ из Рускы земли вышли, своихъ сель и своихъ жиней лишившихся“, ст. 409; „брата моя еста землю мою повоевати и стада моя и брата заяли, жита пожгли и всю жизнь погубила еста“, ст. 332; „а жизнь есмы его взяли и имѣнье раздѣлил; на части“, ст. 347; „се есмы села ихъ пожгли вся и жизнь ихъ всю“, ст. 361; „а поидем к Любчю, идеже ихъ есть вся жизнь“, ст. 361; „не створиша ему (Рогволоду Борисовичу) милости братья его, вземше под нимъ волость его и жизнь его всю“, ст. 493, р. 1159; ще — Барс. III, 263 і Срезн. I, 873. — „Погыбати“ — синонім не тільки до „ищезнути“, але й до „оскудѣти“ в Парем. перекл. Ісайї (= ἐκλεῖπειν) Евсеев, 142, — звідки можемо инакше, як звичайно, перекласти, а саме: „маліло (зменшувалось) майно (статок) Д. внука“.

„Даждь-божа внука“ — викликало різні думки (див. Вступ, § 11), але сенс один: гинуло добро онуків цього Д., а за літописом „Солнце царь, сынъ Свароговъ, еже есть Дажьбогъ“, Іп., ст. 278—9 (уже кн. Оболенський завважив, що це місце запозич. з Хрон. Іо. Малали, перекладач додав тільки слов'янське ім'я бога). За „внуковъ Д.“ — разом із Пот. 61 маємо не всіх русичів (напр. ,смердів, що за них автор „Слова“ каже окремо), а самих князів і, може, найближчу його дружину: це — в дусі поняття феодальної Руси. Тут „Д. внука“ — збірно. Значимо ім'я по батькові „Дажбоговичъ Васко“, 1397 р. Тупиков, Словарь др.-р. соб. имен, р. 1903.

в княжих крамолахъ вѣщи челоуѣкомъ съкратишася] І вид. „скратишась“; Грамм., Огон. „съкратишась“, Пот. „съкоротишася“, Корш — „в тяжькихъ... вѣщи [ся] челоуѣкомъ съкратишя“. До цього місця: „Долгие вѣски челоуѣкомъ отсѣкошася“ Хроногр. Барс. I, 459; у запису до Пск. Апостола р. 1307 М. Син. б. № 722, арк. 180 — паралеля до слів „Тогда... съкратишася“ див. вступ, § 5.

Тогда по Руской земли рѣтко ратаеве кикахуть] Грамм. „рѣтко ратаеве кыкаху“, інших ортогр. випр. не відзначаємо. — „Ратай“ — звичайний в д.-р. пер. літ., пор.: „Призовется ратай на плачь“ Амос. V, 16 (Туницкий, с. 55); „и иноколѣнници ратаи и винари ваши“, Ис. Парем. XIII в. Н. Соф. соб. № 53, арк. 17; „и ратаи сѣе не на простѣ тѣчию земли, нѣ на добрѣ“, Изб. Св. р. 1073, арк. 90; „Каинѣ ратай сый“, Амарт. I, с. 31; „ратаемъ небрежение“, 218; „Ратай оравый ниву“ — у Пов. про Акїра, р. О. И. Др. Р. № 189, Григ., Прил. с. 219; инші прим. Срезн. III, 104. — В сучасній усній традиції: „Оретъ вѣ полѣ ратай, понукиваетъ. | Говорил Вольга таковы слова: | Божья ти помощь, оратаюшко“... Рыбн. I, 19. Образ — „ратай в полі“ — в білор. пісні: „Ў чистум поли да ратаи твои, | Да ратаи твои, да ўсе молодые“, Шейн, Мат. I, I, 61. — „Кикахуть“, пор. далі „кычеть“. В д.-р. пам., окрім „Сл.“ — невідоме. Зіставляювано (Тіх. 58) вирази із народньої пісні: „Кичет, кичет лебедь бѣлая“ (Арх.) і: „ужь как стали гуси сѣрые | Что лебедушку щипати, | А лебедушка кикати“ (Сибир.); але „кикахуть“ — не визначає тільки „кричать“, а через те треба прилучитися до тих перекладачів, котрі віддають: „перегукувались“ (пор. грец. κηκᾶω, Одисс.).

нѣ часто врани граяхуть, трупїа себѣ дѣляче] Крук, що криче, може, поруч уяви про його ролю трупожера — зловісний птах, що пророкує лихо: „Ой краче, краче чорненький ворон, | Да на глубокий долині: | Ой плаче, плаче молодой козаче | По нещасливій годині“, Макс. Укр. нар. п. I, с. 146; див. далі — в ком. до „Святославого сну“. — „Трупїа“: „трупъ“ віддає або грец. κῶλον (член), Ис. 66, 24, або θνητοματων (Ис. 5, 25, Парем., у Толк. Пр.) — „мрътвецъ“, Евсеев; „трупїе“ — ім'я збірна в останньому розумінні: Флав. „градъ полонѣ бысть трупїя“ кн. 1, Арх., арк. 359^а; „мятежници же ходяху по трупїю“ кн. 5, Вол., арк. 145; „кровь же течааше яко рѣка, и струя кровная влечаше трупїе“, кн. 6, 209 зв.; Іп. — „волочиша трупїе изъ гребли... налѣзоша Ольга под трупїемъ“, ст. 63; Новг. 1-ий 1128 р. „трупїе по улицямъ“, вид. р. 1888, с. 124; Новг. 4-ий 1215 р. „по торгу трупїе“, с. 185; р. 1272 „накладше трупїя“, там-же, с. 242; також „трупїе“ — в Пск. 1-ому, с. 241 та ин.

Образ — „птахи жеруть трупї“ — біблійний, що його не одного разу використовували й давньоруські автори: „речено бысть пророкомъ Иоилем: ,приидете, птица небесная, напийтеся крови чловѣчьский и звѣріе дивии, наядишася мясѣ чловѣчьскихъ“, 4 Новг., 1216 р., с. 193. Той самий образ подибуємо в I кн. Царств розд. 17, але застерегаємо, що подаємо його за пізнім текстом р. 1581, а він може часом трохи розбігатися з давнім перекладом: „и рече иноплеменникъ (Голїаф) къ Давиду: ,иди на мя и дамъ плоть твою птицамъ небеснымъ и звѣремъ земнымъ“ (Острож. Б.); Давид одповідає: „дамъ тѣло твое и телеса полка твоего иноплеменника в день сїи птицамъ небеснымъ и звѣремъ земнымъ“; а звідси — і в ново-заповітній поезії: „и прочии убъени быша оружиемъ сѣдящаго на кони ишѣдъшимъ изъ устѣ его, и вся птица насытишася от плѣти ихъ“. Апокал. XII—XIII в., арк. 89 зв., і далі, там-таки: „трупїя не оставяють

положити въ гробѣ“, арк. 51 зв. — Довмонт „положи трупия храбрыхъ в брашно звѣремъ земнымъ и плоть сильныхъ птицамъ небеснымъ“, Жит. Довм. пошир. ред., Серебрянск., с. 153. У пізній епічній традиції, в Сказ. о Дм. Ив. це місце „Слова“ віддано: „И въ то время по Рязанской землѣ около Дону ни ратаи ни пастухи въ полѣ не кличють, но едины вороны грають трупы ради челоѳческія“. Тіх. 36. В усній укр. традиції: удова питається в орла: „Ой ти, орле, сизокрилий, високо літаеш. | Ой чи часто мого сина у вічі видаеш? | Ой чи часто, чи не часто, таки його бачу, | На чуб, на чуб наступаю, очі колупаю“, Чуб. V, 888; і ще — „Не дай, боже, в поході умерти, | Там нікому доглянути жовнірської смерти: | Ворон прилітає, в очі заглядає, | В очі заглядає, тіло об'їдає. | Ох, об'їв він біле тіло, кості покидає“, Чуб. V, с. 1006, № 107 та ин.

А галици свою рѣчь говоряхуть, хотячи полѣтѣти на уедіе] Пот. „галичь“, але це зайве, тим більш, що й присудок — у множині. У 1-му вид. „хотять“; виправляємо, гадаючи, що в одній з проміжних копій було „хотя“, а невиразне виносне ч прочитано за *т*, знов-же це „хотячи“ гармоніює до попереднього „дѣляче“. — Слово „уедіе“ — в інших пам'ятках не трапляється; перекладаємо — „на здобич, на поживу“.

IX. Ігорево військо зазнає поразки.

То було вь ты рати и вь ты плькы, а сицей рати не слышано.] Грамм. „и вь тыи плькы“. В 1-му вид. „сице и“, але вже Тімк. і Калайд. (С. Отеч. р. 1839, арк. 8, с. 19—20) виправили „сицей“, себ-то „такої“. Так читали Дуб., Тіх., В'яз., Огон., Пот., Смірн. та ин.; Снегір. „а сицей и рати“. — Пор. „вь ты дні“ — Гал. Єв. р. 1144 Марк 8, 1, 1, 677. — „Рать“ в д.-р. мові вживано в різних розуміннях: 1) військо, 2) ворог, „неприятель“, 3) незгода, 4) боротьба, 5) напад. Тут — або — „війна“: „створиша рать (πόλεμον) велику съ Валакомъ цесаремъ“ Бут. 14, 2, XIV в.; Олександрія 1 ред. 94 та ин.; „наша земля оскудїла есть отъ рати“ Пов. вр. л., р. 1093; „многы бѣды прияхомъ отъ рати и от голода“, Поуч. Вл. Моном. та ин.; або — „битва, бій“: „убиша Изяслава на рати“ Новг. I, р. 6447; „Рати бо належащи и трубѣ воиньстѣй трубящи никто не можетъ спати“, Тодосій Печерськ. та сила ин. Срезн. III, с. 105. Перекладаємо: „отак було за тих війн (або битв), за тих походів“. — Зворот „было... не слышано“ пор. в Іп. літ. р. 1094: „не бѣ сего слышано во днехъ первыхъ в землѣ руской“, ст. 217; поширений у пізній традиції: „яко много есть было в Казани сѣчей и боевъ великихъ, а такова сѣча и бой не бысть никогда же, отъ когда и начася быть царство Казанское“, Іст. Каз. ц., ст. 161.

с заранія до вечера, с вечера до свѣта летять стрѣлы каленыя, гримлють сабли о шеломи, трещать копіа харалужныя] Корш „[и] до вечера... [и] до свѣта“. Очевидячки, „с заранія... до свѣта“ первісно — звичайне точне зазначення часу, коли відбувалася битва, що починалася вдосвіта й закінчувалася геть аж тоді, як сутеніло, згодом — епічна формула, пор. „И бишася от утра до вечера“, Флав., Барс. I, 232; „и бишася наченьше съ заутра и до вечера“, Іп. р. 1147, ст. 359; „и [съ]ступишася полци, и бысть сѣча зла, и бишася от полудне до вечера“, ст. 467. В Пск. 2-му літ. „стояша с поранья до вечера“, 6988 р. Срезн. II, 1207; в нар. п. „На розсвіті на заранці | Єще стали бусурманці“ Метл., с. 274.

стрѣлы каленыя] стріли взагалі — частенько в д. пам.: „стрѣлы сильного изострены“ Пс. 119, 4; „Стрѣлы твои изострены“ Пс. 44, 6— у рук. XI—XII вв., Ягіч, с. 610 та ин. Гал. Пс. II, 401 та ин.; у Флав. „и сулицѣ изъ лукъ пущаеми шумяху и стрѣлы помрачиша свѣтъ“ 3 кн., Вол., арк. 81. Сполучення „стрѣлы каленыя“ збереглося тільки в епічній усній традиції: Тіх.-Мілл. — „калена стрела“ 2, 5, 8, 11 та ин.; у Кирші —

с. 9, 21, 27, 40, 42, 49 та ін., „стрѣла каленая булатная“, с. 55; „стрѣла каленая переная“, 101; „Накладывлз калену стрѣлу“, Рыбн. I, 20; „он направливал лук — калену стрѣлу, | Налагал то стрѣлочку каленую“, 175; ще — 1, 56, 84 та ін.; те саме сполучення — Григ. I, 277, 316, 342 та ін.; III, 33, 49, 73 та ін.; Марков, 34, 37, 51 та сила ін.; Вс. Мілл. Ист. п. — 547, 556, 701 та ін.; Шейн, Бел. №№ 1616, 1627 та ін.; у білор. п. „калена стрела“ — Шейн, Бел. п. 393, „страла каляная“, 751. — „гримлють“ — од. „гримати“; „гриманье оружья“ в пер. Григ. Богосл. р. Син. б. XV в. № 117, арк. 191, Горск. и Нев. II, 2, с. 85; Срезн. I, 593.

Про цю битву Іп. оповідає: „свѣтаючи же суботѣ начаша выступати полци Половецкии, ак[ы] боровѣ, изумѣшася князи Рускии, кому их которому поѣхати... и тако угадавше вси сосѣдоша с конии, хотяхуть бо бьющесе дойти рѣкы Донця; молвахуть бо: ,оже побѣгнемъ, утечемъ сами, а черныя люди оставимъ, то от Бога ны будетъ грѣхъ; сихъ выдавше поидемъ. Но или умремъ, или живи будемъ на единомъ мѣстѣ“. И та рекше, вси сосѣдоша с конѣи и поидоша боючеса. И тако божимъ попущениемъ уязвиша Игоря в руку и умрѣвиша шойцю его. И бысть печаль велика в полку его: и воеводу имяхуть, и тотъ напереди язвѣнь бысть. И тако бишася крѣпко ту днину до вечера и мнозии ранени и мертви быша в полкахъ Руских. Наставши же ноци суботний и поидоша бьучися“, ст. 641. — Битву змальовувано не раз в пам'ятках давньо-руського письменства, як перекладних, так і оригінальних. Тему цю розроблювано то стисло — одним-двома реченнями, часом-же вона розвивається у величеньке оповідання. Та мало не завсіди ми почуваємо щось спільне, що випливає не тільки з того, що всі битви тогочасні справді скидалися одна на одну: окрім цієї спільної справжньої причини, чом описи ці один на одного скидаються, є й інші: помітно, що в давньо-руському письменстві, від перших-же-таки віків, як воно існує, виробивсь і взаконивсь певний шаблон, що являє собою цілокупність деталей, задалегідь відомих з низки прикладів, як змальовувано битву уже в перекл. пам'ятках: В Сл. Іо. Золот. у тижд. вс. свв.: „Хощеши ли навькнути, якоже рати то страшьнѣсть естъ, мученичьско мѣню. Что бо естъ страшьно на брани. Пѣльци на обѣ сторонѣ стануть оковани, блистающесе оружиемъ и землю свѣтятся; облаци стрѣлами пуцаються вьсюду закрывающе въздухъ множествъмъ, рѣкы крѣвавы текуть от вьсюду, и много падение обоуду (в Усп. „обойде“, випр. з скороч. парал. в Злат. XIV в. Тр. Лаври № 9), акы на жатвы класомъ, сиде убо воиномъ другъ на друга идущемъ“... (Усп. Сб. XII в. № 175, арк. 283^d, А. Попов, Библиогр. Мат. № 20, вид. В. Щепкіна, с. 118). В хрон. Амартоловій — герой в переможнім бою „сего же копиемъ, иного же стрѣлами язвѣше и мечемъ посѣкаеми падахуся, и заступы против ныхъ... разруши и посредѣ множества падѣшимъся заступы раздравѣ и трупы мертвымъ прошедѣ, шествоваше къ самому мучителю“, I, с. 391—2; там-же: „мѣсяца же августа въ 20, индиктіона пятого съступѣ бысть между болгары и грекы...; побѣждени быша греци съ всѣми вои, и

бысть побѣгъ бошию, и страшно рыдание с кричаниемъ, и другъ друга тѣпчюще, инии от противныхъ посѣкаеми и крови же пролитие, яко от вѣка не бысть“, с. 547: В Олександріі 1-й ред.: „и бысть велика брань между има и биющесе гоняху ово на сю страну, ово на ону, обои убо побѣжающесе расхожахуся. Суцїи же о Александрѣ вѣстискаху суца о Дарїи далѣ и велми я крышаху, язвяхе, падаху другъ на друга во множествѣ вои. Ничто же бяше ту видѣти, но токмо коня, лежаща на земли, и мужа избѣены. Не бѣяше же како познати ни Прѣсянина, ни Макидонянина, ни болярина, ни пѣша ни конника, въ велицѣхъ прасѣ; не видѣти бо бяше ни неба ни земли от многы крови. И тоже само солнце, сѣжаливси о бывшихъ и немогы зрѣти толика зла, пооблачиси. Сѣчи же велицѣ бывши, побегоша Прѣси“, с. 49; там-же — „яко же обѣ странѣ възвасте браннымъ гласомъ, ови каменїемъ метаху и яко тучя сѣ небесе идяще, и яко покрытися свѣту дневному. Велико же смѣшенїе бѣ биющихъ и бѣемыхъ, мнози же стрѣлами уязвени, умираху, друзїи же еле живи лежаху; небо же бо бяше помраченно и кроваво“, с. 64—65. У Флав.: „и бысть видѣти ломъ копїйный, и скрежетанїе мѣчное, и щиты искѣпани, и мужи носими, и землю напоише (слѣд напоиша) крове“ кн. 3, Вол., арк. 80 та зв.; Макар. Мин. лютий 29, арк. 830, пор. 854 зв.; „стрѣлцемъ стрѣляющемъ и суличникомъ сулицами сующемъ и порочникомъ каменїемъ пуцающїимъ, и не смѣша Іудей стати на забралѣхъ“, там-же, арк. 83; „и люта сѣча ста окрестъ сѣсудѣ, овѣмъ тѣснущемся зажещи, а симъ бранящемъ. И вопль възвышашесе от обоихъ незнаем, и от мечъ искры вылѣтаху, и за руки емлюще сѣцаху, и мнози предстателе падоша“, кн. 5, арк. 163. — В оргїнальному руському письменствї передовсїмъ одзначаемо схематичну картину бою в Парем. Чтенїи про кн. Бориса та Глїба (р. Р. П. Б. Q. п. I, 13): „и поидоша противу сему и покрыша поле Лѣтское обои (Святополкъ і Ярослав) отъ множества вои. Бѣ же пятъкъ тѣгда възходящю солнцю, приспѣ бо о тѣ чинѣ Святополкъ с Пѣченѣгы, и сѣступишася обои, и бысть сѣча зла, яка же не была въ Руси. И за руки ся емлюще сѣцаху, и по удолиемъ крѣвь тѣчаше, и сѣступишася тришьды, и омеркоша биющесе. И бысть громъ великъ и тутнѣ, и дождъ великъ, и мѣлнїя блистанїе. Егдаже облистяху мѣлнїя и блистяхуся оружїя в рукахъ ихъ, и мнози вѣрнии видяху ангелы, помагающа Ярославу. Святополкъ же, давъ плещи, побѣже, егоже по правдѣ, яко неправдѣна, суду пришѣдошю... Ярославъ же пришѣдъ и седе Киевѣ, утѣрь пота сѣ дружиною своею, показая побѣду и трудъ великъ по брату своею“, Д. Абрамович, Жит. с. м. Б. и Г., 1916, с. 120—121; елементи — в Чт. Сильв. сб. і Літоп. пов., там-таки, с. 47 і 88. — В Іп. р. 1174: „и абѣ Мѣстиславъ сшибесе с полкъ ихъ и потопташа середнїй полкъ и инии ратнїи видѣвше обьяша бо, бѣ бо Мѣстиславъ в малѣ вѣхал в нѣ, и тако смятошася обои, и бысть мятежь великъ, и стонава, и кличь рамян (рук. рамя), и гласи незнаемїи; и ту бѣ видити ломъ копїйный и звукъ оружїйный, от множества праха не знати ни конника ни пѣшьце. И тако бивше ся крѣпко и разидоша“,

ст. 576. Там-же, р. 1251: „Ляхом же крѣпко борюще и сулицами мечюще и головнями, яко молнья идяху, и каменье яко дождь с небеси идяше“, ст. 810. Далі, під р. 1281: „пришедшимъ же полкомъ к городу и сташа около города, аки боровѣ величѣи, и начаша ся пристраивати на взятѣе города. Князь же Коньдрать нача ѣздя молвити: ,братья моя, милая Руси, потягнете за одино сердце; и тако полѣзоша подъ заборолъ, а друзии полчи стояху недвижими, стерегучи внезапнаго наѣзда от Ляховѣ. Прилѣзшимъ же имъ подъ заборолѣ, Ляховѣ пущахуть на ня каменье, акы градъ сильный, но стрѣлы ратьныхъ не дадахуть ни выникнути изъ заборолѣ. И начаша побадывати ся копыи, и мнози язвени быша на городѣ, ово от копии, ово от стрѣлъ и начаша мертва падати изъ заборолѣ акы сноповѣе. И тако взяша городъ“ (м. Гостинний, „милое мѣсто Болеславе“), ст. 885—6. В Пск. 1-ому, р. 1227: „и съступишася восходящу солнцю, и бысть сѣча зла и бишася чрез весь день и уже къ вечеру и одолѣ кн. Александръ“, с. 185.—В житійній та пізній історичній літературі живуть деякі риси старого шаблону: „И бысть сѣча зла и трускъ отъ копей и ломленіе, и звукъ отъ мечнаго сѣченія, якоже морю мерзѣшу двигнутися; не бѣ видѣти леду, покрылося бысть кровію“, Мансикка, Жит. Алекс. Невск., розв., с. 44; тексти, с. 6; у пошир. ред. жит. кн. Довмонта: „Бысть же сѣча зла и преужасна, падаху убо телеса противных, аки древіе, и кров сильных акы вода льяшеся по удолямъ, стукъ же и шумъ страшень бяше, акы громъ, от вопля и кричанія обоих вои і от трескоты оружія“, Серебрянськ. дод., с. 149. В Пов. про здобуття Царгорода Нестора Іскандера: „и бысть сѣча веліа и преужасна; отъ пушечнаго бо и пищалнаго стуку и отъ зуку звоннаго, и от гласа вопли и кричанія от обоих людей, и отъ трескоты оружія, яко молния бо блистааху от обоихъ оружія“, вид. О. Л. Др. П. р. 1886, с. 9; „и стрескотаху копія и сулицы и мечи въ рукахъ ихъ и яко громъ силенъ, гласъ и кричаніе от обоихъ вои гремяше“, Іст. Каз. ц., ст. 155. У ньому помітно, що традиція освіжилася підо впливом нової перекладної повісти. Ще див. у Орлова, Об особ. форми р. воинск. пов. р. 1902, с. 13.

Чрѣна земля под копыты костьми была посѣяна, а кровію польяна] Корш — „крвьію [была] полѣяна“. Біій порівнювано до праці хліборобової, як і в усній нар. традиції: „Чорна роля заорана, | Кулями засіяна, | Білим тілом зволочена, | І кров'ю сполощена“, Макс. Укр. нар. п., с. 154; про Хмельницького: „Уже почав він землю конськими копитами орати, | Кров'ю молдавською поливати“, Макс., там-же, с. 73. В історичній колядці: „Що там доброго в Угрох слихати? | Добрі слішано, бо юж поорано, | Юж поорано, злотом засіяно, | Павяним перцем заволочено, | Золотим мечем загороджено“, Ант.-Драг. I, 43—44 і дд. (вар. Б-Г). Василь молдавський говорить королеві польському: „Що-ж то в вас гетьман Хмельницький Русин | Всю мою землю Волоську обрушив, | Все мое поле коп'єм изорав“, II, 102; у весільній пісні: „Я-ж тев поле коп'єм скопаю, | Коп'єм скопаю: і стрілками всюю, | Я-ж тії

бори вуйськом поламлю“, Чуб. III, 271, № 1Б. — В великор. усній традиції: „Распахана Шведская пашня, | Распахана солдатской бѣлой грудью. | Орана Шведская пашня | Солдатскими ногами. | Боронена Шведская пашня | Солдатскими руками. | Посѣяна новая пашня | Солдатскими головами. | Поливана новая пашня | Горячей солдатской кровью“, Кир. в. 8, с. 173; „Не черным то зачернѣлось, | Зачернѣлось Турецкое чисто поле. | Не плугами поле, не сохами пораспахано, | А распахано поле конскими копытами, | Засѣяно поле не всхожими семянами, | Засѣяно казачьими головами, | Заволочено поле казачьими черными кудрями“, там-же в. 9, с. 220; „За славной за рѣченкой Утвою, | По горам было Утвинским, | По раздольицам по широким, | Распахана была пашенка яровая; | Не плугом была пашня пахана, не сохою, | А вострыми Мурзавецкими копьями. | Не бороною была пашенка взборнована, | А конскими рѣзвыми ногами. | Не рожью посеяна была пашня, не пшеницей, | А посѣяна была пашенка яровая | Казачьими буйными головами. | Не поливой она исполивана, | Ни осенним сильным дождичком, | Всполивана была пашенка | Казачьими горячими слезами“, Сахар. Сказ. 1, 3, с. 243.

Ці пісні дають ампліфікацію вислову „Сл.“

Что ми шумить, что ми звенить далече рано пред зорями?] у 1-му вид. „давеча“, так читають з ортогр. варіантами Грамм., Дуб., Вс. Мілл., Тіх., Пот.; Огон. — цілком одкидає, гадаючи, що це слово вставив переписувач-великорус; Снегір. — „до вечя“, себ-то до 8 год. ранку, коли дзвонили на віче; Макс. „давѣ“, згодом — перероблено; Сахар., Яковл. — „далеча“; Бусл., Барс., Шамб. — „далече“, себ-то задовго. У цьому, часовому, а не просторовому розумінні „далече“ трапляється в д.-р. пам'ятках: „далече моляться“ Остр. Єв. Лук. 20, 47; „далече молящеся“, Марк. 12, 40, Єв. XII в., Гал. Єв., I, с. 797. Срезн. I, 625. Приймаємо це читання, що погоджується і з літописним, де „далече“ звичайно, а „давеча“ не трапляється. — „звенить“ — про шум взагалі; в аналогічному випадкові — про шум війська: „В чистім полі туман кіптить, | Ци грім гремить, ци звін звенить?.. Іде Турок з весіленьком“, Ант.-Драг. I, с. 300; у заперечному порівнянні: „Не шум шумит, не гром гремит, | Молодой Турчин полон дѣлит“, Кир., дод. 7 вип., № 2, с. 190; або „Не стук стучит во чистом полѣ, | Не гром гремит во раздольицѣ, | Їдет старый козак Илья Муромец“, там-же, № 1, с. 4; у бил. про Соломона: „Еще де что в чистом полѣ стучит бренчит?“ — коні „Бьют копытами в сыру землю“, Рыбн. III, 303—4.

„Пред зорями“: визначення часу не то епічне, ба й реальне колись; пор. в д.-р. пам'ятках: „пришедше ношю пред зорями“, Флавія кн. 4, Вол., 105 зв. В Іп. р. 1074: „отпѣвши заутренюю предъ зорями“, ст. 181—2.

Игорь плѣкы заворочаетъ: жаль бо ему мила брата Всеволода] Щоб пояснити ці вислови, подамо оповідання Іп. літ.: „бысть же свѣтаючи недѣлѣ (пор. в „Сл.“ „перед зорями“), возмятошася Ковуеве в полку, побѣгоша. Игорь же бяшетъ в то время на конѣ, зане

раненъ быше, и поиде к полку ихъ, хотя возворотити к полкомъ. Уразумѣвъ же, яко далече шель есть от людей, и соимя шоломъ погнаше опять к полкомъ того дѣля, что быша познали князя и возворотилися быша; и тако не возворотися никто же, но токмо и Михалко Гюрговичъ познавъ князя возворотися“... „Добрі бо вси бяхуться, идуще пѣши, и посреди ихъ Всеволодъ немало мужество показа. И яко приближися Игорь к полкомъ своимъ и переѣхаша поперекъ и ту яша, единъ перестрѣлъ одале от полку своего. Держим же Игорь видѣ брата своего Всеволода крѣпко борющася и проси души своей смерти, яко дабы не видилъ падения брата своего. Всеволодъ же толма бившеся, яко и оружья в руку его не доста“, ст. 641—2. — „жаль“: пор. Іп. р. 1148: Володимир, Ізяслав Давидович, Святослав Ольгович та Всеволод Святославич „послаша слы свои к Ізяславу Мстиславичу, ищюче мира и тако рекуче: „Жаль бо ны есть брата своего Игоря“, ст. 364. „Жаль ми своя отцины“ Новг. 1-ий л., „нами жаль отня стола“ Пов. вр. л. р. 1069, Срезн. I, 845.

к полуднію падоша стязи Ігоревы: ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрои Каялы] „быстрой“ — читають Вс. Мілл. та Пот. В Іп. р. 1185 про цей момент: „и тако во день святого воскресения наведе на ня Господь гнѣвъ свои, в радости мѣсто наведе на ны плачь и во веселья мѣсто желю на рѣцѣ Каялы“, ст. 642—3; „и тогда кончавъшюся полку, розведени быша, и поиде кождо во своя вежа. Игоря же бяхуть яли Тарголове мужь, именемъ Чилбукъ, а Всеволода, брата его, яль Романъ Кзичь, а Святослава Олговича Елдечюкъ въ Вобурцевичехъ, а Володимера Копти в Улашевичихъ. Тогда же на польчи[щи] Кончакъ поручися по свата Игоря, зане бяшетъ раненъ“, ст. 644. В пов. про здобуття Рязани: „Мнози сильніи полки падоша Батыеви“, Срезн. Свед. и зам. Що визначав стяг — див. попереду.

быстрои Каялы] Сполучення епітета швидкий з назвою ріки в стародавній писаній традиції і в новій усній — звичайне: Задонщина — быстрый Донъ 32, б. Дону 25, у быстрого Дону та ин. Сим.; те саме — в Пов. про М. побиванку (літописному); там-же — на быстрой Соснѣ 52; Сказ. 4 перероб.: до быстрого реки Воронежи 139, Шамб. Ск. о М. поб.; Кирша — про быстру реку Смородину 125, быстра река Дунай 43; Миллер, Ист. п. — на Волгу быстру реку № 524, 769, при Яике быстрым 728; Шейн, — на Дунай быстру реку № 712; в українській традиції — бистрий Дунай Чуб. I, 439, 668; III, 434 та ин. Без назви — быстрая река — частенько в усіх трьох традиціях.

Ту кроваваго вина не доста; ту пиръ докончаша храбрїи Русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую] Корш: „пиръ коньчаша хоробьри“... — без потреби. В'яз. 184 дотепно завважує, що „половцы здесь названы ‚сватами‘ весьма метко по частым брачным союзам русских князей с половчанками“; літопис зве Кончака й Игоря „сватами“ (див. попереду), бо згодом син Ігорів одруживсь із донькою Кончаковою; не кажемо за інші численні такі випадки. — Битва = „бенькет“, власне весільний, як попереду (у літоп.) „в веселья

мѣсто“; звичайний образ у стародавн. письм., пор. у Флавія „Магасартъ и Адиавинъ, Нагиръ нарекомый, иже явишися в то время храбрѣйше всѣх, яко бо на свадьбу текоша, а не на рать... запалиша приспы и съсуды ратныя“ 5 кн., Вол., арк. 178 (пор. Барс. I, 266). Ладнатися до бою = ладнатися до бенькету, див. алегоричну розмову в Новг. 1-му літ. р. 1016: „И бяше Ярославу мужъ въ приязнь у Святополка; и посла к нѣму Ярославъ ночью отрокъ свой, рекъ к нѣму онъси: „Что ты тому велиши творити. Меду мало варено, а дружины много“. И рече ему мужъ тѣ: „рчи тако Ярославу: „даде меду мало, а дружины много, да къ вечеру вѣдати“. И разумѣ Ярославъ, яко въ ночь велить сѣдися“, вид. р. 1888, с. 83, і Соф. 1-ий, с. 132. Образ весілля змальовує той-таки Новг. 1-ий літ. р. 1233: „томъ же лѣтѣ прѣставися князь Феодоръ, сынъ Ярославъ вячший июня в 10 и положенъ бысть въ монастыри св. Георгия, и еще младъ. И кто не пожалуетъ сего. Сватба пристроена, меду изварены, невѣста приведена, князи позвани,—и бысть въ веселья мѣсто плачь и сѣтованіе за грѣхы наша“, вид. р. 1888, с. 242. В пізній істор. поетич. традиції... „Гости наши погани приближаются к намъ и испивают волныя чаши, ведут себѣ поведенную“, Сказ. о Мам. поб. Шамб., с. 115.—В нар. усній традиції цей символ зберігсь у близькій формі: „Ой обозвется пан Хмельницький, | Отаман-батько Чигиринський: | „Гей друзі, молодці, | браття козаки запорозці! | Добре дбайте, барзо гадайте, | Из Ляхами пиво варити зачинайте. | Лядський солод, козацька вода, | Лядські дрова, козацькі труда“. | Ой с того пива | Зробили козаки з Ляхами превеликеє диво...“—під Корсунем р. 1648 розбили гетьмана Потоцького, Ант.-Драг., II, с. 33, вар. ів. с. 39.

Напитися—бути забитому, впасти на бойовищі в великор. пісні: „...Он идет удал добрый молодец, сам шатается, | Горючей он слезой обливается, | Он тугим то своим луком опирается... | Лишь встречалась с добрым молодцем родная матушка: | Ах ты чадо мое, чадушко, чадо милое мое! | Ты зачем так, мое чадушко, напиваешься, | До сырой то до земли все приклоняешься, | И за травушку, за кавылушку все хватаешься? | Как возговорит добрый молодец родной матушке: | „Я не сам так добрый молодец напиваюся, | Напоил то меня Турецкой царь тремя пойлами, | Что тремя то было пойлами, тремя разными: | Как и первое то его пойло—сабля острая, | А другое его пойло—копье меткое было, | Ево третье то пойло—пуля свинчатая“, Сахар. Сказ. I, 3, с. 240; в укр. п. козак, помираючи, каже: „Да не кажи, коню, що я убився, | А скажи, коню, що я оженився, | Да поняв собі паняночку— | В чистім полі земляночку“, Макс. Укр. н. п. I, с. 153; „щить вдова, не журися, | Вже твій син оженився: | Взяв собі паняночку, | В чистім полі могилочку“, Чуб. V, 885, 939; ще пор. 943, 946 та ин.

Схожий образ „горькая смертная чаша“, що повстав підо впливом еванг. повідання, подибуємо також в пам'ятках давн. письм.: Адам по смерті Авелевій: „на всякий день прихожаше и зряше тѣло; яко зряше помалу гнѣмо, вѣщъши плачь простираше, зане смертную горькую

чашу хотя испити“, Палея Истор. р. 1881, с. 12; в Пов. про зруйн. Рязани: „Се бо я братъ вашъ напредь васъ изопью чашу смертную“, с. 83; „Изпьемъ чашу смертную“ ів.; „и многія князи мѣстныя и воеводы крѣпкія и воинства удальцы и рѣзвцы Рязанскія вси равно умроша и едину чашу смертную испиша“, 84, 86; „кн. Давидъ, братъ нашъ, напередъ насъ чашу испилъ, а мы ли сея чаши не пьемъ“, 84; „погнаша вслѣдъ ц. Батыя, хотяще пити смертную чашу съ своими государями равно“, с. 87; битва й тут — бенькет, частування: „мы посланы... тебя сильна царя почтити и честно проводитьи, и честь тебѣ воздати, да не подиви, царю, не успѣвати наливати чашу на великую силу — рать татарскую“, 87, Срезн. Свед. и зам. XXXIX. В пов. про зруйн. м. Углича: „игумень... избра себѣ, иже хотяху съ нимъ пити смертную чашу двадцать семь братовъ“, рук. Барс. III, с. 89. В Іст. Каз. ц.: „Придоша бо къ намъ гости немилыя, и наливають намъ пити горкую чашу смертную, ею же мы иногда часто черпахомъ имъ, отъ нихъ же ныне сами тая же горкія питія смертныя испиваемъ“, ст. 157. Ще про „горкую чашу“ див. Кунцевич, иссл. об Іст. Каз. ц., с. 443; Орлов, О некот. особенн. стиля великор. истор. беллетр., с. 14.

Ту... не доста, ту... докончаша] — пор. ту саму підхідку — в сл. Климента Слов. на Воскресение Хр.: „Ту бо исцѣление душамъ и и тѣломъ въземлемъ, ту страшна тайна, ту глас божий срьдчѣнѣи уши оглашаетъ, нас ради неиздреченно стваряється, ту грѣховныи мракъ от срьдць нашихъ отганяється, ту сынъ Божии предълежитъ на страшнѣи тряпезѣ“... Унд.-Лавр. с. 12—13.

За землю Рускую] в Іп.: Тодосій „пасяше словесныя овца... моляся за порученое ему стадо и за люди хрьстьянскія и за землю Рускую“, р. 1091, ст. 204; Соф. 1-ий, р. 1093 „многое множество паде за Русьскую землю“, с. 149; „не мозите промежи себе погубити земли Русьскыя“, р. 1097, с. 152 та ин.

Ничить трава жалощами, а древо с тугою к земли приклонилось] Бусл. „ничеть“, це слушно заперечив Пот. 65; Лонг. „древу ся тугою“... (як далі „уныша цвѣты жалобою“), Корш — „дереву... приклонилося“, Пот. „преклонилося“, та без усіх оцих поправок можна перебути.

„Ничить“ од „ничу“, перебуваю в схиленому стані: „видѣвъ одинъ от варваръ старьца ничаша (= *παράκλιπτοντα*), Син. Патер. XI в.; „пребываше нича и долу зря“, жит. Тодосія, й ин. Срезн. II, 454. — Трава = грец. *χλωρόν* (Парем. Исаия 27, 11) і *χόρτος* (Толк. прор. Ис. 40, 6) Евсеев, с. 113. — „ничить трава“ — ознака суму, пор. в нар. пісні: „Мижи тых пташечек зязюлька | Слезно, жалосно кукуиць, | Ажны зяленая траўка | К зямле прилягаиць“, Шейн, Б. п., с. 757. — „жалощами“ — з жало, жалем, пор. „украдоша бо ны тогда жалощами“, каже у Флавія самозванецъ Олександр, кн. 2, Вол. 35 зв., пор. там-таки: „выюще, яко волци радощами“ кн. 4, 126 зв. (= „з радощів“); д.-р. жалошѣ — подібно до сучасн. українськ. радощі, пахошті, то-що.

древо... преклонилося] пор. „на землю преклонися древо и поклонися“ — коли Йосип та Богородиця подорожували до Єгипту, Амарт., I, с. 455. Дерево хилиться од суму — в народній пісні: „Стоїть явор над водою, | В воду похилився; | На козака невзгодонька, | Козак зажурився“, Макс. Малор. п., с. 3; „Я зглянула как на рощицы зеленыя, | Што уныла стоит рощица зеленая, | Все пруточки на деревьях приломалися, | По сырой земле листочки расстилаются“, Барс. Причит. I, с. 189; „Леса к зени-то (до землі) теперь да преклоняются“ там-же с. 11; „И лучше пойду я с великою кручинушки | И в темны лесушка, горюша я, дремучии | ...И там от ветрышка хоть деревца шатаются, | И до сырой земли древа да приклоняются“, II, с. 114; сум змальовано символічно у весільній пісні: „Как у грушицы у зеленыя, | Как у яблони у кудрявой | Много листу было, много веточек. | Потянули то ветры буйные | Со восточныя сторонушки, | Обнесло листьа кудрявые, | Обломило ветки зеленые, | Приклонило то грушу зеленую | Ко матушке сырой земле“, Шейн, Бел. № 2467; за щасливого часу — навпаки: „Гуляли мы молоды | по траве по шолковой, | по цветочкам лазоревым. | Под нам травка не мялася, | Цветочки не ломалися“, № 1462. В билинному епосі — инакше: од свисту-гуку богатирського: „лес розсьтилаетца, трава постилаетца“, Сказ. о кѣвских богат. XVII в. Симони, с. 32. „Зялений лясочик к зямле приклониўся“, Шейн, Бел. п. с. 250; ще див. Потєбня, О связи некот. представл., Фил. Зап. 1864 р. — „с тугою“ = сумно, журно, смутно: *ἀκλῆσια* Ис. 61, 3 у Толк. прор., Евсеев; „се уже в тузѣ сей многа лѣта во обиде есме“, Сл. Адама к сущим в аде, ПСтРА, III, 12; „скорбию и тугою сердце гѣшатъ“ там-же і рук. Увар. 316, арк. 156; Большак. № 304, арк. 409; „и бѣ туга велика“ Новг. 4-ий, р. 1193, с. 176; „и бысть туга велика христианомъ“, жит. Мих. Яр. Тверськ. Барс. I, 434; „бысть скорбь братъи и туга и печаль вельа“ Іп. р. 1182, ст. 627; в пізній літературі: „туга и сѣтованіе“, Іст. Каз. ц., ст. 93; ще див. Срезн. III, 1031.

Х. Тужіння за Ігоревим військом.

...не веселая година встала: уже пустыни силу прикрыла] Грамм. „прикрыли“.

„година“ — година й узагалі „час“, прим. 1) „ишьдъ в третюю годину“, „... в шестую, в девятую годину“ й т. п. Мѳ. 20, 3, 5, 6, Гал. Ев. I 310—11; „в кую годину“ *ποία ἡώρα* Мѳ. 24, 42, I, 412; „грядеть година“ Илар. м.; „последняя година есть“, Панд. Ант. XI в., Срезн., I; 2) „в недѣлю, в годину вечернюю“ (= увечері), Поуч. на перенес. мощ. Ник. чуд. Шляпк., с. 7; в 4-ому Новг. літ. „Дмитрий же князь се слыша невеселую ту годину“ П. С. Р. Л. IV, р. 1848, 76. — „Пустыни“ — наз. відм. однини, а не місц., як гадав був Бусл. Визначає: 1) порожне місце = *ἔρημος* Ис. 35, I, Евсеев, 2) степ, 3) журбу, лихо: „акы овьця в пустыни“ = *ἐνθλίψει*, прор. Мих. 2, 12, Срезн. Мат. II, 1733. Ще пор. „Азъ пасѣхъ тя въ пустыни, на земли не въселенѣ“, Осія, XIII, 5 (Туницьк. с. 28) і надто — „Наведе Господь вѣтръ зноинъ ис пустыня на нь и прѣсушит водотѣчи его“, Ос. XIII, 15^b (Туницьк. 30). Вс. Мілл. перекладає „проклятие“, „бедствие“. Пот.: „уже обильная страна покрывлась пустотою“, або „уже пустота (безлюдье) прикрыла многолюдовъ“, розуміючи в 1-му випадкові „сила“ = „ряснота“, у другому = „багато“. Але „пустыни“ визначало в старовину також „запустіння“, див. напр. в Іп. р. 1276 цитату з Ісайї 61, 1—4: „и созижють пустыня вѣчная, запустѣвшая преже, воздвигнути города пусты, запустѣвшая от рода“, ст. 875. Ще значіння, що показує на зловісну уяву, сполучену з цим словом: „Обычай бо есть звѣремъ же и злымъ дѣмономъ въ пустыняхъ ходити“... Апокал. XII—XIII в., арк. 80 зв. Є й іще значіння: беручи на увагу Лавр. л. р. 1096, „Измаиль роди 12 сына, отъ нихъ же суть Торкмены и Печенѣзи и Торци и Кумани, рекше Половци, иже исходятъ отъ пустынь“, с. 226, під „пустынею“ можна розуміти в збірн. розумінні — степові, кочові народи. — „сила“ визначає різне (у Срезн. III, 348 та дд. 12); гадаємо, що тут, як і далі („въ силахъ Дажьбожа внука“), це слово визначає „військо“ відп. грец. *στρατιά, δυνамίς*: „вода покрыв... всю силу Фараонову“, Исх., Парем. XIII в. Н.-Соф. б. № 53, арк. 14 та ин. в церк. богосл. книгах; „граждане полчахуса силою многою“ Амарт. I, с. 499; цар „Имерьевы убо, старѣйшинѣ асукритомъ сушу, лодійную силу дав“, там-таки, с. 534; Дарій-же, „свокупивъ силу многу, поиде“, Олександрія 1-ша ред., с. 48; „сѣбирати начя болшою

силу“, „с великою силою прїидуть“, то-що, с. 50; Олександр „поимъ вся силы своя“, с. 68. У Флавія раз-у-раз: „Помпій... поимъ римскую силу и сурьскую устрѣмися на Аристоула“, кн. I, Арх. рук., арк. 350^d; „Александр же убоявся болшу силу скуплеваше“, арк. 352^b; „скупилася сила ратнаа“; „надѣяся ину силу скупити“, арк. 352^c; Флор „иде к Кесаріи съ прочею силою“, кн. 2, Вол., арк. 61 зв.; „наши прадѣди... не возмогоша малѣ силѣ Римскей противитися“, арк. 64 зв.; Веспасіян „поим всю силу иде к ним“, кн. 3, арк. 94; Вітелій „пусти на Капетолію всю силу, сущую с ним“, кн. 4, арк. 143; „не смотряхуть колика сила Римская осталася внѣшняя“, кн. 5, арк. 168; Тит „повелѣ... ровнати пут и расширити, да внидет вся сила его“, кн. 6, арк. 194 зв.; „и потом прочаа сила Римская по сем дни раскопаша основаніа Антоніева“, арк. 199 зв.; у літоп. в цьому розумінні — часто: Іп. р. 1150 „сами приѣхаша къ Изяславу всеми своими силами“, ст. 400; і „по сѣмъ придоша всѣ силы“, р. 1174, ст. 576; інші приклади з літоп. — у Срезн., III, 350; додамо до них: 1 Пск.: „стояше вся сила у городка“, с. 224; Турського царя „сила Кафу градъ и иніи города поимали“, с. 250; „сила Псковская“ — Псковське військо, с. 259, 260, 265 та ін. — Таким чином, це місце можна перекласти: „запустіння прикрило військо“ (збезлюдило) або „кочовики (осельники степу, пустелі) перемогли (здолали) військо“.

Въстала обида в силахъ Дажьбожа внука] „Обида“ у д.-р. мові = образа, зневага, сварка, ворожнеча, Срезн. II, 502—4; з низки розуміннів цього слова одні воліють читати „ворожнеча“, пор. „въста обида на смущение и розбой на братолюбіе“, Пролог, цит. Лонгін., с. 142, пр. 2; інші толкують „лихо, нещастя“; треті зовсім не перекладають, залишаючи давнє слово, але толкуючи його в новому розумінні, що залишає місце неясним. В'яз. має „діву Обиду“ за Олену Троянську, Огон. — за богиню Діванну (?). Близчий, здається, до істини Пот. 69, — він ототожнює „Обиду“ з журбою, нудьгою, гіркою долею, спираючися на парал. місця з народніх похоронних голосіннів: „Благодарю да вас отцов попов духовных, | Што шли ко мне вы, не ломалися, | Кручинушки моей не убоялися, | Обидушки моей не устрашилися...“, „кручина от меня да не отшатнется, | Обидушка к вам да не привяжется“, Барс. Прич. I, 110; „Сквозь окошечко виднее веть кручинушка, | Сквозь другое выглядит зла обидушка“, 167; „Мне куды с горя горюше подеватися. | Разсадить ли мне обиду по темным лесам? | Уже тут моей обидушке не местечко“, 17; „Не доли ка меня беднушку | Все злодйная обидушка“, 53, пор. також 32, 33 та ін. Тут „кручина-обида“ синоніми, вжиті для звичайного народньо-пісенного ефекту, і зовсім не визначають паралельних незалежних поняттів.

„в силахъ“ — як попереду, у війську. Пор. ще: „не изыйдеши, Боже, в силахъ наших“ Пс. 43, 10, Симон. Пс. та ін., I, 288; те-ж — у Пс. 59, 11, I, 399, с. 12, і Бол. Пс. 289; те-ж Пс. 107, 12, Сим. II, 261, Бол., 539; завважимо — у перекл. Пс. Фірсова XVII в. ці слова перекла-

дено „во войске нашемъ“, „в полках наших“, Амф. I, 288. — Олександрія I ред. — „да преидеть пѣшая сила“, с. 30; „рать — сила великая“, Григ. III, 58.

вступила дївою на землю Трояню, восплескала лебединами крылы] Читаємо, як Шішков, Грамм. та ин. до Шамб.; у 1-му вид. „вступилѣ“; Біцин читав: „вступилъ дивъ на землю Тмутороканскую“; Огон. „въступивъ“; Тіх. слушно гадає, що в рук. було „вступити“ з виносним л, — це скорочення недоладно розкрили перші видавці.

„Обида“ — встала = повстала, далі ступила на „землю Трояню“, — як попереду, — на українські степи, й зросла в гіперболічний образ, казковий образ діви, що хлюпає лебединами крилами. Можливо, що, як гадає Пот., автор „Сл.“ знав, що в якійсь „землѣ Тр.“ були війни й усобиці, й це стало за основу для аналогії з нещасливою раттю Ігоревою. В народній традиції лебідь також віщує лихо: „Ой крикнула та лебедонька на синьому морю; | Заплакали чорноморці та об своїм горю“, Метл. с. 450. „Лебедь-дева“, „девушка - белая лебедушка“ — див. Барс., Прич. I, с. 164, 217; „Эта белая лебедушка | Поднималася от синя моря | На своих на крыльях лебединых, | Садилась она на черлен корабль, | Обернулась красной девицей“, Рыбн. I, 207, (пор. Waltarius, А. Лобода, Былины о сватовстве). Долю-журбу також змальовувано подібно до „дїви-обиди“: „знать Судинушка по бережку ходила, | Страшно-ужасно голосом водила, | Во длани Судинушка плескала, | До суженых голов да добералась“, Барс., Прич. I, 252; пор. ще „белой лебедью воскликати, | красной девицей восплакати“, Шейн, Вел. № 1316; „воскикать бела лебедь воскикала“, Марков, с. 427; „мы не можем забыть тоски-обида великия“, Барс., Прич. I, 270.

на синѣм т. море у Дону] Сполучення це з епітетом „синій“ в давніх пис. пам'ятках не спостережувано; але в усній традиції, починаючи від давніх записів билин — воно звичайне: Тіх., Мілл. „возлѣ моря синева“, 26, 27, 33 та ин.; Кирша — „море синее“, I, 4, 9 та сила ин., також Григ. I, 19, 21, 22 та ин., III, 2 і сила ин., у Маркова — часто; Шейн, Вел. №№ 387, 405, 962 та багато ин.; те саме сполучення і в укр. піснях — Чуб. I, 336, 703; III, 191, 281, 299; V, 28, 31, 80, 142 та ин.; Ант.-Драг. I, 99, 269 та ин. „на синьому морі“ — там-же, 188 та ин., Чуб. III, 122; частенько в білор. піснях: Носович, 91, 214, 265 та ин., Шейн, Б. п. 309; Шейн, Мат. I, 1, 367, 419, 473 і багато ин.

упуди жирня времена] 1-е вид. „убуди“, так чит. і мало не всі коментатори, намагаючись зрозуміти. 1-е вид., Грамм. й ин. перекладали „прокинула“; Дуб. перекл. — „пробудила времена насилия“ (?); Бусл. (за Грамм.): „пробудила богатые, обильные времена“; Малаш. Весел. (Russ. Rev. III, 515) гадають, що О., плещучи крилами. примушує згадати за щасливіші часи; Барс. і В'яз.: „убуди жирня (себ-то рясні на нещастя) времена“, з ними погоджується Огон. 73. Владім., розуміючи, що геть-усі ці „пересказы“, а не переклади, безпідставні й довільні — пропонує читати

„миря“ (?). Пристаємо на поправку Пот. 71, бо „пудити“ = гнати, проганяти: „никимъ же не пудими“ Левит. 26, 31, XIV в.; „видѣлъ еси, страже, како пудить враны и вороны“ (ἐξιδὼς κει) жит. Андр. Юр., Срезн., II, 1723; пор. вище „ропужены“; у нар. мові — „упудитись“ = злякатися, Етн. сб. I, 246 та ин. Огже, „упуди“ = прогнала, сполохнула; нічого неймовірного, надприродного (як гадає Барс. III, 266) в цьому немає, от як у Сказ. про Мам. поб. „вашею силою распужень (вигнаний) будетъ князь Дмитрей Московский“, Шамб., сс. 7 і 42. — „жиръ“ у д.-р. пам. — звичайно в розумінні „пастовище“, Срезн. I, 875; поруч із тим — споріднене „жирява“; у нар. мові „жира“ = достаток, ситість: „приѣхалъ я на жиру жить“, Рыбн. IV, 58; „у чужа чужанина житю жира добрая, | будто чаша полная“, Барс. IV, 268. Це дозволяє пристати на переклад Пот.: „прогнала счастливые (краще — „обильные“ — рясні) времена“. Щастя—полохливе.

усобица княземъ на поганья погыбе] Вс. Мілл. здогадується с. 211: „отъ поганыхъ погыбель“, але не настоює; Пот. 66: „[у] усобица[хъ] к' княземъ [ратъ] на поганья погыбе“, — не мотивуючи; Барс. „усобица княземъ на поганья погыбе“, II, 204; Петруш. „пособица“. Інші читають за 1-им вид., дарма що можна здогадуватись, чи немає тут пропуску (Тіх.). Його силується заповнити Корш: „усобица княземъ на погыбѣль бѣ“, та це занадто відбігає од 1-го вид. і палеографічно пояснити його не можна. Можна-б, здавалось, читати „[у] усобица княземъ на поганья погыбе“, себ-то, „через князівські чвари — нам од поганих загибѣль“, але за краще маємо залишити як чит. у 1-му вид., адже воно цілком зрозуміле: „княземъ“ (dat. poss.) = „у князів“, що замінює род. відм. визначн.; „усобица“ — можливо, в розумінні „боротьба, війна“ (пор. „аще по семь поли будетъ mezi ими усобица, не воевати ляхомъ Руское челяди, ни Руси Лядьской“ Іп. р. 1229, ст. 757): „погыбе“ — звичайне: „погыбе упование наше“ Парем. XIII в., Н.-Соф. соб. № 53, 6 зв.; „и тако по грѣхомъ нашимъ погыбе земля наша“, Новг. I, р. 1128, вид. р. 1888, с. 124 та сила ин. — Що Пот. читає правильно, за це промовляє таке місце з Притч. Солом.: „и рать на нечѣстивыхъ погыбѣль“ (πρόχειρος δὲ γίνεται καὶ ἐπίχαρτος ἀσεβῶν ἀπώλεια), Григ. Парем. Брандт, III, с. 233.

рекоста бо братъ брату: „се мое, а то мое же... а поганіи съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Рускую] „а то“ — а злучне = і. Пор. Іп. р. 1093 про кн. Всеволода Ярославича: „сѣдшо бо ему Киевѣ, печаль бысть о сыновцех своих, яко начаша ему стужати хотяще власти, ов сея, овъ же другоѣ, сей же смиривая их раздаваше волостѣ имъ“, ст. 207. — Про наскоки поганих Вол. Мономах: „начнетъ орати смердъ и приѣхавъ Половчинъ ударить и стрѣлою, а лошадь его поиметь, а в село его ѣхавъ иметь жену и дѣти и все его имѣнье“. Лавр. с. 267; Іп., ст. 252. Відповідно до цього місця в Сл. подибуємо в „Словѣ о князяхъ“ XII в. (власне, Сл. похв. на черенес. мощ. Бор. і Гл., Лопарьов, с. 15): „слышите, князи противящеса

старѣйшей братѣи и рать въздвижуше и поганья на свою братью възво-
дѣше, не обличилъ ти естъ Богъ на страшнѣмъ судищи“... „Вы же до
слова брату стерпѣти не можете и за малу обиду вражду смертоносную
въздвигете, помощь примете от поганыхъ на свою братью“... р. Погод.
№ 1024, XV в. Пор. попереду про пригоди кн. Олега.

О, далече заиде соколъ, птицъ бѣя — к морю.] Пот.
„птичи“, Корш „птицѣ бѣя, къ [луку] моря“; але можна перебутися і
без поправок. Героя порівнювано до сокола, як воно звичайно в нар.
піснях і в стародав. літоп., звідки Длугош (Hist. Polon. VI, 607) узяв
оповідання про те, як Галичани, співаючи переможну пісню кн. Мстиславові
Мстиславичеві, взивали його соколом. — Героя в народній пісні до птаха
порівнюють раз-у-раз: „Ой, крикнув орел, | Сидя на лану; | Зажурился
козаченько | В своєму дому“ Чуб. I, с. 181; зокрема — порівнювано до
сокола: у весільних піснях — „приголубь ясного сокола к себе, | Ясного
сокола залетного, | Доброго молодца заезжего“, Шейн, Вел. № 2040;
„Дали сте нам соколку, | Дайте і сокола | До тисового стола“, Чуб. I,
с. 474, № 1435; „соколонько, ти на вилеті, | козаченько, ти на виїзді“,
Чуб. I, с. 321 (пор. „Сокол, сокол на вылѣци... Андрейка (жених) на
выездзи“, Шейн, Б. п. с. 756); сокіл = брат: „ты родимый мой брателко, |
млад ясен сокол“, Шейн, Вел. № 1333; „млады ясные соколы | ...вы
родимы брателки“, № 1318; „соколы - братцы милые“, № 1370; „одного
гостя нетутка | соколочка братца милого“, № 1453; соколы — братья,
Носович, 221; два сокола — два деверя, Шейн, Вел. № 892, 898; сокіл =
любий: „Высоко сокол летает, | Меня спокидает“, № 767, 754; сокіл =
узагалі парубок: „Холостой парень гуляет, | как сокол в поле летает“
№ 873; „соколик мой ясный, | Молодец прекрасный“ № 505; сокіл = мо-
лодчик № 490. Так традиція міцно засвоїла давнє порівняння, запозичене
з оточення, що кохалося на соколиному полюванні. — к морю. Море було
згубне для Ігорєвого війська: Іп. р. 1185 „наших, Руси, съ 15 мужъ
утекши, а Ковуемъ мнѣ, а прочии в морѣ истопоша“, ст. 644. За невідомим
джерелом Татищева, вратувалося від загибели й полону більше:
„токмо 215 человекъ Рускихъ, пробився сквозь Половцевъ в послѣднее
нападеніе, пришли на Русь“.

А Игорєва храбраго плѣку не крѣсити] „Крѣсити“ =
воскресити, пор. „Единому естъ крѣсити“ Григ. Наз. XI в., Срезн. I,
1354; у літоп. — звичайний зворот: р. 945 Ольга каже: „уже мнѣ мужа
своего не крѣсити“, Лавр., с. 55, також в Іп.: Ярослав про побиту дру-
жину, р. 1015 — „уже мнѣ сихъ не крѣсити“, с. 137; Іп. ст. 128; Ізяслав
довго „плакавъ над братомъ своим Володимером, и рече Ізяславу Дави-
довичу: сего нама уже не крѣсити“, Іп. р. 1151, ст. 439. В пізній писаній
традиції: „Несчетная бо сила исѣчена, уже бо не воскресить ихъ“, Іст.
Каз. ц., ст. 31.

За нимъ кликну кар'на и ж'ля поскочи по Руской зе-
мли, смагу людемъ мычючи в пламянѣ розѣ.] „Людемъ“ чи-
тається в Кат. сп., але судячи з перекладів к. XVIII в. і з друк. вид.

р. 1800, це слово мало бути і в рукопису, щб̄ відзначив Смірн. II, 98. Огон., Шамб. його відкидають. Інші — (як одкрито К. сп.) прилучають до тексту — Макс. (Укр. 106) „Кончакъ и Гза“, за ним — Огон., ґрунту ючись (с. 74) на літоп. звістці про те, що хани ці знову напали на Русь. Давніші коментатори, йдучи за 1-ми видавцями, здебільша мали „карна и жля“ за імення ханів Половецьких, що й вплинуло на цих учених. Ербен перший уважав ці слова за імення рядові й читав „кара и жля“; Вс. Міл. — „кара, карьба, жля = желя“; Барс. „Карина и Желя“ — плакальниця (тая, що прибирає мертвяків) і воплениця („желѣя“) III, 271 і 349, II, 207. — Ґрамм. „поскочиста“, „кликнуста“, Пот. „[и] поскочи“, або „поскочиста“; „место темное“, 72; Ждан. Соч. 338 і Барс. II, 349, зазначили, що звичай оплакувати — „карити“ по комусь спостережувано в літопису. Лонг. 103 — „карна“ = жалкування, „желя“ — журба. Проминаємо фантазії В'яз. — „Корити“ у д.-р. мові не тільки „гудити“, ба й „каятися“, як „коритися“, див. Срезн. I, 1287: тут синоніми „плакаться й коритися“ Прол. XIV в.; теж — і „карити“, Іп. р. 1262: „в то же веремя умре княгини Миндовговая и поча (Миндовгъ) карити по ней, бяшетъ бо сестра еи за Домонтомъ за Нальщаньскимъ княземъ; и посла Миндовгъ до Нальщанъ по свою свѣсть тако река: „се сестра твоя мертва, а поѣди карить по своей сестрѣ; оной же приѣхавши карить, Миндовгъ же восхотѣ пояти свестъ свою за ся“, ст. 859; попереду „Миндовгъ укаривашеться ему“. — жь ля = желя, сум; „желя велика естъ“ Бит. XIV в., „дніе жели“ — τὸ πένθος, Срезн. I, теж у кн. Іс. 22, 12, Евсеєв. „Обратитесь... съ плачемъ и съ желею“, Іюль, II, 12 (Тун., с. 36). Щоб зрозуміти це слово, чимало важить паралеля в Парем. перекладі й у Толковому: „ἐν κοπέτῳ“ (Іюль, II 12) в Толк. Прор. = желею, у Парем. = вьпльствиємъ (Тун., с. II); „зѣло велику желю сѣтвори над нимъ“, Флав. кн. I, Арх. рук. 377^b; Вол., 18 зв.; „заповѣда (Прод) всѣм людемъ желю“, Барс. III, 270; „жельны ризы“, Вол. 1 зв.; Іп. р. 1185 — „наведе на ны плачъ и во веселья мѣсто желю“, ст. 643; „Данил же сняся с братом и тѣши ѿ не имѣти жели поганскы“, ст. 841 та ин., у Срезн. s. v. Статтею „А се грѣхи“ забороняється „желя роду и рожаницамъ“ поруч з іншими грѣхами; С. Смірнов, Матер. для истор. д.-р. покаянн. дисциплин., VIIa, 10, 46. — В пізній традиції: „некій юноша воинъ виде среди мечети самого царя Казанского въ желѣ“, Ист. Каз. ц., ст. 163. — О „желях“ див. у Гальковського, I, с. 191—197. Літописи зберегли низку згадок про „жели“ = про оплакування померлих. Згадаймо плач Ольжин по Ігореві; р. 1078 — кн. Ярополк оплакує смерть свого батька Ізяслава Ярославича й голосить: „отець мой“... Лавр. 196; Володимир Мономах прохає прислати до нього сноху його, удову, „да быхъ обуимъ (объемъ ю) оплакаль мужа ея и оны сватбы ею, въ пѣсний мѣсто“, Лавр. 244; як померла кн. Марія, дружина кн. Всеволода, — „погребоша ю с рыданьемъ и плачемъ великомъ, ту сущю над нею князю великому з дѣтми своими“, р. 1206, с. 403—4; р. 1218 помер кн. Костянтин Всеволодович, „и плакаша по немъ плачемъ вельимъ“, с. 421; в Іп. р. 1015 упокоївсь кн. Володимир — „и плакашася

по немь бояре... спрятавшє тѣло його с плачемь великим“, ст. 115; як Ярослав р. 1054 помер, його „повезоша Києву, поповѣ по обычаю пѣсни пѣвшє, и плакашася по немь людье“, ст. 150—1: тут, як і далі, літописець одрізняє християнський момент похорону й традиційний звичай, коли дружина та народ оплакують небіжчика; коли кн. Всеволод помер у Києві р. 1093, син його Володимир „плакався с Ростиславомъ братом своим, спрятаста тѣло его“, Іп., ст. 208; там-же — як ховали Київськ. кн. Ізяслава р. 1078, „не бѣ льзѣ слышати пѣнья: вѣ плачѣ велицѣ и воплѣ плакася о немь весь город Киевѣ“. Князь же Ярополк „идяше по немь плачася с дружиною своею: „отче, отче мой. Что еси бес печали пожил на свѣтѣ семь, многи напасти приемь от людѣи и от братья своея. Семже погибе не от брата, но за брата своего положи главу свою“, ст. 193. Коли ховали кн. Ярополка р. 1087, „вси Кияне великъ плач створиша над нимь“, ст. 198. Р. 1126 упокоївсь Вол. Мономах — і „спрятавшє тѣло его положиша у святѣи Софѣѣ вѣтъца Всеволода, пѣвшє обычных пѣсни над нимъ. Святители же жаляшєся плакахуся по святомъ и добромъ князи, весь народъ и вси людие по немь плакахуся; яко же дѣти по отцю или по матери плакахуся по немъ вси людие и сынове его“... і т. д.. Іп. ст. 289. Р. 1154 кн. Ізяслав Давидович приїздить до Києва оплакувати померлого Ізяслава Мстиславича та й каже: „приѣхалъ есмь брата своего плакать, аче есмь тогды не былъ надъ братомъ своимъ, а повели ми нынѣ, ать оплачу гробъ его шедъ“, Іп. ст. 469; р. 1164 помер кн. Ізяслав Андрійович, „и плакася по немъ кн. Андрѣй... и тако положиша и в церкви св. Богородица Володимера сь плачемь великомъ“, Іп. ст. 524. Володимирці, оплакуючи кн. Андрія Боголюбського, голосять, і „воплъ далече бяше слышать“, Іп., ст. 593. Р. 1180 княгиня з дітьми оплакує, ще й голосить, смерть кн. Романа Смоленського, Іп. ст. 617 та ин. — й усе це не вважаючи на вмовляння, „еже не плакать о умерших“, чому присвячено повчальні слова, приписувані Іванові Золот., див. Гальковський I, 179, 196—7; Яковлев, Опыт исследований. Измарагда. Од. 1893.

„смага“ = сухість, пал: „на губах смага падетъ и тѣло все загорится, и в лицѣ огонь явится“, Дуб. Сб. XVI в.; Срезн. III, 442, або = вогонь, полум'я: „грѣшники вѣ аду вѣ смагѣ висять да вѣ смолѣ кипятъ.“, Тіх., 68. В переносному розумінні = жар через перевтому: „Наши вустыньки пощипалися | От смаги от бяды от вяликя“, Шейн, Б. п., с. 508; як гадає Огон. = пожежа; до того, йдучи за Грамм., він бачить тут те, про що говорить в Іп. р. 1184, де мова про живий вогонь, що його використали Половці: „Пошелъ бяше оканьный и безбожный и треклятый Кончакъ со множествомъ Половецъ на Русь, похупся, яко пѣнити хотя грады Рускыѣ и пожещи огнемь, бяше бо обрѣлъ мужа такового бесурменина, иже стрѣляше живымъ огнемь“, ст. 634, і далі: „Кончакъ же то видивъ, за нѣ утече чересь дорогу, и мншицю его яша, и оного бесурменина яша, у него же бяшетъ живый огонь, то и того ко Святославу приведоша“, ст. 636; ще про грецький вогонь — у літоп. під р. 941 (= 6449). Пор. „Феофанъ... нача пушать огонь трубами

на лодья Рускыя"... Іп. ст. 33, р. 938. Так толкувати більш-менш правдоподібно, але простіше — взагалі вбачати тут пожежі, що й без грецького живого огню спустошували міста та села переможених (див. попереду — Вступ, § 1), пор. в Пск. І-ому „и поидоша нѣмцы ко озеру жгучи и палячи Псковскую волость, а во Псковѣ видѣтъ дымъ и огонь“, с. 263. — Барс., III, 206, запевняв, наче „смага“, як її вживано в пам'ятках Київської Русі, визначає золу, попіл погребний, — та це не можна вважати за доведене. — „мыкати“ = тріпати, кидати: „всяцѣмъ вѣтромъ бѣша языци и мычеми“, Толк. Пс. XII в. Тіх. 61. Срезн. II, 215.

Жены Рускыя въсплакашася а ркучи: уже нам своїх милых ладъ ни мыслію смыслити, ни думою сдумати ни очима сѣглядати] „въсплакашася“ — читає Пот., інші — Огон., Шамб. залишають, як у 1-му вид., „въплакашася“, Тіх. слушно гадає, що було с виносне; „а ркучи“ Вс. Мілл., Пот., але в 1-му вид. „аркучи“, що залишають Дуб., Бусл., Тіх., Корш, Влад., Огон. та ін. — милыхъ ладъ: „лада“ в д.-пам. опріч „Сл.“ не відзначено, Срезн. II, 3; але є „ладнь“ в розумінні „подібний, рівний, дружній“: „Орестъ и Пиладъ ладьна бѣста и тѣломъ и мудростию“, Григ. Наз. XIV в., Срезн. II. Зате в народній мові це слово, в розумінні „любий“, „коханий“, трапляється часто: „Гой еси мой любезной ладушка, молоды Дунай сынъ Ивановичъ“, Кирша, 42; „Гляжу я, смотрю я | По всему народу, | Ищу себе ладу милую“, Сахар. I, 3, с. 30; у Барс. в Причит. — „Отыщите ладу милую“, „Где моя да лада милая“ I, с. I, LIV; „умоленная лада милая, | Лада милая любимая“... „Ты послушай, лада милая“ і т. д. с. 87, або „Так ты послушай, лада милая, | Лада милая любимая. | Там ты подумай, лада милая: | Не кукушечка кукуетъ горе-горькая, | Горюет то твоя да молода жена“, II, с. 89 та ін.; також — „ладушка“, I, сс. 35, 36, 37 та ін. У Шейна, Вел.: „Тут сидит млад ясен сокол, | Это твой лада милая“, № 1443; „Государь свет мой батюшка, | Ты моя лада милая“, № 2508, „лада милая“ = чоловік, № 2509; „ладушка, родимый ладушка“, № 1243; = дружина, любка: моя милая ладушка, № 1486; „звать милую ладу ладушкой“, № 1703; „моя милая ладушка“ (він) № 2507. — „ни мыслію смыслити, ни думою сдумати“ звичайні в нар. поезії плеонастичні вирази, властиві й давньо-слов. мові: „радостию радується“ (Супр. рук. Мікл. 236), „слухомъ слышать“ (т.-же, с. 246), „молитвою молити“ (т.-же, с. 398); у літоп. „дарьми многими даровати“, ст. 386; „исполдавше полкы“, 381, то-що. — „мысль“ = фантазія, уява; пор. „бѣси... взнесши мысль его (Θеодорца) до облакъ“, Лавр. р. 1169, с. 338. — „думу думала“ — Іп. ст. 347, і частенько в нар. мові: „думу думает, думу крепкую“, Барс. Причит. I, с. 21; „С кем то думать будешь крепку думушку“, 82 та сила ін. — „ни очима сѣглядати“. У рукоп., безперечно, було очне о, що його в Кат. сп. віддано через oo. Така транскр. звичайна в рукоп. XV—XVI вв.; у Вол. сп. Іст. Флавія, напр., маємо: „пред оочима“, арк. 88, оочима арк. 113, 114, 157 зв., 175, 179, 186, 205 зв., 257 та ін.; оччи — арк. 112 зв.,

137, 154 зв., 157 зв. та ин.; оочію арк. 127 та ин. (у всіх цих 00 в середині по крапці) — „сѣ г л я д а т и“ = подивитися, побачити, милуватися: „чюжихъ добротъ несѣглядаи, да не усхощеси имъ“ Поуч. Георг. Заруб.; „и завтра сѣгляда Давыдъ оже Володарь бѣжалъ, и пусти по них“, Іп. р. 1169, ст. 527; инші значіння — Срезн., III, 688—9.

а злата и сребра — нимало того потрепати] „Потрепати“ в инших д.-р. пам. невідоме; 1-ші видавці переклали „не возвратить“; Грамм. — „не побрять“, також Дуб. — „звенеть“, покликуючись на укр. мову: „у малороссов доселе говорят: „а що ты там треплеш грошима“, Огон. — „ні троха побренькувати“, але ані в Желех., ані в Грінченка в їхніх „Словниках“ нічого подібного не знаходимо. Вс. Мілл. с. 213, зіставляючи з серб. „потрпати“ = accumulare, набірувати, нагромаджувати, перекладав: „уже не накоплюють нам золота и сребра (как прежде)“; Пот. — „не держать в руках, осязать, ласкати (как думал Тих., 64), а битъ, в смысле „носить“ (изнашивать), как треплется платье“, с. 73; Шамб. „еще меньше того потрогать“. За здогадом перекладаємо: „а золота й срібла — чимало того повитрачати“, себ-то на викуп, коли мужі й заціліли, залишилися живі.

А вѣстона бо, братіе, Кієвъ туюю, а Черниговъ напастъми] Корш—відкинув „братіе“. — „Вѣстона“ — пор. в Іп. р. 1187: помер кн. Володимир Глібович, „о немъ же Украина много постона“, ст. 653; в Сказ. о Дм. Ив.: „Уже бо востона земля татарская бѣдами и туюю покрывша бо сердца их“, Тіх. 38. Земля стогне й плаче в пов. про Меркурія Смол. — В усній традиції — як виїздить богатир: „Еще матушка сыра земля стонучись стонет, | Еще батюшка сине море да сголыбається“..., „И леса Черниговски во след да клонитсе“, Григ. I, с. 22—24. — „Туюю“ — від туги, від журби, див. попереду. — „Напастъми“ — од бід, од нещастъ, пор. „сътвори Бога заступника отъ напасти“, Григ. Наз. XI в.; „Мнози бо дружатся со мною... а при напасти аки врази обрѣтаются“ Дан. Заточ. та ин., див. Срезн. II, с. 306.

тоска разліяся по Руской земли; печаль жирна тече средѣ земли Рускыи.] Огон., Пот., Влад., Шамб. погоджуються з 1-м вид. „средѣ“; Бусл. — „среди“; Тіх., Вс. Мілл. — погоджуються з Кат. сп. „средѣ“; Корш. „середѣ [землѣ], землѣ: русьскыѣ“, при „Рускый“ у 1 вид. і „Рускый“ в К. сп.; Шамб. — „Руской“. — „Печаль жирна“ = рясна, див. попереду; пор. „жирная вода“ = водопілля, повинь (Обл. Слов. і Даль), це відзначив Пот. 73: „печаль и тоска представляются разливом, что весьма обычно в народных песнях“: „уже лужечки-бережечки вода поняла; | Молодую Марусю журба обняла“, Метл.; с. 135; „Разліяйся водзица | ..., Разплачься Ганулька“, Шейн, с. 199 та ин., у Пот. — „Вода — бѣда“, „море — горе“, як влучно завважив той самий авт., с. 75, „ассоциируются не на одном только основании созвучия, но и в силу символического значения первых членов“, пор. „пришла бѣда — разлилася вода, переїхати нельзя, а стоять не велят“; Снегір., Р. пословицы, 342 та ин.

а поганіи сами побѣдами нарищуще на Рускую землю емляху дань по бѣлѣ от двора] Пот. „поганіи съ побѣдами... емляхуть“. — „нарищуще“ — наскокуючи, див. „рискати“; вираз „емлю дань“ — в літопису звичайний, Лавр. 967: „Святославъ емля дань на Грьцѣхъ“, с. 64; р. 1066 — „Ростиславу сушу (Іп. „сѣдящу“, ст. 155) Тмуторокани и емлющу дань у Косогъ“, Лавр., с. 161; „приключися прити от Святослава дань емлющу Яневи с. Вышатину“, Іп., ст. 165 та ин. — „бѣла“ = білка, переважно, як грошова одиниця: „за кровавую рану тридцать бѣлѣ, а за синюю рану пятнадцать бѣлѣ“, Уст. Дв. гр. р. 1397; „а святому Николѣ 30 бѣлѣ на темьянъ“, Дух. Арт. черн. близько 1350 р. та ин.; точніш — як дрібна монета: „Кодрантъ же есть елико двѣ бѣлѣ“ Ев. Толк. XVI в. Див. ще у Срезн. I, 217. До цього місця в „Сл.“ — літоп. Лавр. р. 859: Козари „имаху по бѣлѣ и вѣвѣрицѣ отъ дыма“, 18, вар. Іп., ст. 14. — „от двора“ — те самісіньке, що й попереду „отъ дыма“, себ-то від оселі, пор. „сътвори дворъ близь монастыря своего“, Жит. Θεод. XI в.; „преподобныхъ дворы“, Кир. Туров. XII в., див. Срезн. I, с. 642.

ХІ. Похвала кн. Святославові.

Тѣи бо два храбрая Святъславлича, Игорьъ и Всеволодъ, уже лжу убудиста которою; ту бяше успиль отецъ ихъ Святославъ грозный великий Кіевскый грозою:] Пристаемо на інтерпункцію, що її запропонував Пот., з нею погоджуються Яковл. та Шамб. — В 1-му вид. читається так: „Тѣи бо.. уже лжу убуди, которою то бяше успиль отецъ ихъ С. грозный (К. грозный) В. Кіевскый. Грозою бяшетъ;...“ Виправляли так: Грамм., Макс., Дуб.: „убудиста“; Тіх. „уже Жлу убуди которою; тѣ бяше успиль“...; як Дуб. вагавсь між „убудиша“ і „убудиста“, так і Владім.; Огон., с. 10 — тільки „убудиста“, але с. 77 — „уже убудиста котору, юже бяше успиль“; Малаш. „которою бо бяше“...; Барс. „убудиста... чѣ“. Р. 1870 Ербен — „уже жлю убудиста“, за ним Вс. Мілл. 215 „уже желю убудиста, котору тѣ бяше успиль“; Яковл. „уже Жлу убудиша которою. Ту бяше успиль“; Корш „уже Жьлу убудиста которою. Того бяшетъ успиль“... — комбінуючи поправки Тіх. й його попередників. Погоджуємось з Пот. на таких підставах: словарних, палеографічних та історичних. — „лжу“ — зн. відм. од д.-р. „лъжа“, спостережуваного в низці пам'яток, слово це визначає звичайно — брехня, ψεῦδος, але й чвари, війна, зрада. Перший випадок пр. Ис. 28, 25 у Парем., Евсеєв; „положимом лъжѣ упъвание наше“, Панд. Ант. XI в. Амфілох. с. 150; Пс. 5, 7 „и погубиши вся глаголющая лжу“, Сим. та ин. I, с. 18; у перекл. Толков. прор., Осія, VII, 1 — „яко възлюбиша лжу“, „сіи же доглаголаша до мене лжу“, т.-же, 13, Туницький, сс. 15, 17; у Амартола — „лъжа“ I, 127; „по правдѣ не лжа се есть створена“, с. 353; Флав. „время есть лжу творить“, кн. I, Арх. сп., арк. 347^а, і „лъжа есть сътворена на избавленіе отцю“; Іп. р. 912 „все то лжа есть“, ст. 29; „азъ мню, яко то лжа есть“, повч. Ілі, еп. Новг., див. Срезн., II, 60; „не истина есть на Васида, но лжа“, Соф. 1-ий, 1097 р., с. 151. — В розумінні „незгода“, а далі „чвари, зрада“: „раждизаетъ лжу свѣдитель неправеденьи насылаетъ суды посреди братия“, Парем., Причт., Брандт, II, с. 167; „раждизаетъ же лжу свѣдитель лъстивъ“, т.-же, II, с. 285, „въ лъжахъ (εις τὰς μάχας) и в прекословіяхъ сильны есмы“, Ефрем Сир., Паренес., Барс. III, 435, наприкінці ще один приклад з 1-го Новг. літ. р. 6796 (Срезн. II, 61, Барс. III, 485–6): „И вѣиде лжа въ городъ... и бысть сѣця у городьнихъ воротъ...“

О, великое, братье, чюдо съвади оканьный дьяволь“, отже, і тут „лжа“ викликала „сѣчу“, „лжу убудил“ у цьому разі — диявіл. — І Пот., і Барс. розуміють під словом „лжа“ — не абстрактне поняття — „зрадництво, віроломність“, а втілення їх — Половців, що за їхню брехливість свідчить літопис: Володимир Мономах каже: „како се могу створити (перебити Итлареву чадь) ротѣ с ними ходивъ. Отвѣщавше же дружина, рекоша Володимеру: „княже, нѣту ти в томѣ грѣха, да они всегда к тобѣ ходяще ротѣ, губяте землю Русьскую, и кровь крестьянску проливають бесперестани“, Лавр. р. 1095, с. 219—20; другий випадок: Кончак „послалъ же бяшетъ съ лестию ко Ярославу Всеволодичю, мира прося. Ярославъ же невѣды льсти ихъ, посла къ нимъ мужъ свой, Ольстина Олексича. Святославъ же Всеволодичъ слашеть къ Ярославу река: „брате, не ими имъ вѣры, ни своего мужа шли“, Іп., ст. 635.

„кото́рою“ — себ-то незгодою; пор. „таче бывшую мятежу велику и которѣ“, Амарт., І, с. 407—8; „како бо та стухия суть бози, просяще другъ от друга помощи и сами на ся котору творяще“, 66; „и бѣ имъ велико розньство и бѣдно котора“, 371; „Амбросии... уставити хотя котору“ (*παραχρημα*) та ин. В Олександрії 1-й ред.: „царь сътворивый котору“, с. 108; „ратию и которою взя“, с. 119; „безъ которы и безъ рати“, 117; сл. Лар. о зак. и благод. — „распря многы и которы“, Пам. уч. лит. І, 62; в літописах: „въздвиге дьяволь котору въ братьи сей Ярославичихъ“, Іп., ст. 172; Лавр. 1073, с. 177; „Почто губим Русьскую землю, сами на ся котору дѣюще“, Л. р. 1097, с. 247; Іп., ст. 231 „кото́ру имуще“; „бысть котора зла въ людѣхъ, и въсташа на князя Мъстислава на Гюргевиця“, Новг. 1-ий, р. 1157, вид. р. 1888, с. 141; в пов. про бій на Калці (р. 1224) „бѣ бо котора велика межю има“, Іп., ст. 743 та ин. — У чому-ж полягала „котора“ Ігоря й Всеволода? Р. 1184 в. кн. київський Святослав переможно воювавсь із Половцями (про це в „Слові“ — далі); у цьому поході згадані князі участі не взяли, а під р. 1185 в Лавр., Новг. І та ин. літописах про них читаємо: „Того же лѣта здумаша Ольгови внуци на Половци, занеже бяху не ходили томъ лѣтѣ со всею князьею, но сами поидоша о собѣ, рекуще: „Мы есмы ци не князи же? Поидемъ, такы же собѣ хвалы добудемъ“, Лавр., с. 376.

Що замість „кото́рую“ (так було у Мус.-П. рук.), можна читати „кото́рою“ це доводить низка аналогічних написаннів у д.-р. рукоп., напр. в Іп. р. 1172 „с дружиную“, ст. 555, „молитвую отца его избави от смерти“, ст. 558 та ин., „одеждею блъгарскую“, Амарт. І, с. 560 (рук. XIII—XIV в.). Що 1-ші коментатори „Сл.“, маючи „кото́рую“ за займенника (за те, чи стародавній він, багато сперечалися в звязку з питанням про автентичність „Сл.“, див. Дуб., с. 105, прим. 152), помилялись, це цілком зрозуміло. Помилка ця має собі предтечу у старовину: в Олександрії 1-й ред., Син. сп. № 280, читаємо: „котора бо внѣшнемъ“ (= *τοῖς ἔξω μάχῃ*), а в пізн. списках переписувачі, не зрозумівши застарілого слова, писали „кото́раго“, там-таки, с. 112. — „ту“ — зам. „то“ у 1-му вид.; останне,

безперечно, віддає, як написано в Мус.-П. рукоп., але переписувач його, або один з його попередників, мабуть, або не дописав або проминув кінцеве *у*, отож і вийшло зам. то або „тоу“ — „то“; пор. попереду: „подобію“ з „подубію“.

б яше успилъ отецъ ихъ Святъславъ | „успити“ = усипити, пор. „взяв отроча мое от руку мою и успи ю (зам. *ю*) на ложѣ своем“, Суды Солом., р. Царськ.-Увар. 286—85, Тіх., Пам. Отр. лит. I, 267. — Святослава — не батька, а брата у-других Ігоря й Всеволода, названо батьком, як завважив Грамм., як старшого в роді Ольговичів, див. про це попереду („полелѣя отца“). — „гроздный“ К. списку — помилка його переписувача: „грозою“ = жахом (*φρίκη*), страхом (*φόβος*), загрозою (*ἀπειλή*), гнівом (*ὄργη*): у Флавія „Помпей, благая словеса и мирнаа приложивъ къ людемъ, а не страхъ или грозу“, кн. I, Арх. рук., арк. 352^a; Антипатр „мятежь людский тѣшаше ово грозою, ово же мудрыми словесы“, арк. 354^c; „гроза же и слава его явленна“, арк. 355^a; Архела... „мудростию рассыпа грозу цареву“, 370^d; „убоявся грозы его“, там-таки, кн. 2 — „овѣх грозою, овѣх же стыдѣніем умириша“, Вол., арк. 60 зв.; кн. 4 — Тит „мятежники же грозою укротяше“, арк. 109; „подострающе грозою“ 6 кн., арк. 199; у Дан. Заточн. — „азъ вельми обидимъ есмь, зане [не] огражен есмь страхом грозы твоя“ Чуд. сп. і Унд., Шляпк. с. 36, 37; Іп. „и нача Левъ ѣздити около города... горожаномъ грозу подавая“, ст. 935; р. 1229 „Дамьянъ же одинако крѣпяшеса, грозы его (Данила) не убояся“, ст. 760; див. ще Срезн. I, 595. — Пор. в усній традиції: „Есле добром то не оддаш, дак возьмем силою, | А не силою возьмем, дак грозой грозною, | А грозой то мы возьмем да богатырьскою“, Григ. III, 566; „А силою возьмем мы да богатырьскою, | Грозой увезем мы да княженецкою“, III, 443; епітет „грозный“ подибуємо в Сказаніях про Мам. побиванку: грозным воеводою 31, царь грозный 77, 87, у Шамбінаго, тексти; в давніх і нових записах усної традиції: Ск. о Киев. богат. — грозных богатырей, Симоні, 38; Тіх.-Мілл. — грозный посол (молод. Василь Іванович), 56—58 і т. п.; грозен Егорушка князь, Шейн, Мат. I, 2, 410; гр. цесць, Носов. 183 та ин.; у грозного свекорка, Чуб. V, 763 та ин. — Залежно від цих даних перекладаємо всенький уривок: „ці двое хоробрих Святославичів (своею) незгодою прокинули віроломливий народ; його приспав (було) гнівом їхній батько, Святослав грізний Київський“. Вс. Мілл. 213—14, заперечуючи, що до Іг. та Вс. не можна застосувати слово „котора“, не має рації: авт. „Сл.“ не був повинен уважати на свідчення Іп. л. (його й не було ще за його часів), начеб-то вони випадково тільки не змогли йти вкупі з Святославом. А задирикувата вдача цих князів відбилася в Лавр., Новг. 1 та ин.

„Святославъ грозный великий Кіевський“ — син в. кн. Київського Всеволода Ольговича, р. 1142 здобув од батька в уділ Турів, а далі того-ж-таки року Всеволод „сынови своему Святославу отда Володимерь“, а взимку вирядив його допомогти зятеві своєму, польськ.

кн. Володиславові, проти Болеславичів. Від цього року починається низка походів та усобиць, що в них Св. бере участь (див. Іп. 1144—1152 рр.), й часом переходить од одної з ворожих сторін — до іншої; р. 1151 командує „дикими Половцями“, то перемагає, то зазнає поразки; р. 1174 неначе-б-то міцно почувает себе в Чернігові, будує на князівському дворі ц. св. Михайла, але, посварившись з-за наділу з в. кн. Ярославом Ізяславичем, що осів був у Києві, прогнав його і „вѣѣха въ Киев и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего“ — а втім усього на 12 днів; удруге захоплює Київ р. 1177, але знову тікає; коли помер в. кн. Рюрик Ростиславич, утретє, р. 1181, здобуває Київський стіл, як Мономаховичі своєю волею зреклись його. Останніми роками княжуючи він у Києві, переможно воювавсь проти своїх колишніх спільників — Половців. Помер у липні р. 1194 й похований в ман. в ц. св. Кирила, поклонившись труні батька свого й постригшись в черці, про це докладно оповідає Іп. л.; Сузд. літ. р. 1095, Лавр., с. 391, теж Літоп. Переясл.-Сузд., с. 102, коротенько відзначають смерть Св.; Іп. — окрім подробиць подає ще й характеристику цього князя, й вона ані трохи не гармоніює із тим, що розказувано за нього там-таки р. 1142: „князь же Святославъ мудръ [бѣ], в заповѣдехъ Божиихъ ходя, и чистоту телесную свещева, и черноризьскій чинъ и ерейскій любя, и нищяя милуя“, ст. 681.

бѣшеть притрепаль своими сильными плѣкы... и харалужными мечи... иссуши потоки и болота] у 1 вид. „притрепеталь“; пристаємо на поправку Тіх., що з нею погодилися Малаш., Вс. Мілл., Пот., Владім., Яковл., Корш. — „в'змути рѣкы и озера, иссуши потоки и болота“ — пор. Пс. 73, 13—17, надто 15: „ты расторже (вар. разверже) источники и потоки, ты исуши рѣкы аоамля“ (вар. ефамовы, иѣамскія), Симон. Пс. та ин. XII—XIII в., I, с. 520; Бол. Пс. 356.

А погананаго Кобяка... выторже] — Мова про похід в. кн. Святослава Всев. й про перемогу (не 1 березня р. 1185, а 30 липня р. 1184 за Іп., а Лавр. — р. 1185, с. 374). Ще р. 1183, коли 23 лютого „в 1-ю нед. поста придоша Измалтяне безбожниѣи Половци на Русь“... „кн. Святославъ Всеволодичъ, сгадавъ со сватомъ своимъ Рюриком, поидоша на Половцы“, але всі в похід не пішли, і Половці зазнали невеличких втрат од Ігоря та Всеволода (Іп. ст. 628—9). „Того же лѣта Богъ вложи въ сердце Святославу князю Киевському и великому князю Рюрикиви Ростиславичю поити на Половцѣ“; зібравсь гурток князів, але Ігоря й Всеволода з ними не було; не аби-яку ролю відіграв цим разом кн. Володимир Глібович Переяславський: „Половци узрѣвше Володимеръ полкъ крѣпко идуць на нихъ, и побѣгоша гоними гнѣвомъ Божиимъ святѣй Богородици; онім же ѣхавшимъ по нихъ, непостігъше, возвратишася Русь и стояша на мѣстѣ, нарѣцаемемъ Ерель, его же Русь зоветь Уголь. Половецккии же князь Кобякъ, мнѣвъ толко Руси, возвратися

и погна во слѣдѣ ихъ; идуцим же имъ по нихъ, узрѣша полци Русѣи, начаша ся стрѣляти о рѣку, и начаша межи собою перегонити, и бысть имъ того на долзѣ. Слышав же Святославъ и Рюрикъ и пустиста имъ болшиѣ полкы на помочь, а сама поидоста за ними поспѣвающа. Яко же узрѣша Половци помочныя полкы, и мнѣша ту Святослава и Рюрика, абѣ поскочиша. Русь же, приимши помощь Божию, и вѣвѣртѣшася в нѣ и начаша ѣ сѣчи [и] имати. И тако створи Господь милость христьяномъ, в тый же день возвеличи богъ князя Святослава и Рюрика за вѣру ею. И ту яша Кобяка Карлыевича со двѣма сынома... а инѣхъ бещисла. Створи же богъ побѣду сю мѣсяца июля въ 30, в понедѣльникъ, в память святого Ивана Воиника; великий же князь Святославъ Всеволодичъ и Рюрикъ Ростиславичъ, приемше от бога на поганыя побѣду, и возвратишася во свояси съ славою и честью великою“, Іп. ст. 630—633, пор. Лавр., с. 375. Дальшого 1184 р. — Святослав розбив Кончака, що зібравсь на Русь з „живым огнем“. Ці перемоги, безперечно, сучасники вихваляли, отож, може, люди й забулися за пригоди Святославоу, що траплялися із ним, доки він посів Київський стіл. — Про Кобяка ще див. Іп. 1174: Кобяк з Кончаком ідуть до Переяславля, але Ігор Святославич дає їм одсіч, ст. 568; р. 1180 Святослав та Ігор — у спілці з Кобяком, ст. 621; див. і Голубовський, згаданий твір.

и з луку моря] Макс. „изъ Лукуморя“; Пот. „изъ луку моря“, та ці поправки не потрібні. „Лука“ = заворотъ, затока, Срезн. II, 50; ще „лука же сказается блатное мѣсто, идѣже тростіе“, скор. Іст. Палея р. ред., А. Попов, с. 39; „суть горы зайдуче в луку моря“, Лавр. р. 1096, с. 227; Іп. ст. 225; „в луцѣ моря бяхуса“, Іп. 1172, ст. 558; „идемъ по них (за Половцями) у луку моря, гдѣ же не ходили ни дѣди наши“, каже Ігор, Лавр. с. 377; р. 1223 „Половци же не мо-гоша противитися, а иныхъ загна по Дону и в луку моря“, ст. 478; Половці Лукоморські згад. в Іп. р. 1193, ст. 675; див. ще Срезн. „лукоморие“, II, 52.

и падеся Кобякъ в градѣ Киевѣ, в гридницѣ Святослави] „Гридняца“ — світлиця, кімната, приміщення в князівському палаці для гридей; „гридъ, гридинъ“ — satelles, член воєнної дружини князевої; Амарт.: „царь Михаилъ Андрѣевич, старѣйшинѣ гридемъ поручи его“ (юнака Василя), I, с. 505; „христьяну не гридити“ (μῆτε στρατεβοδα), с. 361; Voog, 542. В Лавр. р. 996 Володимир „устави на дворѣ въ гридницѣ пиръ творити и приходити боляромъ, и гридемъ и съцьскимъ и десяцьскимъ и нарочитымъ мужемъ при князи и безъ князя“, с. 123; Іп. р. 1097 кн. Василько „приѣха в малѣ дружинѣ на князь дворъ і вылезе противу ему Святополкъ и идоша въ гридницю“, ст. 233; vedoша его в гридницю окованого“, Соф. I, р. 1097, с. 152 та ин. — В усній епічній традиції звичайно; Кирша: „среди двора гридня стоитъ“, с. 6; „походи ка Терентишша по своей светлой гридни“, с. 8; князь „по светлой гредне похаживает“, с. 23, 36, 81; „среди двора светлицы

стоят, гридни белодубовыя“, 66 та сила ин., див. покажчик; у пізніших записях: „Да заходит Издолишно светлую грьдъницу“, Григ. III, 109; „грьдъня княжоневская“, 47 й ин.; „грьдъня, светла грьдъня“ — Григ. I, 219, 355, 338 й ин.; Марков — 350, 379, 414 і чимало ин. „Пошли во грьдню во столовую“, Мілл., Ист. п. 115 та ин.

Ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поють славу Святъ славлю] = слава про перемоги Св. лунає по всіх країнах. Літоп. знав про ці й інші народи і перераховував їх: „Афетово бо и то колѣно... Римляне, Нѣмци, Корлязи, Венѣдици, Фрягове и прочии“, с. 4; у слові XI в. про перенес, мошів Миколи чуд. „вѣсть же пріимше Баряне, яко Венедици ту сущіи хотять ити преже их“, вид. Шляпк. ОЛДрП р. 1881, с. 6; у Никон. л. р. 1204 „дужь (дож) слѣпъ отъ Маркова Острова Венедикъ“ і „тогоже лѣта приходиша Нѣмци и Венедици и Фрязи ко Царюграду ратью“, с. 41 і 37 (bis). — „Морава“ була відома з перших стор. літопису: Словѣни „яко пришедше сѣдоша на рѣцѣ імянемъ Морава и прозвашася Морава“, Лавр., с. 5; стародавній грамотій знав, що „симъ первое преложены книги, Моравѣ, яке прозвася грамота Словенскаа, яке грамота есть в Руси и в Болгарѣхъ Дунайскихъ“, с. 25; що в „Моравѣ“ проповідували першованчителі слов'янські—Лавр. 27; окрім того: Святополк Мстиславич р. 1143 „оженися Новѣгородѣ, приведе жену изъ Моравы“, Новг. 1-ий, р. 1888, с. 135; „выидоша Галицяне... Чехове, и Ляхове, и Морава, и Угре“... с. 210, Сузд. л., Акад. сп., с. 476. — Пор. в Іп. л. про славу Володимира Мономаха після перемоги на Дону р. 1111 ...„възвѣратишася Русьстии князи въ свояси съ славою великою къ своїмъ людемъ и ко всимъ странамъ далним, рекуще къ Грекамъ, и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ дондеже до Рима проиде на славу богу“, ст. 273. Знов-же і в агіографії перераховано країни, де вславлено ім'я героєве: в жит. кн. Олександра Невськ., що його склав Василь-Варлам: „и оттолѣ прослыся імя святого во всѣхъ странахъ Латынскихъ и до моря Хупужьского и горъ Араратскихъ и обону страну моря Варяжскаго, дажъ и до самаго того Великаго Рима“, Мансікка, с. 42, Серебр., с. 131; в ред., що, може, була Вас. Варл. за основу: „и нача слыти імя Александрово по всѣмъ странамъ отъ моря Варяжскаго и до моря Понтескаго, и до моря Хупожьскаго, и до страны Тиверьскыя, и до горъ Араратскихъ и об ону страну моря Варяжскаго и горъ Аравитьскихъ, даже и до Рима великаго“, Мансікка, с. 133, пор. Серебрянськ., 196.

кають князя Игоря] „каяти“ тут = не vituperare, картати, гудити, судити, як встановилося від 1-го вид., але так само й „жалувати“, це відзначили Пожарськ. р. 1814 і Пот. 77, дарма що в них й не було для цього д.-руськ. лексич. матеріалу; пор. „бѣсѣщагося вси кають“, Прол. XIV в. Срезн. I. Барс. вказав на Паренес. Єфр. Сир.: „не научилъ есть, но каялъ есть“ (= ἐταλάμισε), себ-то уважав за гідного жалю, оплакував. III, 352; додамо з пр. Йони: „ты милостивъ и щедръ и тѣрпѣ-

ливъ и многомилостивъ и каюся (= жалуючи) о злобахъ челоѳцьскахъ“, Парем. XIII в., Н. Соф. б. № 53, арк. 11.

и же погрузи жиръ во днѣ Каялы рѣки Половецкыя: Рускаго злата насыпаша ту] Грамм. „[Ту] Русьскаго злата“; Лонгін. „погрузи жиръ-вои“ (?); Пот. „жирово дѣнѣ“, за аналогією з півн.-рус. „жирова“ = достаток, багатство; але це саме може визначати й „жиръ“, див. попереду; пор. ще „и не смѣяху людье жировати въ домѣхъ, но по полю живяхуть“, Новг. 1-ий, р. 1194; „жира“ = життя у Срезн. I, с. 875. — „Погрузить“ = втопити (буквально) й погубити; пор. у пам'ятках: „поемь прѣс(нь) побѣдну единому Богу, створшому прѣславнаа, древле бо Фараона и вся воя его в мори погрузивъ славен“. Орб. Триодъ XIII в., арк. 16, у п'ят. сирн. тижд.; Амарт. — Теофан „многы лодиа погрузи“, I, с. 568; „погружахуся лодкы“, Олекс. I ред., с. 6; „лодіа же его погрузите въ морстѣй глубинѣ“, с. 46; Пчела XIV в. — „слово просто выпущено великъ домъ преврати и души погуби и погрузи“ (= κατέδυσε), 307; „сироты и вдовицы от велможъ погружаеми (= погублювані)“, Дан. Заточн., Шляпк., с. 10.

Попереду прийнято інтерпункцію Тіх., Пут. та Корша; що речення кінчиться на вказ. „ту“, це частенько трапляється в д.-слов.-руськ. пам'ятках і перекладних і оригінальних: „В великъ бо языкъ сотворю тя ту“. кн. Бут., Триодъ П. XIV в. Погод. № 42, арк. 140; „и наслѣдят избраніи мои і рабі мои и вселятся ту“, Ис. там-таки, арк. 139; Амарт. — „и помазаша Давида ту“, I, с. 138; „да обновлення створят и обѣдати ему ту“, с. 537; „послѣди же блѣгарь ему бывшу и в заставѣхъ падшу, всѣхъ избѣ обрѣтшихся ту“, с. 556; Ол. 1-ша ред. — Олександр „сам творяше брани ту“, с. 16; „единъ же от нихъ (волхвів) по горадъству болій во всѣхъ, иже ся бѣ не прилучилъ ту“, с. 100; Іп. р. 1185 „...облечи ту“, „...облегоша ту“, ст. 640; „в трехъ рѣкахъ купався недуга избы ту“, Новг. 4-ий, р. 916, с. 27.

Р. злата насыпаша ту] — виправлювано: Макс. — „насыпаше“ (себ-то Ігор); Барс. „насыпѣ а тоу...“, себ-то „насыпали, а здесь Игорь...“; Владім. „Половецкія [жены або дѣвы] Рускаго злата насыпаша“. — Пот. пояснює (с. 80): золото = щастя, загубити золото — визначає втратити дорогу людину; але, гадаємо, можна розуміти буквально, як 1-ше вид., Грамм. та інші. — Відбилося й у пізній традиції: „И взять (вар. — взя царь) весь драгій товаръ, безчисленное богатство у купцовъ Руских в казну свою, насыпа полату полную до верха Рускаго злата и сребра“, Іст. Каз. ц., ст. 23.

Игорь князь высѣдѣ из сѣдла злата а в сѣдло кошѣево] Макс. „кошѣево“. — „кощей“ — за Каллашем (Р. Ф. В. 1890, 1) = кошчі, річний батрак; тюркськ. походж., за Меліор. *koşci* од *kos* — плуг у запряжці, табір кочовиків, конюх, обозний раб, бранець, джура; їх у боях не шкодували (с. 290 і дд.); йдучи за тюрками, руські й собі стали звати цим ім'ям служників, Іп. р. 1170: „идоша князи 9

дновъ ис Києва, и бысть вѣсть Половцем от кощѣя от Гаврилкова от Иславича, оже идуць на нѣ князи Русьстии“, ст. 539; „братья вси пожаловаша на Мстислава, оже утаивъся ихъ пусти на воропъ (на розвідку, у передовий загін) сѣдѣльнигы своѣ и кощѣѣ“, ст. 540; Новг. 1-ий, р. 1174 — „убиша Володимери князя Андрея... и бяше с нимъ одинъ кощей малъ“, вид. р. 1888, с. 152; Соф. I, р. 1175, с. 165. Далі — „поганого кощей“ — у лайливому, звичайно, розумінні.

изъ сѣдла злата] Звичайна формула, що її засвоїла усна традиція: „золото седло“, I, 48; „на тім коні золотее сідло“, Ант.-Драг. I, 3; братик „повалаяся | З кониченька вороного, | З сіделечка золотого“, Чуб. V, 915; „як приїхав мій миленький із війни, | золотее сіделечко на коні; | Золотее сіделечко звеніло“... Чуб. V, 522; „по конику вороному, | по сідельці золотому“, 432; „на коню сідло золотее“, 954, 799; з. сідла 386; Шейн, Мат.: „сядзельце золотое“, I, 1, 248; „седло золотоя“, 317; „нима мойго сядла золотого“, 331 та ин.

Уныша бо градомъ забрамы а веселіе пониче] Пот. „забрала“; Ербен і В'яз. (Зам. 255, Иссл. 239) „уныша по градомъ забрамы“; те-ж самісіньке гадає, але непевний того, Владім.; Корш „уныша [у] бо городомъ заборола“.

Пор. біблійне: „плачите впиюще врата градная“ Ис., Парем. Григ., Брандт, III, 237. У народній традиції: „Не дѣвица тут ходит душа красная, | А тут плакала стѣна мать городовая, | Она вѣдала невзгодушку великую“, Рыбн. I, с. 174, пор. II, 40 і 352 — плаче на міському мурі дівчина; очевидячки, в „Сл.“ треба розуміти — „засумували оборонці на міських мурах“. Пор. у літоп. „и бысть во веселія мѣсто плачь и сѣтование за грѣхы наша“, р. 1233, 4-й Новг. л., с. 213 і Іп. р. 1185, цит. попереду. — „забрало“, або по д.-р. „забороло“, тут і далі („на заборолѣ а ркучи“) — дерев'яні або кам'яні загороди на верху муру, Барс. III, 278 і дд., точніш, за Пот. 82, *procurgnasilum*, горішній майданчик на стіні, що на ньому містилися бойці. Звичайне в перекл. пам. слов. і д.-р. літ.: „забрало“ = *ἐπαλξίς*, Іс. 54, 12, у толк. Прор., Евсеев, 116; „и послю огонь на забрала Тврова и поясть кореніе его“, Амос. I, 10 (Туницький, с. 46; теж Ам. I, 14, с. 47); Яків „съ забралъ моляше брата своего Исава“, Амарт. I, с. 93. У Флавія — раз-у-раз: кн. I „възводяше на забрала матеръ Ирканову“, Арх. сп., арк. 346^c; „с дрѣвяными забрамы“, 348^c; „и испльнившимся дебремъ забрала висока выше постави“, 351^c; „Антигонови же приятели идуще по забраломъ кликаху бо вельми Иродови, лающе и грозящесе, того ради Иродъ повелѣ своимъ стрѣляти на забралники, и скоро свергоша я долови“, 357^a; „съ забралъ стрѣляхуть их, дондеже распуди вся“, 358^c; ще 359^d; 360^a, 360^b; кн. 2 — „Елеазаръ... съскочи съ забралъ“, Вол. 83 зв.; кн. 3 „кровь съ забралъ течаше“, 84 зв.; кн. 5 „постави стрѣльци да не выдадят выникнути из забралъ борцу“, арк. 161; „ставше по заборолом“ 162 зв.; кн. 6 „ходя бо по забралом... въпіаше“ 214 зв. та сила ин. В Олександрії 1-й ред. —

„стрѣляти стоящая на забралех“, с. 52. — В Іп.: Мстислав... „вдарен бысть под пазуху стрѣлою на заборолѣхъ“, ст. 247; „чересь заборола“ р. 1159, ст. 497; „идушу же камению со забралъ, яко дождю силну“, р. 1229, ст. 755; „бысть ранено мужь стоящихъ на забралѣхъ 100 и 60“, ст. 756; „стоящимъ же мужемъ на заборолѣхъ“, там-таки; „аще Руская хоругвь станеть на заборолѣхъ, то кому честь учиниши“, ст. 757; р. 1261 „в четвертый же день сбиша заборола с города“, ст. 852 та ин. Звідси ясно, що саме „заборола“ — перші й найчуткіші свідки поразки або перемоги; тут починається битва, й тут-таки закладається ґрунт для перемоги тої або іншої сторони.

ХІІ. Святославів сон.

Святославів сон у 1-му вид. читається буквально так: „А Святъ-славъ мутенъ сонъ видѣ: въ Кіевѣ на горахъ си ночь съ вечера одѣ-вахъ те мя, рече, чрѣною паполомою на кровати тисовѣ. Чрѣпахуть ми синее вино съ трудомъ смѣшено; сыпахуть ми тѣщими тулы пога-ныхъ тльковинъ великый женчюгъ на лоно, и нѣгують мя; уже дьскы безъ кнѣса в моемъ теремѣ златоврѣсѣмъ. Всю ночь съ вечера бо суви врани възгряху, у Плъсньска на болони бѣша дебрь Кисаню, и не сошлю къ синему морю“.

Що-до підкреслених слів, то ми не певні, чи-ж вони справді нале-жать або відповідають оригіналові „Слова“ — отож треба їх виправити, це давно помітили коментатори, та про це далі. Але ще й до того, як ці місця виправлено, можна було зрозуміти сон й його композиційне значіння: його призначено як підхідку — ввести читача в дальше пові-дання.

Спинімося на ролі „пророчих“, віщих снів у стародавніх літе-ратурах. Біблія знає цілу низку випадків віщого сну. Йосип пояснює сні, що їх бачили „старѣйшина винарській“ і „старѣйшина житарській“ (Буття, розд. 40). Фараон бачить сон про сім крав, „добрых взору и избранных телесы“, і про сім „образом и телесы худых“, далі про сім класів „тонцѣх и истонченных“ і сім „избранных и добрых“, а Йосип витолковує ці сні, що згодом справдилися (Бут. розд. 41). — У кн. Суддів — віщий сон: „и се мужъ повѣдаше снѣ подру[гу] своему и рече сей снѣ, его же видѣх и се тѣсто хлѣба ячна, валяся въ плѣцѣ мадиамли, и привалися къ колимога мадиамъ и побі ю, и падеся и порони ю, и повалися колимогъ, и отвѣща подругъ его и рече: нѣс[ть] то тѣсто, но копье Гедеоне сына Иоасова мужа из[раи]ла, предас[ть] Г[оспод]ь в руку его Мадиама весь полкъ“. Гедеон чує толкування сну й перемагає, Рук. П. б. Q. I, № 2, XV в., арк. 40 (Суддів, розд. 7, 13—15). Ще приклад: „В лѣто второе царства Навходоносорова сонъ видѣ Навходо-носоръ, и ужасеся духъ его“. Волхи й чаклуни не можуть розгадати сну; розгадує пр. Данило (Кн. пр. Дан. розд. 2). Далі Данило пояснює й инший сон ц. Навуходносора — про древо (розд. 4). Далі — про самого Данила читаємо: „Въ пръвое лѣто Валтасара царя халдѣйска Даниилъ сонъ видѣ“ — про чотирьох звірів, суд божий і про царства (розд. 7), Григ. Парем., Брандт., I. с. 56 та ин. — В Діяннях ап. XV, 9

читаємо: „И снѣ въ нощи явися Павлу: Мужь Македонянинъ нѣкій бѣ стоя, моля и глаголя: „Минувъ въ Македонію, помози и намъ“. Егда же снѣ видѣ, абие възискаховѣ изити въ Македонію, разумѣвающа, яко призва на Господь проповѣдати им“, Христин. Ап. XII в., с. 37. Відповідно до цього — й антична старовина не аби-якої ваги надавала снам. Видатні представники грецької філософії й письменства, Сократ, Платон та Ксенофонт певнісінькі були, що снища то річ надприродня й походять од богів. Ксенофонт каже, що людська душа може передбачати майбутні події. Але Аристотель — уже заперечує, що сни визначають щось таємниче й надприродне, й разом з Демокритом гадає, що з них одгомони денних вражінь. Він одкидає забобони, ніби сни можуть щось віщувати, й не вірить, щоб божества впливали на людські сни. Та разом із тим він припускає, що на підставі снищ можна судити про розлади в організмі, не в сні непомітні. Діоген висловлювався, як раз-у-раз, різко: „коли я дивлюся на керманічів, лікарів, філософів, — мені здається, що з людини найрозумніша з усіх істот; але коли я бачу тих, що сни витолковують, віщунів і тих, котрі їм вірять, я ладен гадати, що немає істоти, дурнішої за людину“ (пор. Дохман, Сновидения и значение их, как предвестн. болезней, 1890, сс. 7—9, 78). Середні віки притамували пам'ять про Аристотеля й Діогена й відродили давні погляди, що існували до них. Візантіїці — по давньому вірять у сни. В „Олександрії“, популярній в давній Русі, в 1-й її ред. стародавній читач теж міг знайти приклади віщих, пророчих снів. Отож Пилип цар бачить дивний сон, оповідає його якомусь „мужу вавилонску нарочиту сущу“, і „разрешитель сну“ пояснює йому: „истина есть, еже еси въ снѣ видѣлъ...; не худо есть, но свѣтло, и честно и славно, златаго дѣля прѣстене, чѣд бо злата честнѣе ...печать же, яже образ солнца имуще и по долу главу лвову и сулицю, раждайся отрокъ еллинъ до вѣстока проидеть, брани творя, акы левъ, и пусты грады творить за знамение суличное; а еже еси видѣлъ бога, овня рогы имуща и сѣду браду и бруди имуща, се есть Лувийскый богъ Аммонъ“. Си же сице судившу снодавцю, не въ сласть его послуша Филипъ“, с. 12. Далі — події виправдують толкування. Олександр бачить „въ снѣ единого от слугъ Диевъ, Сатура, дающа ему сыръ младъ. Он же въземъ, попра и ногама своима. И вѣставъ от сна Александръ и сказа сонъ снодавцю, онъ же рече: „царь будеши всему Туру, и под рукою твоею будутъ, занеже ти есть вдаль Сатуръ сыръ (по грец. тотожньо τῆρος і Τῆρος), ты же еси попралъ ногама своима“, с. 37 — і за три дні Олександр опанував місто. В Хроніці Амартоловії Олександр Макед., „яко простець, поклонися“ Єрусалимському первосвященникові, впізнавши в ньому бога, що з'явивсь йому „въ снѣ образомъ симъ архиереевомъ“ бог отой звелів йому дерзати на Персів й обіцявсь допомогти, I, с. 45—6 (з Олександрії, див. Істр. с. 42). Далі — толкування Данилового сну про чотири монархії, с. 280 і дд. „Маврикию богу молящюся о грѣсѣхъ убиенных, видѣ сонъ такъ, яко людемъ многомъ предстоящемъ иконѣ Христовѣ над мѣдяными враты стоащи бѣ, и глас бысть „Дадите Маврикиа“.

Его же емше поставиша пред иконою, и вѣща божественный глас: „гдѣ хощеша, Маврикие, да вдам ти, зде ли, или в будущій вѣкъ“. Онъ же услышавъ бысть трепетень, отвѣщавъ рече: „человѣколюбче Господи, зде и не тамо“. И абие повелѣ предати и жену и чада и всѣ клеветы его Фоцѣ воеводѣ „... Прокинувшись, цар розпитуе й довідуеться, що є справді Фока воевода „унъ страшливъ и сварливъ“, а патріярший престіл, монастирі й пісники — так розвязують царів сон: „свѣдай убо царю, яко приим богъ покаяние твое и душу твою и спасе тя и съ святыми причте: от царствия и от сего житиа съ многою скорбию и бѣды многы испадаеша“. Цар зрікся престола й пішов у монастир, а зацарював справді Фока-мучитель, Амарт. I, с. 430—431. Нарешті ще: царь Конста, хочачи битися з ворогами в човнах, „видѣ въ снѣ себе суща въ Фессалоникіи, рекше в Селуны, се же вборзѣ исповѣда нѣкоторому человѣку разумиву, рече бо к нему: „о царю, золь сонъ, ибо бывшу ти в Фесалоникіи изобразуетъ положи иному побѣду; се же есть, тебѣ побѣжену бывшу, побѣда врагомъ дана будет“. Дни же убо наставшу, и обои исполчившеся бишяся, и побѣжен бысть царь Конста, море же смѣсися кровию Греческою“, с. 458. — В „повести о создании и пленении Тройском“ — „видѣ сонъ въ нощи царица Евтропия, жена Ектора царя сына Прямова и возбнувъ отъ сна, приде в ложницу свекра своего, Пряма царя, и нача со слезами глаголати ему, да не пушает сына своего Ектора во утрии на брань ко Ахиллею, яко убиень, рече, будетъ. И сказа ему сонъ: „Видѣхъ, яко изыде ис Троя мечка (ведмедия), а из Греческія войска вепрь, и начаста ся бити. И посече вепрь мечку и вовлече его въ Греческія полки и к тому не видѣхъ его. И аще пустиши Ектора, не чай его видѣти“... Гектор стае до бою, й Ахилл його забивае (Зап.-р. Хроногр., П. С. Р. Л. XXII, р. 1914, с. 40). — В „Исторіи Юдейської війни“ Флавія також є скількись випадків дивного, вищого сну. В 1-й кн. читаємо цікаве оповідання про сон ц. Ірода й про чудо (подаємо за рук. Арх. М. Зак. Спр., арк. 359^{b-c}): „бывшу же Иродови въ Антиохии, и видѣ сонъ проявляющи ему братню смръть, сонъ же бысть так: быша дѣ класи: пръвыи сухъ бысть мразомъ, а вторый стояше, а на третій влѣци припадоша и посѣкоша и волокоша по собѣ, а сказаніе его тако бысть: пръвыи бысть класъ Фасаилъ, егоже усуши отравление, вторый же класъ самъ бысть, еже есть цѣль; третій же Иосифъ, братъ его, егоже вои посѣкоша и волокоша без погребения и душа его мятается въ немъ. Единою же ужасися и выниде от одра полунощи, яко бѣсуя, душа бо прежде разумѣвши, яко духъ страховавшая, и абие приде ему вѣсть печална“. Він наступає на Галілею (арк. 359^c) і „пребывшую же ему ту, страшно чюдо бысть ему: Многымъ боляромъ сановником ужинавшимъ в той вечеръ, им же разидошася вси съ вечера, и падеся внезапноу храмина, идеже вечеряша, и всѣмъ отшедшимъ не бысть пакости ни единому“. І далі — низка снів. У другій книзі (Вол. рук. № 651) оповідається, що дружина царя Архелая Глафира (попереду вона була за жінку його братові Олександрові, удруге —

одружилася з Лівійським царем) „видѣ сонъ та Александра пришедъ съ грозою и глаголюща: ‚стерпѣхъ твою скверность, егда иде по моей смерти за Лувійскаго царя; нынѣ же, понеже воротися к моему дому, безстудная, и прилепися к третіему мужу, къ брату моему, то не презрю обиды, но отиму тя к себе, аще и не хоцещи‘. И по видѣніи сѣна пребы два дни и умре“ (арк. 37 зв. — 38). В двох інших випадках ми маємо до діла з толкуванням снів, що їх випадало розуміти алегорично. Такі сні Архелая й Пилипа, що викладом своїм нагадують біблійні сні. Сон Архелаїв (Фл. II, Вол., арк. 37 і зв.): „и на девятое лѣто влаетельство его видѣ сонъ, и яко быша 9 клас на нивѣ исполнени велици; и приступльше воловѣ и изѣдше и раскопаша. И призва халдея сно-видца въпроси их, что се знаменіе; и онѣм ино глаголющим и мужъ садукей именованъ Сумъ рече: ‚Класи — лѣта сут, а воловѣ — измененіе вещи. И не подобает ти владѣти по класному числу, и разноличнаа примененія и печали пріим скончаешися“. — Сон Ірода-Пилипа (арк. 44 і зв., в грец. у Niese немає): „Филипп, сы въ своей власти сонъ видѣ, яко орелъ истрѣгну обѣ очи его, и съзва вся мудреца своя. Инѣм же инако разрѣшающим сонъ, мужъ онъ, егоже преже писахом въ звѣрскихъ власех ходяща и въ Іорданскихъ струях люди очищающа (= Іван Предтеча) приде к нему внезапно, не зовом, и рече: ‚Слыши слово Господне: сѣнь, иже еси видѣлъ — орелъ есть твое мѣздоиманіе, яко бо та птица насилна и въсхитница есть, и тѣ грѣхъ изыотмет твои очи, яже есть власть твоя и жена твоя‘. И тако ему рекшу, до вечера преставися Филиппъ, и власть его влася Агрипѣ и жену его Іродіаду поя Ірод, братъ его“. У тій самій „Історії“ Флавія вождь юдейський, Йосип, вагається, чи піддатися йому римлянам, згадує „сны нощныя, ими же показа ему богъ будуща на Іудеи бѣды; бысть же на разрѣшеніе сномъ хытръ и мога разумѣти, яже Богъ кажетъ съ покровом“ (кн. III, Вол. арк. 87). — В повісті про Девгенія, що до неї раз-у-раз доводиться вдаватися, коментуючи „Сл.“, — теж знаходимо віщі сні: „царь Амир... ужастень бысть и, призвавъ кметевъ своихъ, и рече имъ: ‚братія моя, силніи кмети! видѣхъ я ночесь сонъ, яко ястребы три біюще мя крылы своими и едва не предложиша на тѣлѣ моемъ ранъ, — занеже братанича сии (брати вкраденої їм царівни) приидут а начнутъ прю творити“, — що й сталось, ПСтРЛ, II, с. 380. Віщий сон бачить і дружина Амірова: „Тоя же нощи царица Амира царя, прекрасная дѣвица, видѣша сонъ и ужасна бысть ...и повѣдаша братіямъ своимъ: ‚братия моя милая, видѣла я сонъ: в нѣкое время влетѣша въ полату мою златокрылатый соколъ и ятъ мя и изнесе изъ полаты моея, и потомъ прилетѣша три враны и напустиша на сокола, и соколъ мя опусти“. Волхви розгадують сон і кажуть братам: „госпожу нашу, прекрасную дѣвицу, зять вашъ, новокрещенный Амиръ царь, по повелѣнію матери своея, хоцетъ исхитити изъ полаты и бѣжати въ Срацынскую землю, исъ любимою сестрицею вашею; а три врана — то суть три срацыненина: стоятъ за градомъ въ сокровенномъ мѣстѣ, прислани суть ко Амиру царю отъ

матери съ грамотами“, с. 383. Цікаво відзначити, слідом за Барсовим (I, 321), що перекладач візантійської поеми, як і Святослав, що оповідає сон боярам, примусив Аміра оповідати свій сон кметям, себ-то добірній дружині.

Віщі сни — і в дуже популярній літературі проложних житій; отже бл. Кирило Філософ, навчитель словенський, бувши сьоми років, „видѣ во снѣ, яко нѣкій воевода собра дѣвицы своя и повелѣ Кириллови отъ всѣхъ избрати себѣ едину. Онъ же избра себѣ именемъ Софію и, воставъ отъ сна, сказа сія отцу и матери“... і справді „мудро бѣ отроча зѣло“: „въ четыре мѣсяцы научися всей хитрости и мудрости и четырьми языки философиі научився, еллински, римски, сирски, жидовски“. Прол. 14 лютого, Пономарев, Пам. уч. лит. IV, с. 45, пор. ще 7 березня та инш. Західньо-європейський середньовічний епос і собі користується з підхідки заводити віщий сон до свого оповідання. В Едді Атлі оповідає Кудруні сни, що його непокоять (Gudrunarkvida, II, vv. 38—44), а вона їх йому витолковує. Костбера, дружина Хегні, й Главмвер, дружина Гуннарора, силуються відхилити своїх чоловіків, щоб вони не їхали до Атлі, й оповідають їм свої віщі сни (Atlamá, vv. 15—27, Полевой, Опыт. сравн. обозр. др. пам. народн. поэзии герм. и слав., ч. II).

В поемі про Вальтари Аквітанського — Гаген бачить перед битвою лиховісний сон: „Вещее ночью прошедшей меня посетило виденье, — Будет оно не к добру нам, когда мы сражение завяжем. Виделось мне, что с медведем боролся ты; этот же после долгого боя, зубами кусая колено и голень, вплоть до бедра отхватил тебе все“, — і справді, в бою Вальтари одрубав Гунтерові ногу й вибив око Гагенові (Козаковский, Сказ. о Вальтари Аквит., с. 176, ст. 620—627). — В „Пісні про Нібелунгів“ — в 1 авент. Кримгільді сниться сон: „Был будто ею сокол пригожий приручен, | И два орла клевали его, казалось ей; | Смотреть на это было всего на свете ей больней“; Ута розгадує сон: „Твой сокол — знатный витязь; пусть Бог его хранит. | Из рук твоих твой сокол на веки скоро улетит“ (пер. Кудряшова, 1890, с. 142—3). В XVI авент. знову Кримгільді сниться сон: „два кабана, — оповідає вона чоловікові, Зігфридові, — гнались за вами следом по полю; в тот же миг | Цветы вдруг покраснели“: в наслідок — Зігфрида зрадницьки забито (с. 249). У XXV авент. — Ута бачить сон, що повимирали геть-усі птахи в її країні (т.-же, с. 323). В „Пісні про Роланда“ імператор Карло бачить сон: на нього кидаються ведмідь та леопард, але прудкий пес заходиться з ними битися (строфа 58, пер. гр. Де-ла-Барта, 1897, с. 27), — це віщує напад Марсілія й зрадника Ганелона, що відбиває Роланд. І знову, після того, як Роланд загинув, Карло бачить сон, що провістив йому страшний бій (стор. 187, 188, с. 88): лютого лева й арденського ведмеда. Схожі сни подибуємо й у Рустеміяді (Зорабів сон перед боем), в сербському епосі — сон ц. Лазаря; в українських думах — сон Алкана-паші в думі про Самійла Кішку (Ант.-Драг., I, 209 та ин.). — Повертаючись до пам'яток д.-руського письменства, що торкаються віри в сни, — ми знаходимо

дуже небагато; але все-ж сліди є. Літописець Переяславля Сузд. он що переказує про деревлянського кн. Мала, що сватався до Ольги, як було забито кн. Ігоря: „князю же веселіє творящу кѣ браку, и сонъ часто зряше Малъ князь: се бо пришед Олга дааше ему прѣты многоцѣньны червены, вси жемчюгомъ иссаждены, и одѣяла чрѣны съ зелеными узоры, и лодыи, в них же несенымъ быти, смолны“, р. 945, с. 11; зятимимо тут „жемчюгъ“. В Іп. р. 1156 читаємо, що Новгород. еп. Нифонт за три дні до смерти, будши в Печерському ман., бачив такий сон: незадовго перед тим померлий ігумен Тодосій з'явивсь йому, благословив, обняв, поцілував і сказав: „добрѣ приде, брате сыну Нифонте, отселе будеши с нами неразлучно“, ст. 483 (Лавр., с. 329); отже віру у пророчі сни підтримували й світські, і духовні, і перекладні, і оригінальні пам'ятки давнього руського письменства. Що, запитаємо, міг знайти в давньому письменстві наш читач, щоб утриматися од віри в сни, що ввійшла з біблійних та інших джерел у число непохитних догматів, що їх засвоїла психіка старовини й середньовіччя?— Нічого, окрім „Лѣствицы“ Івана Синайського, де уперто проводиться думку про ілюзорність снів, й про те, що вірити в них безглуздо. Сон, як стан людини,— явище природне, читаємо в „слові о сне и о молитве“ (19-му): „Сонъ [єсть] єстьства частнѣ съставленье, образъ смертнѣй, чювьствомъ празденъ (= празд-ність). Единъ убо сонъ — множайша же вины якоже помысль (в пізн. = желанье, похоть) имать, рку же: от єстьства, от брашенъ, отъ бѣсъ, или паки от верховня и протяженыя алчбы, от неяже изнемогаючи плоть сномъ, рече, сама ся увѣщати (пізніш = утѣшити) хошетъ. Яко же многопитница обычай висить, сице и многосонне... (рук. Росс. П. Б. О. п. I, № 12, арк. 2 зв., XIV в.). Так визначив стан сну Іван і до сну (= снища) ставиться зовсім не шанобливо й не боїться його; в 3-му слові „Лѣствицы“ читаємо: „сонъ єсть ума пошествие въ непошестви тѣлеснѣм, мечтаніє єсть, прелєсть очнаа въ спящой мысли; мечтаніє єсть изъступленіє ума, бдящу тѣлу; мечтаніє єсть несъставно видѣніє“. „Вина, ея же ради“ говорить аскет про сни — така: „егда бо оставльше Господа ради своя дома и своих, странничеству ради любве божіа себе продамы, тогда прочіє бѣси съновы возмуцати нас покушаются, своих наших показающе нам или плачующихся, или умирающих, или за ны держимы и напастуемы“. Та й незалежно від цього, „иже убо сном вѣруяй подобень єсть сѣнь свою гонящому и ту покушающуся яти“. „Бѣсове тщєславія во снѣ“ — наче-б-то віщують майбутнє, з'являючись у різних виглядах. „Се же ти да єсть знаменіє прельсти: муки а суды и разлученія показуют аггели, убуждшем же ся нам, трепетны и скорбны содѣловають“. А звідси висновок та застереження: „Внегда во снѣх бѣсовом покарятися начнем, тогда прочее и явѣ нами играют. Иже соніомъ вѣруяй — о всем неискусенъ; а иже всѣм невѣруяй — философ [єсть] той“ (рук. Погод., перг. № 73, арк. 33 зв.—35, р. 1421 та сила ин.). Та вже слово св. Антіоха „яко не подобает вѣровати сномъ“, читане в Пролозі на 26 лютого (напр., рук. Рос. Акад. Н. 33, 19, 2, XV—XVI в.) — дає дуже двоє-

значну відповідь прихильникові розгадувати сни. Воно ділиться на дві частини, що з них перша — полемічна: „Понеже етери вѣроваша сном [и] совратишася с праваго пути, сего ради и восписаем вам, яко неподобает вѣровати аеродным (себ-то примарним, ілюзорним) сном. Си бо нѣсть истинна — помысль, будящия подобия и мечтанія лукавых бѣсов на прелщєніє наше. Тѣм и на сласть вводятъ человекѣ, о них же прорече Іюда Іаковль: ‚си бо сонія видят, ими же плоть оскверняютъ і Господьство хулятъ. Екклісіастъ же: ‚не поработися сном, да не прогнѣвается на тя господь, яко сонія прелстятъ безумныя, яко же бо гоняй вѣтры и хотя яти свой стѣнь, тако і емля вѣру сном. Кая бо от лжи истина? Многы бо прелстїша сонія и отпадоша, надѣющеися на ня, аще бо явится кому или свѣт, или огонь, нікакоже не вѣруй, тѣм бо прелшаєт дьявол. Павел бо глаголетъ во ангель свѣтелъ преобразующася его. Добро убо єсть преже сна помолитися“, закінчує Антіох і пропонує молитву; а далі — переходить до другої частини, що послаблює вагу першої: „Суть же іна сонія, яко же глаголетъ Іевъ, в первом бо возглаголетъ Господь а второе соніє, яко се нападетъ страх в ноци; но мы не мозем вѣровати, аще и божіє явленіє послано будетъ нам, да не в солнца мѣсто дым прїемлем: имѣх же многи повѣсти о прелщєных в соніях, и лютѣ погибоша“, як це було з ченцем, що повірив диявільському, брехливому сну. Отже існують дві одміни снів, і про першу стародавній читач знаходив і в Апокаліпсисі толковому поясіння: „Апаколіпси убо єсть скровєныхъ таинъ открьєніє, егда ся озарить умъ, или от снїй, яже суть от бога“, Апок. XII—XIII в., арк. 7 зв. Але як одрізнити „божественный“ і „дьявольский“, справжній і брехливий сон? Цього давня Русь не знала й про всякий випадок, мабуть, вірила в кожен сон, надто — страшний. Цю віру підтримували і релігійні повчальні повідання в житіях святих — в Ч.-Мінеях і Пролозі: віщі сні знаходимо у жит. Харлампія (10 лютого), Поликарпа (23 лютого), Костянтина Вел., Петра митника (21 вересня), Романа Сладкопівця (1 жовтня), Филарета Праведного (1 грудня), Івана Дамаскіна (4 грудня), Василя Великого (1 січня); нарешті, в популярному 18-му слові Ефрема Сирина. Найдавніші житія руських святих знають „віщій сон“; серед чудес кн. Бориса та Гліба читаємо про отрока Миронєга: „въ єдину ношь явистася єму святии страсотърпыца, Роман и Давидъ, и глаголаста: что въпиєши к нама? Оному же показующю ногу и исцѣления просящю, и имѣша ногу сухую, прекръстиста ю тришьды и убужься отъ сна, видѣ ся съдравъ“. Усп. Сборн. XII в., арк. 32, с. 30; там-таки — сухорука жінка бачить уві сні „красных уношей“, Бориса та Гліба, що дають їй персня; одівши його, вона вигоєється, арк. 22. Не згадуємо за пізніші житія. Віщій сон перекидається в світську літературу давньої Руси: його бачить радник царгородського царя перед Куліковською битвою в переробці 4-й (за Шамбинаго) ред. Сказания, рук. Рос. Публ. Б. Q. XVII, № 209, вид., ст. 156.

Отож природньо зустрінути віру в сні і в пам'ятках народньої усної традиції. Великооруська старовина також знає цю підхідку —

запроваджувати віщий сон; у Кирші („Взятье Казанское царство“, с. 119) — сон цариці Олени: „Среди было казанскова царства | что стояли белокаменны палаты | а изъ спалны белокаменной палаты | ото сна тутъ царица пробужалася („царица Елена“ — закреслено) | Семиону царю она сонъ рассказала | аи ты встань, Семиенъ царь, пробудися | что начесь мне царице мало спалося, | в сновиденъице много виделося, | какъ от силнова московскова царства, | кабы сизой орлишша стрепенулся, | кабы грозная туча подымалась, | что на наше ветъ царство наплывала“. Цей сон визначав, що з дужого Московського царства підіймався з полками цар Іван Васильович. Афанасьєв у статті „Заметки о загробной жизни по славянским преданиям“ („Арх. Ист.-юрид. свед. о Россіи“ Калачева, р. 1861, т. III, від. VI, стор. 9) подає пісню про віщий сон: „что севоднишну ноченьку | Не хорош сон мнѣ видѣлся: | Как у нас на широком дворѣ | Что пустая хоромина: | Углы прочь отвалилися, | По бревну раскатилися. | На печищѣ котище лежит, | По полу ходит гусыня, | А по лавочкам голуби, | По окошечкам ласточки. | Впереди млад ясен сокол“ — далі толкування. Ще приклад: плаче отаманова коханка: „Нехорош вить сон ей привидѣлся: | Расплеталася коса русая, | Выплеталася лента алая, | Лента алая, Ярославская, | Растаял мой золот перстень, | Выкатался дорогой камень: | Атаману быть застрелену, | Асаулу быть поиману, | Добрым молодцам быть повѣшенным, | А и мнѣ то красной дѣвицѣ, | Во тюрьмѣ сидѣть, во неволюшке“ (там-таки, с. 8, вар. у Сах., Сказ. I, 204 і 224). — В пісні баладного типу про чоловіка, що покинув домівку, й про смерть його жінки (королевич, козак) королевичеві привиджується сон: „из под правой полушки сокол вылетал | Из под лѣвой полушки сѣрая утица: | Вылетывал соколушка — он высвистывал... | В твоём дому, королевичъ, несчастье случилось“. Він питається в бабуні (старої баби, ворожки) „старушенька, бабушенька, разсуди мой сон“... — „В твоём дому, королевич, несчастье случилось, | ...Твоя жена Марьяшечка сына родила, | Ко бѣлой зарѣ: ранехонько сама померла“... Кир. в. 5, с. 86; инш. вар. с. 78—89; українськ. вар. с. 90—91; там-таки в пісні про кн. Романа й завезення кн. Марії Юрієвни — вона снить, що перстень „рассыпался на мелкіе зерночка (або — черные вороны расклевали перстень); він заходжується за допомогою знахурів розгадувати цей сон, але вона сама розгадує: „Я свой сон сама разсужу... | Прибѣгут ко мнѣ из за моря | Три червленых три корабля, | Увезут меня Марью за сине море, | За сине море за Соленое | К тому Мануйлу сын-Ягайлову“ (або: „найдут многи поганы Татарове | На трех червленых новых кораблях, | Увезут меня, княгиню Марью Юрьевну“), що й справджується, сс. 92—99. (А втім, остання пісня навіває думку, а чи не з побожною оманю маємо ми до діла). Уявний сон оповідають замість розказати про подію, що сталася — в пісні про Івана Грозного й синів, Миллер, Ист. п., с. 424. Віщий сумний сон бачить Ст. Разін, а розгадує його осавул, там-таки, с. 732. Віщий сон частенько в весільних піснях великор. і українських: нареченій „сон

привиделся: приходила девья красота, | буйну голову погладила, | алу ленточку поправила“... Шейн, Вел. № 1410; там-таки часто, №№ 1303, 1493, 1618, 1638, 1670, 1677, 1829, 1963, 2214, 2215, 2390; у Чуб. I, с. 355, № 629; IV, 135, № 189; 170, № 317; V, 766 і дд., № 357, А — К, та ин.; в білор. піснях — також часто: у Носов. с. 120, 262—3; у Шейна, Бел. п., с. 520; Шейн, Мат. I, 1, 364; I, 2, 404—5, 666. Подамо скількись прикладів: В білор. весільній пісні нареченій привиджується віщий сон: „Ой мамочка моя руодная. | Ой штож бо я да за сон снила: | Сивы голубы да полецели, | Белы жемчуг розверцели, | А золото посыпали. | — Ганулечко, мое дзицетко. | Дурны ты разум маешь, | Свойго сну не разгадаешь: | Сивы голубы — то сваты твое, | Белы жемчуг — куоски твое, | А золото — слюозки твое“, Шейн, Мат. I, 2, 290 (очевидна перестановка в останніх двох віршах. NB); давніша: „Ах ты мать моя, матушка! | Ах ты маць, государыня! | Я сегодня ў ночи мало спала | Мало спала, много сноў видзела: | Прилетали ко мне семь голубей, | Што восьмой млад ясен орол; | Черный шоўк мой попутали, | Крупен жемчуг разсыпали“ | — Ты дзицяль мое, Аленушка, | Вот я знаю, как твой сон рассказать: | Семь голубей — то сваты твои, | Сизой орол — то жених твой, | Чорный шоўк — то коса твоя, | Крупен жемчуг — то слеза твоя“, Шейн, Мат. I, 2, с. 404—5. Нареченому також привиджується віщий сон у білор. пісні: „Петрушка бацьюшке сон говорив: | Разгадай, бацьюшка, ты мой сон: | Что у наших ворот | быстра речушка протекала, | А у той речушки плаўнец, | А за плаўнцом лодочка, | А в той лодочке маковка“. | — Разгадаю, сыночек, я твой сон: | Быстрая речушка — дорожка, | А плаўнец — коничек, | Лодочка — возочек, | Красная маковка — Авдотка“. Шейн, Мат. I, 1, с. 440. Сон без одгадки знаходимо ще у Григ. I, с. 35, 52, 63.

Після цих загальних завважень спочатку даємо коментар до „Сну“, проминаючи дані середньовічної онірокритуки; зберемо тільки думки коментаторів, словний й реальний коментар.

мутен сон видѣ] „видѣти сънь“ = ἐνυπνιάζειναι пр. Ісайя, 29, 7, Евсеев. 143. — „Мутьный“ в д.-р. мові — 1) брудний, каламутний, 2) тьмянний, невизначний, 3) турботний, Срезн. Може, за аналогією з суч. нар. мовою — сумний: „Чого ти мила такая | як водиченька мутная“. Метл. 264, або: „А теперь ты, кормилец, все мутен течешь, | Помутился ты, Дон, сверху до низу. | Уж как то мнѣ все мутну не быть. | Распустил я своих ясных соколов, | ясных соколов — Донских казаков“ Сахар. Сказ. I, 240. Див. Пот. 84.

в Киевѣ на горахъ] пор. літописні вирази: про полян — жили „особѣ по горамъ симѣ“, Лавр. 6; „на сихъ горахъ восіають благодать Божья“, 7; нарешті — буквально: у кн. Ростислава Рюриковича народилася донька Фросина — Ізмарагд; тітка Предслава забрала її до діда й баби, „воспитана бысть в Киевѣ на горахъ“, Іп. р. 1198, ст. 708.

синочь с вечера] пор. літоп.: „Се молвилъ Василько сыночи ко Вланови“ Іп., ст. 239; „Богъ сыночи (Іп.; Хл. П. — сей ночи) князя

поялѣ, и рече Петръ: а сыночи есмь поѣхалѣ“, там-таки, р. 1152, ст. 464; „сыночи былѣ весель“, ст. 472—3; пор. серб. синоѣ, півн.-вкр. сивечор.

одѣвахуть мя, рече] — у 1-му вид. „одѣвахѣте“. Грамм. „одѣваху мя“. „Одѣвахуть мя“ — виправив Глаголев, на це пристали Макс., Дуб., Пот., Барс., Владім., Яковл., Смірн., Корш та ин.; Огон., Шамб. — залишають як у 1-му вид. Вс. Мілл. — „одѣвахуть“ або „одѣвахѣ темя“; з цим погодивсь Лонг. Пристаємо на поправку Глагол., бо вона відповідає всенській будові речення, знов-же й д.-р. форма, подана в 1-му вид. неможлива. Корш безпідставно викидає „рече“: адже мовиться про оповідання Святославова: „одягали мене, сказав він“...

чрѣною паполомою] „паполома“ — див. попереду; чорна п. визначає жалобу, сум; пор. літоп. „и ту снidoша противу ему съ сѣнѣи слугы княжи вси в черних мятлих, и видив се Петр и подивися, что се есть, и яже взиде на сѣни и види Ярослава, сѣдяща на отни мѣстѣ в черни мятли и клобуцѣ“... Іп. р. 1152, ст. 464. Звичай цей походить з Греччини: чорна одіж — одіж раба, отже — ознака ганьби, суму: „Фотинѣ нѣкий... оканнаго Фоку без чести възведе от престола, цесарскую одежду съвлече и в черную свитицу одѣвъ его... приведе“, Амарт., I, с. 433; Акір Прем. на ознаку суму велить одягти служників у чорні ризи, Григ., Пов. про Ак. 133, вар. 4—5. Забивши сина, в пісні „Грозный царь Иван Васильевич | Всем велел надеть он платья черныя, | Платья черныя, все печальныя“, Мілл., Ист. п. 323; в пісні про смерть ц. Олексія Мих.: „все князья бояре догадались: | Они все с себя платье цветное скидали, | Наряжались во платьице черное печальное“, там-таки, 679. Окрім того, там-таки: „Платье черное — платье печальное“, 47; „во черном то платьици во печальнем жо“, 62 і часто. В українській пісні чорна одежа також означає сум: „Ох, чого-ж ти у чорному ходиш, та у чорному оксамиті“ Ант.-Драг. I, 165; „Що ти чорні сукні носиш, поважний наш пане? — Були гості, татарове сю ніч ночували, | Стару мати порубали, у плін милу взяли“, I, 166 (можливо, що текста підправлено).

на кровати тисовѣ] Тіх. „на кроватѣ“; Огон., Пот., Шамб., Корш — „на кровати“. Дуб. пояснював „ѣ“ тим, що в укр. мові „ѣ — и“ плутається; Тіх. — тим, що скорописне ѣ і ѣ на письмі скидаються одне на одного.

Кровать середньов. грец. *κράββατος*, лат. середн. *grabatus* = постіль, ложе; в найдавні. цсл. і р. пам. немає, але в „Пчелѣ“: „ни болнаго можеть излѣчити кровать злата“, „на кроватехъ и на перинахъ лежаще“, 246; Пч. Син. Б. XV в. та ин. Срезн. I, с. 1326. — Тиса, тисие = *κέδρος* Парем. Ис. 2, 13; 9, 10 (і *πεύκη*, Пот.): „Господь Саваоѣ“ приходить „на всяку тису Ливанъску“ = *ἐπὶ πάσαν κέδρον τοῦ Λιβάνου*, Брандт, Григ. Пар. II, с. 103; „посячемъ сукамыны и тисие“ (инш. сп. — кѣдры), там-таки, III, 192; про Мусія — „высочество его яко тисово“, Порфирьев, Апокр. сказ., I, 291; ПСтРЛ, III, 41. — В укр. нар. пісні: „Ой умру я

мій миленький, умру, | зроби міні тисовую труну“ Метл., с. 270; тесова труна (Метл. 271) чергується з „кедровою“, с. 270, 267—8, пор. Чуб. V, 778—9, 782 та ин. Пот. 87.—В великор. пісні „тесовая“ кровать—звичайно; причому забутому слову „тисовый“ надається певного розуміння: „И я спалъ да вѣдь бесчашной доброй молодец | ...И на этой на тесовой на кроваточкѣ“, Барс. Прич. II, с. 68, ще 19, 116 та ин. „Погляжу ж я, бѣдна горющица | на тесовую кроваточку“ Барс. Прич. III, с. 160—162; в билинному епосі: „пойдемъ ко мы во спальну во теплую, | Ляжемъ на кровать на тесовую, | На кровать на тесовую, на перину пуховую“, Рыбн. II, 126; „Приходить Вельма во спаленку | Ко той ли кроватки тисовенькія, | Ко той ли перинушкѣ пуховенькія, | Ко крутому высокому зголовьцу, | Ко тому одѣялу соболиному“, Рыбн. III, с. 135. Схожий епічний опис „тисовой кровати“—у пізнішому запису: „Какъ бросалсѣ кнесь Михайло... | На тисову да на кроватку, | На пухову да на перинку, | На круто высоко зголовье, | Под соболино да одѣяло“, Григ., I, с. 445, у вар.—ще „на подушку да на шолкову“, с. 442; „Как под той ли под грушей | Да кровать тесовая“, Шейн, Р. нар. п., с. 401; Шейн, Вел. I, № 1272; „Притомилась Доня притомилась, | На тесовую кроватку спать ложилась“, № 725; „Я не спала, не спала, не сыпала, | У тесовыя кровати простояла“, № 684. „Я спала, проклаждалася | На тесовой кроваточке | На мягкой постелюшке, | На высоком зголовьеце | под теплым одѣялечком“, № 1388; „А во том терему | Есть кровать тесова | Перинушка пухова | Изголовье парчево, | Одеялышко тепло, | Оно бобром пушено, | Шелком выстрочено, | Билью вывожено“, № 1561. Сполучення, що нагадує початок Свят. сну: „Стой мой терем златоверховат! | Во том тереме тесовая кровать“, № 1620; „Кроватка тесовая“, I, № 882; „кроватушка тесовенькая, № 643, та ин.; те саме і в білор. пісні: „А у мяне клетка новая | А короватъ тисовая“, Безс., Бел. п., с. 41; „положили спащи | На цисовой кроваци“, Носов., с. 257; „положили яго спащи | ў цисовой короваци“, Шейн, Мат. I, 1, 453; „у новой коморы на цисовой корваці“, 257.

синеє вино с трудом смѣшено] Корш—„сине“; тепер народній епітет вина—„зеленое“; Вяз. 265 „с тругомъ (= ядъ тругъ, Беринда); „с тругомъ“ = з лихом, гірке, з сумом; „тругъ“ = хвороба: „человѣкъ нѣкій имѣя водный тругъ“, Гал. Єв. р. 1144, Лук. 14, 2, II, 338; „Вижь смѣрение мое и тругъ мой“ (κόπος) Пс. 24, 18, Симон. Пс. I, 142. Чи-ж з цього вислову не перифраз евангельського: „Дашя ему пити оцѣтъ съ зълчью смѣшенъ“ Мѹ. 27, 34, Гал. Єв. р. 1144, I, 489? Питво Святославоє—так само питво туги, про це—окремо, далі.

тѣщими тулы поганыхъ тѣлковинъ] тѣщъ = κενός, породній, Толк. Прор. Ис. 29, 8, Евсеев; тулъ = φαρέτρα, сагайдак.

„тѣлковини“—(1-ше вид.—тѣлковини)—всі неруські племена, чужі мовою: Лавр. „Поя же (Олег) множество Варягъ и Словенъ и Чюдъ и Кривичи и Мерю и Деревляны и Радимичи и Поляны и Сѣверо и Вятичи и Хорваты и Дулѣбы и Тиверци, яже сут толковини“, с. 29; видимо,

це — поганські слов'янські племена. Дуб. пояснював це слово — „подручники, данники“ (От. Зап. р. 1855, червень, крит.), та ми не бачимо підстав, щоб так перекладати, одне тільки ясне: для автора „Слова“ „тльковини“ були вже не руські, нехай й поганські племена, але народи степові, споріднені з Половцями або швидше сами Половці. Він зве їх „поганями“; пор. „нынѣ Половци законъ держать отецъ своихъ: кровь проливати, а хвалящєся о сихъ и ядуше мерьтвечину и всю нечистоту, хомѣки и сусолы, и поймають мачехи своя и ятрови“, Лавр. с. 15. В. І. Григорович у вислові „поганые тльковини“ вбачав іронію автора „Сл.“: „тльковинѣ“ — перекладач, помічник (Азбуковн.), а Ольговичі надто часто користувалися з допомоги цих „тльковинѣ“, котрі, як виявилось, „поганьи“ Тр. Киев. Арх. С'езда р. 1874, I, с. LII. Але навряд чи потрібне таке мудроване пояснення. Істрін запевнює, що в давній Русі „был даже как бы особый класс переводчиков — Тиверцы, про которых летописецъ говорит, что они .суть тльковини“ (Хроника Г. Амартола II, р. 1922, 246), — але ми вважаємо це пояснення за силуване й штучне.

великій женчюгъ] В Олександрії І-й ред. переможцеві подаровано: „вѣнць с жемчюгомъ и с драгимъ каменіемъ“, с. 30; він-таки здобуває „женчюга вервей 10“, с. 89. Давня Русь добре знала перли і користувалася з них частенько; літоп. оповідає, що Андрій Боголюбський (р. 1155) „вкова“ в ікону Богородиці „тридєсят гривен золота кромѣ серебра и женчюга“, Лавр. 329, інакше — багато золота та срібла „прочє каменї дорогого и великого жемчюга“, Іп. ст. 482; він-таки оздобив церкву р. 1175 „жемчюгом великимъ“, Іп. с. 582; церква св. Богородиці золотоверха була оздоблена „каменѣм драгимъ и женчюгом великимъ“, Лавр. р. 1185, 372; у ній-таки було „много узорочий, портъ золотомъ шитыхъ и женчюгомъ“; в церквах, що їх впорядив кн. Володимир Василькович, були євангелії, куті сріблом „с жемчюгом ,та' платци шитые золотом и женчюгом“, Іп. р. 1289, ст. 926, то-що. В Пов. про Інд. ц.: „врата же меет златы з драгимъ каменѣмъ и іс великим жемчюгомъ“, Вол. р. № 309, XV в., вид. Істріна, с. 73. Перли поетична мова рано ототожнює з слізми: „Бѣ видѣти слезы его лежачи на скранью его (кн. Ростислава, що вмирав), яко женчюжная зерна“, Іп. р. 1169, ст. 532. В народній пісні слъози = перлини: „Ты разсыпъся крупен жемчуг, что по атласу да по бархату: | Ты расплаться невѣстушка... перед батюшкой стоящи“. Шейн, Р. нар. п., с. 485, 462 та ин.; або — „поразсыпъся крупной жемчуг | По столам, столам дубовым. | Порасплатъся невеста душа | пред своим кормильцем батюшкою“, | Шейн, Вел. № 1721; „горючи слезы жемчужныя“ № 1669 (весільна п.).

нѣгова хуть мя] у 1-му вид. „нѣгують“, пристаємо на виправку Пот. „Нѣговати“ = пестити, милувати, пор. „нѣгующи и любящи“, Сborn. XIII в.; „утѣшаеть и нѣгуеть своимъ человѣколюбіемъ“, Панд. Ник. XI в., сл. 26; „тому проклятіє, а инїи нѣгуются“ (= вгнобляють їх), Сл. Іо. Золот. о берущ. много имения. Измарагд XIV в., пор. у Златоструї XII в. — „тому проклятіє, а инѣмъ нѣга“, Пам. уч. лит. III, с. 88; „еди-

ночадъ родителема, яке акы вѣроу имуща мя нѣговаста“, жит. Іо. Черн., квіт. 11 та ин., див. Срезн. II, s. v. — Огоновський гадає вбачати в цьому місці іронію: Святослава уві сні милували й розважали, — одягаючи в мертвецьке вбрання; не вбачаю тут жаднісінької іронії.

уже дьскы без кнѣса] — „кнѣсь“ у давн. пам. невідоме, окрім „Слова о п. Іг.“ (Срезн.), у сучасн. — „кнестъ“ або „князь“, „князек“ = балька, сволок, що звязує крокви, жолоб, що з'єднує покрівляні дошки, без цього вони були-б розсипалися. „Кнѣсь“ = гребінь, сполучення покрівляних спадів на вершку даху в один руб, див. Забелин, Черты самобытности в русск. зодчестве, Др. и Н. Росс. р. 1878, Барс. III, 371; „сволок с. е. головний брус у хаті або на воротах, званий також конем“ (Огон. 82). Пор. подан. не раз паралелю з Пс. 23, 7 „взмѣте врата князи ваши“ (Симон. Пс. до р. 1280, I, 134—5), що відповідає грец. *ἄρατε πύλαι κερφαλὰς ὀρθῶν*, себ-то „поднимите врата верхи ваши“; Пот. 90: „Сон вещует Святославу, что на него падет забота о роде, о земле“, але на це навряд чи можна пристати: за такого „князька“, елемент, що об'єднує, звязує, є саме Святослав; те, що немає князька = загибіль і для Святослава, про це див. далі свідчення в сонниках. — Пор. аналогічний образ в укр. пісні: „Нехай тобі намісто порветься, | А новая хата нехай западеться“, Чуб. V, 792, № 365 А; в іншому варіанті: „Два тереми нових нехай западуться“, 793, Б. В білор. пісні: „стоит терем да подрубленны“, Шейн, Мат. I, 1, 19.

в моемъ теремѣ златовръсѣмъ] терем = грец. *τέρεμνον* Г. Ільїнський виводить од *(s)terēb- через *(s)terbmos („Пошана“, Сб. Харк. Ист. Ф. Общ. XVIII), але я гадаю, що краще виводити як давніш од term-; т. = високий будинок (turris) пор. Єремія.. „обрѣте домъ яко трѣмъ высокъ“ Амарт., I, с. 174, князівський палац посеред кремля (Срезн., Огон.). В літоп. часто: „за святою Богородицею над горою дворъ теремный, бѣ бо ту теремъ камень“, Лавр. р. 945, с. 54; „той же осени постави владыка теремъ великий“, Новг. I, р. 1341, вид. р. 1888, с. 340; „заложи Всеволодъ Мстиславичъ и владыка Нифонтъ Богородицу в теремѣ“ 1 Пск. р. 6643, Срезн. III, 950.

Епітет „златоверхий“ подибуємо там-таки: Лавр. р. 1185 — „погорѣ... и зборная церкы святая Богородиця Златоверхая“ с. 372, за те саме — Іп. р. 1183, ст. 630: „Владыка Иоаннъ поби св. Софею свинцем а маковицу большую златоверхую устрои“, Новг. 1 літ. р. 1408, вид. р. 1888, с. 396; поруч цього „Шатер великий златоверхий“, Новг. 4-й, р. 1240, с. 225. Іпат. „у святоѣ богородицѣ златоверхои“, ст. 593, 626. В „Сказаниях“ про Мамаєву побиванку: „златоверхий теремъ“ 15, 50, 94, 146; „золотоверхий теремъ“, 176; „церковь златоверхую разграби“ 4, 39, 75, 130 Шамб. Сказ. В давніх записах нар. усн. традиції: „стоять три терема златоверховатыя“, Тіх.-Мілл., с. 14; також — Кирша З. В записах XIX в. звичайне сполучення „терем златоверхий“: „Развѣхался съ раздолья чиста поля | Ко славному терему златоверху, | Бил то палицей булатней | По славному по терему златоверху“, Рыбн. I, 254; „Зашель Василий

въ терема златоверхие“, Рыбн. I, 337; „Поводить в свой терем злато-
верховатый“, II, 20; (також — Григ.: „Он построил тут как три терема, |
А три терема златоверховаты“, I, 385); „Приходит он во терем — во
златой-верех: | Ходит Офимьюшка купецъ дочи | По славному по терему
злату верху“, Рыбн. III, 144; Дюкова матінка Добриню „брала за ручки
за бѣлые | Вела въ терема златоверхие“, Р. III, 185; „Стройте тамъ
три терема хорошие | И златоверхие маковки позолочены“, Р. IV, 59
і т. п. По-за епіч. піснею — також: „Во этом во тыну | Стоит три те-
рема, | Стоит три терема | Златоверхи“, Шейн, Р. н. п., с. 366; Шейн,
Вел. — „три терема златоверхие“ № 1030, „терем златоверховат“ № 1620.
Українська і білор. традиції знають схожі описові вирази: „маківочки
золотії верхівочки“ Чуб. III, 48; „Золотая верхушечка“ („маковка“),
Шейн, Мат. I, 2, 395, 883.

бусови в рани в ъзгряяху] у 1-му вид. „бусови“; виправляли:
Макс. р. 1837, Дуб., Гаттала, Бусл., Огон. — „бѣсови“; Пожарськ., Дуб.,
Вельтман — „Бусови“ од власн. ім. „Бус“, порівн. — „время Бусово“.
Грамм. здогадується — „бо сын“; В'яз. „бо суи“, себ-то марні, нікчемні.
За В. Щуратом „бусув“ = босовъ, див. Срезн. I: бось = диявіл, *δαίμων*:
„Отъ закона же твоего удалишася, далече бо быша от своая чести и бога
босове“, Пс. СХVІІІ, Толк. Пс. ХІ в., арк. 237. Але тут, здається,
помиливсь переписувач, зам. „бѣсове“. Див. Зап. Н. Тов. ім. Шевч.,
СХХVІІІ (р. 1919), 21—38. Правдоподібніше Макс. року 1859 і Пот.
вбачали в „Бусови“: перший — давальний відмінок од Бусової гори над
Либеддю, або прикметник, другий — місцевий відмінок без прийменника з і
зам. ъ, як Хиновѣ зам. Хиновѣ, а „Бусово“ — урочище над Либеддю.
Але ми волиємо вбачати тут разом із Вс. Мілл. та Барс. прикметника
„бусый“ = „сѣродымчатый, смурый“ (Даль); бусіти = темніти, „котора
была мѣдь аравитская, никогда она не бусѣла и не ржавѣла“ Гильф. III,
58—59; „забусіют жемчуги нонь перебранные“, Барс. Прич. I, с. 120.
Кирша — „бусы галеры, бусы корабли“ 70, 146, 173; Григ. „житник
бусельый“, I, 292.

„Ворон“ — віщий птах: „Налетал над шатер вещь птица, | Вещь
птица да черный ворон, | Черный ворон сам прокыркивал | И нерадошну
весточку сказывает“ Рыбн. III, 54; порівн. в старині про Дюка, Рыбн. I,
208, 274. У голосіннях смерть — „Черным вороном в окошко залетала“
або „На пути она летала черным вороном“, Барс., Прич. I, с. 8 і 167.

у Плѣснѣска на болони] Літописні дані, щоб пояснити це
місце, такі: Іп. р. 1188 „Романъ же перед (Хл., Пог. „вперед вои“) свои
посла ко Прѣснѣску, да заѣдутъ Преснескъ переди, они же затворишася.
Угре же и Галичане заехаша и у Преснескъ“... (Пог., Хл.—„къ Плѣснѣску“,
„Плѣснескъ“, „у Плѣска“, та й у Іп. р перероблено з л, ст. 662. Це
місто в Галицькому князівстві, суміжне з Володимирським на Волині.
На місці його залишились „окопы и великіе курганы, зарослиі буковымъ
лѣсомъ недалеко отъ Подгорецкаго монастыря на половинѣ дороги изъ
Бродовъ до Золочева“ ст. Я... р. 1846, цит. кн. В'яз. Замеч., с. 274.

Ще — Карамз. Ист. Г. Р. III, прим. 77. Огон., ідучи за Шараневичем („Зоря“, р. 1870, кн. II, Львів) має „Плѣсньскъ“ за зміцнений замок на місці Подгорецького ман., що зветься „монастиром на Пліснеску“ (Ог. 83); Заклинський знайшов був Плѣсниско і Кисань в Золочевському повіті в Галичині поблизу Подгорець, і „Кисань“ ще й дотепер це назвисько нетри (Закл., Пояснен. одного темного місця в С. о п. И. Львів, 1906); але Франко дак той непевний, чи-ж справді можна покладатися на свідчення ігумена Подгорецького ман., що їх використав Заклинський (Зап. Н. Т. ім. Шевч., т. 71, 1906, 200), а Щурат — ані в Пліснеску, ані в його околицях — не знайшов Кисани: вона виникла завдяки популярності гіпотези Шараневича (Щурат, Пісня про поход Ігоря Святославича, Львів 1907, і Зап. Н. Т. ім. Шевч. СХХVIII, р. 1919, 30—31).

„Болонь“, „болони“ — сучасне болонье = „низьке місце, що оточує місто“; старод. — низинне надріччя, вкрите травою (Тіх., Срезн. I, 145—6): „Іерданъ... болоние имать, якоже и Сновь рѣка“, Дан. Пал.; але частіш у літоп. в розумінні польськ. влоіі поле, долина: „Володимерь... ста исполчивъся передъ городомъ на болоньи симъ же бѣше полкомъ незлѣ битися“... Іп. ст. 315; р. 1149 „Изяславъ... выправися весь из города и ста на болоньи“ Іп. ст. 380; р. 1150 — „у Сѣтомля на болоньи“, Іп. ст. 403; р. 1165 — „поиде вода изъ Днѣстра велика в болонье“... Іп. ст. 524 і там-таки, р. 1161 — „сташа на болоньи в лозах противу Дорогожичю“, ст. 515; р. 1169 — Берендичі „на болоньи от Днѣпра зажгоша двор тысячкого“, ст. 534; р. 1174 Мстислав Ростиславич „изрядив полькы своѣ и выѣха на болоньи противу им“, ст. 575; і далі „се бысть одинъ бои первого дни на болоньи Мьстиславу со Всеволодомъ...“, ст. 576; р. 1261 — „Посадиша ѣ татаровѣ на болоньи возлѣ Вислы и сѣдоша два дни на болоньи“, ст. 854 і т. п. Отже, — „болонь“ — звичайне місце, де відбувалися военні акції. — В українській пісні: „на болонейку билле“, Чуб. I, 270; „юж місячейко на болонейку“, I, 409.

бѣша дебръ Кисаню и несошлю къ синему морю] як читає 1-ше вид., живовидячки неправильно; читання це викликало низку виправок, дрібних і великих. Грамм., Сахар. = 1 вид., але „не сошли“; Огон. 1876, с. 12 — „бѣша дебри Кисаню и не сошли къ“... а с. 83 „идѣ же дебри Кисаню“... (dat. poss.). — Снегір. (Р. И. Сб. 1838, III, I, с. 117) ускладнив: „бѣ та дебръ Кисаню и несошли“, й здогадувався, чи не зіллято в „Кисаню“ — „къ Саню“ (р. Сан у Галичині). — Майк., В'яз., Малаш., Вс. Мілл. = 1 вид., але „несоша ю“ (кого?); Смірн. „несоша жлю“. — Гільферд. „несошася“; Вельтм. „несошась“; Шамб. „бѣша дебри Кисани и несошась“. — Максим. р. 1859 (Укр. I, 94): „у Плѣсньска на болони бѣша дебри; Кыяне же сошли къ синему морю“, за ним — Пот., змінивши „бѣша“ на „бышя“. — Снегір. та Макуш., що читали „бѣша дебръски сани и несоша и къ синему морю“, вплинули на Барс.: „бѣша у дебръкѣ Сани и несошѣ къ...“, р. Сань — названо так, бо вона покручена. — Владім. „У лѣсньской (?) на болони бѣша дебри Коганя и несошася“... або „у Плѣсньска на болони на бес(ш)едѣ

брѣкѣсаху и несошася“... (підмет — круки). — Корш: „На болони [дѣляче крѣваву уѣдину] бѣша [изъ] дѣбри [сѣнесли ся н]а ню и несошя ю къ...“ — В. Щурат (Вид Пліснеска в „Сл. о п. Игор.“, Зап. Н. Т. ім. Шевч. СХХVIII (1919), 21—38) читає: „всю ноць, съ вечера босуви врани възграяху оу Плісньска на болони, бѣша дѣбри Кисаню и несошася къ синему морю“ (в перекладі: „всю ніч з вечера бісові ворони грали під Пліснеськом на болоні, були в дѣбрі Кисані й неслися до синього моря“ (с. 25).

Ми живовидячки бачимо, як через виправки це місце вскладнюється й у Корша збільшується аж удвоє. Очевидячки, поправка має ґрунтуватися на даних: 1) історії письма й описок й 2) на словних даних д.-р. мови. Тим-то пристаємо з невеличким варіантом на поправку Макушова й читаємо: „бѣша дѣбрьски сани и несоша љ къ синему морю“: с виносне в слові „дѣбрьски“ переписувач міг через недогляд проминути й зілляти слово з дальшим; у дуже давньому спискові ю могло повстати з и; з „несоша“ з дальшим словом — з'явилося „несошлю“; л і а плутано і в уставн., і в півуст. письмі, прим., в Тр. рук. Амарт. XIV в. № 100 читаємо: „измадти“, зам. „измлати“, арк. 73^b, або в рукоп. пов. про Акіра (вид. Григ. с. 490—1, XV в.) — „оплачють“ зам. „оплачють“, „моавити“ зам. „молвити“; љ з заокругленими краями могло дати як переписувано рук. — ю; у рук. XV в., напр., „скорбью бывшюю“ (орудн. відм.), в Іп. літ. р. 1185, ст. 643; раніший приклад: „Жива вѣвржена быста вѣ љзеро огньо горашюю жюпльомъ“ (зам. горащѣљ) Апокал. XII—XIII в., арк. 89 і зв.; або — „оукланияюмся, Лѣствица XV—XVI в. у моїй збірці Q. № 69, арк. 305 та ин., та й у скороп. к XVI в. ю і е писано схоже. Саме-же љ або е могло повстати фонетично з первісн. љ (=ц.-сл. љ) знах. відм. мн., як у Пчелі XIV в. „благољ славы“ зам. „благоѣ“, с. 304.

Звернімось до словного боку епізода й завважимо, що логічно міркуючи, ми повинні в цьому епізоді — про „дѣбрь Кисаню“ вбачати щось таке, що в первісному читанні — гармоніювало-б з усім попереднім, тоб-то згадку також про якусь зловісну прикмету. — „Дьбрь“ — часто в пам'ятках ц.-сл. і д.-рус.: „вся дѣбрь исплнѣтся“ Єв. Лук. 3, 5. Гал. Єв.; „и заспѣться дѣбрь горъ твоихъ, къ прілежашемоу и пріапѣть дѣбрь горахъ“... Зах. 14, 5, Пар. XIII в. Н.-Соф. б. № 53, арк. 25 зв.; „всяка дѣбрь исполнѣтся“ Ис. 40, 4, цит. м. Ларивон в „Слове о зак. и благ.“; Амарт. — „прогнаша Арменици противники от глубока дѣбри“, І, с. 521. У Флавія: „ту ровъ насыпаша и дѣбри вси“ І, 351^b; „дѣбрь глубока“, кн. V, 153 (Вол.); там-таки — „исполнишася тѣм дѣбри и пропасти“, арк. 150 зв., „межу горама дѣбрь бысть, 152 зв., „побѣгоста къ дѣбри иже под Силоамъ, кн. VI, 223 зв. і т. д. — визначає межигір'я, часом долину; в Олександрії 1-й ред. Олександр Нектонава „приведе къ дѣбри и ринувъ его низъ“, с. 17; „прейде многы дни по дѣбремъ и по безднымъ мѣстамъ“, с. 56; „вѣ тмѣ падаху вѣ дѣбри“, с. 63; в літоп. — визначає низина, болото: Іп. р. 977 „бѣше мость чресъ греблю к воротом

городным и тѣснячися другъ друга спехнуша Олга с моста в дебрь“, ст. 62; „истопоша мъжи дьбрьми“, ст. 428; згодом Іп. р. 1249 — „преиде дебрь глубокою“, ст. 803; „женушу чересь дьбрь глубокою“, ст. 804; „ци сіа дебри не перейдешь“ Новг. 4-ий, с. 191; часто у Дан. Пал.; = долина, що поросла лісом в літ. р. 1151 (Срезн.). — Прикметника „дѣбрьскъ“ у Срезн. не відзначено, але його знаходимо в Юр. Єв. 1118—20 р., Мст. Єв. XII в., Тип. Нед. XII в., Добрил. р. 1164, Симон. р. 1270, Матѳ. 23, 33; „како убѣжите огня дьбрьскааго“ (Амфил. I, 388).

„Сань“ — у найдавні. перекл. пам. д.-сл. і д.-руськ.: въ днѣ онъ наведетъ бѣ орѣжи[е] стѣое великое и крѣпкое на зѣмлі. на с[а]нѣ бѣг[а]ш[а]л. [на зѣмлі] на санѣ лѣжавѣл“ Григор. Парем., пр. Ісаїї 27, 1; в руськ. парем. р. 1271 і XIV в. — „на змяя, на санѣ бѣгаючи, на змяя на санѣ лукавную“, Срезн. III, 261.

Перевіримо тепер оці міркування, ґрунтуючися на даних оніро-критики. Звернімось до толкування „Свят. сну“ за допомогою даних античної та середньовічної літератури. Дещо в цьому напрямкові уже зроблено. Так Афанасьєв р. 1861 завважив, що „вещий сон Святослава состоит из примет: черный покров и карканье ворона — дурное предзнаменование; терем без кнеса означает лишение членов семейства, жемчуг — слезы“ („Заметки о загробн. жизни по слав. предан.“, Арх. ист. юрид. свед. Калачова, III, від VI, стор. 9). — Паралелі з Сонників грецьких до деяких деталей сну зазначив кн. В'яз., стор. 265—271; Вс. Мілл. гадав, що тут усе уже зроблено і не вивчав далі деталей. Інші — переказували за традицією сказане, часом покликувались „взагалі“ на народні прикмети, гадаючи, мабуть, що ці руські прикмети „исконны“ й існували в XII в. в тому самому вигляді, як і в XIX-му. Оце, власне, й усеньке позитивне, що набули вчені, котрі підходили до „Св. сну“ з погляду історії поглядів на онірокритику. Погляди ці за різних часів були різні. Та ми навряд чи помилились, коли скажемо, що віра у вагу снів та їх толкування розквітла саме в ту добу, що стоїть на грані античного світогляду й християнського, а далі — в пізнє середньовіччя. Світогляди цих діб проходили і на Русь. У них — ключ до розуміння розглядуваного епізода в „Сл.“. На межі античності й гелленізма Артемідор склав свою Онірокритику, трохи згодом Астрампсих склав свого Сонника, і ці твори вплинули на пізнішу літературу цього ґатунку на Сході й на Заході (ed. Rigaltii, р. 1603 та ин.). Думка — по снах розгадувати дійсність захопила й християнських письменників надто рано. На поч. V в. після Х. Синезій (по тому, як його наведено до християнства, епіскопував у Птолемаїді) написав трактата „Περὶ ἐνυπνίων“ (див. Migne. Patrol. ser. gr. vol. LXVI, col. 1281—1319), де вважає ворожбитство за як-найкориснішу справу, а витолковувати сні, це, на його думку, найкращий із засобів пророкувати: уві сні сам бог напучує людину (с. 1289); отже, через те всі, навіть що-найтемніші сні мають у собі глибоку мудрість, і сама темнота їхня залежить од цієї їхньої мудрости (1281). На твір Синезієв написав коментаря Никифор Григора (Migne, Patrol.,

ser. gr. CXLIX, p. 521—642); цьому Григорі приписують альфабетного Сонника *Ἄνειροκριτικὸν κατ'αλφάβητον*; в грецький Сонник і з іменням патр. Германа (Fabricii, *Bibl. graeca*, V, p. 266); другий — приписують Еммануїлові Палеологові (*ibid.*, 268). У Візантії знали низку давніх античних Сонників і розмірно нову компіляцію Ахмета ибн-Серейна (вид. Rigaltii, p. 1603) грецькою мовою (див. також *Bibl. graeca*, V, p. 226), перекладену на латинську мову р. 1166. Як завважив В. Снегірьов (Вера в сны, с. 25) латинський переклад цього твору Артемідора, Астрампсиха, з додатками з творів інших авторів, котрі сні витолковують, алхіміків (?) доби Відродження „послужили источником для ныне существующих снотолкователей и сонников, которые в большом количестве издаются и в России спекулянтами на невежество и глупость грамотных людей“. Але ця історія снотолкувань, що її подає Снегірьов, надто схематично-проста; її треба змінити, відповідно до даних з джерел. Не накреслюючи цієї історії, далі скористуємось з тих сонників, котрі ми могли здобути. Звичайно, число їх, надто руських та польських, можна було б і збільшити, але вони — здебільша переказують у пізніших виданнях сказане в попередніх, і їхні свідчення самостійної ваги не мають.

Звернімось тепер до самого сну, до його плану та частин.

Святослав бачить „мутний“ — сумний сон, і вже це наперед промовляє за те, що важать перераховані далі явища. Серед них рельєфно виступають такі речі: 1) „Черная паполома“ — себ-то чорний покрів, жалібний одяг; 2) кровать; 3) вино („змішане“); 4) жемчуг; 5) доски без кнѣса; 6) вороны; 7) змея (сань).

Щоб пояснити ці речі, користуємось з низки Сонників, гадаючи, що з одного боку — пізня візантійська традиція могла вплинути через переклади, котрі до нас не доходили, на уявління руських XII в. про вагу снущ: ми маємо, на жаль, тільки уламок слов'янського сонника, і то в сербському рукоп. XV—XVI в.; з другого боку — припускаємо, що давні вірування могли у відгомонах зберегтися і в народніх повір'ях XIX в. До-речи, як матеріал щоб порівнювати подаємо дані і з пізніх—XVIII і XIX вв. сонників, писаних та друкованих.

Користуватимемось з отаких сонників, щоб пояснити те, що бачив Святослав:

1. Artemidori Daldiani Oneirocritica, ed. N. Rigaltii, Lutetiae, MDCIII; Artem. D. Oneirocriticon, libri V ex rec. Rud. Herscheri, Lips. MDCCCLXIV.—2. Astrampsychi Oneirocritica, ed. Rigaltii, *ibid.*—3. Nicephori Oneirocritica, *ibid.*—4. Achmetis f. Seirim Oneirocritica, ed. *ibid.*—5. „Interpretationes somniorum Danielis profetae, revelatae ab angelo, misso a Deo, et primo de diebus lunae et cetera. Impressa Lipezk per Conradum Kochenloffen“, s. a. 9 арк. 4°, поч. XVI в.—6. Рукоп. Сборн. Иерус. патр. библ. № 192/2, XV—XVI в. Опис. у Красносельцева, Слав. рукописи патр. библ. в Иерус., 1889 р.—7. Рукоп. Моск. Публ. Музею № 2654, перекл. р. 1745 з польського оригіналу р. 1696: „Выкладъ сновъ Данила

пророка... в Краковѣ“. — 8. Рукоп. Рос. Публ. Б. у Ленінграді, F. III, № 11 половини XVIII в., „Выклад Даниила пророка“... перекл. з Краківського-ж вид. р. 1700. — 9. Рукоп. Сонник 1780-х рр. П. К. Сімоні, 8^о, українськ. походж. — 10. „Египатски Сановник“, Београд, року не позначено, XIX в. — 11. П. А. Поляков, Снотолкователь, приписыв. мусульманами ветхозаветному патр. Иосифу (Джагатайський текст), під ред. Н. Ф. Катанова. Казань, 1901. — 12. Новый полный и подробный Сонник. Вид. Холмушіна. СПб. р. 1900 — 13. Е. Романов, Опыт белорусского народного снотолкователя, М. 1889 (= Этногр. Обзор., кн. III). — 14. Записи гг. Чернышева, Неклапаева и их учеников, 1890-х гг., рукоп. П. К. Сімоні. — 15. Рукоп. Архіва Р. Геогр. Т-ва XXXI, № 21, 1860-х рр., запис Соколова.

1. Черная паполома — чорний покрів, одіж.

Артемідор про колір одіж, що її бачать уві сні, гадає різно (ed. Rigalt., II, cap. 3, p. 84): „Ἄνδρι δὲ νοσοῦντι... μέλαν ἱμάτιον σωτηρίαν προσημαίνει... Οἶδα δὲ ἐγὼ πολλοὺς καὶ πένητας καὶ δούλους τε δεσπώτας νοσοῦντας, οἳ καὶ μέλανα δοκοῦντες ἔχειν ἱμάτια, ἀπέθανον“, але далі: „ἔστι δ' ἄλλως ἢ μέλανα ἐσθῆς πᾶσι πονηρά, πλὴν τῶν τὰ λαθραῖα ἐργαζομένων“ (clancularia operantur). Згодом подибуємо вже виразнісінькі вказівки: „Στολήν φορῶν μέλαιναν οὐ καλὴ θεά“, Astramps. p. 8; почасти наближається сюди толкування Achmetis, p. 131: „Ἐὰν ἴδῃ ὁ βασιλεὺς, ὅτι ἐφόρει ὁ λαὸς αὐτοῦ κίτρινα ἢ μέλανα, θλίψιν διὰ νόσον καὶ θάνατον αὐτῶ κρινέτω“. Латинський сонник поч. XVI в. „Interpretationes Danielis“ — не каже про чорну одіж, але в низці прикладів одзначає, що чорний колір визначає лихо... „panem nigrum comedere significat tristitiam“; „piper nigrum comedere significat iracundiam“; „uvae nigras colligere significat molestiam“. Пізніші руські сонники, перекл. з польського: Р. ПБ. Q. № 11 — „одѣяние черное на себѣ имѣть — убожество“, М. П. Муз. 2654 — „Одѣяние черное — убожество знать“, арк. 15 зв.; „Черная одежда (в других случаях, кроме как видеть ее больному) — не обещает ничего хорошего“. Новый подр. Сонник... р. 1900, с. 378. Народні повір'я: бачити уві сні чорну одіж „пасцель будзець, захварѣшь“, Романов, Опыт. бел. снотолков., с. 12; „видеть во снѣ кого либо въ черной шубѣ — будеть досада или печаль“ Сургутськ. край (записав Неклапаев).

2. Що визначає бачити уві сні кровать, за те свідчень маємо ми обмаль: „Кровать богато убранную видеть — жениной или хозяйской смерти ожидать“, Нов. Сонник 1900, с. 274. „Кровать во сне видеть — к болезни“ (Моск. губ., повідомив Г. І. Куликовський за 1890-х рр.) рук. Сімоні.

3. вино с трудом смѣшено. За Артемідором бачити уві сні вино — нічого поганого не віщує: „Οἶνος τὰς μὲν λύπας ὡσπερ μανθραγύρας ἀνδρὸς κομιίζει“, Artem. I, cap. 68, p. 56, ed. Rig. (= I, 66 ed. Herscheri); але від Астрампсиха — з'являються віщування зловісні: „οἶνον μετασχῶν προσδῶκα δεινὰς μάχας“, Astr. p. 7; „οἶνος ῥυπώδης ὀκτρανοὶ πολλὰς λύπας“, ib. p. 7. У Ахмета — низка прикмет: „Εἰ δὲ ἔπιεν οἶνον συγκεραμμένον (= змішане), εὐρήσει θλίψιν εἰς τὸν πλοῦτον αὐτοῦ...“ „Εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι ἐκέρνα

αὐτῷ ἄνθρωπος γινώριμος τοῦτον τὸν οἶνον δι' αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ κινδῶντος θλιβήσεται". „Εἰ δ' ἀγνώριστος ἦν δι' ἐχθροῦ" (Achm. p. 141, cap. 196). „Εἰ δὲ ἴδη τις, ὅτι πίνει ὄξυνον οἶνον, τοῦτο εἰς πλοῦτον οὐ κρίνεται, οὐδὲ εἰς ἐξουσίαν ἀλλ' αὖ εἰς πικρίαν καὶ θλίψιν ἀνάλογον τῆς δριμύτητος". „Εἰ δὲ ἴδη, ὅτι ἐπιε ποτὸν σκευαστὸν, εὐρήσει πικρίαν ἀνάλογον τῆς ἀηδίας" (Achm. p. 173, cap. 198). В латинському Соннику „Interpretationes Danielis" п. XVI в. маємо: „vinum turbidum bibere significat tristitiam". Серб. Сонник в рук. Єрус. бібл. XV—XVI в. — навпаки, гадає, що „пиющи и въ снѣ водо[y] и ил вино прилогъ ти кажет", арк. 405 зв. Сонник пол. XVIII в., пер. вид. р. 1700: „пит[ь] вино мутное — печаль", РПБ. Ф. III, № 11; аналогічний йому (пер. 1745 р.) М. П. Муз. № 2654: „пить вино мутное — печаль знать", арк. 16; обидва походять через польськ. од латинського оригіналу. В українськ. Соннику, рук. П. К. Сімоні 1780-х рр., дарма що „вино пить — веселіє", але „вино кислоє пить — драка или другое нѣчто худое", арк. 13; „вино пить во многолюдии — худой сонъ", „вино мутное пить — знакъ печали и досадного извѣстія", „виномъ мыться — знак потери и убытка", Нов. подр. Сонник, р. 1900. Пити вино уві сні — погана прикмета (Харківщина) Пот. 87; Полтавщина: уві сні пити горілку й бути п'яному — хвороба, рук. Р. Георг. Общ. XXXI, № 21, с. 87.

4. Бачити уві сні перли — віддавна віщувало сльози. Це спостерегаємо в грец. сонниках, що походять з класичної традиції, в польських і в нар. руськ. повір'ях, але не без літературного впливу: „Οἱ μάρμαροι δηλοῦσι δακρῶν ῥόον" Astr. p. 6. ed. Rig.; „Μαργαρίται δηλοῦσι δακρῶν ῥόον", Niceph. Oneir. p. 15.; „Perły znaczą zazwyczaj łzy", Nowy Sennik do rozweselenia, Warsz. 1873, s. 40. „Жемчуг во сне брать — получить знатный подарок или слезы", Нов. Сонник, р. 1900, с. 178; „зерно жемчужное видеть — иметь с кем либо ссору", т.-же, стор. 201. Бачити уві сні перли — віщує сльози, Афанасьев, Поэт. возвр. славян на природу, I, 603. „Жемчуг видеть — слезы", Романов, Опыт белорусск. снотолков. 12.

5. дъскы без кнѣса — себ-то терем далі-далі загрожує впасти: „Δόμου πεισῶν (п. б. πεισόντος) νομιζε τούτου ζημίαν" (= detrimentum), Niceph. patr. p. 12, ed. Rig.; „Δόμου πεισόντος ζημίας δηλοῖ τρόπος" Anon. Бібл. Ескуріяла I, 170, рук. XIV в. Ф. III, 7. „Ἐὰν ἴδῃ [ὁ βασιλεὺς], ὅτι ἐπεσε τοῖχος παλατίου, ἢ Αὐγούστα τελευτᾷ", Achm. Oneir. ed. Rig. p. 115, cap. 148; „Ἦ δὲ τῶν ἐβλῶν κλάσις τοῖς κυρίαις τοῦ οἴκου ἀνδρας" ibid. p. 111, cap. 144; „Ἦ δὲ τοῦ τοῖχου [κλάσις] τὸν τοῦ οἴκου δεσπότην σημαίνει" ib. Окрім того — „да же если царь увидит, что потрясся его дворец — это предсказывает угрожающую от народов войну или обнаружение врагов", там-таки, 112, cap. 144. „Ruinam videre significat deceptionem" Interpr. Dan.; „Дом разваливающийся видеть — ссору с соседями и смерть хозяина", Нов. Сонник р. 1900, с. 147; „Кровлю падающую в своем доме видеть — больному смерть, а здоровому всех намерений его уничтожение", там-таки, с. 274. Народні прикмети (записи В. Чернишова р. 1897): „Дом падает — к убытку" (Киржач.); „Дом падает, угол отваливается — к покойнику",

„Дом падаєт — или хозьяин или хозьяйка умрєт“ (Боровськ.) — рук. П. К. Сїмонї. У нар. епосї сон цєй теж вїщує лихо: „Не спалось девке, не дремалось, | Ничего во сне не виделось, | Только виделся сон безсчастный: | Как буйны ветры подымались, | Сы хором верхи срывались, | Что по самыи по окошки“..., бо француз Москву руйнує. Кир. в. 10, с. 3. Коли сниться „хата старая разрушившаяся — вещает смерть“, Полтавщина, Рук. Арх. Р. Г. Общ. XXXI, № 21, с. 86.

б. врани вьзгряяху; круки вїщують лихо. Цє, певне, одгомїн античної традиції: „Κορώνη δὲ [σημαίνει] χρόνον τε πολὺν καὶ παρολιήν τῶν πραγμάτων τῶν πραττομένων καὶ γράϊαν“, Artem. Rig., lib. II, cap. 20, p. 107; можливо з християнським забарвленням — „Κόρακας ἰδὼν δαίμονας τούτους νόει“ Niceph. Oneir. p. 15. З приводу того, що бачити увї сні круків — це не на добре, Артемїдор оповїдає, як одна заможна жїнка побачила була увї сні трьох круків, що нахабно (ἀναίδως) дивилися на неї. Один з них мовив: „ἐγὼ σὲ ἐκβίον ποιήσω“. Тричі облетїли її круки й зникли. Аж і справді, за 9 днів вона сконала. Artem. cap. 34, p. 221. Латинський Сонник „Interpr. Dan.“: „corvos videre significat rixas habere“. РПБ. III, № 11, пол. XVIII в.: „ворона во сне слышатъ — мертвеца знаменует“, арк. 3; теж у рук. р. 1745 М. П. Муз. № 2654: „ворона слышатъ — умершего в дому [знаменует]“. В сербськ. соннику (Египатски Сановник) — самї відгуки віри в те, що крук вїщує лихо: „Кад гавран један или више нѣх лете право на тебе и прелете преко твоје главе, значи да ће ти се десити каква несрећа“, с. 36; „Кад видиш гаврана где на дрвету или на крову стоја на једној, и то на левој ноzi, онда се спрема каква несрећа“, с. 42. Один епїзод з хронїки Амартолової наочно показує, що вороняче крякання — то зловісна ознака: геллени в Олександрїї глузуючи питалися в св. Опанаса: „рци намъ, злый старче, что грачють ворони“. Святый же к нимъ отвѣщавъ рече: „враны гласятъ „кра кра“; („кра“ же Асурійскимъ гласомъ наречеться „утро есть“) — тѣмъ утро узрите Божию помощь, нашу славу“. И наутрїє слышано бысть смерть преступника Ульяна; привезоша ѣ мертва и смердяща“, I, с. 349; там-таки про птахів: під той час, як ц. Роман провадив пересправи з болг. ц. Симеоном, сталося „чудо нѣкое“: „двѣма орлома, царема бесѣдующема, и верху има летящема и клекающе и обѣма сьвъкупитися и паки разлучитися другъ от друга, единому же в Костянтинъ град влетѣти, другому же въ Фракию прелетѣти; се истовое таковых смотрящей не добро судиша“, с. 559; може, Амарт. уплинув і на дальше оповідання в Іп. літ. р. 1249, де вже не самї-но орли, ба й круки, що нас оце цікавлять: „и бывшу знамению сице надъ полкомъ, сице пришедшимъ орломъ и многимъ ворономъ, яко оболоку велику; играющимъ же птичамъ, орлом же клекьшущимъ и плавающимъ криломъ (П. Хл. — крилы) своими и воспромѣтающимъ[я] на воздухъ, якоже иногда (Хл. П. — никогда) и николи же не бѣ; и се знамение не на добро бысть“, ст. 802. В „Нов. полн. и подр. Соннике“ р. 1900: „Воронъ во снѣ — остерегаются воровъ и разбойниковъ“; „Воронїй крикъ слышатъ — слышатъ о мертвецѣ“, „Ворона надъ головой видѣтъ — ожидать

смерти“, інші сни з круком — так само не на добре, с. 77. Пор. ще: „чорны вѣроны вѣдь участь програяли“, Барс. Прич. II, 124.

7. Змеи („дѣбрьскы санѣ“). Що в старовину вірили в те, що змії визначають погане, маємо багато свідчень: „Οφις νόσον σημαίνει και ἔχθρον, ὅπως δ' αὖ διαδῆ τινὰ οὕτω και ἡ νόσος και ὁ ἔχθρος διαθήσουσι τὸν ἰδόντα“, Artem. lib. II, cap. 13, p. 106 ed. Hersch., p. 101 Rig.; „Οφις τε νόσον σημαίνει και ἔχθραν ἐπάγει“, Artem. Rig. II, cap. 13, p. 111; „Οφεις πατεῖν, τὰ κέντρα τῶν ἔχθρῶν λύει“ — рідке сприятливе пророкування, Astr. p. 7; те саме розуміння: „Οφεις ἀναίρων τοὺς ἐναντίους νόει“, Niceph. Oneir. p. 16. Коли вода, що розлилася, спадаючи, залишає риб, мешканці здобувають: „πλοῦτον και νόσον, εἰ δὲ κατελείφθησαν ὄφεις και βάρραχοι και ἐρπετά — πόλεμον ἐόρησοισιν ἀπὸ ἔχθρῶν τε και νικήσοισιν αὐτοῖς· ἐάν ἄρα κατεκυρίωσεν αὐτῶν, εἰ δὲ μὴ τοῦναντιον“, Achm. p. 154. Латинський Сонник „Interpr. Dan.“: „Cum serpentibus pugnare significat vincere inimicos“, „serpentes occidere significat inimicos vincere“, „serpentes multas videre significat decepcionem de femina“. В серб. Соннику XV в. невиразно: „змію видевь вѣ сне. вѣ лицу цара разъваете“ (?), 405 зв. Українськ. рук. Сонник П. К. Сімоні 1780-х рр.: „гадини боятсѣ, бѣгать от нее или угризену битъ — значить от неприятеля что ни есть претерпѣть“, арк. 13 зв.; РПБ, F. III, № 11, пол. XVIII в.: „змея укусит — бѣречься неприятѣля значит“. В джагатайському снотолкователі: „кто увидит бѣлую змѣю, у того будет враг-мусульманин; если же он увидит черную змѣю, то врагом ему будет иновѣрецъ“ (24), стор. 16; „Видѣть во снѣ змѣю — худо, а если кто увидит ее, тот долженъ подавать милостыню“ (73) стор. 25; „Кто увидитъ во снѣ змѣю, на того понапрасну обрушатся бѣды“ (80), с. 26. „Гада видѣть — врагъ, неприятный человекъ“, Романов, Опыт бѣлор. нар. снотолкователя.

Зібрані в нас дані дозволяють зробити висновок, що читання Макушова, прийняте й тут („санѣ“), цілком погоджується не тільки з даними палеографії й мови, ба навіть як-найкраще гармоніює й з загальним значінням усього сна. Цей-же сон — то майстерна комбінація з „випробуваних“ та „віригідних“ ознак, звязаних спільним джерелом походження. Ознаки тії були відомі письменним людям у Візантії, будь-що-будь од геленістичної доби починаючи. До нас занесло їх якщо не письменство, то усна традиція, і теж дуже давно. Почасті ознаки тії дожили й до наших часів.

ХІІІ. Бояри пояснюють сон.

се бо ѣ сокола слѣтѣста] Що в епічній традиції руських князів й узагалі героїв порівнювано до соколів, як і до інших хижих птахів, — це річ звичайнісінька. Цар Казанський „отходя пленяше инья земля чюжя, аки орель отлѣтая от гнезда своего далеча пища себѣ искати“ Іст. Каз. ц., с. 15. Руських порівнювано до орлів, яструбів, еленів, і левів там-таки, див. с. 161. В піснях, запис. для Рич. Джемса 1619—20 р., про кн. Скопина Шуйського: „Высоко соколь поднялся и о сыру матеру землю ушибся“, вид. Сімоні, с. 3. У новому запису пісні — Дон: „распустил я своих ясных соколов, | Ясных соколов — Донских казаков“ Сахар., Сказ. I, 240; у старині: „Бытто ясные соколы попухнули, | Так добрые молодцы повыѣхали“, Рыбн., I, с. 180; у Кирші: „Из-за моря, моря синева, из Волынца красна Галичья, ис тое Корелы богатыя, какъ есенъ соколь вонъ вылетывалъ, как бы бѣлой кречеть вонъ выпархивалъ, выезжалъ удача доброй молодець молоды Дюкъ сынъ Степановичъ“, с. 9 і „какъ два ясна сокола слеталися, і наехалъ Збуть королевичь младъ, напускается онъ на старова, на стара казака Илью Муромца“, с. 155. Інші паралелі див. попереду. В цьому місці „Сл.“ Франко вбачає уривок давньої пісні про кн. Ростислава та Гліба й підбирає ще пари соколів-князів: Бориса В'ячеславича й Ізяслава, Давида Ігоревича й Володаря Ростиславича (Jagić Festschrift, 1908, S. 648 і дд.), але наврод чи можна з цим погодитись.

крильца припѣшали] припѣшати — зробити пішим, нездатним літати (див. Срезн. II), пор. „опѣшати“ — зробитися пішим, в Пов. про Акіра, сп. XV в., відзначив О. Соболевський, Мат. и иссл. в обл. слав. фил. и археол., с. 175; також у прислів'ї в українському збірникові Климентія к. XVII—поч. XVIII в.: „пѣшого сокола и вороны б'ють“, рук. кол. Київського Університету № 73 (193), арк. 248; „На лету у сокола крылушки примахалися, | От худой погодушки перья приломалися“, Шейн, Вел. № 855.

а самою опутоша в путины желѣзны] Читаємо за Макс. та Пот.; самою — род. двійні зам. знах. от-як у вар. до Іп. р. 1147: „се на[сѣ] (Хл. Пог. — наю) брате Богъ искупиль у мѣсто“, ст. 357. — В давній мові звичайно не „путини“, а „пудо“, мн. „пута“: „ввязахуть и оужі желѣзны и путы“, Лук. 8, 29, Гал. Єв. р. 1144, II, 188; „...зане много-

краты поуты и оужі желѣзны съвязануоу соущю прѣтьрзахоуся (*δυστάσθαι*) от него оужа желѣзна и поута съкроушахоуся“, Марк. 5, 4, там-таки I, 601—2. Срезн.: „Оковавъ путемъ желѣзнымъ“, Сл. Іпол. Дан.; „Почто не свяжеши ею путы желѣзн[вн]ы“ Жит. Іо. Богосл. Прохора; „Связати царя ихъ путы“ Кир. Тур. о черн. чинѣ, 112 та ин. — В билинній традиції: „Связали Михайла ручки бѣлыя | Во путины шелковыя. | Какъ расправилъ Михайла ручки бѣлыя, | Поразлопали путыни шелковыя“, Рыбн. III, с. 110—111; „Скованы ноги резвые же | Тѣма же жалезами немецкими“, Григорьев, I, 345. В пісні про Разіна та його сина: „Ах да еще все то наши, братцы, друзья-товарищи, | Ой, братцы, все переловлены. | Ах да все в железные в ручные они кандашки | Да все позакованы“... Миллер, Ист. п., 723; в українськ. п.: „ведуть Якимонька у залізнім путі“, Чуб., V, 630; перекручене — „пута зелені“, 275. — Не пошкодить одзначити в відпов. місці літопису слова Ігореві — „связня преда мя [Господь] в руки безаконнымъ“, Іп. ст. 644, й слова літописцеві про інших князів: „держими бяху твердо и стрегоми и потвержаемы многими желѣзы и казньми“, Лавр. р. 1186, с. 379. Взагалі в „Сл.“ „путины желѣзны“ — не в поетичному, а в реальному розумінні: див. в Іп. р. 1160 — Рогволод „выстоя Володшю ис поруба а Брячислава из желѣзъ“, ст. 505.

Олегъ и Святославъ] Пот. і Шамб. гадають, що ці ймення вставив переписувач. Перші видавці за супутників Ігоревих та Всеволодових мали молодих князів — с. Ігорового Володимира-Петра, кн. Путивльського, згодом Галицького († 1212 р.) й небожа кн. Святослава-Бориса Ольговича Рильського († 1186 р.). Грунтуючися на дальшому (див. далі „сокольца опутаевѣ“ комент.), Грамм. (с. 48) та Макс. (Украин., с. 94) зам. „Олега“ запропонували були внести „Владимира“, проти чого заперечував Огон. (с. 84), гадаючи, що правильніше вбачати в „молодыхъ мѣсяцахъ“ молодших синів Ігоревих; за Іп. в Ігоря народивсь син Олег-Павло р. 1176, ст. 600, а р. 1177 — син „в крещеніи Андреян а княжее Святославъ“, ст. 604; одзначимо, що там-таки, 1183 р. згадано й за Олега, синовця Ігорового, ст. 629; але те, що з князів були хлопчакки, за тих часів не перешкоджало їм брати участь у батьківських походах. — Порівнювати героя, що постраждав у бою, з місяцем — властиве руському нар. епосу: „А лежитъ же тутъ Добрыня во чистомъ поли, | А плеча его да испрострѣлены, | Голова его да испроломлена, — | Закатается да младъ свѣтелъ мѣсяць“. Гильф. Онеж. б., с. 43. Вс. Міллер гадав, що порівнювання з сонцем та місяцем це вплив Візантії (Взгляд, с. 55); Потебня слушно вбачає тут слід величальних народніх пісень (с. 42 і дл.), прим.: „Ой ніхто там не бував, де ся явір розвивав, | ... | Тілко бувало два місяці ясных, | два місяці ясных, два парубки красних: | Ой един ми красний в селі Івасенько, | А другий ми красний в селі Миханенько“ Рус. Дністр. 43. „Три місяці ясных — Ой первий місяць | Молодий Іванко, | а другий місяць | Молодий Василько, | А третій місяць | Моло-

дий Михайло“, Чуб. III, 215 (пор. у великор.: „светел місяц — Алексей господин“, Шейн, Вел. № 1255); „Ой зійшли (2) два місяці ясных | Тай вандрували два товариша красних“ Чуб. V, 96; „Три місяцы ясных — три молайцы красных“, Шейн, Мат. I, 1, 71. Ще приклад — в білор. пісні: „А под нашим сялом, над слобадою | стояли, свяцили месички чатыры: | Первый месичко — маладый Василька, | Другэй месичка — Маладый Паўлючок, | Треци месичка — малады Захарка, | Чатвиртый месичка — малады Иванька“; далі — чотири зірки — чотири жінки згаданих осіб. Шейн. Б. п. р. 1873, с. 336—7. Ще: „три солнышка и три місяца“, Шейн, Вел., № 1252. Пор. білор. п.: „А над нашим сялом, над слабадою | Стаяли, свяцили мѣсичка чатыры: | Первый мѣсичка — маладый Василька“ і т. д., Шейн, Б. п., 52—3; але питання про те, оскільки „народні“ ці величальні пісні в їхніх початках — це питання, що його треба переглянути.

„и вѣ морѣ погрузиста и великое буйство подаста Хинови] У 1-му вид. „подасть“; Барс. „погрузиша та и великое буйство подаша тѣ Хинови“, та ми читаємо, як Снегір., Тіхонр., Пот. та ин. — Від перших видавців до 1870-х рр. ототожнювали „хинъ-ханъ“ або вбачали в „Хинови“ прикметника від „хинъ“ (Малашев.). Пот., 94 — вбачає тут дав. од збірн. „Хинова“ (пор. Литва, Татарва, то-що), ще й *и* зам. *ѣ* (а це можливо й на ґрунті українському й на псковському). Хинова, за Пот. 114 — „название половцев или другого степного народа, м. б., Гуннов, по старой памяти“. Вс. Мілл. (Изв. ОРЯС Ак. Н. 1914, кн. I, 110—118) спитується довести, що Хинова — „старинное русское имя финнов в форме собирательной, как Мордва, Меря, Вель, Литва и другие“; до Вс. М. прилучається Шамб. Соболевський пояснює „хынова“, „хыновъскъ“ — як слов'янську назву Гуннів, Изв. ОРЯС, р. 1921 (XXVI), с. 8, прим. Нехай хто заховується під цією назвою, ясно одне, що й для автора „Слова“, як і згодом для автора „Задонщини“, це було збірне ім'я для поганого бусурманського народу, „хиновя поганые татаровя, бусурмановя“... „идеть Хинова на Русскую землю“ (Задонщ. Изв. Акад. Н. VI, 344, 347, стар. серія).

Пардуже гнѣздо] Пот. — „пардуше“; Лонг. — „пардѣ уже“ (р. мн., визн.). „Пардуже“ од пардусь (правильніш од пардузь = барс, пантера, грец. *πάρδος*, *πάρδαλις*, лат. *pardus*). В Олександрії 1-й ред. — шкури „львовы и пардуши“, с. 87. В літ. „Святослав ходя акы пардусь“, Лавр., с. 63; П. С. Р. Л. II, ст. 52; IV, с. 44 та ин.; „пъстрота пардуса“, Ефрем. Кормч., 226; „Скочи акы пардусь съ многою силою“ (*ὡς πάρδαλις*), Амарт. вид. I, с. 47; Костянтин Копронім — „различнообразный пардусь“, с. 475; „от Арменина пардусицѣ“, с. 491 та ин. (Срезн.). Літоп. знає барсів свійських: „Олеґъ же ѣха напередѣ к Гюргеви и да е[му] пардусь“, П., ст. 340; і „Да Стѣславъ Ростиславу пардусь и два коня борза“, ст. 504, подібно до того, як в Олександрії ц. Кондокія послала Олександрові серед інших подарунків — „парѣдусь кротѣкыхъ (себ-то

свійських) 10“, с. 89. Символічно — пардус визначає підступну істоту; пор. гелленістичну прикмету „...πάρδαλις δὲ καὶ ἄνδρα καὶ γυναῖκα σημαίνει, πανόργου τε καὶ καχοτρόπου“, Artemidori Oneirocritica, ed. Rigalt. 1603, lib. II, cap. 12, p. 98. Звідси — порівняння з пардусом віроломливого народу — Половців: „Каков кой языкъ. Отв. ...куманин пардос есть, угринъ рысь есть...“, Тихонр. Пам. отреч. р. лит. II, с. 447; або в рук. Петруш. № 138, XVI в., арк. 187: „Въпрос. Како есть языком часть и каковы есть который обычаемъ? Отвѣтъ. Фрязинъ... татаринъ огарь, куманин пардус, блъгаринъ быкъ, сръбинъ влькъ...“; а також — хороброго вояку в Іст. Каз. ц.: „Царь же князь великий... аки пардусъ ярости наполнився бранныя“..., ст. 153.

Уже снесся хула на хвалу] себ-то „узяла гору погана слава над доброю“; пор. Пс. 101, с. 9: „Всь днь поношаху ми врази мои, хвалящи мя мною кляхуся“ Симон. Пс. до 1280 р. та ин., Амфил. II, 193, (Пог. Бол.: „хвалящейся мною кльнѣхуся“, Ягіч, 479). Схоже розумом місце читаємо у прор. Осії в пер. з толкув.: „по множству ихъ тако съгрѣшиша мнѣ славу ихъ въ бещьстїе положу“ (Туницьк., с. 9), що відповідає виразові в „Слові“. Вс. Мілл. перекладає: „уже спустився позор на славу“. Пор. „се бо слава его (Юрка та Ярослава) и хвала погибѣ“, 4-ий Новг., р. 1216, с. 193.

Уже тресну нужда на волю] нужда — βία Ис. 63, I, над-сильство, Евс., Кн. пр. Іс., у Парем. і Толк. Прор. Вс. Мілл.: „уже ударило насиліе на свободу“. „Трѣснути“ звичайно визначає в д.-р. мові загри-міти, затріскотіти (Срезн.), тут неясно, в якому розумінні. Пот. (97): „уже с треском (с громовым ударом) вышла Нужда (мифологическое лицо) на волю (на свободу)“. Нужду, як попереду — Обиду, або Горе (у казках) змальовано, наче вони видерлися на волю, пор. Горе в голо-сінні: „с подземелья злое Горе разом бросилось, | Чорным вороном в чисто поле слетело, | На чистом поле Горюшко садилось, | И само тут злодийно восхвалялося, | Што тоска буде крестьянам неудольная“, Барсов, Причит. I, 290—1. Про визволення Нужди, Горя, Злиднів див. у Потебні: „О Доле и сродных существах“, див. „О некот. симв. в слав. нар. поэзии“, 2-е вид. р. 1914, стор. 189 і дд. Може, в основі лежать не „мітичні вірування“, а літературні впливи таких східніх повістей, як повісті про ув'язненого духа в арабських казках або про ув'язненого біса в житіях. Див. Дурново, „Лег. о заключенном бесе“, а також житія: Івана архієп. Новг., Аврамія Ростовського.

Се бо Готьскыя красныя дѣвы] Готи оселилися на берегах Чорного та Озівського моря в другій половині II в. після Хр. й панували геть аж до 375 р., коли їх розбили гунни; а втім, під ними вони мали своїх князів; Ванітар, онук Атаульфів, напав на Антів (їх декотрі історики мають за слов'ян (Грушевський, Історія Укр.-Руси I) і попереду зазнав поразки, а далі, перемігши Антів, звелів розп'ясти царя їхнього Бооза з синами й вельможами; сам загинув од гуннського короля

Баламбера р. 376. (Safařik, Starožitn. I, 127). Недобитки остготів zostалися незалежні в теперішньому Крими, охрестилися й здобули єпископа від Юстиніяна. В VIII в. їх звоювали хозари, а тих прогнали в IX в. половці. Готи існували в Криму ще в XVI та XVII вв., згодом — зілялися з греками й татарами (Zeuss. Die Deutschen und die Nachbarstämme, S. 430—433). Людність Кримська провадила не аби-який посередницький торг українськими невольниками на східніх ринках. Отже, ясно, що кожнісінька поразка руських, кожнісінький полон, що його захоплювали в них степняки (половці, згодом — татари), давав зиск готським купцям. Відгомін „Слова“, відповідно змінений, маємо в „Слові про в. кн. Дмитра Івановича“: „Уже жены рускіе восплескаша татарскимъ златомъ“, Тіх. 41.

поють время Бусово] „Бус“, що від нього походить прикметник „Бусов“, викликав низку толкувань. Снегірьов указував на Бусів Яр на лівому березі Донця в Волчанськ. п., Р. Ист. Сб. III, I, с. 118; більше-менше так пояснює й Малашев.: з Буса — половецький хан, пор. у 15 вер. од лівого берега Донця Бусів яр (с. 117); як пояснює Пот.: час Буса, що за його йменням, може, названо гору над Либеддю, — час, котрий був безславний для Руси (с. 94) — але чом? Огоновський (с. 86): час Бусів — той, коли „Бооз, король Антів-Слов'ян, трагічною умер смертю“, його-бо перемиг готський цар Вонітар (див. попереду). Так толкувати певна рація є: за часів автора „Сл.“ могли ще жити стародавні епічні перекази в Кримських Готів; по поразці Ігоревій природньо згадати за аналогією про поразку ще й другого слов'янського вождя. Цю аналогію продовжує й далше речення в „Слові“.

лелѣютъ мѣсть Шароканю] Про Шаруканів в літопису не одного разу від р. 1068: Новг. 1 (вид. р. 1888, с. 102)—Святослав: „рче дружинѣ своей: ,потягнемъ, уже намъ незѣ камо ся дѣти‘; и удариша в нѣ; и одолѣ Святослав в 3-хъ тысячахъ, а половець бѣ 12 тысящѣ; и тако биemi, а друзіи истопоша в Снови, а князь ихъ яша Шарокана в 1 день ноября“ — р. 1068. Про другу перемогу над Шаруканом читаємо в Лавр. 12 серпня р. 1107 і Іп. р. 1106, в уривку, що його поповнюють Хл. та Пог.; подаємо за Іп. та Хл.: „томъ же лѣтѣ прииде Боняк и Шаруканъ старый и ини князи мнози, и сташа оксло Лубна. Сѣополкъ же и Володимеръ, и Олегъ, Сѣославъ, Мьстиславъ, Вячьславъ, Ярополкъ, идоша на половецѣ къ Лубну; въ 6 часъ дне бродешася чересъ Сулу и кликоша (Лавр. „кликнуша“) на нѣ. Половци же вжасошася от страха, не възмогоша и стяга поставити, но побѣгоша хватаючи конии (далі Хл.) а друзіи пѣши побѣгоша; наши же начаша сѣщи я, а другыя руками имати. И гнаша я до Хорола; убиша же Тааза Бонякова брата, а угре яша и братію его (Лавр. „а Сугра яша и брата его“), а Шаруканъ одва утече“ ... Іп., ст. 258; Лавр., с. 271—2. Р. 1111 Володимир Мон. з князями, вирушаючи в похід на половців, „поидоша ко град(у) Шаруканю“ Іп., ст. 266 (= Соф. 1, П. С. Р. Л. V, 155 та ин.). Р. 1116 руські князі знову

добувають м. Шарукань (там-таки, ст. 284); далі — р. 1159 літописець згадує за Георгія Йвановича Шаруканя брата (Хл. та Пор.), іб. ст. 499. Володимир Мон. згадує серед „князь лѣпшихъ“, що їх він одпустив — „Шаруканя два брата“, Лавр. р. 1096, с. 241. Вс. Мілл. гадає, що Шарукань — ім'я не особисте, а родове (Взгляд, 223). — „Лелѣять“ тут визначає жити, виховувати, а зовсім не пестити, жалувати, як гадав був Потебня.

А ми уже дружина жадни веселія] Пор. в „Слове Адама к сущим в аде“: „Въспоимъ, дружино, пѣсньми днесъ а плачь отложимъ и утѣшимся“ і „а того есми, дружино, многа дни жадали“ (рук. Увар. № 316, арк. 155 і зв., Унд, 1109 та ин.

XIV. Святославове „златоє слово“.

Тогда великий Святъславъ изрони злато слово с слезами смѣшено и рече: „о моя сыновчя...] Пор.: „С(вя)тославъ же идяше в лодьяхъ, и яко приде к Чернигову и во тѣ годъ прибѣже Бѣловолодъ Просовичъ и повѣда С(вя)тославу бывшее о половцѣхъ. С(вя)тославъ же то слышавъ и вельми воздохнувъ утеръ слезъ своихъ и реч(е): „о моя братья и с(ы)н(о)вѣ и мужѣ землѣ Руское, дал ми Богъ притомити поганяны; но не воздержавши уности отвориша ворота на Русьскую землю. воля Г(оспод)ня да будетъ о всемъ; да како жаль ми бѣшеть на Игоря тако нынѣ. жалую болми по Игорѣ братѣ моемъ“, Іп. р. 1185, ст. 645.

сыновчя, синовець — ἀνεψιός, небіж: „Маркъ синовець Варнавинъ“, Колосс. 4, 10, Христ. Ап., Калужн. 209; „Слышавъ Аврамъ, яко плѣненъ бысть Лотъ сѣвць его“ (далі = „сына брата своего“), Парем. XIII в. Соф. Новг. бібл. № 53, арк. 26; також — в Новг. 1-ому літ. р. 986: „и поя Аврамъ Лота синовца своего“ (вид. р. 1888, с. 41); пор. Амартол, I, с. 82; Август — синовець Юлія Кесаря, с. 205; „Далмата, синовца своего“, с. 339; „по Устинианѣ же царьствова Іустинъ синовець его“, с. 426. Див. ще в Лавр. л. р. 1227, с. 427; в Іп. р. 1146 — „Игорь ре[че] брату своему С(вя)тославу и сѣвцю своему С(вя)тославу Всеволодичю“, ст. 326; „король бѣше печалуя... и о с[ы]новцѣ своемъ Володимери“, „бысть радость велика королеви о здоровьи брата своего и синовца“ і т. п. Гал. літ. р. 1262, ст. 857. — Пот. гадає, що Святослав міг назвати братів у-другихъ Игоря й Всеволода, небожами тільки як старший у роді (с. 102).

рано еста начала половецкую землю мечи цвѣлити] Пор.: в Пов. про Девгенія Акрита каже його батько Амір: „чадо, рано тебѣ о ловѣхъ звѣриныхъ мыслити“, ПСтРА. II, с. 384, і „Чадо мое милое, преславный Д., рано тебѣ въ силную рать вѣхать, еще ты въ ратѣхъ не бывалъ и ничего ратнаго дѣла нигдѣ не видалъ“... 385. — цвѣлити — кривдити, засмучувати, катувати: „почто нынѣ разцвѣли сердце мое“, Тихонр. Пам. отреч. лит. I, 50, Откровение Авраама; в „Судах Соломона“: „аще жену сию устѣкну чти ради цареви и разквелю дѣти своя, и кто уставить плачь младенцю сему“, там-таки, 264. „Квѣлитъ“ дитину = кривдити, примушувати щоб плакала (сучасн. Харків., повід. Гр. I. Здравомислов). Пор. до цього: Миндозг каже до своєї „свѣсти“:

„сестра твоя умираючи велѣла мь ты пояти за ся; тако рекла: ,ать иная дѣтий не цвѣлить“, Іп. р. 1262, ст. 860, — і відповідно до цього — в пісні „Уж как этой красной девице | Ей быть расквиленной“, Шейн, Вел. № 1382 (весільн.). За Пот. 102 — „цвѣлिति“ = не дратувати, або катувати, як гадали були Малашев та ин., а „заставлять плакать“ (Половецьку землю, себ-то жінок та дітей забитих).

нечестно одолѣстеся] — безславно, не заживши слави, наша виправка: у 1 вид. „одолѣсте“; = „безславно переможені, бо безславно пролляли кров поганих“, адже перша перемога була ні до чого (Пот. 103).

Ваю храбрая сердца въ жестоцемъ харалузѣ скована] Пор. до цього, мабуть, традиційного вислову, — пісенні: „Ты родимая матушка. | У тебя сердце каменно | Во булате сковано...“, Шейн, Вел. № 1466 (свод. Иркутск.), або „гораздо у тебя, брателко.. | В булате сердце заковано“, № 1609.

въ буести закалена] — у сміливості, одвазі, пор. „царствова Иулий царь... со многою гордынею и буестию“, Амарт. I, с. 205; „не буесть приемъ, се створиx“, с. 384; „Рассыпая живот мой, яко хананейских царь буесть“, Дан. Зат., Шляпк., с. 4 і 34; „младства ради и буести не чюяше ранъ бывшихъ на телеси его“, Іп. р. 1224, ст. 744.

А уже не вижду власти сильнаго и многовоя брата моего Ярослава] власть = *χώρα*, країна, область (Срезн.), волость, уділ; пор. у Флавія 4 кн. арк. 129 (Вол. № 651): Веспасіян „потреби вся власти ты“ (= землі), иде на Вefлeптифиискую власть и пожже всю“; 5 кн. арк. 181 зв. — Римляни „вся потребнаа возяше от Асирия и от ближних властей“; Лавр. л. р. 1093, в. кн. Всеволоду „сѣдящю бо ему Киевѣ печаль бысть ему отъ сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти овъ сея, овъ же другие, сей же омиряя ихъ, раздаваше власти“, Радзив. Акад., с. 209; також пор. Лавр. р. 1100 „поими брата своего Василка и буди вамъ едина власть, Перемышль“, с. 264; ...„Святослава в Черниговѣ и Всеволода в Переяслави и прокыя по инѣм властем“, Сказ. Иак. о Бор. и Гл., 124. Пот. (103) виправляє: „не съждала еста“, а втім визнає, що така виправка палеографічно не мотивована й хистка (с. 103); за неї промовляють парал. місця в літопису: „Брат ти молвить сожди (вар. съжди) мене“, Іп. р. 1147, 1908, ст. 356; „ту съждеши братьѣ своей и помочий всихъ своихъ“, ст. 516; „Всеволодъ же прииде къ Юрьеву, съждася съ Переяславци“, Соф. I, р. 1177, с. 166; Пск. 1-ий, р. 1463: „и начаша съжидатися въ Изборскѣ“, р. 1848, с. 224. Поправка Барс., Шамб. — парал. місць не має. — „многовоя“ — род. відм. од „многовои“ (Срезн.), епітет Ярослава, Соловьев, Ист. Р. III, прим. 226. Макс. та Дуб. гадали, що тут дві слові, але узгодження це не виправдує; те-ж можна сказати й про „много вой“, як читає Огон.; Пот. „многовоя“; цього ми й додержуємось, змінивши „многовои“ у 1-му вид. — брата моего Ярослава — мова про Яр. Всеволодовича, кн. Чернігівського, нащадка Ольгового. Яр. за літописом — обережний та нерішучий: „Князь же Святославъ Всеволодичъ съгадавъ со сватомъ

своимъ Рюрикомъ поидоша на половцѣ... и усрѣте и Ярославъ и рече имъ: „нынѣ, братья, не ходите, но сърекше веремя, оже дастъ Богъ на лѣто поидемъ“, *Ип.*, ст. 628. — Як ходили руські князі р. 1187 на Половців: „Ярославу же не любо бысть далѣ поити, и поча молвити брату Святославу: „Не могу ити далѣ от Днѣпра, земля моя далече, а дружина моя изнемоглася“, *Ип.*, ст. 654. Ігореві він не дав свого війська, а послав самого Ольстина Олексича з Ковуями, що зрадили підчас другого та останнього бою з Половцями. Далі — мова про теперішню дружину Ярославову.

с Черниговскими былями] „быля“ (а не „быль“) = вельможа, в Супр. р. тричі; у Амарт. = *primatum unus* „посла быля своего“, „убиень бысть быліи своими“ (= отъ вельможъ своихъ), грец. *μεγιστάνες*, Срезн., I, ст. 203.

с Могуты и с Татраны и с Шельбары и с Олбѣры] Корш — „и съ Олыбѣры“.

Могутъ — *δυναστες*, *dominus*. „Въси цри и властели и могути“, Пс. XII, 21, XI в.; „Предстояху могути и все боярство“, Жит. Ник., М.-Чет., квіт. 47 та ин. Срезн. II, 161; Пот. Пс., мол. Аннина: „да посадить я съ могутми людьскими; Срезн. II, 255. Барсов, подаючи приклади з Пс. XII в., XII, 21 і з Панд. Ант. XI в. — „яко не подобно есть ны съ могутомъ тиштатися“ (*ἐπιζειν*) та ин., перекладає: силач, богатир; але Срезн. перекладає краще. В'яз. має „могутів“ — за великих васалів. Як власне ім'я або прізвище — див. у Никон. літ. р. 1008 — повість про розбійника Могута: „того же лѣта изымаша хитростью нѣкоего славнаго разбойника, нарицаемаго Могута“, що заприсягається нікому не шкодити; а як кн. Володимир його помилував, „Могутъ же заповѣдь храня никакоже исхожаше из дому митрополичя“... П. С. Р. Л. IX, р. 1862, с. 69. „Могутный“ — дужий, див. у нар. епосі. Пор. „старѣйшии и могути въ жити семъ“, Чет. Мин. XV в. Срезн. Свед. и Зам. II, 385 — могутый = могутній. — Татраны — осельники Татр; Пот. 103 здогадується „не есть ли это вставка, сделанная не автором, а другим, малосведущим лицом, смешавшим Ярослава Всеволодича с Ярославом Владимировичем Галицким, в войске которого, конечно, были Татране, жители Татр?“ — Шельбиры... и Олбѣры. Огон. 88, ідучи за Бусл. (Христ. 688, 609) — убачає тут, як і попереду, назви шістьох загонів Ковуїв, названих за іменнями своїх вождів. Усна традиція зберегла згадку: „ехалъ тут он царь Саулъ (Леванидович) во свое царство в Алыберское“, Кирша, с. 108 і 109. Як здогадується Соболевський, Шельбури — то один з родів Коуїв, а їх він уважає за скитське плім'я, що збереглося в Чернігівській землі в XII в., Изв. ОРЯС, р. 1921 (т. XXVI) с. 10—11. Пот., 104 вбачає тут також „черниговских коуев, часть коих была послана Игорю с Ольстином Олексичем“, та це не погоджується з виразно висловленим запереченням: „уже не вижу...“; отож усенькі міркування про тотожність коуїв з Торками, Чорними Клобуками, Берендеями у Огон., 89 — зайві. Вказівку на племінне ім'я

„Олбѣры“ — див. в Іп. р. 1159: „Мьстиславъ радъ бывъ рѣчи той и посла к нимъ (Берендичам) Олбѣря Шерошевича и яся имъ по всю волю ихъ“, ст. 501.

Засапожники] мабуть — „ножи, носимые за сапогом“, Даль. Слов. Пор. загрозу старців: „Мы де злы: тиснут нас, и мы нікому спуску не дадим. Будем палить, з засапожниками (ножами) пойдѣм!“ Е. Романов, Очерк быта нищих Могил. губ. Этн. Обзор. 1890 г., № 4 (кн. 7), с. 125. В літоп. не одного разу — бій на ножах: „Козляне же ножи рѣзахуся съ ними“, Іп. ст. 781, пор. Новг. 4-ий, с. 214; подібно схарактеризовано вояк у диких людей в Олександрії I ред.: „крѣпци велми, готови суще на брань, без копии и безъ стрѣль, но колиемъ біахуся съ вои“, с. 75—76. Про перемогу „кликом“ — в Іпат. літопису, напр.: князі Святополк та ин. „идоша на Половцѣ къ Лубьну, въ 6 часъ дне бродишася чересь Сулу и кликнуша на нѣ. Половци же вжасошася от страха, не възмогша и стяга поставити, но побѣгоша, хватаючи коний“, ст. 258.

звонячи в прадѣднюю славу] = „подвигами своими они заставляють звенѣть славу предков“, Пот. 104; Огон. — навпаки: „чванячись прадідівською славою“, 89.

нѣ рекосте: мужаимѣ ся сами] у 1-му вид. „му жа имѣся сами“. Шішков — „мужайтєся“; Калайд. і Огон. „мужаймєся“; Грамм. „мужаимєся“; Ерб. і В'яз. „мужаймыся“; Смірн. „мужаивѣся“; Тіх., за ним Пот., Шамб. — „мужаимѣся“, але Макс., Влад. — „мужаимѣся“, обмежуючися на тому, що вкупі читають написане в 1-му вид. За це промовляють написання в літоп. I ос. мн., Іп. „мы гости есме твои“, кажутъ Угри, ст. 414; „хрестъ есме цѣловали“, ст. 345 bis, 346 bis, 347, 374, 493 та ин.; „недостойно и мы вси вѣнчани есме“, Амарт. I, 517; „На небеси ли есме были“ Новг. 4-ий, П. С. Р. Л. IV, с. 80; у рукоп., мабуть, було з ѣ, бо навряд щоб видавці з форми з е зробили-б „мужаимѣ“. Огон. одзначає (с. 90), що закінчення -ме в угорських українців і у лемків, напр., в Хитарському. Збірн.: здобудеме, маеме, повернеме, ходѣме і т. п. М. Пачовський, Виїмки з укр.-рус. письменства, 1911, с. 110 та дд. Паралелі з літоп.: Іп. р. 1068: „и тако не обратитєся ко мнѣ, но рѣсте: мужаимѣся“ (Хл. і П. мужаимєся), ст. 157; Лавр. р. 1068 — „и ту не обратитєся ко мнѣ, но рѣсте: мужаемѣся“ (Р. і А. мужаимєся), ст. 164. — У цьому вислові слід убачати натяк на похвальбу Ігореву й Всеволодову, що збереглася в Лавр. літоп. та ин. р. 1186: „сами поидоша о собѣ: рекуще: мы есмы ци не князи же? поидемт, такы же собѣ хвалы добудемъ“, с. 376.

а заднюю си сами подѣлимъ] Пот., Огон. „заднею“; „си“ виправляємо за Тіхонр. і Вс. Мілл.

коли соколъ в мытѣхъ бываетъ, высоко птицъ възбиваетъ, не дасть гнѣзда своего в обиду] „Сокол в мытѣхъ“ — грец. *mutatos*, лат. *mutatus* (Ducange, Gloss. Lat. s. v. *muta*) — виляляий, пор. *im faucon des trois mues* = трьохлітній сокіл (Снегирев Р. Ист.

Сб. III, 119, р. 1839). У пісні про Роланда Бланкандрин радить королеві Марсилієві „тщеславному и гордому французу... пошлите сотен десять соколов, на коих перья вылиняли“, пер. гр. Де-Ла-Барт, 1897, с. 2... „Сокол перелинявши, одевается молодыми перьями; про охотничьих птиц обыкновенно говорится: третей, четвертой масти, т. е. что птица лияла в третей или в четвертой“, Грамм. прим. 117, с. 169; в д.-рус. пам'ятках: святі... „мытятся яко ястреби и понавляются яко орли, възвышаются в облакы беспечалиа“, Слово в суб. сыроп., памят. св. отец, рук. Рум. муз. № 406, XV в., арк. 26. В пов. про Акіра: „Егда бо сокол трех мытей бываетъ, он не даст ся с гнезда своего взяти“, Григ. Мова, оче-видячки, за те, що старий сокіл (Пот. 104), котрий багато разів вилиняв,—страшніший для ворогів свого кубла (Барс. III, 495), це підтверджує успіх походу Святославового (див. попереду).—Дальша, але розумом тотожня паралеля—про орла, у Второзаконії, розд. 32: „Яко орель покрыти гнѣздо свое, и на птенца своя възделѣ, простерѣ крылѣ свои, и пріятъ их“ (Остр. Б.), що могло віддавна ввійти в літературний обіг через Псалтир, де в пісні пророчій 2, 11 читаємо: „яко орель покрыетъ гнѣздо свое на птенца своя възжажда простерѣ крылѣ свои“, див. Пс. Болонськ., Погод., Симон. та інші давні Псалтирі (Амфил. III, 119 та Ягіч 707). Аналогічний образ: „Ведена бѣаше съ сынѣми мати, яко кокошь покрывающи своя птеньца“, Стихирарь XII в. Рос. Акад. Наук (34. 7. 6.), арк. 174 зв.—В літоп. вояк, що нападають, порівнювано до соколів, Лавр. р. 1097: „Бонякъ же раздѣли ся на 3 полкы, и сбиша Угры акы в мячь, яко се соколь сбиваетъ галицѣ“, с. 261; Іп. „...яко соколь галици збиваетъ“, ст. 246.

А чи диво ся братіє стару помолодити] Питальне „чи“—в Іп., ст. 522; пор. „ци Моисеови единому глагола Богъ?“, Амарт., I, 100.—Зачало „а коли“—в Пск. 1-му, р. 1343, П. С. Р. Л., IV, с. 189; „коли князь Дмитрій былъ подѣ Тферью“... 4 Новг., П. С. Р. Л. IV, с. 303 та ин.; „Коли пожретъ синица орла, коли каменіе воспловетъ по водѣ, коли свинія почнетъ на бѣлку лаяти, тогда безумный уму научится“, Дан. Злат., вид. Шляпк., с. 20. Тут „коли“=якщо.

нъ се зло—княже ми не пособие] Снегір., Сахар., Бутков, Ербен—уважали „княже“ за кличн. відм.; Макс., за ним Пот. та ин.—за прикм., дод. прик.: „Се зло: княже ми непособие“; Огон. „зло княже“; Лонгін.—„нъ се зло княже мене“ (=минеться). Бутк.—„ти“; Грамм.—„князи“. Пот. перекладає: „но вот беда: княжие мне не пособие“, с. 105.—Пособие=допомога, Срезн. II, 1250: „Ваю пособиемъ и защищениемъ князи наши противу воюющая... побѣжаютъ“ Сказ. Іак. о Бор. и Гл. та ин.; „Князь Демонтъ... иде въ пособие тестю своему“, Пск. 2-ий літ., 7.—„Непособие“—подибуємо часто в 1-му Пск. літ.: „По грѣхомъ нашимъ бысть неспособье Божіе, много головъ паде и добрыхъ людей“, р. 1368, с. 192; „се бысть Божіе неспособіе за умноженіе грѣхъ ради нашихъ“, р. 1407 (bis), с. 199; „и бысть неспособіе псковичемъ“, р. 1409, с. 200.

на ниче] Пот. 105 — „на нице“, навиворіт; Макс. „на ни-че“ = ні на що, себ-то в ніщо; Огон. — пор. укр. „на ніщо“.

се у Рим кричать...] 1-ше вид. — „Уримь“ = воєвода Ігорів; Дубенськ. гадав, що м. Рими це — Ромен. Ербен, за ним Вс. Мілл., Огон., Пот. „се у Римъ“ (у перекл. Огон. — у Ромні), Владім. виправив: „Се тури ми“, та це й зайве, бо не відповідає історичним даним. Смірн. (II, 109), ідучи за Соловйовим (II, прим. 457), вбачав село Рим на межі кол. пп. Лохвицьк. та Прилуцького (і Роменського), а про форму слова гадає, що Лавр. та Іп. „город Римов“ — бренив для автора „Слова“ — „Римы“. Окрім того, указують на с. Римівку на допливі р. Псла Груні на північний схід од Гадяча (Барс., Оч. рус. ист. геогр., с. 163). Іп. літ. повідомляє про події під Римовим р. 1185: „Половци возвратишася от Переяславя, идущи же мимо приступиша к Римови. Римовичи же затворишася в городъ... да которѣи же гражанѣ выидоша изъ града и бяхуться ходяще по Римьскому болоту, то тѣи избыша плѣна, а кто ся осталъ в городѣ, а тѣ вси взяти быша...“ „Половци же вземше городъ Римовъ и ополонишася полона и поидоша во свояси, князи же возворотишася въ дома своя“... ст. 647—648.

Володимеръ под ранами] — мова про кн. Переяславського Володимира Глібовича, за нього Іп. р. 1185: „Володимеръ же Глѣбовичъ бяше князь в Переяславлѣ, бяше же дерзъ и крѣпокъ к рати; выеха из города и потче к нимъ (Половцям), и по немъ мало дерьзнувъ дружинѣ, и бися с ними крѣпко и обьступиша мнози Половцѣ. Тогда прочии видивше князя своего крѣпко бьющеся выринуша из города и тако от'яша князя своего язвена суца треми копы“, ст. 648. „Сии же добрый Володимеръ язвенъ труденъ въѣха во городъ свои и утре мужественаго поту (Хл. II) своего за отчину свою“ (там-таки); як Половці захопили Римів — „князи же возворотишася в дома своя, бяхуть бо печални, и со сыномъ своимъ Володимѣромъ Глѣбовичемъ зане бьшеть ран[ен]ъ велми язвами смертьными“ (там-таки, ст. 648); а втім він одужав й узяв участь у поході в кн. Святослава на Половців р. 1187 з дружиною своєю й упросивсь, щоб йому дозволили їхати попереду головного війська, дарма що „Святославу не любо бьшеть пустити Володимера напередъ передъ сыны своими“ (там-таки, ст. 653). „На томъ бо пути разболѣся Володимеръ Глѣбовичъ болѣстью тяжкою, ею же скончася“ (там-таки); „и прннесоша и во свои градъ Переяславль на носилищахъ, и ту преставися мѣсяца априля во 18 день, и положень бысть во церкви святого Михаила, и плакашася по немъ вси Переяславци“. Літописець характеризує його: „бѣ бо любя дружину и злата не сбирашеть, имѣння не щадяшеть, но даяшеть дружинѣ, бѣ бо князь добръ и крѣпокъ на рати и мужьствомъ крѣпкомъ показался и всякими добродѣтелми наполненъ, о нем же Украина много постана“ (там-таки, ст. 653).

туга и тоска сыну Глѣбову] — вислів не цілком звичайний серед аналогічних; пор. Христ. Ап. XII в., Римл. 2, 9: „скърбь и туга на всяку душу человекѣа творящаго зълое“ Калужн., с. 113; „туга и

бѣда на всѣх“, Новг. 1-ий літ., р. 1128, вид. р. 1888, с. 124; „бѣ туга и бѣда останку живыхъ“ Соф. 1-ий р. 1193, ст. 169; „скорбь и туга велика“, Пск. 1-ий р. 1471, с. 238; „и бысть во Псковѣ туга и плачь“, там-таки р. 1501, с. 273; „бысть тогда во Псковѣ туга и печаль“, там-таки, р. 1409, с. 200; „туга и печаль“ Пск. 2-ий, р. 1330, с. 12; „съ многою печалію и тугою“, Пск. 1-й, р. 1323, с. 184; „и послаша Изборяне гонца во Псковъ со многою тугою и печалію“, там-таки, р. 1341, с. 188; „како ли не разсѣдся сердце твое отъ многыя тугы“ Соф. 1-ий, р. 1262, с. 141; „и бысть туга и плачь великъ зѣло“, Пск. 1-ий, р. 1446, с. 213.

XV. Заклик до князів.

Великий княже Всеволоде! Всеволод Юріевич, в. кн. 1177—1212 рр. Характеризує його Лавр. р. 1212, вид. р. 1872, с. 414—15; в Іп. та Лавр. — про похід на Болгар. Могутність його вихваляє Лавр.: „В лѣто 6720, индикта, мѣсяца априля в 13 день, на память св. Мартина папы Римскаго преставися велікий князь Всеволодъ, именованный в святомъ крещеньи Дмитрій, сынъ Гюргев благочестиваго князя всея Руси, внукъ Володимера Мономаха, княживъ в Суждальстѣй земли лѣтъ 30 и 7. Много мужествовавъ и дерзость имѣвъ, на бранехъ показавъ, украшень всѣми добрыми нравы, злыя казня, а добромысленныя милуя: князь бо не туне мечь носить в мечь злодѣемъ, а в похвалу добротворящимъ. Сего имени токмо трепетаху вся страны и по всей земли изиде слухъ его и взя (?) зломыслы его вда Богъ под руцѣ его: понеже не взношашеся, ни величашеся о собѣ, но на Бога все възлагаше всю свою надежу, и Богъ покаряше под нозѣ его вся врагы его. Многы же цѣркви созда по власти своей“... „судя судъ истиненъ и нелицемѣренъ, не обвиняя лица сильныхъ своихъ боярѣ, обидящихъ меншихъ и роботящихъ сироты и насилье творящимъ, любяше же помногу черноризьцьскый и поповьскый чины“... Лавр. с. 414—15.

отня стола поблюсти] — батько Всеволодів, Юрко Довгорукий (1155—57) та дід — Володимир Мономах князували у Києві. У післямові до Остр. Єв.: „Самъ же Изяславъ кнѣзь правляше столъ отьца своего Ярослава Киевѣ, а брата своего столъ поручи правити близоку своему Остромиру Новѣгородѣ“.

не мыслию ль ти прилетѣти...] 1-ше вид. „не мыслию ти“. Тіх. та Яковл. — „не мыслиши“; Пот. „не мысль ли у ти“ (у = уже) = „нет ли у тебя уже мысли“. Барс. „не мысль ли ѿ ти“ = „нет ли намерения у тебя“. Читати, як ми подали поперед, запропонував Вс. Мілл., але, можливо, не менш імовірна й така кон'єктура: „не мысли ѿ ти“ = „у тебе й думки немає“; та за нею не обстаємо.

ты бо можешы Волгу веслы раскропити] Натякається на успішний похід Всеволодів на Болгарів, списаний в Іп. р. 1182, ст. 625—626 і Лавр. р. 1184, с. 369, що в ньому Всеволодові пощастило об'єднати багатьох князів.

Была бы чага по ногатѣ а кощей по резанѣ] — чага, пор. до арабськ. ашага „підбив (невільницю)“, „невільниця“ (Огон. 93), робіт-

ниця (Каллаш, Р. Ф. В. 1890, I). — Іп.: „толико взяша полона множество, якоже в симъ рускимъ воемъ наполнитися до избыльа и колодники и чагами и дѣтми ихъ и челядью, и скоты и конми...“ р. 1170, ст. 540. — ногата — двацята частина гривні, рѣзань — п'ядесята частина гривні. Гривня — спочатку одиниця ваги; гривня срібла дорівнювала по-первах хунтові, згодом зменшилася й визначала щось із півхунта; гривня кун становила сьому частину гривні сріблом (Костомаров, Рус. Ист. I, 14, прим.). У гривні рахували 20 ногат або 25 кун або 50 резаней, вѣкошей 250 (Карамз. Ист. Гос. Росс. I, прим. 298; II, прим. 79); гривня-ж сріблом важила 48 золотн., золота гривня — 56 червінців (ib.). Про ногату за даними р. 1494 — див. Барс. I, 291, прим. „Рѣзана“ трапляється вже в Панд. Ник. Черног. XII—XIII в., Соболю. Мат. и исслед., с. 167; Огон, слідом за Соловйовим (Ист. Росс. II, прим. 438) наближує „ногата“ до естонськ. *nahk* у розумінні шкура. Див. ще у Барс. I, 290—1 і Макс. Зам. 15. Рахунок на ногати частенько бачимо в Новг. Літоп.; 1-ий Новг. — „Правда“ р. 1016 — „За теля 5 рѣзань, за яря (ягня) ногата“. Цей приклад (а інші див. Новг. I, р. 1888, сс. 123, 149, 162) наочно показує, які дешеві були полонені половці — бранка = ягняті, а бранець іще менше. Про те, що бранців продавали за дешеву ціну, оповідає й Флавій: „и оставивше ины вся продаша съ женами и чады на малѣ цѣнѣ, по ї златникъ, зане умножишя[я] продающеи, а купецъ умалися“ 6 кн., Волок. № 651, арк. 221 зв.; після поразки „продаяху Новгородци Суздальца по двѣ ногатѣ“ — читаємо в Пов. о Знамении Богородицы р. 1169, П. С. Р. Л. V, р. 1851, с. 10. В Ізмарадї: „давайте убо заимъ, но не отягчайте лихвою, по 6 рѣзань на гривну емлите, да не будете осуждени“, Опис. рук. Син. Б. II, 3, с. 74; ще — Срезн. III, 217. В „Сл. о п. Іг.“ обидві монетні одиниці названо, як дрібні, малоцінні.

Ты бо можеш по суху живыми шерешеры стрѣляти, удалыми сыны Глѣбовы] Уже Снегирьов (р. 1839) і рец. в Моск. Унив. Изв. р. 1867 № 2 зіставили були „шерешеры“ з грец. *σάρισσα*, македонський спис *σαρισσάριον*, нов. *σαρрисσარი* — спис; це завдовольняє; та Меліоранський виводить ш. з перського *tir-i-čärch* через половецьк. **tir-i-čer*, а Огон. (с. 93) наближує це слово до арабськ. *šerâšir* — *opus*, покликуючись на Menin, Lexic. arab.-pers.-turc. III, 406, але гадає, що тут — „шерешеры“ = самостріли, котрі кидають живий вогонь; він покликується на літоп. звістку про те, начеб-то в війську Кончаковому був відповідний фахівець, та це він робить зовсім не до речі. Пот., 110, слушно зазначає паралелю в „меча бремены“. — „Удалые сыны Глѣбовы“ — не Ізяслав († р. 1183) і Володимир († р. 1187) Глібовичі, а діти кн. Гліба Ростиславича, онука Ярославового, рязанські князі, що здобули уділи від Всеволода р. 1180: Роман († 1216), Ігор († 1194), Володимир, Всеволод († 1203), Святослав (згад. у Лавр. літ. р. 1207). Р. 1183 взяли участь в переможному поході в. кн. Всеволода Юрієвича на Болгарів і здобули від нього уділи, чом він і міг на них покладатися. Їхні взаємні сварки Всев. Юр. втихомирив р. 1187. Тут — маються

на оці, мабуть, кн. Всеволод та Володимир Глібовичі, що їх Всеволод Юр. розсудив з їхнім братом Романом р. 1180.

не ваю ли [вои] злаченими шеломи по крови пла-
ваша] Грамм. „не ваши ли злаченныя шеломи“; Бусл., Пот. „злачені“;
Малаш., Шамб. „злаченны“; Огон. „плаваста“; Лонгін. „не ваю ли [за]
злаченими шеломи“... Вставка „воє“ (вои), що я її подаю, усовує поправки
в інших словах, — їх пропонували були Бусл., Пот., Огон. та ин.; ви-
правку можна виправдати ось чим: переписувач, може, дуже давній, мав
написання „воє“ з ю (воно замінило первісне воѣ), що помилково про-
читав як ю; отакі приклади трапляються, знов-же як випадки, коли
зам. ѣ, уживано е, напр., „не боися земле, на неи же ты спиши“, Парем.
XIII в. Соф. Б. № 53, арк. 32 зв.; „не выходяху на не“, Флав. IV,
Волок. № 651, арк. 110 зв.; „възвративше на не“, арк. 114; „вда ему
воє“ I, ярѣ воє водяше, VI, арк. 209 та ин.; поруч і в рук. XV—XVI в.
звичайно — вои (там-таки, II, арк. 65, 75 зв. та ин. і в літописах); мож-
ливо, в рукоп. „Слова“ XV в. було й „вои“, де и з погано прочитаного
давнього ю з тісно поставленими частинами. Вставку можна зробити,
ґрунтуючися на вимозі реторичного паралелізму, звичайного в „Слові“:
„не ваю ли воє... Не ваю ли храбрая дружина...“ Переписувач одного
з дальших списків побачив слова „ваю“ „воє“ (або „вою“), що стояли
поруч, і, маючи це за диттографію, спростив, проминувши одне з двох
таких написань, а через те постраждало розуміння.

храбрая дружина] — сполучення звичайне: Задонщ., сп. Унд.
„храбрую дружину“, Временн. кн. XIV, р. 1852, 10; Кирша — дружина
хоробрая 3, 5, 19—22, та сила ин. Григ. I, 156, 158; III, 16, 61; Марков,
213—14, 227, 262—8, 271—2 й чимало ин.; Миллер Ист. п. 219, 321,
544 та ин.; Шейн, Вел. „храбра дружина“ у весільн. п. № 1547 та ин.—
В українській усній традиції — дружина = військо, Чуб. III, 288; „вся
Іванкова дружина“, Чуб. IV, 340.

ты, буй Рюриче и Давыде] — кн. Рюрик († р. 1215) і Давид
(† р. 1197) Ростиславичі, онуки Мстислава вел. Володимировича. Кн. Рю-
рик — непосідливий й упертий авантюрист, сім разів добував й втрачав
Київ, з „золотого стола“ його пострижено в ченці, потім він скинув
рясу й знову добув Київ (див. Огон. 94). Іп. літ. 1189—1215 р. чимало
оповідає за пригоди його й його брата, ст. 534, 541, 543—4, 562, 566—7,
569—575, 603, 614—16, 620—24, 628, 647—8, 652—54, 657—59, 662—63,
666—70, 673—84). Давида, кн. Смоленського, що своєю волею перед
смертю постригсь, літописець характеризує так (Іп. л. р. 1198, ст. 702
та дд.): „се[и] же благовѣрный князь Давидъ возрастомъ бѣ середний,
образомъ лѣпъ, всею добродѣтелью украшенъ, благонравенъ, христо-
любивъ, любовь имѣя ко всимъ; ово же правяшеть души своєї и переже
милостыни прележашеть, монастыря набдя и черньци утѣшивая... бѣ
крѣпокъ на рати, всегда бо тосняшеться на великая дѣла; злата и сребра
не сбира[ш]еть, но да[ваш]еть дружинѣ, бѣ бо любя дружину, а злая
кажня, якоже подобаеть царемъ творити“; помер, мавши 57 років з роду.

злаченни шеломы]—див. попереду. Як здогадується Макс. (Укр. 107), мовиться за криваву битву з Половцями за Орелю, але за Іп. літ. не 1184, але 1183 р., де загинули „поганые“ „бецисла“, ст. 632.

рыкають аки тури...]—порівнювання до роз'ятраеного ранами тура—уже траплялося попереду; образ цей зберігсь у пізнішій оповідальній традиції з деякими змінами: „крѣпце сѣцахуся, яко звѣри дивін рыкающе“, Іст. Каз. ц., ст. 155.

Вступита господина в злата стремена за обиду сего времени, за землю Рускую за раны Игоревы, буюго Святъславлича]—пор. далі—„Стрѣляй, господине Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича“ і „загородите полю ворота своими острыми стрѣлами, за землю Рускую, за раны Игоревы буюго Святъславлича“. Оці три явні рефрени ділять звертання до князів на три великі строфи; далі йдуть історичні згадки про подвиги кн. Ізяслава та Всеслава.—В 1-му вид.—„въ злата стремень“; Тіх.—„стреме“, Огон.—„стременя“; виправляємо „злата стремена“—для XV—XVI в., себ-то для рук. Мус.-П. Для XII в.—виправки Вс. Мілл. і Пот.: „злата стремени“, інші—неможливі.—За обиду сего времени: у давньому літ.—кн. Володимир каже до короля Угорського: „язь отцю твоему досыти послужилъ своим копиемъ и своими полкы за его обиду, и с Ляхы ся есмь занъ билъ“... Іп. р. 1152, ст. 450; те саме подибуємо в пізній традиції: пор. Пск. 1-ий літ. р. 1471: „за великаго князя обиду“, с. 239; „и на первомъ оступѣ убіенъ бысть господинъ благовѣрный князь Александръ Оболенской, за святую и живоначальную Троицу и за святяя цѣрки и за отчину государей великихъ и за Псковскую обиду“, там-таки р. 1502, с. 275; 2-ий Пск. літ.—р. 1407: „князь великий разверже миръ съ своимъ тестемъ съ княземъ Витовтомъ Псковскыя ради обиды“, с. 19.

Галичкый Осмомыслѣ Ярославев...]—Ярослав Владимиркович, кн. Галицький, князував 1153—1187 р. Характеризує його Іп. р. 1187 († 1 жовтня): „бѣ же князь мудръ и рѣченъ языкомъ, и богобоинъ, и честенъ в земляхъ и славенъ полкы: где бо бѣшеть ему обида, самъ не ходяшеть полкы своими,—[но посылашеть я съ вое,— Іп. I, 135]—водами, бѣ бо ростроилъ (= розстроилъ, = устроил, Пот. 111) землю свою. И милостыню силу раздавашеть, страныя любя и нищяя кормя, черноризискый чинъ любя и честь подавая от силы своея...“, ст. 656, далі—про його хоробу та смерть. Він мав організоване наймане військо, згадуване в літоп. як „галицкая помочь“ (Іп. рр. 1155, 1158, 1160, 1162, 1168, 1169, 1171, 1180, 1183; Лавр. р. 1185); ґрунтуючися на свідченні в Іп. р. 1174: „Пославъ Ярославъ Галичкый, приведе Ляхы въ помочь собѣ и да имъ ґ гривеньъ серебра“ (ст. 571), можна на це покладатися й судити про те, яка була завбільшки ота плата. Романічну родинну історію його—любов до трагічно загиблої (спаленої) боярської доньки Настасії Чагарової, також занесено до літопису.—„Осмомыслѣ“—епітет, що його надав Ярославві псет; витолковують його

різно: 1) „у него восемь мыслей, восемь заботъ за разъ“, от-як у лисиці, що потрапила в яму, в якій „сім думок“ (Пот. 111). Пор. „бідна вдова дев'ять думок має“, або „десять думок має“, Чуб. V, 486, 487, або „бідная удівонька сорок думок має“, 486 (себ-то — багато турбот); 2) за Карамзіним (Ист. Г. Р. III, пр. 267) — у нього один розум був вартий вісьмох, чому відповідає й сучасне укр. аналогічне утворення: сьомірозум = розумник, розумниця: „Ну й семірозум ти“ (с. Пологи на Переяславщині, повідомив Вс. М. Ганцов); 3) „осмомысл — человек угождающий своим похотям (осьми греховным помыслам), ум его затуманен грехами“... (Булычев, Р. Ист. Журн., кн. 8, с. 7); на це важко пристати; 4) ще менш можна пристати на те, що Осмомисл = Правдомисл, бо „последователи Пифагора признают число 8 символом справедливости“ (Вяз. 291, прийнято у Огон. с. 96).

високо сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ] — пор. у Флавія Ірод „дас[тъ] же ему и столъ златъ“, I, арк. 2 зв. Волок. № 651; „сѣдѣ на висоцѣ столѣ“, арк. 20 зв. Епітет „златокованный“ — трапляється в низці д-р. пам'яток: Девг. деян. „50 (або 80) поясови златокованных“, Сперанск. 134, 144; Сказ. про Мам. поб. — „златокованное стремя“, Шамб. 94, 146, „по седлам златокованным“, 116; часто — описові вислови: „ободверье златом ковано“, Іп., ст. 581; „узды златом кованы“, Девг. 134 і „седла златом кованы“, 144; пор. також у повч. „И въ златокованна престола вмѣсто и сяде на пепелѣ и на земли“, збірн. XV в. у моїй збірці Q. 109, арк. 256; „яко златокованные трубы, вси святіи“... Тр. Цветн., нед. вс. свят. М. Син. 6. № 431, арк. 99. В усній традиції цей епітет не трапляється; але в українській нар. пісні знаходимо „золотий“ в аналогічному випадкові, у колядці „на тім наметі золотий стільчак, на тім стільчику гордий пан сидить“... Ант. и Драг. I, 8; „Золотий стільчик“, ів. I, 34; „цар сидить на золотім креслі“, Чуб. V, 1000 та ин.

гори Угорьскыи] — гори Карпатські, Лавр. „Кавькасийския горы, рекше угорьски“, с. 3; Угри „пришедше отъ вѣстока и устремившася чересь горы великия [яже прозвашася горы угорьска, Т. Р. А.] и почаша воевати на живущая ту Волохи и Словѣни“, Лавр. с. 24, р. 898.

заступивъ королеви путь] — пор. „Антоній же заступи имъ вся пути“, Флав., Барс. I, с. 269; „король“ в літопису—завсїди = угорський король, Іп. ст. 447—450 та ин.; там-таки — Роман Галицький „убоявсь еха во Угры ко королеви“, Іп. ст. 660; „и прииде Володимеръ ко королеви“, „король же поймалъ Володимера“, „король за горою уже“ та ин., ст. 661; „присла король полкы Угорския многи сынови в помощь“, ст. 664; те саме 719, 727 і т. д. Тут визначає: загородив угорському королеві шлях до Руської землі.

затворивъ Дунаю ворота] — бо володіння Ярославіві простягались аж до того місця, де Серет та Прут вливалися в Дунай, отже мало не там, де він виходив в Чорне море (Огон.). Пор. Парем. з кн. Іова: „заградихъ же море враты“, Соф. XIII в., № 53, арк. 2.

меча бремены] — 1-ше вид. — „времены“; виправив Ганка, за ним інші; це звичайна помилка переписувачева, пор. „донести своя тяжкія времена“, П. Ст. Р. II, 396; тягарі: „идуше купцы на возѣхъ съ бремены тяжкы“ (Жит. Тодосія); тут, може, каміння? Пор. Волинськ. літоп. „люто бо бѣ бой у Чернѣгова, оже и таранъ на ны поставиша; меташа бо каменемъ полтора перестрѣла, а камень яко же можаху 4 мужа силнии подъяти“, Іп. р. 1234, ст. 772.

Суды рѣдя до Дуная] — „рядити“ — піклуватися, керувати, судити, впорядковувати, емовлятися; див. Срезн. III, с. 230; окрім того: у Флавія „безъ злобы урядиста ся, тако рядъ положивша“, I, Архів. сп., арк. 350^a; „яко Иركانъ толико имѣа даже рядити, вязати или раздрѣшити... не имать власти“, там-таки, арк. 356^b. Іп.: князі „положиша рядъ межи собою“, р. 1262, ст. 858; в. кн. В'ячеслав каже до кн. Ізяслава: „я есмь уже старъ, а всихъ рядовъ не могу уже рядити“, р. 1151, ст. 419, і далі, р. 1154, він-таки говорить до кн. Ростислава: „сыну, се уже въ старости есмь, а рядовъ всих не могу рядити“, ст. 470. Пор. в Олександрії 1 ред. „вся по ряду устрои“, 27; про угоди — „ряды“ Іпат. літ. часто: ст. 397, 419, 470. Найближчий до вираза в „Слові“ — билинний епос: „Ай же ты русский могучий богатырь, | Стань ко к нам суды судить, | Суды судить — ряды рядить“, Рыбн. III, 25; „чего он судит-рядит“, Шейн, Вел. № 448; „суды судить, да ряды рядит“, № 1030, 1031; в укр. традиції: „суди судити“, Ант.-Драг. I, 49; в білор. — „пан господар... сядзиць да суды судзиць“, Шейн, Мат. I, 1, 65; очевидячки — з цього вислову давно зробилося прислів'я. З цим висловом у „Сл.“ зустрінемося і далі — у спогадах про кн. Всеслава. — Тут бачимо не тільки похвалу: згадаймо, що судове йшло на прибутток князеві.

Отворяеши Кіеву врата] В 1-му вид. „отворяеши“ — знов переписувач помиливсь у рук., як і в Іп. сп. ѿ зам. о в слові „ѿгороди“, зам. „огороды“ Хл. і Пог., ст. 326. — Вислів — звичайний: пор. „Вышегородци отвориша врата граду“, Соф. 1-ий, р. 1195, с. 170; „невоздержавше унести отвориша ворота на русьскую землю“, Іп. р. 1185, с. 645. У Флавія, Арх. I — „затвориша врата граду“. Іп. р. 1151 „Гюрги... рече Бѣлогородцем: въ есте людье мои и отворите ми градъ. Бѣлогородци же рекоша: а Кыевъ ти ся кое отвориль?..“, ст. 433; „и отвориша ему кыяне ворота Подолская въ Копыревѣ конци“, Лавр. р. 1202, с. 397.

стрѣляеши... салътани за землями] — себ-то за далекими землями; як гадає Дуб. (с. 159) (до нього, очевидячки, прилучається й Огон., с. 97), тут натякається на те, що галичани разом із уграми взяли участь у поході Фридриха Барбаросси в Палестину; та за це промовляє саме посереднє свідчення в літопису, що він десь коло р. 1190 почав ладнатися до походу, а „в тоже лѣто иде цѣрь Немѣцкый со всею своею землею битися за гробъ Господень“, Іп. р. 1190, ст. 667.

Буй Романе и Мстиславе.] Роман Мстиславич, кн. Володимиро-Волинський, син Мстислава II Ізяславича, що його з Київa вигнав кн. Гліб Юрієвич (р. 1169), брат Андрія Боголюбського. Але за рік

Роман помстивсь за батька, розбивши (25 лютого р. 1170) полки кн. Андрія Боголюбського. Коли батько ще був живий, Роман князував у Новгороді, звідки по смерті батьковій Новгородці його вигнали. За допомогою галицьких бояр, незадоволених з кн. Володимира Яросл., заволодів галицьким князівством, віддавши Володимирську землю своєму братові Всеволодові. Але з Галича його випер кор. Угорський Бела. Сваривсь мало не з усіма українськими князями, воювавсь із ляхами. Замирившись із своїм тестем, кн. київ. Рюриком, воювавсь проти Ятвґів (1197—98), що мешкали між Литвою, Польщею та Володим. князівством. Удруге посів стіл у Галичі р. 1199, об'єднавши Галич з землею Володимирською. Р. 1202 зігнав в. кн. Рюрика з київ. столу й посадовив Інгваря Ярославича, кн. Луцького, † 1205 р. Літописець змальовує його так: „устремил бо ся бяше на поганя яко и левъ, сердить же быст яко и рьсь, и губяше яко и коркодилъ и прехожаше землю ихъ яко и орелъ, храбрьъ бо бѣ яко и туръ, ревноваше бо дѣду своему Мономаху, погубившему поганя Измалтяны, рекомыя Половци“..., Іп. ст. 716. В пізнішій епіч. традиції про кн. Данилове військо: „придоста со славою на землю свою, наследивши путь отца своего великаго Романа, иже бѣ изоострился на поганя яко левъ, им же половци дѣти страшаху“, Іп. р. 1251, ст. 813. Пізня літописна традиція — геть аж до к. XVII в. зберегла пам'ять про Романа. Так у Софоновича читаємо: „Тыхъ же часовъ Литва зъ Ятвѣгами, люде лѣсныи, собравшися силою сполною, въбѣгли въ княженія Рускіи и побрали великіи користи, волость попустошивши. Довѣдавшися о томъ, князь кіевскій Романъ зъ користю ихъ утекаючихъ догналъ зъ своимъ войскомъ и розбивши ихъ, користи отъ нихъ отгромилъ и много Литвы и Ятвѣжовъ поймалъ, и запровадивши ихъ до Кіева, вязенемъ морилъ и якъ воловъ окованыхъ, въ плуги запрагаючи, казалъ ими поля орати и корчи на новинахъ выорувати. Тамъ же Литва, въ плугахъ ходячи, научившися руского языка, молвили, еще тягнуци въ плугу: „Романе, Романе, худымъ живишься, Литвою орешъ“. Оттоль и въ прислове тая мова вышла межи людми“ (Хроника, р. 1672, під р. 1174, арк. 105). Те-ж самісіньке переказує коротше в своєму „Синописі“ р. 1674 Ін. Гізель (с. 100), ще й наводить прислів'я: „Романе, Романе! худымъ живеши, Литвою ореши“, покликуючися на літоп. Меховиты, кн. 3, розд. 22. Цікаво відзначити, що те саме прислів'я в формі „Романе, Романе, ничим живешт, Литвою орешт“ — внесено й до збірника, якого склав ером. Климентій, рук. Київ. Ун. № 73 (193), арк. 241 зв. — Мстислав Ярославич—кн. Переспницький (Огон.) або кн. Луцький (Дуб.), брат у-других кн. Романа, супутник його авантур.

в а с ь у м ь] — Ганка „вашъ“; Ербен — „ваю“; Владім. — „васъ уже“... Корш — „ва сь уемъ“; мені здається, що Вс. Міллер та Лонгін. (в васъ) читають найправдоподібніше за всіх, а ще більшу рацію мають ті, котрі вбачають тут займенника присв. „вашъ“; в мові й на письмі в переписувача-псковича *вашь* могло легко обернутися на *валъ*; з цим погоджуємось. — В д.-слов. і д.-рус. „умъ“ і „мысль“ — синоніми, близькі розу-

мом, пор. в Парем. (Ис. 35, 4) грец. *διάνοια* віддано „мысль“, а в Толков. Прор. — „умъ“ (Евсеев, Кн. пр. Исаиї, 115); це, звичайно, не полегшує, а заважає перекласти це місце.

Высоко плаваєши на дѣло в буести]—Пот. 113 має слова „на дѣло“ і „в буести“ за дві недоречні вставки, перше з попереднього рядку, друге — під впливом дальшого „в буйствѣ“. За Пот. і Корш „высоко плаваєши в буести“, викидаючи „на дѣло“. Що до першого — здогад Пот. можливий, бо повторені слова тотожні; у другому — зайвий: „в буести“ = відважно, сміло, лат. *audacia, fortitudo* (Огон. 98) або — гордовито: „буести ради Глафирины“, Флавій кн. I, Арх. рук., арк. 369^a.

желѣзны папорзи]—слово „папорзи“ — *ἄραξ λεγόμενον* в д.-р. письм.; пояснюють його — за здогадом: за Макс. (Укр. с. 107, прим. 34) — кістка в крила, по тому — крило; Дуб. і Гонсіор., Корш — „паворози“ (шворки), Дуб. — „папороти“; за Бусл. (Христ. р. 1870, 610) „паперси“ — горішня частина в панцирі, що лежала на грудях, — це правдоподібніше (пор. аналогічні утворення з прист. па-); Пот. виправляє „прапорьци“ = невеличкі прапорці, корогви, польськ. *praporce*, та це не дає зрозуміти місце: коли частина панциря була під шоломом, то про „прапорьци“ цього зовсім не можна сказати; беручи на увагу Амарт.: „на красоту же ему и на лѣпоту мѣдяны обручи прекова и мнози поперьсьци“ (*οἱ πλείστα λῶροι*, Boog 501), I, с. 539 — прилучаємось до Бусл.

хотя птицю в буйствѣ одолѣти] „Буйство“ — як і попереду „буєсть“ — сміливість, відвага. — „птицю“ — дав. відм.; *ц* зам. *ч*, чом Пот. і виправляє: „птичу“. Тут збірно, як українськ. „птаство“. — „одолѣти“ — з дав. відм. звичайно; Іп. р. 1137: „бишася Новгородьчи съ Суждальчи на Жданѣ горѣ и одолѣша Суждальци Новгородцем“, ст. 300. „Полочани же видивше Мьстислава одоляючи Олгови“, ст. 692; р. 1111 „и одолѣеть Михаилъ противнику“, ст. 271; „одолѣвша всимъ поганскимъ языкомъ“, 715, р. 1201; пор. „духу блудному одолѣти хотя“ Лѣствица, рук. XV—XVI в. у моїй збірці, Q. № 69.

тѣми тресну земля]—Дуб. — „тѣми (шлемами) сокрушена земля“; Огон.: „тѣми“ — папорзами (99); Корш „тѣмъ трѣсну [нужа на чужѣ] землѣ“ — як єсть нічим не обґрунтовано; краще Пот. (113): „тѣми = от них“, себ-то під копитами їхніх коней заgrimіла земля. Справді, пор. у літ. Іп. р. 1111: „и сразишася первое съ полком и трѣсну, аки гром сразившимися челома, и брань бысть люта межѣ има“, ст. 267; р. 1249 „копьем же изломившимся, яко от грома трѣсновение бысть“, Іп. ст. 803; в Соф. 1-ому: „и треснуша, аки громъ, и сразишася челома“..., с. 155. Огон. сполучає ці слова з дальшими й ставить середника після „Хиновы“.

Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и Половци...]. Огон. „Хиновы“. — Про Хиновѣ — див. попереду; про війни Романа з Литвою — див. в Іп. літ.; сліди перемог Романових — згадка в Хроніці Стрийковського (VI, 238) про те, що Роман примушував переможених литовців

виконувати роботу коней й волів; народня пам'ять зберегла прислів'я: „Романе, Романе, худым живеш, Литвою ореш“ (Огон., с. 99). Ятвяги — сусіди Литовців й їхні одноплемінники; рештки їх мешкають на лівому березі рік Піляси й Котри (ib.). Про Деремелу здогадуються (Дуб., Огон.), що це одне з латиських племін.

сулиця своя повръгоша и главы своя подклониша] Пор. далі „сулицы лядкіи“; сулиця — власне вістря, оскіп до списа, *αἰχμή δόρατος* Лет. Манасс. (Барс. I, 290); по тому — спис, *δράτιον*; „с сулицами хожаше“, „сулиця испущаа“ Олександрія 1 ред., с. 52; „сулицею вся покорить“, 18; „избраннии пѣщии несут сулицѣ и щиты круглы“, Флавій, кн. III, Волокол. № 651, арк. 77; згад. в угоді з Готським берегом; Амарт. I, с. 187. В літопису Іп. р. 1232 — „гонящимъ же има разлучистася, потом же видивъ брата добръборющася и сулицы его кровавѣ суци“..., ст. 768; р. 1255 — „Львови же убодшему сулицю свою въ щитъ его и не могущу ему тулитис(я), Левъ Стекинтя мечемъ уби“..., Іп. 898; р. 1262 — „Борисъ же приѣха и приведе сайгатъ королеви (Данилу) и конѣи во сѣдлѣхъ, щиты, суличѣ, шеломя“, Іп., с. 857; в Сказ. о убиении кн. Андрея Боголюбск.: „врази избодоша и мечи и сулицами“, Серебр., с. 86; Пск. 1-ий р. 1501: „покрутили щитомъ и сулицами“, 273—4. — повръгоша = повръщи = *ρίπτειν* в кн. Ис. та ин.; „повьргъ сребро“, Мф. 27, 7, Гал. Єв. р. 1144 I, 476; у Флавія — Йосип каже до юдеїв: „повръзсте оружје“, V, арк. 174 зв.; Німці „запасъ свой всъ повергоша“, Пск. 1-ий, р. 1369, с. 192; „прочіи вскорѣ повергше оружја побѣгоша“, Соф. 1-ий, р. 1299, с. 203. Р. 1234 Литва, що її наздогнав кн. Ярослав: „побѣгоша на лѣсъ, пометавъше отъ себѣ оружье...“, Новг. 4-ий, с. 214. — подклониша, пор. „сынъ челоувѣчьскый не иматъ кде головы подклонити“, Лук. 9, 58, Гал. Єв. II, 232; цит. в Уст. мітр. Георгія, с. 161 та ин. Август „Египетскую власть под Римляны подклони“, Амарт. I, с. 365. Що треба читати так, за це промовляє й парал. місце з Повідання про Мам. поб.: „уже поганые оружия своя пвергоша на землю, а главы своя подклониша под мечи Рускіе, и трубы ихъ не трубятъ, и уныша главы ихъ“, Срезн. (Изв. Ак. Н. по отд. р. яз. и сл., ст. серія, VI, 351). — В „Істор. Каз. царства“: „имамъ... жены ваша и дети подъ мечъ подклонити“, вид. р. 1903, ст. 122; у пізнішій усній традиції — той самий зворот, але з іншим дієсловом: „и под мечъ всѣхъ приклонити“ Сказ. о Кѣев. богат. XVII в., вид. Симоні, р. 1922, 13; в пісні про Івана Грозного: „А царя то Перфила он под меч склонил“, Миллер, Ист. п. 326; Оника обіцюється „попов патриархов под мець склонить“, Григ. III, 74; „Силу крещону да всю привырублю, Да Владимира князя дак я под мець склоню“, 595; теж 88, 112, 313 та ин.

нъ уже княже Игорю утрѣпѣ солнцю свѣтѣ] Інтерпункція: 1 вид. і Дуб. — протинка після „Игорю“; у Вс. Мілл. — „нъ уже, княже Игорю, утрѣпѣ“... Тіх. „нъ уже, княже Игорю, утрѣпѣ“...; Пот. „Нъ уже, к'няже. Игорю утрѣпѣ“...; Малаш., Огон., Шамб. „нъ уже, княже. Игорю утрѣпѣ“; Грамм. „нъ уже, княже Игорю утрѣпѣ“... Труднощі —

куди віднести слово „Игорю“: це, мабуть, кличний відмінок, бо давальний, як гадають деякі коментатори — цілком правильно читається попереду: „Игореві, того внуку“. Звідси — інтерпункція Тіх. й Мілл. Але коли припустити, що основи плутано вже в XII в., можна у рук. XV—XVI в. визнати за дав. і „Игорю“; тоді можна зрозуміти краще: адже автор „Слова“ вдається не до нього, а за нього говорить кн. Романові й Мстиславові. — Утрьпѣ — зменшивсь, потьмаривсь. Грамм. 179; постраждав, Пот.; завмер, Тіх.; Срезн., III, 1323 подає розуміння: 1) ослабнути, знесилитись: „утрьпоста ми руцѣ“, Златостр. XII в.; „слышав же Борис и нача тѣломъ утрьпати, и лицѣ все слезами облиася“... Літоп. Переясл. Сузд., вид. Оболенськ. с. 35 (Пов. об убиении, поч. „Род праведных...“); 2) статніти, 3) зменшитися (поклик. на „Сл.“); утрьпѣти — tarpere = заніміти, завмерти (Micl. Lex); Памва Бер. — „утрьпаю = починаю ся бояти“; пор. серб. утр(п)нути — гасити.

дерево не бологомъ листвіе срони] Коли листя падає — це не на добре, див. Ісайя XXXIV, 4, Єрем. VIII, 13, Ефрем Сир. (Барс. III, 439); „Буду яко сад отметнувшє своя листвія (аки дубъ съвергъ листвія — Генн. Б.), Ис. Парем. у Син. Тріоді № 424, Опис. III, с. 520. В усній традиції — „Все пруточки на деревьях приломалися, | По сырой земле листочки разстилаются“ Барс.-Причит., I, 189, або в укр. пісні: „Ой піду я у садочок, аж лист опадає; | Бідна ж моя головонька: жених покидає“, Пот. 114. Съронити — уронити, „конь же начатъ совати под нимъ и шеломъ с него срони“ Переясл. літ. р. 1151, Срезн. III, 816. — „Не бологомъ“ — не на добре; так гадали ще геть згодом; кн. В'яз. (Замеч. 297) зазначив звязок між тим, що падає листя й сподіваним нещастям (воно таки й скоїлось) у переказі, якого записав Масса: „Когда труп (Лжедимитрия) был выброшен, в окрестностях Москвы сотворилось великое чудо: на 20 миль кругом вершины всех растений, как овощей, так и деревьев, засохли, как будто они были сожжены. Даже вершины и ветви сосен, покрытых зеленью и летом и зимою, высохли так, что жалко было смотреть на них. По этому случаю говорили, что (Лжедимитрий) и после своей смерти продолжает колдовать с помощью дьявола“, Сказ. Массы, р. 1874, с. 210.

по Ръси и по Сули] 1-ше вид. „по Рси, по Сули“, К. сп. „по Роси“...; Грамм. — „по Рси, по Сули“; Тіх. „по Рси и по Сули“; Огон. „По Роси и по Сули“; Ербен и Пот. „по Ръси и по Сули“. — За р. Рось згадувано 14 разів в Іпат. літ., звичайно — „на Рси“, ст. 521 і т. п., про Рьсь — в Новг. 4-му й ин. літ.; вона вливається до Дніпра нижче від Києва, праворуч, на ній — низка міст, тепер — Біла Церква й Богуслав; Сула — вливається в Дніпро ліворуч, протікала в давньому Переяславському князівстві, за неї в Іп. літоп. згадано 12 разів; на ній м. Ромен. Очевидячки, ця лінія рік сусідувала з степом. Іп. р. 1174 „начаша Половѣци пакость творити по Ръси“, ст. 568; „В тоже лѣто (1187) воева Кончакъ по Рси“ і „часто начаша воевати по Рси“, ст. 653. Перед облогою Переяслава (див. попер.) Половці „взяша всѣ города по Сулѣ“ Лавр., с. 379.

Ольговичи храбри князи доспѣли на брань] — як цілком до-речи завважує Потебня 115, це визначає: Ольговичі (Свято-слав, Ігор та Всеволод, сини Святославові Олег та Володимир, що їх він надіслав до Посем'я боронити Русь од Половців, довідавшись за поразку Ігореву) — готові; отже, і вам, Володимировичам, нащадкам Мономаховим, час. Можливо, проте, що тут мова мовиться за Ольговичів — кн. Чернігівського Інгваря й Всеволода, тоді тільки треба об'єднати оце речення з дальшим, толкуючи „доспѣли“ = достигли (згідно з Шішковим). Звичайно в д.-руськ. мові доспѣти = попередити; встигнути, закінчити, спорудити; приготувати, поспішитись; поладити; зібратися; наготуватися (Срезневск. I, 710—11), і найвідповідніше це останнє розуміння, пор. Іп. р. 1147: „Готовъ буди напередѣ, иди, доспѣй же на путь“, ст. 343; „Вячеслав рече к Ізяславу и к Ростиславу: „се есмы братья уже доспѣли“, ст. 428; „Мстиславъ же стояше доспѣвъ у Липиць“ Лавр. р. 1177, с. 362; „Печенѣзи... почаша звати: нѣ ли мужа? се наш дѣспѣль“, там-таки, с. 121 та сила ин.; „доспѣли“ = готови, див. Пов. про Акіра, Григ., рук. № 189, с. 169: „се дѣлатели доспѣли (вар. „готови суть“); в Пов. про Хміля — „доспѣю его“ — зроблю здатним, Перетц, Сб. в честь проф. Платонова. — Барсов пояснює — „доспѣли на брань“, себ-то „изнемогли на брани“, але коли є ці дані, пояснення це одпадає.

Інѣгварь и Всеволодъ и вси три Мстиславичи, не худа гнѣзда шестокрил'ци] Дуб., Бусл., Тіх., Шамб. гадають, що „Мстиславичами“ названо Інгваря і Всеволода й брата їхнього Мстислава, синів кн. Ярослава Луцького, — він був й за великого кн. Київського р. 1173, до Святослава Грозного; названо їх так за прадідом їхнім, Мстиславом Вел., старшим сином Володимира Мономаха. В'яз. та Огон. розрізняють двох, названих по імені князів — і Мстиславичів. Перші двоє — Інгвар, перед смертю в кн. Київський († р. 1202) і Всеволод (одруживсь р. 1166 із Малфридою Юрієвною, кн. Туровською) — сини кн. Ярослава Луцького, онуки Ізяслава Мстиславича; Мстиславичі — їхні брати у-других: Роман († р. 1205), Всеволод белзький († р. 1195) і Святослав (згад. р. 1171) — сини Мстислава Ізяславича († р. 1170), правнуки Мстислава Володимировича, сина Мономахового. — не худа гнѣзда — не простого, не аби-якого, пор. в Повч. Мономаха: „птицы и сильныя и худыя идуць по всѣмъ землямъ“, Лавр. 236; Пот. перекладає: „не малого т. е. великого“. — шестокрил'ци — у трьох птахів — соколів — шестеро крил (Огон.). Може, за спогадом про мітичного шостикрилого сокола, що його, начеб-то, бажав здобути Володимир Мономах (Макс., Укр. с. 108, прим. 36). Будь-що-будь, цей епітет визначає щось незвичайне, що відзначається швидкістю. За Коршем с. LXII = новогрець. ξεπτέρι (= ἑξαπτερος), одміна сокола або яструба, що відповідає епітетові, якого вжив автор „Сл.“.

не побѣдними ль жребіи собѣ власти расхытисте?] себ-то „хіба ви не через воєнне щастя, військові успіхи здобули свої волості“. Коли читати, як у 1-му вид. „не побѣдними“ — природньо, не

можна зрозуміти (Пот.) чи похвала це, чи закид; Дуб. і Огон. пояснюють, що Ярославичі та й Мстиславичі — здобули волості законною спадщиною, а не через війни та перемоги; та це-б погано вихваляло войовничість цих князів; та й чи до-речи сказати про „законних спадкоємців“ — „власти расхытите“. Тим-то прилучаємось до Грамм., що виправив це місце, додавши „ли“; адже це „ли“ в оригіналі було, але в одному з списків „Сл.“ переписувач міг через недогляд проминути його як надрядкове л. — Про „власть“ = волость, уділ. див. попереду.

кое ваши златыи шеломы...] — кои визначало: а) що й б) де; пор. а) Супр. рук. „кое суть ваши бози“ (Micl. 26, 28); цариця южська „совокупила бѣаше отроки и дѣвицы и облече я в порты едины и рече... разбери, кое отроки и кое девицы“ ПСтРЛ, III, 54, з Палеї р: 1494; Лавр. 912: „И призва Олегъ старѣйшину конюхомъ и рече: кое есть конь мѣй“, с. 38; Іп. р. 1169 — „ты намъ тако молвяше: ,братья вси со мною суть“, а кое есть Андреевичъ Володимеръ и Ярославъ и Давыдъ“, ст. 536; інші значіння „кое“ див. у Пот. 115: що, чому, хіба. Огон. перекладає „на що-ж ті ваші золоті шоломи“. Пот. — також, за здогадом — „что же ваши...“ (115); Шамб. (с. 39) — „К чему“...

загородите полю ворота своими острыми стрѣлами] Пор. попереду — Святослав закидає: „не воздержавше уности отвориша ворота на Русьскую землю“, Іп. р. 1185, ст. 645; під полем Дуб. 174 за здогадом убачав „место между р. Сеймом и Пселем, называвшееся Подем, коим протекает р. Сула, и где ныне Белополье на Выри (в Сейм) и Мирополье на Пселе“, підсилюючи це цитатою: „на Петров день Игорь ѣха въ поле за Воръсколь“ і здогадуючись далі (прим. 148), „не называет ли Певец воротами в Переяславскую область“ — гирла рік Десни й Псла. Пот. 116 вбачає тут грання словами, навмисне безглуздя. Гадаю, що тут слово поле — визначає те саме, що згодом — степ, степові, кочові народи. Воротами — була тая сторожа, що, за даними великор. епоса, стояла „заставою“ на межі, де починався степ: „Там была застава великая: | Было сорок человек да разбойников, | Все сильные могучи богатыри; | Заперта была земля латинская, | Не было ни выхода, ни выезду“, Рыбн. III, 46 та ін., пор. Кир. I, с. 7 та ін. Беручи на увагу, що половці захопили Переяслав, що вони по Рсі й Сулі поділили міста, бачимо, за яке поле й ворота його кажуть і літописний Святослав і пісенний.

XVI. Спогади про полоцьких князів.

Уже бо Сула не течеть сребреними струями... и Двина болотомъ течеть онимъ грознымъ полочаномъ] Річки — каламутно біжать, бо сумують, що руську землю спіткало нещастя; приклади аналогічних уявлінь див. попереду. Додамо — в укр. пісні XVI в.: „Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш? На версі Дунаю три рати ту стоя... В Штефановій раті дівонька плачет“, Пот. 182; або „Чом ти Дунай став так смутен, | Став так смутен, каламутен?“ і т. д.; у велик. пісні: ...„Ой, что же ты, тихой Дон, мутнехонек течеш? Ах, как мне, тиху Дону, не мутному течи! | ...Поверх меня, Дона, три роты прошли“ і т. д. Сахар. Сказ. I, кн. 3, с. 237 — „болотом течет“ — бо сумна, поволі, пор. у білор. пісні: „А ўчора речинька быстра ишла, | Сягодні речинька циха идзешь. | — Осеў жа мяне белый снег, | Повярху нарост лют мороз. | Ўчора княгинька вясела была, | А сягодні цихонька“..., Шейн, Бел. п., р. 1873, с. 748. Болото 1) як і сучасн., — низьке місце, залляте стоячою водою: „Болото иже не течеть“, Сборн. XII в. Срезн. I, 146 і 2) — бруд. Полочаном — dat. commodi (Огон.); пор., проте — „ходивъ ...оттуда Турову, а на весну... Переяславлю, таже Турову. И Святослав умре и язъ паку Смолиньску“, Повч. Моном., Лавр., с. 238—9; „и се нынѣ иду Ростову“, там-таки, с. 241 та ин. — Про Полочан і кн. Всеслава див. В. Данилевич, Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия, Київ 1896; Леонардов, Полоцкий кн. Всеслав и его время, Пол.-Витеб. стар. I і II.

под кликомъ поганыхъ.] — що святкують перемогу; погані — не самі половці, ба й литовці, що турбують півн.-зах. кордони Руської землі. Пот. ставить ці слова — після слів „к граду Переяславлю“, але в цьому немає потреби.

Изяславъ сынъ Васильковъ позвони своими острыми мечи...] За цього князя Полоцького в літописах не згадано, як і про битву, що за ню далі. Тому Карамзін (И. Г. Р. II, пр. 259) пропонував читати зам. Ізяслав — Всеслав: за цього останнього в Київ. літ. р. 1178; він узброївсь р. 1181 із братом, Брячиславом Васильковичем, на Ростиславичів, щоб одняти у них Київ для Святослава Чернігівського; так гадає і Дуб. (176); Макс. (Укр., с. 108) гадав, що з цього Ізяслава міг бути удільний князь у м. Ізяславлі (тепер — Заславль), він міг загинути в бою з Литовцями; до цієї думки, либонь, пристає й Огон. (103);

Смірнов (II, 71) має його за брата Брячислава Васильковича, що князував в Ізяславлі й Полоцьку. Барсов здогадується, чи не був з Ізяслава — син Василька, полоцького князя, сина Рогволода Всеславича, онука Ізяслава, змальованого в Слові, згадуваного в літопису (якому?) під р. 1132 (Барс. III, 74); справді, там у Лавр. с. 286—7 є згадка про кн. Полоцького Василька й Ізяслава. Перші видавці „Слова“ виводять Василька, батька Ізяславового од Всеслава, кн. Полоцького († р. 1101), сина Брячиславового († р. 1044) й онука Ізяславового († р. 1003) Полоцьких; з ними погоджується і Тіх.. Згадуваного в „Сл.“ Брячислава мають за кн. Витебського, Всеволода — за молодшого його брата. Але по суті ці генеалогічні здогади для нас нічого не важать: важлива поетична картина, що змальовує, як загинув один з небагатьох князів, котрий замість міжусобиць — боровсь із „поганими“ і трагічно загинув у бою. — позвони своїми острыми мечи] пор. Флавій „позвенѣ оружје его“ (Барс. 270). Вираз „Сл.“ — звичайний у писаній і усній традиції: Іпат. літ. — „острый мецью“, ст. 736; Задонщина — „с вострого меча“, Симони, 24; в Повіданнях про Мам. поб. — „по мечю остру“, Шамб., 26, „мечи остря“, 156, 187, — „острым мечем“ 142; у давніх та нових записах усн. поезії: Тіх.-Мілл. — „вынимает свої востры мечь“, 10, „от моего острого меча“, 16; Григ. — „острый мечь“, III, 73, 87 та ин. В українськ. традиції „острий, гострий міч“ — звичайне сполучення: Ант.-Драг. I, 31, 33, 35; Чуб. I, 231; III, 274, 431, 275, 423 та ин.; V, 706 та ин.; часто й у білор. п. — „остры, востры мечь“, Шейн, Мат. I, 1, 411, 428, 322, 229 та ин.

притрепа славу... а самъ... притрепанъ Литовскими мечи] Дуб. (с. 178—9) пропонує читати „притепа“, „притепанъ“ і перекладає „затъмилъ“ і „изрубленъ“. Коли так виправити, то друге слово перекладено вірно, але перше — невдало. Огон. завважує, що автор „Сл.“ утворив навмисне грання словами, вживши одного дієслова „притрепати“, щоб висловити двоє понять, перше з них абстрактне, друге-ж матеріальне, почуттєве; він перекладає: „Ізяслав перебил (превысил) славу деда своего, а сам был побит (порублен) литовскими мечами“ (с. 103). Корш пропонує так виправити усеньке це місце: „а самъ подъ [стягы и] чървлеными щиты [голову приложи] на крѣвавѣ травѣ притрепанъ [въ поли незнаемѣ] мечи литовскими“.

на кровавѣ травѣ притрепанъ литовскими мечи] Образ забитого в полі — звичайний в українській усній традиції: „Край Дунаю трава шумить, | А в тій траві козак лежить, | А в головках ворон кряче, | А в ніженьках коник плаче“, Чуб. V, 941; або — про жінку: „Голубка моя вже застрілена, | ...На ріллі, на зеленій траві“, Чуб. V, 242; в билині про Добриню — мати його скаржитья: „Мой то сыночек во чистом поле лежит, | Сквозь белое тело трава проросла, | Ясны очи птицами выклеваны“, Григ. I, 199.

И схотию на кровать и рекъ] Місце дуже попсоване; Тіхонр. гадав, що після „кровать“ є якась прогалина; Пот. — дак той убачає

прогалину перед „и съ хотію“, а всеньке місце перекладає „с милою на кровати“, гадаючи, що тут смертне ложе порівнюється до шлюбного, як у нар. пісні: „появ собі панянку, в чистім полі могилу-землянку“, Метл. 424 та ин. Окремі слова виправлювано не одного разу, але не надто успішно. Грамм. і В'яз. читають: „и съхыти ю“, — себ-то славу, пор. „и схыти его рукама“, Амарт. I, 549; Снегір. — „и скочи на кровать“... 122, вбачаючи паралелю до німецьк. „auf dem Bette der Ehre sterben“; Дуб. — „схоти ю“ = загадав (од „съхотѣти“); Бодяньський — „схвоти“ або „схопи“; Петруш. — „скоти“ (?); Макс. (Укр. с. 97), Гаттала, Огоновськ. — „и схопи ю“ (= схопив); за Дуб. „позаяк слава представляється тутки неначе дівця“ (103); Вс. Мілл. мав „хотию“ за орудн. відм. од „хоть“ = любка, дружина, але — „смысл остается загадкою“ (231); Барсов — „и с хотиѣ на кровъ а тьи рекъ“ (Хотий = ім'я власне, II, 244—5), але судячи, принаймні, з даних „Словаря др.-р. собств. имен“ Тупікова, такого власного імени давня Русь не знала, дарма що було ім'я Хоть (р. 1215), с. 417. Ваденюк — „и съ хоть юна куваетъ (або „каристь“) и речеть“; Владімі. — „и слово ту на крови тѣй и рекъ“; Корш — „и се хытьрый Боянъ ти реклъ“; Маньк. — „исходитъ юна кровь, а тьи рекъ“..., взагалі, скоро будемо трохи відважні, перед нами розгорнеться широке поле для здогадів; можна, напр., комбінуючи поправки Ваденюка, Барс., Владімі. й Маньковськ., читати: „и съ хо^ѣ и юна кро^ѣ, а тьи рекъ“ або, комбінуючи Максим., Влад., — читати „[тоу] съхопи^ѣ и на крови ти рекъ“, що ані трохи не гірше, але й не правдоподібніше від інших кон'єктур. Наша поправка — див. прим. до тексту. — До прикінцевих слів — „и рекъ“ див. „тоже слово рекъ“ (εἰπὼν) Мф. 26, 44, Галицьк. Єв., I, 458; „и то слово изрекъ и подпреся копіемъ и скочи чрезъ рѣку, яко дюжій соколь“, Девген. Деян., Сперанський, 147.

дружину твою княже, птицъ крылы пріодѣ...] Пот., Огон.: „птичь“. Корш: „пѣтичѣ крылы пріодѣ[шя], та це й непотрібно, при збір. „птичь“ могло бути й „пріодѣ“. У давньому перекладі Єремії, цитованому у Амартола I, 276, читаємо: „дамъ мертвыца ихъ на пишу птицамъ небеснымъ и звѣремъ земнымъ“ (в Остроз. Б. р. 1581, I кн. Царств, розд. 17: „и рече иноплеменникъ (Голяф) къ Давиду: иди на мя и дамъ плоть твою птицамъ небеснымъ и звѣремъ земнымъ“, на це Давид одповідає тою-же формулою: „...дамъ тѣло твое и телеса полка твоего иноплеменнича въ день сїи птицамъ небеснымъ и звѣремъ земнымъ“). Той самий мотив — у думках: „Орли сизопері налітали, | З лоба очі висмикали, | Вовці сірохманці набігали, | Тіло козацьке рвали, | По тернам, по прикмитам жовту кость жваковали“ Цертел. 7.

не бысть ту] — П. К. не бысь; на першу поправку, що її запропонував Грамм. — „не бысть“ пристали всі. Помилку в П та К списках можна пояснити, як завважив Тіх., тим, що в них не до ладу віддано рукописне бы^ѣ. За Пот. = „не случилось тут“, пор. Гал. Єв. та ин. XI—XII вв.: „Іса не бы^ѣ тоу“ Іо. 6. 24 (= οὐκ ἔστιν ἐκεῖ) та ин.

жемчюжну душу... чресъ злато ожереліе] В усній традиції — звичайно „жемчужно ожерелье“, Шейн, Вел. №№ 2086, 2088 та ин. Миллер, Ист. п., с. 757.

унылы голоса трубы трубятъ Городенскіи; пониче веселіе] У 1-му вид. „Унылы голоси, пониче веселіе. Трубы трубятъ Городеньскіи“. Грамм. і Огон. — „уныли голоси“. Йдемо за Пот., Яковл. (частиною перестановку прийняв і Корш, але з вставкою: „унылы голоса [поминаючѣ и] трубы трубятъ Г.“), до всього Пот. ґрунтувавсь почасти на міркуваннях логічних, почасти на паралельному місці з Повід. про Мам. поб., поданому попереду: „Уже поганые оружия своя повергоша“ і т. д. Маньковський після „трубы трубятъ Г.“ ставить дві крапки й вбачає в оцьому сурмному звукові дальшу мову, звернену до Ярослава й онуків Всеславових („труба трубит = слова, речи говорит“). — „Городеньскіи“: Городно—уділ кн. Ізяслава Васильковича — у Минськ. губ., між рр. Стирем та Горинню, тепер у Пинськ. п. (Карамз. Ист. Г. Р., II, пр. 250; Грамм., Огон., Прозор.); але, може, це той Городен, що р. 1183 „погорѣ всь и церкы каменная от блистанія молниѣ и шибенія грома“, Іп., ст. 634.

Ярославе и вси внуци Всеславлі] Ярослав, як здебільша гадають коментатори, — Ярослав Всеволодович, кн. Чернігівський, пом. р. 1198, онук Олега Чернігівського „Гориславича“ (В'яз. 304), брат у-других Ігоря (див. за нього Іпат. л. р. 1187). Огон. уважає його згідно з Бусл. (Христ. 611) за сина Володимирового й онука Мстислава Вел. Зіставивши його з онуками Всеславовими, Макс. (Укр. 109, прим. 38) здогадується, чи не був це Ярослав Юрієвич, князь Пинський, що міг у спілці з сусідами, полоцькими князями, воюватися проти литовців. „Внуци Всеславлі“ — мабуть: Брячислав та Всеволод, як здогадується Маньк. с. 38.

понижить... вонзить] Грамм., Тіх., Вс. Мілл., Корш та інші виправляють: „понижите“... „вонзите“. Разом із Огон. гадаю, що тут немає потреби виправляти: це 2 ос. мн. наказ. спос., що збереглася й у сучасній українській мові, а в давніх новг.-псков. записах *в* і *е* могли визначати одне й те саме, пор. грамоти XIII—XIV в., також див. і в Іп.: „аже не вдасть (= не вдасте), то не жалуйте, что ся удѣете“, ст. 296. Корш: „уже бо [вси вы] выскочисте“...

из дѣдней славѣ] Грамм., Тіх., Вс. Мілл., Пот., Огон., Корш та інші виправляють: „славы“; але в псков. рук. могло бути и „славѣ“. — „Хлѣбъ ѣдучи дѣдень“ див. — Повч. Моном., Лавр., с. 245.

...начасте наводити поганья на землю Рускую, на жизнь Всеславлі] Половців р. 1180 привели до Полоцької землі Ярослав, брат Святослава в. кн. Київського, й Ігор, герой „Слова“, коли Святослав, ворогуючи з Ростиславичами, воювавсь під Дрютьськом. У цьому-таки поході брали участь полоцькі князі, котрі привели Ливонців та Литву (Огон. с. 105). — на жизнь — див. попереду. Корш: „на

землю Русьскую стзью Всеславлю“, та це й непереконливо, й неврозумливо.

кото́рою бо бѣше насиліе отъ земли Половецкыи] 1-ше вид. — „кото́рое“; і 1-ші видавці й Шішков, Пожарськ., Грамм., Дуб., Ерб., Прозор. та інші мали „кото́рое“ за займенника. Барс. виправляв: „кото́роѣ“ (дав. відм.) бо бѣше насиліе“ (розуміючи „на жизнь Всеславлю“); В'яз. (Иссл. о вар., 252) також сполучав це речення з попереднім... „на жизнь Всеславлю, которой бо бяше насиліе“... Дарма що гр. Рум'янцев і не був певний, що слово „кото́рый“ давнє, все-ж ми знаходимо його по найдавніших пам. (Срезн. I, s. v.) і в Амарт.: „кото́рое убо естъ третьее“, „кото́рое возвращение прииметь“, I, с. 281. Інші вбачали тут речівника „кото́ра“ = усобиця, незгода. Вельтм., Снегір. — „кото́ры бѣша и насиліе“. Читаємо як Макс. (Укр. 98), Тіх., Огон., Пот., Вс. Мілл., Владім., Шамб., перекладаючи „адже через усобиці (незгоди) було надсильство від землі Половецької“: згадаймо, що руські князі, борючися за кращі уділи, раз-у-раз кликали собі на допомогу спільників половців. — Пот., 118, має слова „кото́рую.. половецкыи“ за пізнішу глосу, а може й за варіант до „начясте наводити поганья на землю Русьскую“; знов-же безпідставно читає й Корш: „кото́рою бо [вашею първое] бѣше насиліе“... Слово „кото́ра“ в літопису звичайне: „взяста межі собою распря и кото́ры“ Лавр. р. 1093, с. 211; „почто губимъ землю Русьскую, сами на ся котору дѣюще?“, Соф. 1-й, р. 1097, с. 150; „въздвиге діяволъ котору въ братіи си Ярославичех“, Соф. 1-ий, р. 1073, с. 147; „бысть котора въ людехъ, и въсташа на князя Мьстислава Юріевича Новгородци“, ів. р. 1156, с. 160; часто в Іп. л. і в Флавія: „раското́раніе, раското́равшеся, раското́раются“ і т. п., див. попереду: „кото́рою; ту бяше успись“... і Срезн. I, s. v.

XVII. Пісня про кн. Всеслава.

На сьомомъ вѣщѣ Трояни] Про Трояна — див. попереду. Здогади про „сѣдой в. Тр.“ численні й різноманітні, віки ці вираховувано, а Тр. застосовувано, як прізвище, навіть до руських князів. На нашу думку, вираховувати, щò визначають ці „7 віків“, — річ даремнісінька. Отож ми пристаємо на думку Владімірова (330), щò вбачав тут умовне, епічне визначення часу, пор. в „Пісні про Нібелунгів“: „тянувся пир веселый вплоть до сѣдмого дня“ (авент. II); „вот на сѣдмое утро“, „лишь в семь недель окончен был труд усердный тот“, „и на сѣдмой год сына царица родила“ (ав. XXII). Зачин з числом 7 читаємо в „Слове на Въздвиженье честнаго креста Господня“: „Въ лѣто 7-е царьства великаго царя Костянтина събрашася множество ратныхъ на Дунайскую рѣку“..., рук. Сборн. пол. XVI в. Тр.-Серг. Л. № 645 (1252), арк. 157 зв. Опис. II, с. 223. „Семь“ — і в біблійній літературі (напр., в Апокаліпсисі — 7 печатей, 7 трубных гласов, 7 язв, 7 фиалов, 7 глав змяя) і в руськ. епосі річ звичайна; тут = „давно, колись“. Троян, як влучно завважив Пот. 119, „был для автора представителем отдаленной древности“; пор., напр., пізніше казкове й приказкове визначення часу, коли відбувалися події, „при царе Горохе“.

Врѣже Всеславъ жребій о дѣвицу себѣ любу...] — з численних толкувань (зібраних у Огон., с. 106—7) найпевніше те, щò тут мова за волості, місто, за яким вганяв Всеслав; „жребій“ — змагання, боротьба (див. попереду — „непобѣдними жребіи“); як завважає Пот. 122, „кто добудет девицу с бою, тот будет ею обладать“ (Пор. у пісні: „прискакав хлопчик | На вороном кони, | Да ухопив красну девку, | Ухопив за ручку“, Шейн, Мат, I, 1, с. 174, Могил. губ.). За таку „дѣвицу“ для князя-авантюриста міг бути Київ, може, й Новгород. — Про Всеслава та його пригоди див. мало не в усіх списках і ред. найдавнішого літопису. В Іп. 6552 (р. 1044) читаємо: „того же лѣта умре Брячьславъ сынъ Изяславль, внукъ Володимирь, отецъ Всеславль, — и Всеславъ сынъ его сѣде на столѣ его, его же роди мати от вольхвованія. Матери бо родивши его, и бысть ему язва (X. П. язвено) на главѣ его. Рекоша же вольсви матери его: се язвено (грец. *δέρμα*, шкурка, хутро, *Misc.*) навяжи на нь, да носить е до живота своего; еже носиль Всеславъ и до смертного дни на собѣ; сего ради немилостивъ есть на кровопролитѣ“, ст. 143; також у Лавр. л. с. 151; Никон. л. П. С. Р. Л. IX, р. 1862,

с. 83; Софійськ. 1-ий, с. 138. Онук Ізяслава Полоцького, сина Рогнідиного, Всеслав воювавсь уперто з онуками Ярослава I-го за свого бурхливого живоття, сповненого міжусобиць та походів. Р. 1060 він ще разом із Ярославичами, Ізяславом, Святославом та Всеволодом, ходив воюватися з Торками, що, „убоявшися пробѣгоша и до сего дне“: але вже незабаром він узброюється на Ярославичів: „В лѣто 6575 (1067) заратисяся Всеславъ сынъ Брячславль Полотъский и зая Новѣгородъ“ (Іп., ст. 55). „Приде Всѣслав и вѣзя Новѣгородъ, съ женами и съ дѣтми, и колоколы съима у святыя Софіе; о, велика бѣда въ часъ тый: и понекадила съима“ (Новг. Лѣт. по син. харат. сп. 1888, с. 96). Отак-о він „расшибе славу Ярославу“ й узяв здобич. Ярославичі зустрінулись з Всеславом „на Немизѣ“—„бысть сѣча зла, падоша мнозѣ и одолѣ Изяславъ, Святославъ (и) Всеволодъ, а Всеславъ бѣжа“ (Іп., ст. 156), 10 червня переможі „целовавше крестъ честный“, викликали Всеслава, обіцявши йому недоторкальність; але „преступивше крестъ“, „яша на Рши у Смоленска. Изяславъ же приведе Всеслава Києву и вѣсадиша и въ порубъ съ двѣима сынъкома“ (Іп., ст. 156; Новг. 1-ий, с. 97). Р. 1068, коли половці розбили Ярославичів, кияни „кликнуша и идоша к порубу Всеславу. Изяслав же си видивъ, со Всеволодомъ побѣгоста со двора; людѣ же высѣкоша Всеслава ис поруба в 15 день сентября и поставиша и средѣ двора княжа... Изяслав же бѣжа в Ляхы, ...Всеслав же сѣдѣ в Киевѣ“ (Іп., ст. 160—161). Всеслав „сѣде в Киевѣ мѣсяць 7“, а дальшого-таки року „поиде Изяславъ с Болеславомъ (королем польським) на Всеслава, Всеслав же поиде противу. И приде к Бѣлугороду Всеслав, бывши ноши утаився Къманъ бѣжа из Бѣлагорода къ Пологъску“ (Іп., ст. 162), бо почував, що його гру програно, й що йому далі не втриматися на Київському столі. Цей епізод і має на оці автор „Сл. о п. Іг.“, але оповідає про подвиги Всеслава не в хронологічному порядку. Після життя, рясного на пригоди, „в лѣто 6609 (1101) преставися Вс. полотъский князь мѣсяца априля в 14 день“, Іп.; Соф. 1-ий, 154 — „успе“; та слава про його подвиги гриміла ще довго. Про Всеслава див. В. Данилевич, Оч. ист. Полоцкой земли, 1896, і в спец. монографії Д. С. Леонардова — Полоцкий кн. Всеслав и его время, Полоцко-Витебск. Старина, вид. Вит. Уч. Арх. Ком., в. II, р. 1912, і дд. — Колосов (Фил. Зап. р. 1874, в. II, 17) наближує з епізодом про Всеслава в „Сл.“ — місце в билині про Калику-богатиря: „О костыль Калика подпирается, | Высоко Калика поднимается | Ай повыше лѣсу стоячаго | Ай пониже облака ходячаго. | Прискакала Каликушка ко городу, | Ай ко славному городу ко Киеву, | Она въ городъ шла да не воротами, | Она прямо черезъ стѣну городовую“.

тѣй клюками подпъръ ся окони] — читаємо за Пот. і Коршем; але „тѣй“ Корш навіщоє виправляє на „тѣгда“, дарма що перше видання дає задовільне розуміння. — клюками — Біцин та Вс. Мілл. читали: „клъками“, себ-то острогами або шенкелями. За Огон. клюка = загнутий або кривий костур, а тут треба розуміти криві зігнуті ноги — щоб міцніш сидіти в сідлі (поклик. на В'яз. 354—55). Разом із Пот.

волю розуміти під клюкою — хитрощі, оману, fraud: „се истиною израиль-тѣнинъ въ немъ же клюкы нѣсть“, Іо. I, 47, Єв. XII в. (В); „Бѣ же Изяславъ мужъ взоромъ красенъ, клюкъ же в немъ не бѣ“, Іп., ст. 193; „научи мя клюкамъ его (μηχανήματα)“, Жит. Андр. Юр. та ин. Срезн. I, с. 1230. „Переключка мя Ольга“, Іп., ст. 50, і Лавр.; Флав.: „како Іудеи... вся съ промыслом и съ смотрением творят, прелщающе и преклюкающе“, 5 кн. Волок., арк. 151 зв.; клюкати = обдурювати, Пчела XIV в., Соболевский, Мат. и иссл. в обл. слав. филол., с. 170. В Хроногр. „Константинъ бояшеса Максентиевых губительных клюкъ“, Барс., III. — Гадаю, що хитрощі Всеславові — не ті, за які говориться в казках про трьох братів, що за них говорить Пот. 123; найпевніше, що тут натякається на події, котрі відбувалися рівночасно або навіть раніш, як він визволивсь із льоху або порубу: змова або інтригування супроти Ярославичів, що не припинялися й тоді, як Всеслав був ув'язнений. — ся окони — 1-ше вид. „о кони“; Владім. „о конѣ“. Читаємо за Потєбнею й Коршем; але друге *ся* у Пот. зайве: у давній мові при двох зворотних дієсловах досить й одного *ся*, навіть у XVII в.: „мнѣ постритчися не хочет“ Пѣс. Рич. Дж. р. 1619. — „Оконити = сделать конным, как опѣшити — пешим“ завважує Пот. й покликується на думу про Коновченка: „де мого сина нагониш, там його окониш, добрим лицарем настановиш“, Метл. 417. Срезн. слова „оконитися“ не знає, але тільки „окопитися“ = збитися, зібратися: „наши же окопившеса иныхъ побили иныхъ... повѣсили“ (Пск. 1 Літ., Мат. II, с. 647). Але-ж можна утворити дієслово „оконитися“ за зразком „остѣнити“; пор. „был же град той остѣненъ двѣма стенама“, Флавій, III кн., Волок., арк. 91 зв.

дотчеся стружиемъ злата стола Кіевскаго] Корш пропонує вставити „стола [того] Киевского“, але це зайве, з контексту це непотрібно, а віршована форма, що для неї робить цю вставку Корш, для нас проблематична. — „Дотчеся“ — доторкнувсь, торкнувсь: мальовничо висловлено, як недовго князував Всеслав у Києві. Добути місто списом — звичайно в літоп., пор. у Флавія: „тѣ же градъ Ісѣ Навгинъ doby копіемъ“ — *serpit iure belli* (Lib. IV, с. XXV, 6) Барс., III, 211.

скочи от ныхъ лютымъ зверем] Волиємо читати за Кат. сп., дарма що так воно важче, адже певніш, що в пск. рукопису XV в., було саме так, пор. „Ярославнынъ гласъ“ та ин. Виправив Корш: „скочи отъ [ратъ]ныхъ“ — тільки-ж це непотрібно: видима річ, що мова за ворогів — князів Ярославичів. Так само не до речі виправляє Пот. „ускочи“; мова про таємну втечу з-під Білгорода до Полоцька. — Сполучення „лютымъ зверем“ трапляється в писаній слов'яно-руській традиції: — пор. „не буде лютѣй звѣрь тѣ“, Изб. Святосл. р. 1073, арк. 149; „здѣ является, яко мала; а тамо, акы звѣрь лютый и обиду творящая“, в „Сл. Ефрема о спасении и покаянии“, Сборн. XV в. у моїй збірці, № Q. 9; у скороч. Палії Історичній (Попов, Кн. быт. неб. и земли, р. 1881, с. 11—12): „Тогда акаянный диаволь, хотя погубити вес род челолический, превратися в мыш и начя грысти дно ковчегу, Ной же помолися Богу, и пришед

в ковчег лютий звѣрь и прыснуб, из ноздри же его выскочиста котъ и кошка и удависта мышь ту“. Духовн. Мономаха: „лютий звѣрь скочи мнѣ на бедра и конь со мною поверже“, Лавр., с. 242. У Данила Заточника: „ин обвився мокрымъ полотном борется рукопаш с лютым зверемъ“, сп. Унд. і Чудов., вид. Шляпкін, с. 52; „лютий звѣрь“ — в Девг. Деян. ПСтРЛ. II, с. 384. Барсов (III, 456—8) ототожнює „лютого зверя“ з вовком, ідучи за Бусл.: але в усіх цих випадках швидше треба тут розуміти барса (надто див. у Мономаха, і в Палії — споріднення з кішкою). Про порівн. з вовком — див. далі. — Порівняння з „лютым зверем“ перейшло й у народній билин. епос, напр., „а и конь под нимъ какъ бы лютой зверь, лютой зверь конь и буръ космать“ (бил. про Дюка) Кирша Д., с. 9; див. ще с. 58, 75 та ин.; „первой следъ гнедова тура, а другой следъ лютова зверя“, „за лютымъ зверемъ“, 58; „а конь под ним какъ лютой зверь“, с. 85. Див. Вс. Миллер, О лютом звере нар. песен, Древности Моск. Арх. Общ., т. VII, р. 1877 і Буслаев, „О значении собств. имен Лютичи, Вильцы и Волчки“, Временн. И. О. Ист. и Др. Р. р. 1851, кн. 10, с. 15 і дд.

въ пльночи] Пот. і за ним Корш виправляють — „въ полуночи“, спираючись на літописні дані; але можлива для рукоп. XV в. і форма, що її зберегло 1-ше вид. „Слова“.

из Бѣлаграда] — мова про теперішнє містечко Білгородку у 40 верстах од Київа, де збереглися рештки від давніх будівель передмонгольського періоду.

Обѣсися синѣ мьглѣ] Пот. гадав, що місце це не досить зрозуміливе й пропонував виправити „обѣсивься синіє мьглы“, тільки-ж і на цю виправку — на род. відм. за прикладом „обѣсться чего“ (Пот. 124) не можна пристати. Вже краще давнє „повись в синей мглѣ“ (як летів).

утрѣ же возни стрикусы]. Дуб. — „утрже“ = „убѣжалъ“ (?); Ербен — „вѣтръ же“, — безпідставно. Тіх. „утръ же“ = „утром же“, за ним — Лонгінов, 166 (пор. „аще будетъ Пасха утръ“ Турів. Єв. XI—XII в.), Барс. — „утро же“; „видѣста утръ въ гробѣ два ангели“, Срезн. Мат. I, 997, Макс. запропонував виправити — „утрѣ же“, на це пристали Огон., Пот., Корш, пор. дані у Срезн. III, 1319: „утрѣ“ — другого дня, взавтра: „сѣно сельное дньсь сущее, а утрѣ (*ἄριον*) въ пещь вѣмѣтаемо“. Остр. Єв. Мф. 6, 30; „оутрѣ ти дамъ“ Притчи 3, 28. — возни стрикусы — 1-ше вид. „возни“; Грамм. „вонзи“, також і Снегір. та й ин. Барс. — „вознѣ трикусы (от τῶραξ?)“; Пот. „вѣзпи“, — слово „дурно прочтено первыми издателями“ (124); за ним — Прозор. „возпи“ = „заревѣлъ по совиному“ (?); форма ця — можлива, напр. „вѣзпи“ в Олександрії 1 ред., с. 101, 102 та ин., але непереконалива. Огон. (с. 18 і 108) запропонував „позвони стрикусы“ = вдарив таранами. — Воліємо читати, як пропонує Козл.: „возни“, адже так читати — більш відповідатиме палеографічній можливості. За це свідчать: „и въземъ гоубу наполни же оцѣта и възньзъ на трѣсть напаяше его“ Остр. Єв. Мф. 27, 48; „губу... на усопъ възньзше“, Гал. Єв., Амфил. II, 965, і „вѣзньзъ на трѣсть“ ib. I, 496; що-ж до

„стрикусы“, то чисто-всі згоди даремні. Правдоподібніш од інших згадується Снерір. (його думку розвинув Потєбня): = *streitaxt*, новонім. бойова сокира, бердиш, у середньо-гор.-нім. було-б *strit-ackes*, *streit-ax*, а в д.-гор.-нім. *strit-akis*, *strit-achus*. Випадає погодитися й з Пот., — він міркує, що навряд „при быстром набеге Всеслав мог воспользоваться стенобитными орудиями“, за які кажуть інші коментатори.

разщибе славу Ярославу] Пот. читає „рошибе“. Огон. пригадує вираз у літоп. Пск. II-му, 8, 16, „пороками шибати“. Справді, „В лето 6573 (1065) кн. Полотський Всеславъ събравъ силы своя многыя, приде ко Пскову и много тружався съ многими замысленіи и пороками шибавъ, отъиде ничто же успѣвъ“ Пск. II-ий, с. 8, пор. Новг. I, 176. Але В'яз. правильно згадується, що Всеслав „расшиб славу Яр.“ не „шибанием пороками“, а зневаживши його пам'ять, захопивши Новгород й пограбувавши його вкрай, про це див. попереду. Грамм. зам. „Ярославу“ виправив „Изяславу“ (с. 148), бо „никакого князя сего имени тогда не было, а был в. кн. Изяслав Ярославич, который от Всеслава бежал из Киева“; але тут говорить не в буквальному розумінні про „старого Ярослава“, а про його домівку й його майно — Новгород.

скочи влъкомъ съ Дудутокъ] Декотрі з коментаторів гадали, що тут одбилася віра в перевертництво Всеславова, що з нього „волкодлак“ — „как Боян болгарский, сын ц. Симеона“ (Тіх., 44; Владім., див. Пам. уч. лит. III, с. 204). Інші, як Шамб. с. 70, цілком слушно гадають, що даремно уявляти Вс. як якогось перевертня. Тут ми маємо поетичне порівняння, що повинне змалювати, як швидко рухається герой. Порів. в билинному епосі: вовк — символ швидкості бігу, напр., „А сам он обернулся серым волком, | Это начал он ведь по полю побегивать, | Это начал он по чистому порыскивать“, Гильф., с. 328; те саме, гадаємо, і в билині про Вольгу: „Похотѣлося Вольгѣ много мудрости: | Щукой рыбою ходитъ ему во глубоких морях, | Птицей соколом летать ему под оболока, | Сѣрым волком рыскасть да по чистым полям“, Гильф. с. 795. Пор. такж Рыбн. III, 280, I, 14 та ин. про кн. Романа та Вольгу. Поетичний образ ще не визначає, що автор невідмінно вірить у здатність перекидатися на тварин. Інша річ — пам'ятка писана, що висловлює вірування, от-як Чаровник, що його цитує Тіх. (44, пр.): „еже есть сіе: летаєть орломъ, ястребомъ, ворономъ, дятломъ, совою; рыщут рысію, лютымъ звѣремъ, звѣремъ дикимъ, волкомъ, летають зміємъ“. А втім — между між віруванням і поетичним образом накреслити важко: за однієї самої доби поетич. образ для одних — гра уяви, що завдовольняє естетичну потребу, для інших — відбиток вірувань.

съ Дудутокъ — „Дудутки“, за Карамз., містечко поблизу Новгороду, де й тепер (?) монастир так зв. „на Дудутках“ (Ист. Г. Р. II, прим. 189); так само гадає Дуб. та ин. Але М. Барсов (Р. Ист. Геогр., 161) вказав місцевість, що так само зветься, поблизу Київа; Беляев гадав, що це — містечко Дудичі, колишне Половецьке місто, на південь од

Минська, в Ігуменському п., недалеко р. Німана; з ним погоджується Лонгінов, почасти і В'яз., Зам. XL. Див. Е. Барсов, Слово, III, 222.

На Немизі снопы стелять головами, молотять чепа харалужними, на тоці животь кладуть, в'ють душу от тїла] Пот. і Огон. — „дїпы“. Немига — за одним здогадом, р. Німан; за другим — одна з річок поблизу Пинська (XVI в.), див. Писц. кн. Пинск. староства I, с. 154 і передмову; за третім — що певніше — сучас. Немиза, доплив р. Свислочи (Солов'єв, Ист. Р. II, пр. 37; Лонгин. Ист. иссл. с. 170). За Буслаєвим (Христ. р. 1861, ст. 612) у р. статті р. 1430 згадано ще „гор. Немиза, между Друтском и Ршею“. — Бій на Немизі описано в Лавр. с. 162, Новг. I (р. 1888) 97, Іпатськ. ст. 155 та ин. За Іп. дія діялася так: „в лѣто 6575 Заратися же Всеславъ Полотъскій и зая Новѣгородъ Ярославичи же триє, Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, совокупивше воя идоша на Всеслава, зимѣ суци велицѣ. И придоша къ Мѣнску и Мѣнянѣ затворишася въ градѣ, си же братья взяша Мѣнескъ, исьѣкоша мужи, а жены и дѣти взяша на щиты и поидоша къ Немизѣ. И Всеславъ поиде противу. И совокупившеся обои на Немизѣ мѣсяца марта въ 3 день, и бѣше снѣгъ великъ и поидоша противу собѣ и бысть сѣча зла, падоша мнозѣ и одолѣ Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, а Всеславъ бѣжа“ (ст. 155—156). — Образ жнив-смерти маємо в Апокаліпсисі підо впливом біблійної традиції; тут жати = забивати: „Инъ ангелъ изиде изъ церкви, въпия веліємъ гласомъ къ сѣдѣщему на облацѣ: „посли серпъ свои и пожни, яко приде час пожати, яко ише жатва земьская... и пожата земля бысть“, у толкуванні: „а сѣрпъ явление есть коньднее и самъ бо Господь жатву мира сего наричаеть“, арк. 67; і далі: „Инъ ангелъ изиде изъ церкви суцая на небеси, имуща сѣрпъ остръ“, у толкув. — „аще бо и духъ наричаеться велика свѣта ангелъ концину хотящю створити грѣшнымъ“, Апок. XII—XIII, арк. 67 і зв. (розд. 43—44). Пор. у Іоїля III, 13, після заклику до війни — „испустите сѣрпы яко прѣдстоитъ иманіє винограду, внидѣте и перѣте, яко испльнь тѣскъ, изливаются подстави, яко умножишася злобы их“, а в толкув.: „посемъ же наричетъ сѣчь их винограднымъ иманіємъ“ (Туницький, с. 42). Смерть у бою порівнювано до жнив і в богослуж. літературі: „ихъ же покры вода и брань пожать“ читаємо в Тріоді П., суб. тижд. м'ясоп. (вид. р. 1615, М., арк. 21 зв.). — У найдавні. р. перекл. пам'ятках: „и бысть видѣти падающи жиды, яко снопы съ забралъ“, Флавій III, Волок., арк. 84; в Девген. Деян. — „и поскочиша на Амировыхъ стражей и начаша ихъ бити, яко добрые косцы траву косити“, і „якоже добры косецъ траву положи, первое скочи — уби 7 тысяцъ“, Сперанск., с. 150, 142; Девген. „нача гонять (ворогів), яко добрый жнецъ траву косить“, там-таки, с. 162. У Хроногр.: „и землю тѣлеса, аки снопівіємъ покры“ Барс. I, с. 459; бойовники падають звичайно як трава, колоси, снопи, дерева (Орлов, О форме р. воинск. пов. 1902, с. 22—24); „в летописи и вообще в воинских повестях до XVI в.“, як завважив А. С. Орлов, „побиваемых любили

сравнивать с деревьями и снопами. С XVI в. или несколько раньше — сравнения стали нежнее, в боевых повестях появились лозы, трава, цветы и колосья“ (О некот. особенн. великор. историч. беллетристики XVI—XVII в. р. 1909, с. 18). Незалежно від поданих у пр. Орлова, зазначимо скількись прикладів з давньої і ближчої до нас доби: „Юрьи же и Ярославъ видѣвше кончину, аки на нивѣ класы пожинаху“ 4-ий Новг., с. 193, р. 1216; під тим-таки роком — у Сузд. літ.: „Князь же Юрьи и Ярославъ, видѣвше, аки на нивѣ класы пожинаху, побѣгоста с меншею братьею и с Муромскими князи“, Лавр. с. 473; Іпат. висловлюється мало не буквально, як і Флавій: „начаша мертви падати изъ заборолъ акы сноповѣ“, ст. 886. Також — у житіях князів: в ред. Йони Думіна житіє Олександра Невськ. дає: „мужіе, яко снопіе вѣ день жатвы, повержены“, Мансікка, с. 59; „И бысть видѣти безчисленное множество ратных, падающих язвени, аки снопы в жатву на нивѣ“... Жит. кн. Михайла Яр. Тверського, цит. Барсов I, с. 434. Також і в пізнішій перекладній й оригінальній вояцькій повісті: „падаху бо трупиа обоихъ сторонъ, яко снопы съ забралъ, и кровь ихъ точааше, яко рѣкы по стѣнамъ“, Нестор Искандер, Пов. о Царьгр., с. 14 (вид. О. Л. Др. П.). В „Історії Каз. царства“ — казанці „яко трава посѣдахуся“, ст. 160; там-таки: „и поядоша ихъ всѣхъ мечемъ толикое множество, аки класъ, юношъ младыхъ и средовѣчны[хъ] мужи[й]. И покрыся лице земли трупемъ челоувѣческимъ, полѣ Арское и Царевъ лугъ кровію черленившеся“, там-таки, ст. 27. Казанці плачуть, скаржучись на ц. Шугалея: „овѣхъ многихъ вѣ Казани изби, а досталныя изведе... яко пшеницу чисту на полѣ пожа“... там-таки, ст. 94. У Сибірському літопису ...„Ермак... видѣ дружину свою, аки снопіе, пожинаему и смерти предаваему“ (Строг. л.) Сиб. л., с. 83.— У народній пісні відбилася та сама образна фразеологія. Перебийніс... „узав Ляхів... у снопи класти“; Нечай „взяв Ляхами, як снопами, по два ряди класти“, Ант.-Драг. II, 45, 46, 56. Порівн. у білор. пісні: „У нас сягодня вайна была: | Усе поле зваивали, | Усе жита пажали, | У копачки паскладали, | Ни маскали ни жаўнеры, | А ўсе Андрейкавы жнеи“, Шейн Б. п., 219, 503. Або „Ой мы поле звоявали, | Пану жито дожали“ Шейн Мат. I, 1, 275, 276.— Автор „Слова“ подає різко проведену паралелю: снопи—голови, ціпи—мечі, полова—душа, зерно—тіло, отже можна здогадуватись, що тут ми маємо щось наче цитацію, або ремінісценцію предка народньої пісні (Пор. Пот. с. 125, прим. 92).

Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посѣяни, посѣяни костьми Рускихъ сыновъ] Грамм. пропонував виправити: „кровава брезѣ, бѣста посѣяна“ (дв.); Пот. й Огон.— читають „брези“, але щоб відновити Псковський рукоп. XV—XVI в. виправляти й не треба. Про посів кістьми — див. попереду. — Рускихъ сыновъ = дітей Руси, русичів. Пор. „миѣ же худому Богъ послухъ есть и святыи гробъ Господень и вся дружина моя, Русьстии сынове“... Даниил Паломн. XII в., с. 136.

Всеславъ князь людемъ судяще, княземъ грады рядяще] = судив людей й роздавав міста, та це чималою мірою приблизлено, через те Пот. і здогадується, чи не з величальної пісні потрапив сюди цей уривок (с. 127). Залишаємо як у 1-ому вид., бо так відп. Псковському рукопису XV—XVI в.; але дуже можливо, що в оригіналі було, як уже гадав був Макс. (р. 1859, Укр. 110, прим. 43) „ряды рядяше“; про те-ж здогадувався Тіх. с. 67, ґрунтуючись на паралельному вислові в билінній поетичній мові. Поправку Макс. і Тіх. запровадили до тексту Пот. 119 та Огон. 18 і 110, Орлов, 46. Смірн. II, 118 заперечував поправку (як він гадав — Огоновського), але непереконаливо („более уместно грады, которые Вс. действительно хотел раздавать, наряжать“), але — Вс. бажав не так роздавати, як набувати. Літописні дані — за поправку: „поѣди же въ свой Вышегородъ, оттолѣ же ся хочю с тобою рядити“, попереду: „нѣлзѣ ми ся с тобою рядити“, Іп. р. 1150, ст. 397; „рядящимся о волость Галичкую“, там-таки, ст. 663; р. 1287 — „хочю послати по брата своего по Мьстислава, абыхъ с нимъ рядъ учинилъ о землю и о городаы...“ там-таки, ст. 901; „хощю с то[бо]ю рядъ учинити“ там-таки, 901 і 902. Отже ряд = умова, розпорядження. Додамо сюди паралелі з усної традиції, що їх уже були відзначили Потебня і Тіхонравов: „Ой нема дома господаренька | ...Господаренька, на ім'я Василя, | Поїхав же він до Судомира, | Щож там поїхав? Суди судити“ Ант.-Драг. I, 49—50; „Ай же ты русский могучий богатырь! | Стань-ко к нам суды судить. | Суды судить, ряды рядить“, Рыбн. III, 25. Див. попереду.

влькомъ рыскаше... великому Хрѣсови влькомъ путь прерыскаше] Всеслав бігав наче вовк і так швидко, що випереджав схід сонця. Тут, може, випадає згадати за літописну звістку про те, що Вс. народивсь „от волхвованія“ (про те, що важить дитяча „сорочка“, як чарівний талісман, див. у Карського, Белоруссы, III, 1, 214); може, сучасники гадали, що він й інакшими сторонами відрізнявся од інших людей, тим-то в цьому місці, мабуть, одбилася не сама-но давня поетична мова, ба й уяви, котрі подоходили до нас, наприклад, у билінному епосі: „Втапоры научился Вольх ко премудростям: | а и первой мудрости учился | обвертоватца ясным соколом, | ко другой та мудрости учился он Вольх | обвертоватца серым волком, | ко третьей та мудрости учился Волх | обвертоватца гнедым туром | Золотыя рога“ Кирша с. 19. Пор. Рыбн. I, №№ 1—2. Про те, як швидко бігав Всеслав, див. Гільферд. Он. 6. № 213; в укр. нар. традиції: „Перебіг йому доріженьку сірий вовк“, Чуб. III, 192. Як гадає Пот. — має рацію Вс. Міллер (Взгляд, 83), наближуючи до болгарської колядки, де величають молодця тим, що він випередив сонце й виграв у нього застав — сонцеву сестру собі за жінку (Безс. II, 5); та це — тільки тоді, коли тексти Безс. безперечно народні походженням. — Карський, йдучи за іншими, гадає, що це місце про Всеслава — свідчить про віру в вовкулаків-перевертнів, Белоруссы, III, 1, 43. Щодо-до натяку, наче-б то з Всеслава був перевертень, то ми й тут рішуче

відкидаємо цю гіпотезу і вбачаємо тут тільки поетичний спосіб висловлюватись. Про віру в перевертництво див. у Гальковського, *Борьба с языч.* I, с. 211 і дд. А втім, і християнство подостатком давало ґрунту, щоб підтримувати цю віру, див. „Лавсаик“. Палладія Еленоп., де св. Макарій Єгип. повертає людський вигляд жінці, що її чаклун перекинув на шкапу, біс перекидається на змія, то-що. Чи не відбилося на уяві про „немило- стивого на кровопролитие“ Всеслава — речення з Притч Соломонових, відоме з Паремійника: „ногы бо ихъ на злобу рищутъ и скоры будутъ на пролитие крѣви“, Брандт, Григ. Парем., с. 82.

ис Києва дорискаше до куръ Т'мутороканя] Про похід Всеславів до Тмутороканя нічого невідомо; правдоподібно здогадується Пот. 128, що це місто згадано, як узагалі далекий пункт на півдні, щоб змалювати, як швидко рухається герой. — до куръ — до півнів, як пояснювали мало не всі коментатори: Пожарський, Ганка, Грамм., Тіх., Пот., Огон. та ин., себ-то власне, — доки заспівали півні, до „куроглашения“. | Про те, що час визначали півнячим співом, див. в Єв. текстах (за Амфілох. Четвероев. Галичськ.): „въ куры поюща“ Єв. р. 1164, I, с. 818; „прѣже даже куръ не възгласить“ Мф. 26, 75, Мф. 26, 34, I, 452, 473; „не възпоеть куръ“ Іо. 13, 38, II, 874; „и абье куръ възгласи“ Мф. 26, 74, I, 473, Іо. 13, 27, II, 943; також див. Лук. 22, 34, 60, II, 509, 522; Мрк. 14, 30, 68, 72, I, 835, 858, 861. „До куръ“ — знаходимо в дод. до Студійського Статута (Син. б. XV в. № 382/905, арк. 315): „в великую ж субботу в 11 час. починають вечернюю и до куръ доспѣеть отпушение“ (Опис. рук. Син. Б., III, с. 276); „даже и до куръ“ — *ἕως ἀλεκτροφωνίας πρώτης*, див. Жит. Івана Золот., Тіх. 59; „преже куръ“ — в Жит. Андр. Юр., Срезн. 1379; у літопису читаємо: „яко же бысть убо къ куромъ и пригна дѣтський из Галича к Петрови“, Іп., ст. 463. У сучасній великор. пісні: „первый кур попел, я домой нейду“ (Псков.), Шейн, Вел. № 639; в укр. „Наш кур кокаче, | на сідало хоче“, Чуб. I, 437.—Російське й українське давнє письменство двома способами пояснювало, чом „кур“ співає певного часу: „даль есть Богъ ста ангеломъ облачати солнце, и абие огненнии птици небесныя, нарицаемыя финисы и халендрии, летаютъ передъ солнцемъ и макають крылѣ свои по девяти десяти кратъ в акіанстѣй водѣ и кропятъ крылома и погашають солнце, да не поपालить лучами всего міра... и огораеть от огня солнечнаго тѣмъ птицамъ крылье, и бывають голи, аки оскорблени (чит.: оскоблени); и паки зайдетъ солнце и тогда купаются птици в океянстѣй велицѣй рѣцѣ и обновляются паки и оперяють[ся] крылѣ ихъ. Того ради и пѣтель куромъ именуется, и имѣеть подъ своима крылома перо бѣло онѣхъ птицъ небесныхъ, да егда пойдетъ солнце от запада к востоку, тогда посвербитъ у петела перо то; егда двинуть ангели одѣжду отъ престола и тогда ся чешетъ петель и открывъ главу пробужається, повѣдаеть онѣмъ птицамъ небеснымъ сраженіе, и плещеть петель крылома своима и проповѣдуетъ мірови воскресеніе“ (Барсов, Сл. о п. Иг. III, 416—17, з Хронографа його збірки XVII в. (?) с. 23). Інше подібне оповідання про „кура“ читаємо в слові „О всей твари“

(Сборн. Тр. Серг. № 774, р. 1531): „...солнце же течеть на воздухъ въ дѣнь и въ нощи по Окияну ниско лѣтит не омочась (в Погод. № 1615, р. 1632, дод. „но токмо 3-жды омываетца“) в Окияне (у Погод. дод. „глаголетъ писаніе“) естъ кур, ему же глава до небеси, а море до колена. егда же солнце омывается в Кияне, тогда же Акиянъ восколеблется, и начнут волны кура бити по первю. Онъ же очютивъ волны и речеть „кокореку“, протолкуется: „свѣтодавче Господи, дай же свѣт мирови“. Еда же то въспоет, и тогда вси кури воспоят во един годъ по всей вселеннѣй“ (Пам. отреч. р. лит. II, 350). В укр. рук. поч. XVI в., коли кур цей заспіває, „всѣ кури успоют въ един часъ“, рук. Петруш. № 138, Свенцицький, Рукоп. Льв. Збір. I, с. 208. У Погодін. рукоп. арк. 12 це змальовано: на хвилях, числом шість, ліворуч — жовтий півень, що підніс крила, у профіль, головою праворуч, а з правого боку — червоне сонце, що сходить над морем, на небі — хмари. — До швидкої їзди Всеславової: Володимир Мономах, як він каже, „из Чернигова до Києва нестишь[ды] їздихъ ко отцю — днемъ есмъ переїздил до вечерни“, Лавр., с. 241. Може, це відбилося і в билинному епосі з новим, епічним застосуванням: кн. Володимир стольно-київський хвалиться, що вміє „гоны гонять по тридцать верст, | роздолья метать по 60-ти верст | Между четья-петья меж церковныма, | Между звонами колоколенныма“, Григ. I, 395, 491; про це-ж заставляється з Володимиром якийся хлопчина, 487.

Тому в Полот'ській позвониша... а онъ в Киевѣ звонъ слыша] Пот. виправляє: „позвониша [у] заутрнью“ і „а оно въ Киевѣ звонъ [ся] слыша“ (с. 119, 128), себ-то „ему (в честь его) позвонили в Полоцке, и этот звон (или: и вот...) услышался в Киеве“, себ-то слава його з Полоцька дійшла до Київa. Весел. гадав, що це місце характеризує чуйність або швидкість Всеславоу: „он пускался в путь, когда звонили в Полоцке к заутрени и еще продолжали звонить, когда он был уже в Киеве“ (Ж. М. Н. Пр. р. 1877, серпень, с. 293). Смирн. II, 119 заперечував Потебні: виправляти немає чого; з цим і ми згодні. Шамб. непогано пояснив це місце: „Ему в Полоцке позвонят к заутрени рано у св. С. в колокола, а он в Киеве уже звон слышал“, але дарма Шамб. має ці слова за вставку з „поздней песни“; коли тут щось і можна визнати за вставку, то хіба тільки „у св. Софеи в колоколы“; останнє слово Корш уважає за пізн. вставку. — Час визначає „ранним звоном“ і народньо-епічна фразеологія: „рано зазвонили к заутрени“, Кирша, 3; „рано зазвонили ко заутреням“, там-таки, 27; „У неділю рано пораненьку у всі дзвони дзвонять, | Ой молодих та козаченьків та на лінію гонять“, Метл. 128.

у святягы Софеи] — пор. пісенне: „у церкви соборныя“, Очерки южн. Сибири Гуляева, 9. Швидкість бігу Всеславового нагадує не тільки Вол. Мономаха (див. попереду), але й героїв з богатирського епоса: „Из Киева бѣжать до Чернигова | Два девяноста то мерных верст | Промежь обѣдней и заутренею“, Кир. III, с. 5; „Молодой боярин Дюк Степанович | Отстоялъ дома раннюю заутреню | Сталь то я заутреню во

Муроме, | Поспевал то к обѣденкѣ в стольно Киевъ градъ“, Рыбн., I, 59; Иван Гостинний син беретъся з Киѣва з'їздити „Ко тому ко городу Чернигову“, „и съѣздитъ намъ промезъ обѣдней и заутренией, | съѣздитъ намъ и къ обѣдни поспѣтъ“, Рыбн. III, 197. Тут це — загальне місце; мабуть, таке було воно і в XII в. Може ввесь цей епізод характеризує, як кн. Всеслав жадав Київського уділа, за нього він завсіди мріяв, а заволодіти їм йому пощастило на короткий тільки час.

Тому в'їщей Боянъ и пръвое припѣвку смысленый рече] „Тому“ звичайно перекладають — „йому“. Але, може, треба перекласти: „тому, через це“, як у сучасн. укр. — пръвое — Полев. — „и первую“ (приспівку) Ист. р. нар. II, 269; але тут — прислівник; він визначає: вперше, спочатку, раніш, переважно, в старовину; це останнє розуміння вбачає в цьому місці „Слова“ Срезн., II, 1762; краще „колись“: Іп. р. 1150 „Съгрѣшилъ есмь и первое, а того ся каю“, каже кн. Ізяслав Мстиславич кн. В'ячеславові, ст. 417; „припѣвка“ — в інших пам'ятках не трапляється, за Далем — „похвальная или карательная песня“, Срезн. II, 1450. — смысленый — В'яз., 380 і Вс. Мілл. 120, прим. — виправляють: „смыслену“, відносячи до „припѣвку“, але зрозуміти можна й не виправляючи. Пот. уважав це слово за глосу до „в'їщій“. Слово — давнє = розумний, мудрий, розважний, Срезн., III, 758; ще: в перев. Толк. Прор.: „кто мудръ и снабдит се смыслнъ и разумѣт се“, Осія, XIV, 10 (Туницький, с. 31); „бѣ бо и та Сивула з'їло смыслна и премудра“, Амарт., с. 145; „Платонъ къ смыслным Егупетским шед многоиспытаніем физиологию истовѣйшу научися“, там-таки, с. 78. „Власть бо очи смыслныхъ ослѣпляет“, Измарагд Тр. С. Л. № 202, Сл. о славѣ мира сего, арк. 31; „бѣша мужи мудрии и смыслени и нарѣчяхуся Поляне“, Новг. 4-ий л., с. 5 (Лавр. „бяху... смыслени“..., с. 9); „мужи смысленѣи“ радять кн. Святославові не йти на Половців, р. 1093 Іп., ст. 209. Нов. Зав. м. Алексея, Мф. 24, 45: „вѣрный рабъ и смысленый“ (= φρόνιμος, в инш. — мудръ), Гал. Єв. I, с. 414.

аще и в'їща душа в дръзѣ тѣлѣ] — місце, що його давно перекладали по різному й виправляли. Ерб., Красинськ. „въ дружѣ“; Пожарськ., Грамм., Дуб., Бусл., Прозор., Огон., Лонгін. 87 та деякі інші читали згідно з 1 вид., але толкували — „в іншому тілі“, розуміючи, що мова про перевертницьку здатність Всеславу: „хотя мудрая душа и в другом теле, но...“; Тіх. та Владім. залишили як у 1 вид., але не коментували; Шамб. читає „въ друзѣ“, але перекладає „...въ храбромъ тѣлѣ“. Погоджуємось із поправкою Вс. Мілл., що на ню пристали Пот., Смірн., Барс. — „въ дръзѣ тѣлѣ“. Пор. в пам. давньоруського письменства: „Дързыхъ неспалилъ еси“, Мин. р. 1096, жовтень, 36; „воинникъ же и дерзъ сый (Александръ)“, Амартол, с. 47; „варвари дръзи“, Олександрія 1 ред., с. 69; „мое бо едино помышление душа ваша дръзы сътвори“, там-таки, с. 80; „Мои люди к боеви не дерзѣ“ — каже кн. Костянтин, р. 1216, 4 Новг. літ., с. 191; „Новгородци и Смоленяне дерзи к боеви“, р. 1216 (Лавр., с. 470); „перяславъци дръзи суще“, Іп., с. 558,

пр. 50; „Володимеръ же Глѣбовичь... бяше дръз и крѣпокъ въ рати“, там-таки, с. 646; „дръзо ми отвѣщаеши“, Олександрія 1 ред., с. 61 та сила ин. Звідси — „дръзъ“ = відважний, сміливий, а „дръзость“ — відвага: „старость велми крѣплши есть оуности, уность же... дръзостию в непослушаніе водима есть внезапу погыбаеть“, Олександрія 1 ред., с. 28; „и видѣвъ же его (Девгенія) храбрость и дерзость отец его и вси людие и удившася зѣло“, Девген. Деян., Сперанский, 159 „и бѣ страшно видѣти обоихъ дръзости и крѣпости“, Пов. о Царьгр. Нест. Искандера, с. 19.

бѣды страдаше] Пот. не певний, чи це знахідний відм. мн. і пропонує: „[от] бѣды страдаше“. При різних значіннях Срезн. пропонує в даному випадкові „терпеть“, III, 532.

„ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда Божія не минути“] Грамм. виправляє: „ни птицею“, Огон. „птицю“. Корш проп. читати другу частину: „ни птицю [ни звѣрю ни] г(ор)а(з)ду“, себ-то „ни птицю, ни звѣрю, ни гаду“, але це не можна довести. До цього прислів'я, що в ньому „ни птицю горазду“ Пот. 131 мав не за пізнішу вставку, а за варіант — кн. В'яз. (Зам. 381—2) подає далекі паралелі з Аргонавтики Аполл. Родоського L.IV, 1503 й Іліади II, 858—859: „ὄχι οἰωνοῖσιν ἐρύσαστο κῆρα μέλαιναν“. Про „суд божий“ див. попереду. Наводимо тут паралелі до цього місця з пам'яток, що оберталися серед давньоруських письмених людей: „а како ты избѣжиши ли суда Божия“, Христиноп. Ап., Римл. II, 5, Калужн., с. 113. Флав., кн. 6: „суд божій, его же не възможно утеши ни съдущным, ни бездушным“, Вол., арк. 210. „Божий суд на вся приходя“, сл. Іо. Золот. про смерть, Сборн. Симсона, арк. 10 та ин. Кошак „побежавъ съ великою корыстью, хотя единъ угонзнути Божія суда“, Іст. Каз. ц., ст. 73. Буквально повторюється прислів'я, що його сказав Боян, у Данила Заточн., у пізніш. ред. його Моління: „Не процвѣте часть моя. Повѣдаху ми, яко той судъ божій надо мною, и суда де божия ни хитру уму ни горазду не минути“, Бусл. Оч. I, с. 37 (рукоп. цей — невідомий). — Г о р а з д ъ = ἐπιστήμων, меткий, тямучий: „кочет пѣти гораздъ“, Пов. про Акіра, Григ., с. 195; Іп. р. 1137 „пѣвечъ гораздый“, ст. 300; „Горазд бысть волшебствомъ“, Лавр., 40, 912 рік. Див. ще Пот. 131—2. В пізній усній традиції: „Добрынюшка горазд был детинушка боротисе, | горазнее того да круги уносятъ“, Григ. I, 409; „горазный стрелецъ“, I, 485; „Я в гудок играть да не горазен“, I, 377. „Говорить горазд со девицами“, Шейн, Вел. № 2427. До всієї характеристики Всеславової — див. у пісні: „Уж он наш белой царь, он хитер был мудер, | Он хитер и мудер, мудрей в свете ево нет“, Миллер, Іст. п., с. 11.

Того старого Владимера незлѣ бѣ пригвоздити къ горамъ Кіевскимъ] Корш пропонує — ані трохи не поліпшуючи розуміння: „незлѣ бѣ [въ вѣкъ] пригвоздити къ горамъ, [къ] Кіевскимъ“. Мова про в. кн. Володимира Мономаха і, як справедливо гадає Пот. 133, — ніякого жалю про те, що не можна його припнути до гір К. (як

гадав Тіх., 97) — немає; швидше автор „Сл.“ заздрить тим часам, коли князі були одчодушні й раз-у-раз були готові йти на Половців.

Сего бо]—себ-то Володимира Мон. стяги (себ-то військо, що їх мало) розділились внаслідок чвари й усобиць. Корш виправляє — „сега [у]бо“.

...нынѣ сташа стязи Рюриковы, а друзии Давидови] Що військо, яке було під стягами цих князів, розділилось і про наслідки цього — повідає Іп. літ. у двох місцях. Під р. 1177: „Приидоша Половци на Рускую землю, на русалной недѣли, сѣдѣшу Романови в Києвѣ. Посла брата своего Рюрика и сына своя. Половци же взяша 6 городов Берендичь и поидоша к Ростовцю. Давыдъ же бяше не притягълъ. И бывши распрѣ межи братьею, и постиже братью свою, Рюрика и сыновца своя, Ярополка и Бориса, и постигоша Половцѣ у Ростовьца. И Половци оборотившися побѣдиша полки Руськѣѣ и много боярѣ изымаша, а князѣ вѣбѣгоша в Ростовѣць“, ст. 603; далі, під 1185 роком: „Володимерѣ slashеть ко Святославу и ко Рюрикови и ко Давидови, и рече имѣ: ‚Се Половѣци у мене, а помозите ми‘. Святослав же slashеть ко Давидови, а Давидѣ стояшеть у Треполя со смолянны. Смолнянѣ же почаша вѣчѣ дѣяти рекуще: ‚мы пошли до Киева, даже бы была рать билися быхом; намѣ ли иноѣ рати искати, то не можемъ, уже ся есмы изнемоглѣ‘. Святославѣ же съ Рюрикомѣ и со инѣми помочьми влегоша во Днѣпрѣ, противу Половцемѣ, а Давидѣ возвратися опять со Смолняны“; в наслідок — облога м. Римова й тяжка рана кн. Володимира Глібовича (див. попереду), Іп., ст. 647. Звідси зрозумілий стає й отакий вислів:

нѣ розьно ся имѣ хоботы пашуть, копіа поють] Перші видавці, прочитавши „нѣ рози нося“... гадали, що мова про „роги“; так само розуміли це місце Пожарськ., Калайд., Снегір., Тімк., Максим., Вельтм., Аксак., Некрасов, Гаттала, Сахар., Барсов, вбачаючи в „рози“ — роги. Гатт. й Некр. пропонували виправити: „нѣ рогы носящимѣ“; Калайд., Тімк., Снегір., Сахар. „нѣ рози носящимѣ“. За ними — Барс.: „нѣ рогы носящии хоботы пашуть“, себ-то прапори старого Володимира „одни стали Рюрика, другие — Давида, но они (кто?), нося рога, как туры, метають хоботы, разбегаються подобно лисицам“ II, 262. — В'яз. пропонував читати „нѣ рози нося их“... вбачаючи в „рози“ — предл. відм. од речівн. „розь“, що, звичайно, безпідставно. — Дуб. (208) читав: „нѣ розь (= розно) и (зам. я, с.-то „стязи“) носящимѣ хоботы пашуть“. Правильно визначивши, що треба розуміти під „рози“, Дуб. вторував стежку Тіхонравову, що запропонував читати „розно ся имѣ хоботы пашуть“, т.-е. в разные стороны веють полотнища их знамен“, на це пристали Бусл., Вс. Мілл., Пот., Огон. („роздно“ — але *ѡ* зайве), Владім., Шамб. і ми; Лонгін. — „нѣ роз[ь] и [ихъ] нося“, „розь“ — прислівник, с. 103; Корш додав: „хоботи [тіи]“, додержуючися метрич. схеми, що її запропонував. — „Розьно“ в д.-руськ. мові визначало — 1) окремо і 2) нарізно, в різні боки (Срезн. II, 161); отже обидва значіння підходять для даного ви-

падку. Приклади: король угорський каже кн. Ізяславові (р. 1150): „...обаче, отце, твой щитъ и мой не розно еста“, Іп., ст. 407; „угодиша поити розно“, там-таки, ст. 371; „розно разошлися“, т.-таки, ст. 357; „Половци землю нашу несуть розно“ Лавр. л., Соф. 1-ий літ., р. 1097, вид. р. 1851, с. 150, та ин. — хоботы — кінці, хвосты (Срезн. III, 1377), „хобота (*οὐράς*) его подъяти неможааше“ Кир. Єрус., XII в.; „зміі... займаше еі уста хоботом и бьяшетъ ю по устомъ хоботом“ Паис. Сб. 153. — У нар. пісні: кінъ „быстрыя рѣки перепрыгиваетъ, | Широкия раздолья хвостомъ устилаетъ“, Кир. III, 14, і поруч: „Онъ бѣгаетъ скачетъ по чисту полю, | Хоботы металъ по темнымъ лѣсамъ“, III, 121. Огон. „хоботы пашуть“ = бунчуки [у стягів] повівають, машуть (112). — Пашуть — од „пахати“, розвіюватися, див. Срезн. II, 891; „многожди бо или вѣтрникомъ или понѣвою пашуще“ Іо. Ексарх., Шестодн., (Калайд. 149). — Війська ставили свої стяги кожен окремо, зазначаючи свій тактичний центр: „нашимъ же ставшимъ межы валома, поставиша стяги свои, и поидоша стрѣльци изъ валу; и Половци, пришедше к валови, поставиша стяги своѣ“, Лавр. 1093 р., с. 212. — копіа поють — Снегір., Анастасевич: „кони пьютъ на Дунай“; Вельтм. (р. 1866): „коній поять на Д.“; В’яз., Иссл. о вар. 26 і 254: „конѣ поѣтъ на Д.“ де ж = ѣ (бо сплутано юси), за ним іде Вс. Міл. (236—239); Барс.: „копіа полтъ“ („напоить копье — образ очень известный для изображения кровавого боя“ II, 267), але ці здогади надто штучні, як і „кое се поють надъ нами?“, як запропонував читати Корш. — Краще разом із Дуб., Тіх., Огон., Пот. читати як у 1-ому вид.: співи списів та стріл не бренять наче силу. вана метафора, *οἴτων τε ροίζων* знаходимо і в Іліяді, XVI; але можливо, тут метонімія, як зазначає Огон., 113, — „копіа“ зам. „копейники“, пор. в Іп. „бысть же у поганыхъ 900 копий, а в Руси 90 копий“, ст. 558. Коментатори сперечаються, куди віднести ці дві слові, чи до попередніх чи до дальших слів. Йдемо за Смірн. II, с. 123, й односимо „на Дунай“ до нової частини „Слова“, що змальовує плач Ярославнин. Підстави — далі.

XVIII. Ярославнин плач-тужіння.

На Дунаї Ярославнинъ гласъ ся слышеть: зегзицею незнаема рано кычетъ] Про Дунай в звязку з военними акціями стародавній руський читач знав і з писаної традиції—з „Слова на Воздвижене и обращеніе честнаго креста Господня“, що починається так: „В лѣто седмое цесарствующу Константину великого царя студенаго мѣсяца събрася множество странъ чядій ратных на рѣку, яжеся слышеть Дунай...“ Погод. № 798, арк. 228 (XVI в.). — „На Дунаи“ — звичайне пісенне, епічне визначення місця, де відбувається дія, бо в Путивлі— немає Дуная; так зате-ж в нар. поезії Дунай—узагалі будь-яка річка: „за реками, за Дунаями“, це помітило вже чимало вчених. Заспів про Дунай— в укр. пісні XVI в.: „Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш. На версі Дунаю три роти ту стоя“?. Пот. Млр. п. XVI в.; „зринулася водиця з Дунаю, | З Дунаю Тихого, бережку крутого“. Метл. 294; у весільн. п. „да коли ми Маречці коровай ліпили, | До Дунаю води ходили“, Метл. 161. У Чуб. V: „По тихому Дунаєви щука рибу ловить, | Чом до мене, моє серце, чом до мене не говорить“, с. 162; „Ліпше мені в сей Дунай топать, | Ніж з гидким, поганим до шлюбоньку стать“; „Дунай рика невеличка, скочу перескочу“, с. 171; „У тихому Дунаєві щука хвилю гонить“, с. 189; „На тім боці Дунаю, Дунаю, | Да вівчар вівці зганяє“, с. 189; „За Дунаєм за тихеньким | Брала дівча лен дрібненький, | До Тихого Дунаю говорила“... с. 210; „Ой вийду я до Дунаю, | Стану подумаю“, с. 214; „Тихо тихо Дунай воду несе, | Ще тихіше дівча косу чеше, | Що начеше, то на тихий Дунай несе | ...Нема краю тихому Дунаю“, с. 275, пор. 342, 411; „Пусти-ж мене мати на Дунай купати, | Буду плисти, впоринати, доленьки шукати“, с. 234; „Біжи коню, біжи ворон та до тихого Дунаю“, с. 256; „Ой за гаєм, там Дунай тихенький, | На Дунаю явір зелененький“, с. 337; „Ой я жовті кості, кості позбираю, у Тихім Дунаю поперемиваю“, с. 297; „Бо як батька покинеш, то й сам марне згинеш, | Річенькою бистренькою за Дунай поплинеш“, с. 331; „По тім боці Дуная, Дуная | Я молодая гуляла, гуляла“, с. 510; „Далась мене, моя мати, за Дунай, за Дунай, | Тепер собі, моя мати, подумай, подумай“, с. 537; „Зав'яжи, моя мати, да хустиною очі, | Веде мене до Дунаю да темнької ночі“, с. 558; „По-над тихим Дунаєм | Вітер явір хитає“, с. 864 та сила ин. — В царині великор. пісні—подибуємо також: Рибн.—„Протекала Дунай река ко

городу ко Киеву“, II, 50; Дюк. Ст. їде до Київа „От Красного града от Волынца | По привольной реке по Дунаеви“, II, 130; „Протекала Дунай река ко городу ко Киеву“, 50; Шейн, Вел. — „Дунай речка широка, | Моя ручка коротка, | Положу я ламину, | Переведу милую“, № 293; „Вы возьмите нов шелков невод, | Вы сходите на Дунай реку, | На Дунай реку на быструю“... № 744, № 737; „Воскликнули гуси, Дунай переплывши“ Барс. III, 183; „Через Дунай досочка | Тонка гибка лежала, | Никто по ней ня ходиць, | На Дунай слез ня рониць“, Шейн, Б. п. с. 136; „Послала мяне маці | На Дунай воды браци“, там-таки, с. 119. В великор. п. весільних Дунай — звичайне слово. Див. ще V. Jagić *Dunav-Dunaj in der slav. Volksproesie*, Arch. f. sl. Phil. I, 299—333; Пот., Об'ясн. малр. и сродн. песен, РФВ і окр.; Вс. Мілл. 236 і дд.; Барс. III, s. v. — Ярославнинь — Барс. „Ярославны мь“ (= ми); Корш — „Ярославьнинь“. Ярославна — Евфросинія, донька Яросл. Осмомисла, одружилася з Ігорем Свят. р. 1184, друга його жінка. — гласъ ся слышитъ — у 1 вид. „ся“ — немає; Бусл., Пот., Яковл. виправляли „гласъ слышитъ ся“; ми читаємо за Барс. і Владім., читати так і палеографічно і граматично можливо. Корш — „голосъ слышите“. — незнаема — читаємо за Бусл. та Коршем; у рук., можливо, було *м* виносне, звідси й плутанина. Огон. уважав „незнаемъ“ за невідмін. прикметника; Пот. виправляв „незнаемѣ“, маючи його за прислівника. Барс. — „незнаемью“, Яковл. „незнаемою“, та це палеографічно неможливо. Слово „незнаемый“ = невідомий, незнаний — звичайне в давньому р. письменстві: „никому же незнаему священиу быти“ Ефр. Кормчая; „незнаемою страною“, Пов. вр. л.; „придоша языци незнаеми“ Новг. I, — зазн. Срезн. II, 385; у Флавія: „изъ инѣх град приходят чужии незнаеми“, кн. II, арк. 39; Юдеї „вся потребныя уготовивше принесут путми незнаемыми“, 5 кн., арк. 180; „голоу незнаему нападуш“, 6 кн., арк. 193, цит. за рук. Волок. № 651. Сліди сполучення, властивого „Сл.“, подибуємо в укр. пісні: „Зозуля воркуе (вар. правдуе), | Ніхто зозулі не чує“, Пот., 136; або — „На тій калині зозуля, | Вона там куєть и воркуєть, | Там її ніхто не чуєть“, Чуб. V, 692; у великор. пісні: „Прилетали перелетны малы птиченьки, | Малы птиченьки летели то незнамья“, Барс. Причит. I, с. 26; „незнаем человек“, Шейн, Вел. № 1335 та ин. — рано кичеть — Ербен (1870) виправляв „кличеть“ безпідставно — бо пор. попереду „кыхахуть“, пор. у велик. пісні: „белы лебеди летят и жалко кичуть“, Шейн, Вел., с. 765. „Рано“ — звичайна підхідка, що збереглася в народн. пісні: всяка дія відбувається ранньої години: „Поутру рано, на заре рано утренней“ Шейн, Вел. № 2482; „Ой рано рано кури запіли“ Пот. 136; „Ой рано рано пава лятала“. Шейн, Б. п. 114; „Рано рано соўнце сходзило...“ там-таки 115. Більше-менше так — у білор. весільн. п.: „Что и рано раненько было по заре, | ...Щебетала ласточка на реке... | На белом на камне с'едзючи, | ...На быструю речушку глядзючи“, Шейн, Мат. I, 2, с. 418. „Рано, рано“ перейшло в приспів уже давно, від XVI, може, віку. Див. Пот. 136—137.

полечю зегзицею] = зозулею, білор. зязюля; зогзица у Дан. Заточн.; „уподоблюся зогзиць, иже едину поеть пѣснь, того ради ненавидима бывает“, с. 70. Пор. „Не сизая зозуленька в темнім лузі ковала, | Не дрібна пташка в саду щебетала. | Сестра с братом издалека розмовляла, | Поклон посидала“, Макс. Сб. укр. пес., с. 9; „Де ся взялась сиза зозуленька, | В головах сідала, жалібно кувала, | Як сестра брата або мати сина оплакала“, Макс. Укр. нар. п. I, 13. — „У первымъ садочку зязюля кукуиць, | Ай рана, рана, зазуля кукуиць“ і т. д. Шейн, Б. п. 328, 137; „Як позычу, позычу у зязюленьки крыля, | Як полячу, полячу к матынці у госци“, там-таки, с. 239. „Вскинусь я, взброшусь я | Кукушечкою, | Полечу на свою сторону, | На батюшкину“, Шейн, Рус. нар. п. с. 339. У голосіннях: „ужь мы сестры, горюши горегорькія, | Ужь мы сядемъ на сѣрыи камешки, | Ужь мы станемъ коковать, | Какъ безсчастныя кокушечки, | Ужь мы станемъ коковать, | Какъ кокушки вь сыромъ бору, | Ужь видно вѣкъ коковать да и повѣку, — | Видно, вѣкъ не видать милыхъ братьищевъ“, Барс. Причит. I, с. 270; „Ужь какъ мни да вѣдь кокошѣ горегорькоюй | ...не по лѣтушкам великая ознобушка“, там-таки, II, 69; „И ты гляди смотри, сдвольной бѣлой свѣтушко, | И ты печальну перелетну малу птиченьку, | И горегорькую кокошу изь сыра бора“, там-таки, 78, 79; „Кокоша горегорькая“ — I, 33 та ин., II, 33, 34, 89, 93 та ин. „Хто пожаленць мяне вдовухну, | Осироцелую с дзяцьми беднаю; | Придзецца, як тэй зязюльки | Куковаць по свету летаючи, | У чужих гнездах приючацца“, Шейн, Мат. I, 2, 643. Образ зозулі, що тужить, знають і весільні пісні, напр.: „Сидит горька кукушечка | что по утру ранешенько, | Горюет кукушечка | Вечером то позднешенько, | Ронит горючи слезы | На мелкие веточки...“ Шейн, Вел. № 1530, і „Воскукнула кукушка в лесу, | Восплакнула Александра за столом“, № 2065. „В темных лесах кукушечка куковала, | В тереме Авдотьюшка плакала, | В высоком Ивановна рыдала“..., № 2041; „Попрошу я, красна девица, | У ласточки крылышек, | ...У кукушки голосу, | У горюшечки и звончатова, | Полечу я, красна девица, | Во далече во чисто поле... | Сяду, девица, на деревцо... | Закою кукушечкой...“, № 2487. Тая, що її далеко віддано заміж: „Я скинусь, младешенька, кукушечкою, | Поличу ль я, младешенька, на свою сторону, | Сяду ль я, младешенька, вь батюшкин садок, | Закою кукушечкой — весь сад оглушу“..., пор. вар. №№ 849—852; „Горемычная кукушечка“ оплакує нещасливий шлюб, там-таки № 1264. — В українській пісні — донька, перекинувшись на зозулю, прилітає до матери, її не пізнають, Чуб. V, с. 750 і дд. № 337, Г і дд.; образ зозулі — там-таки 3, № 5 і № 5, № 8; у білор. піснях: „Закувала кукушка бором летуци, | Заплакала маць у след идуци“, Шейн., Мат. I, I, 490; пор. „Куковала зязюля у садочку“ і т. д. Шейн, Б. п. р. 1873, с. 626; „Обернуся я серой зязюлей, | И полечу у мамкин сад, | Сяду у мамкином саду | на белой лялеи“... Носович, 265—6; варіант — Шейн, Б. п., с. 524. У Караджича: „она тужи као кукавица“ II, 212. Подібно до Ярославни, у поемі про Вольфдитриха Лібгарда чекає свого чоловіка Ортніта і також оплакує

його, Кирпичников, Поэмы Ломбард. цикла, 57. Мотив — дружина, сестра, мати в образі птахів оплакують забитого або пораненого героя, — звичайний в народній поезії руськ., українськ., сербськ., литовськ. та ин. Пот. 139. Скарга молодої дружини (Рыбн. I, 463—4) почасті нагадує плач Ярославнин. У цілому плач Ярославнин нагадує великор. голосіння (в Ярославській губ.): „Взойди ты, ясное солнышко... | Урони лучи ты ясные | на могилушку болезнова | ...Взойди, взойди, светел месяц, | ...Урони лучи на могилушку | Мово то кормильца-батюшки | ...Ветер ветрович, ты буйненый, | Ты развейся ко, разбушуйся ко | В темну ноченьку до полуночи, | Принеси ко весточку радостну | Моему то кормильцу батюшку, | Что по ем то мы сокрушаемся, | За его то мы слезно плачемся, | Во слезах то усердно молимся“, Шейн, Вел. № 2533.

по Дунаєви] Пор. „...по привольной реке по Дунаеви | иде удалый добрый молодец...“, Рыбн. II, 130 (і поперед — приклади з Чуб.). Грамм., додержуючися географічної точности (звичайно, для поета не обов'язково), виправив: „по Донови“.

Омочю бобрянъ рукавъ...] — пор. „одѣвшаа и в беберъ“, Пов. про Акіра, Григорьев, с. 133; „бобрян“ — у писаній та усній традиції не трапляється; звичайно — „бобровый“: Іп. „тулы бобровые“, ст. 794; „шапочка бобровая“, Милл. Ист. п. 734; Шейн, Вел. № 1368; також — Чуб. I, 138, 140, 426, 685; III, 294; Шейн, Б. п. 381; Шейн, Мат. I, 1, 143, 297 та ин. Звичайно: „шитий рукав, шитий рукавцець“, Чуб. V, 169, 220, 584, 605 та ин.; „Каб ня ўдирала дробных слизочек рукоўцом“, Шейн, Мат. I, 2, 183.

крававыя его раны] — сполучення, відоме тільки в усній традиції: Кирша „без той раны крававыя“, 58 bis, 59; Милл. Ист. п. — „За тую рану крававую“, 252, „рану крававую“, 425.

аркучи] — та сама форма в Сузд. літопису (Лавр., с. 466) та ин.; в українській Четї р. 1489 — часто „арекучи“: Евфим'ян... „почал силю плакатися арекучи...“, 152 зв., ще — 2 зв., 16, 45 зв., 58, 262 та ин.

О вѣтрѣ вѣтрило] — Пор. в пісні звертання до вітру: „Ах вы, ветры, ветерочки, | Полуденны вихоречки, | Полно ветры бушевати, | С гор желты пески сдувати, | Сине море колыхати...“, Шейн, Вел., № 758.

Чему, господине, насильно вѣеши? Чему мычеши...] — питає „чому“ = чому; в літопису південному — „чому еси давно не пришель“, Іп. р. 1250, ст. 807; теж і в північному: „чому еси отъял Волховъ гогольными ловци?.. Чему взялъ еси Олексинъ дворъ Морткинича? чему поималъ еси серебро на Микифорѣ Манусиничи?..“, Новг. 1, р. 1270, с. 292; „Чему, сынок, имени своего намъ не скажешь?“, Жит. Мих. Клопск. первичн. ред. Волокол., № 659, Некрасов, Зарожд. нац. лит., 3; пор. сучасн. українськ. „чому“, „чом“: „Чому чорт мудрий? — бо старий“, Номис, № 8677, „чом ти не косиш свого проса?“, Рудч. Сказки, I, 54.

мычеши Хиновъскыя стрѣлки] — мыкати — кидати, носити, пор. „всыщѣмь бо вѣтромь бѣша языци мычеми“, Толк. Псалт. XII в., Тіх., 61.

на своєю нетрудною крильцю] — залишаємо як у 1-х видавців. Огон. 115 виправив „не трудную“, за ним — Корш: „не трудную“, але так виправляти, як завважив Пот. 139, — немає рації: у дв. в род. — місц. може бути й *ою*: у Лавр. літ. „кровь Борисову и Глѣбову праведною“, „в святою мученику Бориса и Глѣба“; до того у Псковськ. рукописах, як завважив Каринський, чергуються іменні форми, що закінчуються на *-ою* і *-ую*.

„Звертання до вітру“ — мотив не чужий руській народній творчості: „Я просить буду, побѣдная головушка | ..Війте вѣтры, війте вѣтры, столько вѣтрушку, | ...столько війте-тко, вы буйны вѣтероченьки, | На эту могилу на умертую“, Барс. Прич. I, с. 28.

мало ти бѣшетъ горѣ...] — пристаємо на поправку Полевого (434, пр.), ідучи за низкою коментаторів. А втім Смірн. (II, 125) не певний, чи-ж корисна тая виправка: „горѣ“ могло быть в погибшей рукописи“; гадаємо — там було „гор“ з виносим *р*. Перші вид. перекладали: „или мало тебе гор под облаками“. Яковл., Лонгін., Владім. читають за 1-им вид.: що так треба читати, Лонг. (259) подає парал. місце (правда, з пізньої пам'ятки XVII в.): „вѣтрило на верху горѣ скоро-образно вертяшеса“, ПСтРА, II, 452. „Горѣ“ — високо, вгорі: „ниже горѣ съ отцемъ сѣдѣй“, служ. Варл. XII в.; розпяття... „на высоко древо восткнуто горѣ“, Псков. 1 літ., див. Срезн. I, 552 і: Христос „долѣ лежит и горѣ является“, Супр. р., Місл. 392; „възведе очи горѣ“ (*ъво*) Ю. II, 41, Гал. Єв. та ин., II, 828.

по ковылію] — се-то в степу, де росте тирса; ковыліє — збірн.; пор. „Уже твоей главѣ пасти на сырую землю, на білую ковылу, моему чаду Іякову“, Задонщ.; „не што гораздо упилися у быстрого Дону на полѣ Куликовѣ, на травѣ ковылѣ“, там-таки. В укр. думі згадано про ковилу-траву, що її, як помер козак, вітер розносить по степу: „Тоді мене, мила, ждати, | Як стане по степу вітер повівати, | Ковилу та комиш по степу розсипати“, Метл., с. 452. Козакові, що помирає, мати каже: „Ахъ ты чадо мое, чадушко, чадо милое мое. | Ты зачем так, мое чадушко, напиваешься, | До сырой то до земли все приклоняешься | И за травушку за кавылушку все хватаешься“, Сахар. I, с. 240; „ковыль — травка шелковая“, Шейн, Вел. № 1242; „ковыль трава“, № 1937, Григ. III, 415; „трава ковылушка“, Шейн, Вел. № 1247; „Алешенька... в ковыль траву залегал“, там-таки, № 803; все це говорить про південь, а не про великоруську північ.

каменныя] Корш без потреби виправляє „каменьны“; пор. в Сказ. о Дм. Ив.: „Доне, Доне, быстрая рѣка, прорыла еси ты каменныя горы и течешъ въ землю Половецкую, прилелѣй моего господина Микулу Васильевича ко мнѣ“, Тіх., 46. В українській пісні це сполу-

чення дожило до нашого часу: „Ой пішла дівчинонька по воду | Да за кам'яну гору“, Чуб. IV, 175, № 333; ще „каменна гора“ — Чуб. III, 354.

Путивлю городу на заборолѣ] „Путивлю“ — або дав. визн. до „заборолѣ“, що в „Сл.“ звичайно, або *dat. loci*, що, мабуть, швидше; пор. в Повч. Моном.: „идохъ Володимерю“, „посласта Берестию“, „идохъ Переяславлю“, „...та оттуда Турову, а на весну та Переяславлю, та же Турову“, Лавр., с. 238—9.

О Днепре Словутицю] Маючи на увазі, як чит. у К. сп. — можна здогадуватись, чи не було в архетипі „Днепре пресловутицю?“ Словутичъ = син Словутин (Бусл.), давнє прізвисько Дніпрове, пор. літоп.: „словутьнаго пѣвца Митусу... приведоша“, Іп. р. 6749. Срезн. III, 721. В думі про Самійла Кішку: „Тогді козаки собі добре дбали, | К Дніпру-Слауті низенько укланяли“, Макс., Сборн. укр. пес., с. 44. Див. Пот. 139—140; в думі про Хведора безрідного: „ой по-над Дніпром — Славутою“, Ревуцький, Укр. думи та пісні історичні, 139.

Ты лелѣялъ еси на себѣ Святослави насады] натяк на щасливий похід Святославів на Половців, за це див. попереду. „Лѣлѣялъ“ — носив на собі, пор. про воду в нар. весільній пісні: „Разлилась разлелѣялась | По лугамъ вода вешняя; | Унесло, улелѣяло | Чадо милое — дочь отъ матушки“, Сахар., I, III, с. 142. — „насады“ — виправив з „носады“ Грамм.; прийняли дальші коментатори геть аж до Корша вкл. на підставі літописних даних: „насады“—судна з плескатим дном, човни, що в основі їх корчі, пообшивані тесом, Барс. I, 290. Пор. „в насадѣх“ Кияни їдуть через Дніпро й перевозять дружину кн. Юрка, Іп., ст. 402; там-таки — „у насадех“, „в насадех“, ст. 423, 424; „спрятавшися в лодьи в насадѣх владыка и княгини... поѣдоша внизъ“, 4-ий Новг. р. 1216, с. 195; Довмонт — „в пяти насадах“, 1-ий Псков. р. 1265, с. 182; кн. Гліб „пиде от Смоленська, яко зрѣмо, и ста на Смядинѣ в насадѣх“, Лавр. р. 1015, с. 132; „нѣмцы накладше трупія мертвых своих многи насады и побѣгоша в землю свою“, Сказ. о Довм. Пск., Серебрянський, с. 141.

Въ Путивлѣ] — у 1-му вид. „къ“, виправив перший Грамм., погодивсь Дуб., за ним Тіх., Пот., Вс. Мілл. та ин. Смірн. II, 125, гадає, що помилка належить рукопису, а не 1-му вид., — це можливо.

свѣтлое и тресвѣтлое слънце] Аналогічне звертання зазначив Вс. Мілл. в грец. романі про Дігеніса: „ήλιε ὁ λαμπρότατε, φωστῆρ παυτός τοῦ κόσμου“ (Взгл. 57). Звертання до сонця, землі та неба подибуємо у Флавія: „живу, о солнце, и вельдшоу и не емлю славныя смерти“, арк. 117, кн. IV; „О земля, о небо, о солнце, или може отчеубійць обумати отца“, I, арк. 25, Барс. I, с. 251 і рук. Вол., арк. 20. „Сжнце, мило сжнце, постой, почекай не...“ Сборн. Миладин. № 238. Пор. ще в старовір. справі XVIII в. — молитва якоїсь Олени Єфімової: „...„О молю и прекрасное солнце, возмолись царю небесному о царѣ Петрѣ Алексѣвичѣ. О младѣ свѣтель мѣсяць со звѣздами. О небо съ облаками. О грозныя тучи съ буйными вѣтрами и вихрями. О птицы небесныя и поднебесныя. О синее море съ рѣками и мелкими источниками и съ

малыми озерами, помолитесь царю небесному о царѣ Петрѣ Алексѣевичѣ...“ Есипов, Раскольн. дело, извл. из Преображ. приказа р. 1861, с. 193.

горячюю своєю лучю] — „луча“ — жіноч. р., пор. „лучами пресвѣтлыми зѣло облистался“ Сл. Іо. Богосл., Срезн. Свед. и Зам. XXVIII, с. 72; „Того же лѣта (1223 р.) явися звѣзда на западѣ, и бѣ отъ нея луча не в зракѣ человекомъ“... „и по 7 дни явися луча та“... Лавр., с. 425; „луча убо прикупена е къ кругу, а кругъ... посылаетъ всѣмъ луча“, Изб. Свят. р. 1073.

На ладѣ вои] Читаємо, як і перші видавці, це можливо в Псков. рукопису. Тіх., Огон., Пот. виправили „на лады вои“. Корш — „на [моеѣ] лады воѣ“. Дуб. уважав „ладѣ“ за дав. відм. (dat. poss.).

В полѣ безводнѣ жаждею имъ лучи съпряже, тугою имъ тули затче] Пот.: [и] въ полѣ... луки... тулы“, бо це — знах. відмінки; за ним Корш. Можливо, в рукоп. було те саме, що й у 1-му вид.; наз. та знах. відмінки плугано не тільки в XV—XVI в., але й значно раніш, див. Соболевский, Лекции (с XI в. Арх. Ев. р. 1092). За Барсовим це місце треба розуміти: „от жажды воины не могут стрелять“, бо „жажда“ = *ἀνάγκη* визначає не так фізичну млість од спеки, ба й висловлює взагалі пригнічений духовий стан, як і „туга“, III, с. 249. Та простіше, либонь, розуміти: „через сухість стягнуло луки їхні“ Пор. Огон. 117. В Лавр. р. 1186 читаємо паралельне місце: „(Половці) сняшася с ними (з руськими) стрѣлци, и бишася 3 дни стрѣлци, а копья ся не снимали, а дружины ожидаючи а к водѣ не дадуче имъ ити; и приспѣ к нимъ дружина вся многое множество. Наши же видѣвше ихъ, ужасошася и величанья своего отпадоша... изнемогли бося бяху безводьемъ, и кони, и сами, в знои и в тузѣ“... „по 3 дни бо не пустили бяху ихъ к водѣ“, с. 377—378. — Пор. схожу фразеологію в д.-р. перекл. письменстві: 2-а пророча пісня „Удовлилъ есть пустыню въ жажду зноя въ безводнѣ“, Симон. Пс. та ин. III, 118 (також — Погод. Пс. Ягіч. 707); там-таки псал. 106, 4 — „Заблудиша в пустыни безводнѣ“, II, 262 (Ягіч. 525). У Флавія: Антигон „за маломъ не взя Иродова роду безводиємъ“, кн. I; „прочии побѣжаша въ островъ и обшед царь (Ирод) мучяше я и оружіем и безводиємъ... жаждею же пожигаеми выходяче порядку даяхуса“, кн. I, Волок.; у Амартола: христіяни „...„боящеся да не и сами погыбнуть безводьемъ от пустаго мѣста того безводного“ I, с. 316.

XIX. Втеча Ігорева з полону.

Прысну море полунощи, идуть сморци мьглами] Макс. „мгляни“; Пот. „смърчи“; Огон. „сьморчи“. „Прыснути“ — з інших пам'яток д.-р. письм. невідомо. „Полунощи“ — в усіх прикладах, що їх попризбірував Срезн. II, 1147, визначає час, як і літописне „пльночи“ („...сторожеве же прибѣгоша к нему польночи“ Іп. р. 1151), тим-то не можемо погодитися з поясн. Пот., 143 (= на північ) й його інтерпункцією та перекладом: „прыснуло море, к северу идут тучи; мглами кн. Игорю Бог указывает путь (на север же)“. Додержуємось інтерпункції давньої й перекладаємо: „опівночі захвилювалося море, идуть смерчі (хмари?) з туманами: Ігореві...“ і т. д. Огон.: „стовпи туманів несуться із мраками“, 117. Грамм. вбачав у цьому слові „сумерки“ (присмерки), але (пор. Срезн. III, 618 і 760) — цього довести нічим не можна. — Слово „сморци“, „смърчи“ визначає — хмари (Срезн. III), смерчі. „Въ недѣлю цвѣтную канонъ гл. 4, пѣснь 1-я, ирмосъ: явишася источницы бездны“. Толкъ: при Моисеи явишася невидимыя бездны сморцы, на днѣ Чернаго моря“. Увар. Сборн. № 342 (539) XVI в., арк. 197 зв.; пор. у Амартола „а еже подъ землею вода оста, бездья наречена бысть, из нея же, яко сморци нѣкотории, испущаються источници на животъ намъ и всякой животинѣ“, сп. XIII—XIV в., М. Д. Ак., у пізн. — „смерци“, I, с. 302; в новг. „Толковании неудобъ познаваемымъ рѣчамъ“ XIII в. під словом „смерчь“ читаємо: „пiавица, облакъ дъждевень иже воду отъ морѣ вѣзимаеть“ Лавровск., Уч. Зап. 2 Отд. Ак. Н. VII, в. 2, 38; инакше трохи: „смерчь — пiавица, облакъ дъждевень, иже воду от морѣ вѣзимаеть, яко в губу и паку проливаеть на земля“, Азбуковн. р. 1431, Сахар. Сказ. II, V, с. 184. Беринда відрізняє в своєму словникові „смерчь, облакъ дождевный, фуртуна“ і „сморщъ: по нѣкіихъ сикавка или оболотъ, котрый, зъ неба спустившися, воду зъ моря смочетъ“ і т. д., там-таки, с. 95; останне визначення — взято, мабуть, у Лавр. Зизания, пор. там-таки, с. 131. — „Облаци і мьглы от буря гоними“ знаходимо в Христин. Апост. XII в. 2-е посл. Петра, II, 17, Калужн. 90. Чом мла ховає втечу Ігорову? — „не бѣ лзѣ того глядати мьглою“, Олександрія 1 ред., с. 98. Про втечу героя, пор. в тій-таки Олександрії: Дарій „посла Пръсы съ оружиемъ, яти хотя Александра. Александръ же лагодя коневи, правляше ему путь; бяше бо полунощи и тма бысть велика;

мнози же по немъ гоняху и не постигоша; друзи бо путемъ гнаша, инии же въ тмѣ падаху въ дебри“..., с. 63.

Богъ путь кажетъ] Пор. I Новг. р. 1170: „и съдумавъше Новгородьци, показаша путь князю Роману“, стор. 150.

Погасоша вечеру зори]— „вечеру“ — dat. possessivus, як „под сѣнію зелену древу“ або „ладѣ вои“, див. Пот. 144. „зори“ — виправл. Пот. і Корш („зорѣ“). Ця форма — відома віддавна: „Павль... простъре слово до полунощи..., много же побесѣдовавъ до зорѣ, тако изиде“ Христиноп. Ап. Деян. XX, 7, 11. Калужн. 48; у перекл. Толк. Прор.: „малъ часъ есть зорямъ, таче солнце въшедъ угасит блѣскъ их“, Осія, XI, толк., ст. 4^a (Туницький, с. 24); ще — Срезн. s. v. До цього виразу в „Сл.“ пор. в усній традиції: Шейн, Вел. — „приутихла заря вечерняя“ № 1336; „по зорюшке по зоре, | По вечерней по росе“, № 358; „По тихому поздному вечеру, | По потухлыя зари поздновечернія“ № 1297 (весільна). Вечірня зоря — зручний час, всі потомлені: „Ой ти ходи та порою — вечерньою зорею, | Щоб тебе люде не слыхали, собаки не брехали“ Чуб. V, с. 1208; про веч. зорю — усна традиція згадує часто: „Жди вечернею зарею“ Шейн, Вел. № 539; „гуляй до вечерней до зари“, № 457; „ты заря ли моя, зоренька, ты заря моя вечерняя“, № 455; „зорюшка вечерняя“, № 1247; „Ще не час, не пора | Ще зірочка вечерня не зійшла“ Чуб. 397 (= Метл. 211); „вже на дворі світ-зора“, Чуб. V, 535; „Вичернія заря темна“ Романов, Белор. сборн. VIII, с. 252 та ин.

Игорь спить, Игорь бдить, Игорь мыслию поля мѣрять] Грамм. „[не] спить“, не потрібне. Ефекта досягається саме через те, що відзначено моменти. Тому пояснення Пот., 144—145: „соединение при одном подлежащем сказуемых с противоположными значениями выражает малую степень действия: мр. ,ой спав — не спав, прокинувся' или... ,чи спить, чи ні, а думкою поля перемеряе', или ,не так спить, як“..., з чим погоджується, очевидячки, й Огон. 118, — вважаємо за зайве й штучне.

Комонь в полуночи Овлурѣ свисну за рѣкою] Поділяємо, як Тіх., Малаш., Шамб.; Владім.: „Комонь [кликну] въ полуночи; Овлурѣ свисну за рекою“; Огон. залишав крапку після „полуночи“ (за 1-м вид.) і перекладав, дещо додавши, „кінь о півночи [готов]“ — для втечі Ігорової. Корш — „кои ми звон въ полуночи“ (?). Пот. поставив слово „комонь“ окремо, маючи його або за недорозвинуту замітку автору, або початок без кінця, прогалини з вини переписувачевої. Маньковськ. 46: „Комоньнь“, себ-то „верхом на коне, конный“, — Ігор; тільки-ж тоді краще віднести до Овлура, що на коні чекає в умовленому місці князя. Слово „комоньнь“ — невідоме з давн. руськ. пам'яток, але можливе. Про Овлура Іп. повідомляє: „Будущю же ему в Половцехъ, тамо ся налѣзеса мужь родомъ Половчинъ, именемъ Лаворъ, и тотъ приимъ мысль благо и рече ,пойду с тобою в Русь'. Игорь же исперва не имяшетъ ему вѣры, но держаше мысль високу своя уности, мышляшетъ бо, емше мужь и бѣжати в Русь, молвяшетъ бо: ,азъ славы дѣля не бѣжахъ тогда

от дружины и нынѣ не славнымъ путемъ не имамъ поити“... ст. 650. Татищев з невідомого для нас джерела повідомляє про долю Овлура-Лавра: Лавор був „мужъ твердый, но оскорбленъ отъ нѣкоторыхъ Половцевъ, мать же была его Руская изъ области Игоревой“. Погодившись з Лавром, кн. Ігор „учинилъ пиръ, на которомъ приставниковъ подчивалъ довольно медомъ и дарилъ“. Повернувшись, Ігор Лавра „учинилъ вельможею; окрестя его, выдалъ за него дочь тысяцкаго Рагуйла и многихъ (-мъ?) имѣниемъ наградилъ, котораго дѣти нынѣ суть вельможами въ Сѣверской земли“.

велить князю разумѣти: князю Игорю не быть] Маш., Вс. Мілл., 241, Пот., Яковл. виправляють: „не бысть“; Барс.: „князя Игоря не бы. Тѣ кликну“; Корш. „не бы[с]ть кликну[ти]“; Лонг. „не-быть“ = речівник, але розум? Та Дуб. читав „не быти“, Тіх. „Игорю не быть кликну“; В'яз., 430: „князю Игорю не быть [живу]“, згідно з літописним оповіданням про те, що Половці покляли перебити князів і Русь, коли їм не пощастить у поході. — Паралельне місце: „Быти ту Изяславу нѣгдѣ [с] полкы своими в горахъ“ Іп., ст. 401; пор. „сказано лихо — не быть добру“ (Номис, Укр. приказки... 1991) показують, що можна, не пошкодивши розумінню, залишити, як у 1-му вид., хіба тільки дещо додавши: „не быти ту, кликну“. — До цього місця наводимо відп. слова в літопису: „не бьшеть бо ему лѣ бѣжати в день и в ношъ, имъ же сторожевѣ стрежахуть его. Но токмо и верема таково обрѣтѣ в заходъ солнца. И посла Игорь к Лаврови конюшого своего, река ему: „перееди на ону сторону Тора с конемъ поводнымъ, бьшете бо свѣчалъ с Лавромъ бѣжати в Русь. В то же время Половци напилися бьхуть кумыза, а и бы при вечерѣ. Пришедъ конюший повѣда князю своему Игорєви, яко ждеть его Лаворъ“, Іп., ст. 650—651.

Кликну; стукну земля, въ шумѣ трава, вежи ся Половєдкіи подвигоша] = „він гукнув, загула земля“... і т. д. Важко погодитися з Огон. 119, що „земля кликнула, не Овлур“, і що цим „природа заявила знамена радості велика за для свободи Ігорєвої“: радість цю висловлено нижче, в дальшому оповіданні. — стукну — пор. Іп. р. 1092: „в се же время земля стукну (Хр. Пог. стона) и мнозѣ слышаша“, ст. 205; Соф. 1-ий, р. 1088: „и ту земля стукну, яко мнози слышаша“, с. 149. — въ шумѣ трава — разом із Вс. Мілл. та ин. залишаємо, як було в 1-ому вид. Пот. „въ шумѣ“; Тіх., Яковл. „въшумѣ“, а Корш сполучає чит. Пот. і Тіх. — „въшшумѣ“. Може має рацію Тіх., 47, гадаючи, що тут натяк на вірування в прикмету добру або лиху: „старинный волховник заключал в себе всякие коби: еже есть: храм трещит, конь ржет, трава шумит, древо к древу, лист шумит“; але, здається, краще розуміти це місце в „Сл.“ буквально. — ся... подвигоша — зам. „ся... подвизашася“, як у 1-му вид.; пристаємо на поправку Пот., Грамм., Ербена: „ся... подвизаша“; Тіх., Барс., Яковл. „ся... подвизошася“. Корш „ся... потрясошя“.

А Игорь князь поскочи.. претръгоста бо своя бръзая комоня] Корш „князь“ — викинув і цілком даремно. Поскочи — пор. „Глѣбъ поскочи“, Іп., ст. 364; Казанці „скочиша аки звѣріе во осоку“, Іст. Каз. ц., ст. 160; не бачу підстави читати, як Тіх., „поскачи“, згідно з К. сп. — горностаємъ — виправляємо за Іп. р. 1160: „да бо Ростиславъ Святославу соболами и горностаими и черными кунами“, ст. 504. Так само випр. Грамм.; Пот. і Корш — „гърностаємъ“. Усна традиція й собі порівнює героя до горносталя: в пісні про кн. Михайла Скопіна-Шуйського: „Пал то Микита о кирпичен мост, | Обернулся тонким белым горностаєм, | Обвернулся Микита серым волком... | Обвернулся Микита добрым молодцем“, Милл. Іст. п., 558; Потык и Марьюшка: „Обвернула бы она его маленьким горностаюшком. | Поскакал тут маленьким горностаюшком“..., Григ. III, 538; „А не заюшко скокал ноньце, не бел горносталя—шел Цюрило ко кнегини Перемятиной“, Григ. III, 40; горносталя = Чурило, т.-таки, 70; горносталя — і в українськ. пісні, Чуб. I, 253; у весільних піснях великор. і білор.: „Как ушла то красна красота | Чистым полем белым заюшком, | По залесью горностаюшком“, Шейн, Вел. № 1667; „Горносталя Сергеюшко, горносталя Ляксевиць“, Шейн, Мат. I, 2, 493; „По кругу крыльцу идет (посаженный отец) белым горностаюшком“, Шейн, Вел., № 1776; ще в укр.: „Летів горносталя по-над став“..., Чуб. I, 102, 234; „білії горностаї“, Чуб. III, 236; „горносталя корінь під’їдає“, Чуб. V, 318; у білор. п. за галкою „у догоны белый горносталя“, Шейн, Мат. I, 1, 257; „бело горностаюшко“ = молодий, I, 2, 402—3 та ин. Схоже до „Слова“ місце подибуємо в білор. казці: „Пиридо мной стояв добрым молодцом, по двору бех черным сободем, под ворота лез белым горностаєм, по полю бех шерым зайцем“, Роман. VI, 489. — къ тростію — збір., зам. трѣсть, трость = тростина, гілля, сучки, Срезн. III, 1013, грец. *κλάμος*, див. Евсеев, Ісайя, 19, 6, у пер. Толк. Прор. — гоголемъ, і далі „стрѣжаше его гоголемъ“; одміна качки, згад. у 1 Новг. літ., р. 1270. За гоголя раз-у-раз згадувано в великор. піснях: „Что по реченьке гоголюшка плывет“, Шейн, Вел., № 541; гоголь, гоголечек — № 2052 та ин. — в’звръжесея — Пот. виправив „в’звръжесея“; Вс. Милл. так само або „в’ржесея“; Грамм. „в’ржесея“; пор. „в’сю печаль нашу в’звръжѣмъ на Бога“, Панд. Ант. XI в.; „возверзи на Господа печаль свою“, Пс. 54, 23 і Сл. Дан. Заточн.; „возверже нелюбие нань“, Новг. літ. 1-ий, р. 1419, Ак. сп. та ин. Срезн. I, 344, = покласти; зворотний стан у цьому разі = кинутися, зірватися. — и скочи с него — Пот. „и съскочи“... — та для рук. XV в. можна й без цього перебутися. — бусым в’лкомъ — 1 вид. босымъ, К. босл, на це пристали Грамм., Тіх., Яковл.; Пот. пояснює тим, що про вовка можна сказати „босї ноги слід пише“, бо вовчий слід виразніший од собачого; а втім і за собаку серб. прислів’я „бос као нас“. Читаємо за Вс. Милл. 222 і Коршем: „бусым“ = „сірим вовком“. Ідучи за Грамм., Пот. додає „[и] босым в’лкомъ потече“. — к лугу Донца — „луг“ в д.-р. і д. слов. мові визначало не тільки поле як у великорусів,

але й „ліс“, діброва“, як в укр. мові і тепер, прим. „Озьба и вепрь от луга“ (ѣх другоб), Псалт. р. 1296, 168 зв.; „поколѣбашася яко бурєю дубъ в лузѣ“, Ісайя, 7, 2, сп. Упыр. Л. та ин. Срезн. II, 49; поруч цього розуміння — инше: „болото“, напр., „в лузѣ подлѣ рѣки“ = in palude, Исх. 3, спис. XIV в. та ин.; либонь, те саме — незмінний болотний берег — визначає „лугъ“ і в Лавр. літ. р. 1151: „Придоша г Киеву и сташа шатры противу Киеву по лугови“ й Іпат. р. 1190: „Заяша стада многа Половецкая в лузѣ в Днѣпрескомъ“, ст. 671. З оцим останнім зіставляє Срезн. і цит. місце в „Сл.“, але ми, разом із Пот., воліємо розуміти „ліс“: Ігорєві треба було найперш заховатися од гонитви в лісистих зарослях по берегу р. Донця. У велик. луг = поле, Шейн, № 1718, і „Середі поля чистого, середі луга зеленого“, № 1452, тимчасом в укр. п.: „луги шуміли“, Чуб. V, 266 та ин. — „Річка Донець“ згад. в укр. п., як місце, де зустрічаються козак з дівчиною, Чуб. V, 87.

До порівнянь: „поскочи горностаємъ... бѣлымъ гоголемъ... бусым вълкомъ... полетѣ соколомъ, избивая гуси и лебеди завтраку, обѣду и ужинѣ“ — можна подати низку більш-менш близьких паралелей в пам'ятках народн. усної традиції: про Волха: „онъ обвернетца серымъ волкомъ, бегаль скакаль по темнымъ по лесамъ и по раменью, а бьетъ онъ звери сохатыя, а и волку медведю спуску нетъ, а и соболи барсы любимой кусъ, онъ заицамъ лисицамъ не брезгиваль“, Кирша, с. 19; „царь Афромей Афромеевич скоро онъ вражду чинилъ: обвернетца гнедымъ туромъ, чистыя поля туромъ перескакаль, темныя леси сободемъ пробежалъ, быстрыя реки соколомъ перлеталь“, там-таки, с. 60. В ліричн. пісні дівчина іде „черезъ быстрю рѣку сѣрой утицей, | Черезъ черную грязь—перепелицей“, Соболевский, Вр. нар. п. VII, № 759; сестра каже козакові: „Через темний ліс — ясным соколом лети, | Через бистрії води білим лебедем пливи, | Через степи далекіі — перепелочком біжи, | На моім, брате, подвір'ї ти голубоньком пади“, Макс., Сборн. укр. пес., 9—10, Чуб. V, 929. Пор. також попереду паралелі до втечі Всеславової. Те саме подибуємо й у деяких пам'ятках писаної традиції: у пов. про ц. Давида й с. його Соломона: „ц. Соломонъ растужился (як покрадено його жінку) и падъ на землю; и полетѣ по поднебесью яснымъ соколомъ и не нашель подъ небесным облакомъ, и пойде по землѣ лютым звѣремъ и нигдѣ не обрѣте, и поплы шукою въ море и не нашель. И бысть печаленъ“, Тихонрав. Лет. р. лит. и древн. т. IV, р. 1862, с. 118, вар. див. ПСтРА, III, с. 67. Там-таки цариця каже послові від ц. Пора: „пойти тебѣ со мною по землѣ, и царь Соломонъ лютымъ звѣремъ догонитъ; а подымешь меня на орлиные крылье — и царь С. яснымъ соколомъ долетитъ, а въ водѣ шукою догонитъ“. Пор. в „Пов. о горѣ злочастіѣ“: „Полетѣль молодець яснымъ соколомъ, А Горе за ним бѣлымъ кречатомъ; Молодець полетѣль сизымъ голубем, а Горе за ним сѣрым ястребомъ; молодець пошелъ в поле сѣрым волком, а Горе за нимъ з борзыми вѣжлецы... Пошелъ молодець в море

рыбою, А Горе за ним с щастымі неводами“..., П. Симони, с. 47. — Усна нар. традиція порівнює того, хто швидко бігає — і до горносталя: Волх „обвернувся горносталемъ“, Кирша, с. 21 — бо горносталь в великор. епіці це символ швидкості й зручності; у Рыбн. — „не бѣлый горносталь слѣды прометываль, | Ходилъ де гулялъ купавъ молодець | На имя Чурила сынъ Пленкович“, III, 137; „Повернулся Вольга сударь Буслаевичъ | Малымъ бѣлымъ горносталюшком“, I, 6, Гильф. II, 177; „не бѣлый горносталь по порошѣ проскакиваль, | Ъздилъ гулялъ купавъ молодець, | Премадой Чурила Пленкович“, II, 125; „поскокъ былъ бы заюшка, | Поворот горностаюшка“, 288—290. У Гильф.: „Горносталь же былъ тотъ поверток...“, I, 145; „не заюшко въ чистомъ полѣ выскакивалъ, | Не горностаюшка выплясываль, | Выѣзжалъ тамъ доброй молодець, | Д. м. Михайла Потыкъ сынъ Иванович“, I, 253; Микита Романович „обвернулся тонкимъ бѣлымъ горностальчикомъ“, II, 158 та ин., див. покажчик; Марков, Беломорск. был., покажч. та ин. — Так само як Ігор, що б'є „гуси и лебеди завтраку, обѣду и ужинѣ“ — Добриня „ѣздитъ по тихимъ заводямъ, | Стрѣляетъ гусей-лебедей, | пернасту утушку“, Рыбн. I, 76—77, як і Дюк Степанович; в бил. про Волха Всесл.: „Онъ обернется яснымъ соколомъ, | Полетѣлъ онъ далече на сине море, | А бьетъ онъ гусей, бѣлыхъ лебедей, | А и сѣрымъ малымъ уткамъ спуску нѣтъ“, Рыбн. I, с. 14. Мітрій князь — „Он стрелет палит да гуси-лебеди, | По воды гонить да серых утоцек“, Григ., I, 50. — „ужина“—ж. р.: „обѣда и ужины за упокой крестити не установлено“, Тодос. Печ., Срезн. III, 1166; „за обѣдъ и за ужину“, Сказ. об Инд. ц. Истр., с. 73, Волокол. рук. XV в. — Труся собою студеную росу — Пор. у пісні: „Ой ти соловей, рання пташечка, | Ти не щечечи рано на зорі, | Да не обтрусил ранньої роси, | Нехай обтрусить моя матюнка, | До мене ідучи, одвідуючи“, Метл., 246; Чуб. V, 758, 626. У велик. п. — „На лен роса пала (2), на лен студеная | Раным рано“, Шейн, Вел. № 1268; в білор. п.: „сцюдзеная роса пала“, Белор. п., Носов., 95; „Роса пала сцюдзеная“, Шейн, Б. п. р. 1873, с. 451, 469; Романов, Б. Сборн. VIII, 241 та ин. Частіш у записах — „холодная роса“. — Претръгоста — „Прѣтръгнути“ — перше розуміння — роздerti: Пс. 106, 14 „узы ихъ претръже“, Сим. Пс., II, 266; Пог. Пс. — прѣтръже, 527; „иже нехраненемъ... нить претергнеть“, Новг. Корм. р. 1280; виснажити, надсадити (-ся): „Прѣтръгається пекийся“, Панд. Никон., „псъ бо прѣтръжеса и труда своего не погонить“, Златоостр. до 1200 р. — Див. Срезн. II, 1707. Загальне розуміння — „прѣтръгнется их (юдеїв) шатание“, Флавій 6 кн., Волокол., арк. 191; „претръжеса съньмъ Еврейскыи остроюю словесъ твоихъ“, Сл. Кир. Филос. (XII в.) Срезн. Свед. и Зам. XXVIII, с. 76. — Корш чит. „тѣгда [О] влуръ“ і далі викинув „своя“ (бръзая комоня). Потєб. має слова „прѣтръгоста... комоня“ за глосу, що її зробив переписувач до попереднього оповідання про втечу; але можливо, що тут і не глоса, пор. Іп. „сии же (Ігорь) пришедь ко рѣцѣ и перебрєдъ и всѣде на конь и тако поидоста сквозѣ

вежа... и иде пѣшь 11 день до города Донця“..., ст. 651. Пор. про заганні коні під р. 1216. Новг. 4 літ. — після Липецької битви „Юрьї князь... прибѣже в Володимерь о полуднѣ на 4-мъ кони, а трехъ одушивъ“..., с. 194; „Ярославъ такожде прибеглъ единъ в Переяславль на 5-мъ кони, и 4 одушивъ“..., там-таки. — За Татишевим, діставшися до Руського броду, Ігор „пошелъ въ свой Новгородъ, и, не доѣхавъ (меньше полуднища) верстъ за 20, споткнулся конь подъ Игоремъ и ногу ему такъ повредилъ, что онъ не могъ на коня сѣсть, принужденъ въ селѣ св. Михаила остановиться и ночевать. Въ тотъ часъ прибѣжалъ въ Новгородъ крестьянинъ того села и сказаль княгинѣ, что Игорь приѣхаль, и хотя долго тому не вѣрили, но княгиня, не могши болѣе того терпѣть, тотчасъ, всѣдши на кони, проѣхала къ нему. Граждане, слыша то, всѣ обрадовались и за княгинею поѣхали; множество же, не имѣя близко коней, пѣши пошли. Княгиня пришедъ, такъ другъ другу обрадовались, что обнявся и говоритъ отъ радости и слезъ ничего не могли и едва могли престать отъ слезъ. Игорь, цѣловавъ всѣхъ вельможъ своихъ, немедля поѣхаль во градъ... и была въ Новѣградѣ и по всей Сѣверской земли радость неописанная. Радовалися же не мало и во всей Русской землѣ, зане сей князь, своего ради постоянства (?) и тихости любимъ у всѣхъ былъ“.

Донецъ рече: княже Игорю... нелюбія] Корш додає: „рече [къ Игорєви]“... — „Нелюбіє — „неудовольствие, вражда, неприязнь“ Срезн. II, 394: „нелюбие держати на кого“ — мати незадоволення, грам. 1375 і 1340 рр., „нелюбие отложить“ — гр. р. 1270, р. 1316 та ин. Окрім прикладів Срезн.: Суды Солом. „ополѣся нелюбієм“ П. Отр. л. I, 268; „нелюбіє“ в пов. про ц. Адаріяна, сп. Тр. С. Л. 729, Собол. Мат. и исслед. в обл. филол., с. 175. В Іпат. р. 1143—„Стослав же нелюбьемъ рче ему“, ст. 676; р. 1283 — „бысть межи има нелюбие велико“, ст. 875; „кн. Болеслав в нелюбьи живяше со сыновцемъ своимъ Кондратомъ“, р. 1279, ст. 880; у Пск. I, р. 1348 „Олигердъ нача нелюбие держати до Пскова“, с. 190; „а ты нелюбіє отложи отъ насъ“ 4-ий Новг. р. 1367, ст. 294; „бысть нелюбіє межи кн. Андрѣемъ и Иваномъ Переяславскимъ...“ там-таки р. 1296, ст. 249; кн. Ярослав пише р. 1270 Новгородцям (Соф. 1) „что вашего нелюбія того всего лишуся“, с. 196; там-таки: „Бысть нелюбіє межи князей Русьскихъ“, с. 202; „А ты, Господине, пожалуй, нелюбіє от насъ отложи“ р. 1366, с. 231. В Іст. Каз. ц. „сіє сотворихъ за нелюбіє твое ко мнѣ“, ст. 166.

Ігоръ рече: „о Донче, немало ти величія... чайцями на вѣтрѣхъ] Корш: „Ігоръ рече [к Донцю]“.— „одѣвавшу его теплыми мѣглами—пор. у первісній ред. жит. Олександра Невського: „гребци сидяку аки мглою одѣни“, Мансікка, тексти, с. 4; „гребцы стояку яко мглою преодѣани“, те саме жит. Серебрянський, ст. 113. — „стрежаше е[го] гоголемъ“ — погоджуємось з Тіх., що виправив „его“, на цю поправку пристала низка дальших коментаторів, а палеографічно обґрунтував її Козл. (з ^е; — це написання звичайне, напр., в

Іп. літ. (вид. р. 1908) ст. 416, 434, 447, 449, 451, 459, 464 bis, 465, 467 та сила ин.).—Пот. виправляє „стрегъшу“, Яковл. „стерегшу“, але Ігор каже про себе — в третій особі („Лелѣявшу князя“, „стлавшу ему“, „одѣвавшу его“); коли так, то немає чого й виправляти. Якщо-ж виправляти, то може, „стрешаше [бо] его“?—Корш додає: „стрешаше его гоголи мѣ[ногы] на водѣ“. — на струяхъ — струя — хвиля, струя; „рѣка, множествомъ струй разливающимися“ Жит. Феод. Студита та ин. Срезн., III, 561. — чернядьми на струяхъ, чайцями на вѣтрѣхъ — перестановка Пот. 148: „Чернядь“—чорна чубата качка; чайка—рибалка або чибіс, торкається тільки крилом або дзьобом води, але звичайно не пливзе, високо літаючи „на вѣтрѣхъ“.

Свого часу Ор. Мілл. зазначив як паралель — розмову Ахіллову з р. Ксанфом (Опыт обзор. с. 357, прим. 2): тут епічна підхідка. Розмова героя „Слова“ з річкою Донцем не стоїть самітньо в р. епосі: народній епос знає скількись переказів билини про молодця, де маємо таку розмову; але тут ріка — Смородина — швидше нагадує підступну Стугну: „поехалъ доброй молодець на чюжу далну сторону, какъ бы будетъ молодець у реки Смородины. А и змолитца молодець: ‚ай ты мать, быстра река Смородина, ты скажи мне, быстра река, ты, про броды конинья, про мосточки калиновы, перевозки частья‘. Провешитца быстра река человеческим голосомъ да и душей красной девицей: ‚я скажу те, быстра река, доброй [му] молодець [у], я про броды конинья, про мосточки калиновы, перевозки частья. Со броду конинова я беру по добру коню, с перевозу частова по седелечку черкескому, со мосточку калинова по удалому молодцу. А тебѣ, безвременнова молодца, я и такъ тебѣ пропушу“. Молодець хвалиться, що йому пощастило переїхати, але — „скричить за молодцомъ, какъ в сугонь, быстра река Смородина человеческимъ языкомъ, душей красной девицей: ‚безвременной молодець, ты забылъ за быстрой рекой два друга сердечныя, два востра ножа булатныя“. На чужій дальній стороні оборона велика — молодець повертається, але тоне... „А и змолитца молодець: ‚Ай ты мать быстра река, ты быстра река Смородина, к чему ты меня топишь, безвременнова молодца? Провешитца быстра река...: ‚безвременной молодець, не я тебе топлю, б. м. топить тебе, молодець, похвальба, твоя пагуба“. Кирша, с. 124—126. З невеличкими одмінами читаємо ту саму розмову у Гільферд., III, с. 350—352. Языков, у „Песнях собр. Кир.“ в. 2, р. 1861, с. 61—63, записав третій переказ цієї самої розмови, близький до Кирші, тільки молодця названо Добринею Никитьевичем, річка пропускає його „за слова за ласковы, за поклоны за низкие“. Четвертий випадок, коли герой розмовляє з рікою — в билині про Садка, що гуляв по Волзі й захтів побувати в „Новѣ-городѣ“: „Отрѣзалъ хлѣба великой сукрой, | А и солью насолил, его въ Волгу опустил: | ‚А спасибо тебѣ, матушка Волга рѣка. А гулялъ я по тебѣ двѣнадцатъ лѣтъ, | Никакой я притки-скорби не видывалъ надъ собой, | И въ добромъ здоровьи отъ тебя отошелъ; | А иду я, молодець, въ Новгородъ побывать‘ | Проговорить

ему matka Волга рѣка: | —, А и гой еси удалой доброй молодець. Когда придешь ты во Новгородъ, | А стань ты подъ башню проѣзжую, | Поклонись отъ меня брату моему, | А славному озеру Ильмену“; далі Садко двічі розмовляє з Ільменем. Киреевськ., вип. 5, с. 47—48. П'ятий випадок — у бил. про Сухмантія: „Пріезжаєт свет, он ко Непре-реки: | А вєдь Непре-то-река течєт все помутиласє; | Проговорила она все сьим языком чєловєческим: | „Уж ты гой еси, дородньей доброй молодець, | Уж ты сильнїй богатырь со сьвятой Руси, | Ты по имени Сухматий-свет Сухматьєвич. | Не глядитко на мєня, на матушку Непре-реку; | Поглєдишь ты на мєня, да ты не бойся все; | Я вєдь, матушка река, из силушки повышла все: | Там стоят то за мной, за матушкой Непре-рекой, | Стоит то тотаровей поганых десєть тысячєй...“ Марков, Беломор. бил. р. 1901, с. 87. Шоста розмова з рїчкою — у кн. Марїї Юрїєвни, що тїкає з полону: „Уш ты ой еси, Бузынь река. | Становись ты, матушка Бузынь река, | Переходами ты цястыма, | Перебрєдами ти мелкима; | Пропусти мєня да на сьвятую Русь; | Ище за труды ти те заплачу'. | Говорыт тут матушка Бузынь река: „Уш ты ой еси Марья ты доць Юрьєвна. | Ты стояла, Марья, закон Божей, | Не строила ты з главы да золотых вєньдєй'. | И становилась матушка Бузынь река | Переходами ти она цястыма. | Перебрєдами ти она мелкима | Тут прошла вєть Марьята доць Юрьєвна; | Поклонилась она матушки Бузынь реки: | „Ты тець-тець, матушка Бузынь река, | Пуще старєго да пуще прєжного“... Григ. III, с. 636—7. Сьєма обробка того самого сюжєта — розмови з рїчкою — в піснї про Дїн: „Как ты батюшка, славный Тихїй Донъ, | ты кормилєць нашъ, Донъ Ивановичъ: | Про тебя лежитъ слава добрая | ...Какъ бывало ты все быстер бѣжишь, | Ты быстеръ бѣжишь, все чистєхонєкъ; | А тепєрь ты, кормилєць, все мутєнь течєш, | Помутился ты, Донъ, сьверху до низу'. | Рѣчь возговоритъ славный тихїй Донъ: | „Ужъ какъ то мнє все мутну не бытъ, | Распустилъ я своихъ ясныхъ соколовъ, | Ясныхъ соколов, Донскихъ казаковъ“... Сахар. Сказ. I, III, с. 240; у другїй піснї — розмову стиснуто в скїлькись вїршїв, головне мїсце займає оповїдання Донове про молодця, що увїз дївчину, Сах. I, III, с. 237. Восьму вїдмїну розмови з рїчкою подибуємо — в укр. піснї: „А я молодєнький на Вкраїні | Наповаю коня з широкого Днїпра, | Називаю Днїпро рїдним братом: | „Ой, ти, Днїпро-братє, скажи мєнї правду, | Ой скїльки у тебе рїчок упало.' | — „Ой, упало у мєнє рїчок сорок чєтири“, Чуб. V, с. 1013. Дєв'яту — в укр. піснї: „А ми коровай лїпили, | З Дунаю воду носили, | А Дунай же к нам промовляв: | Да нє берїть водицї з Дунаю, | Да наберїть водицї в криницї, | Бгайте коровай, молодїцї“, Чуб. IV, 225, 506 Б.

Отжа тема „розмова з рїчкою“ у рїзних обробках стала, — цє дає пїдставу гадати, що цю пїдхїдку знала й давня руська поезїя. Можливо, що в „Словї“ цєй мотив ужито як композицїйну пїдхїдку, нєю поєт надав рїзноманїтностї переказовї оповїдання про втечу Ігорєву. Нєю досягаєтьсє через рєтардацїю бїльшого ефєкта у дальшому оповї-

данні. Тільки-ж можна здогадуватись, що цей епізод, лиш допомагаючи ретардації в „Слові“, мав і самостійну вагу—або в пісні про те, як загинув в Стугні пихатий Ростислав (вона до нас не дійшла), або в подібних піснях, котрі розроблюють інші сюжети. Чи були ці пісні „народні“, чи тільки їми поробились? Гадаємо, що швидше останнє.

„не тако ли, рече, рѣка Стугна, худу струю имѣя, пожръши чужи ручьи и стругы простре на кусту, уношу князю Ростиславу затвори Днѣпръ“]—згадка про те, як у р. Стугні загинув кн. Ростислав Всеволодович 26 травня р. 1093, докладніш за це далі.—не тако ли—Шишков уважав „ли“—за непотрібне, за помилку переписувачеву. В'яз., Иссл. о вар. 259—„не тако ми“. Грамм. Ербен і Гаттала—„не так ти“; Лонг.—„не так[ъ] оли (= лишь)“, с. 100 („Изяслава долго не бы, оли пополудни приѣха“, Іп. та ин.). Смірн. „Нъ тако ли?..“ Читаємо за 1-им вид.; Пот. також, не маючи „ли“—за питальне.—р. Стугна—доплив, що вливається в Дніпро, вище Трипілля, поблизу Києва, і досі—неглибока, болотяна, річка, що має воду на весні, тільки в повінь; згад. в Іп. літ. р. 1093 і р. 1150, ст. 210 і 400.—худу струю имѣя—Корш—„имѣючи“; Пот.—„имѣ, а...“, за ним—Маньк. 50.—ручьи и стругы—Корш—„ручай“, хоч д.-р. мова знає й ручий—струмок=невеличкий потік, річка: „погорѣша хороми от ручия мимо Славно до святого Илие“, Новг. 1-ий, р. 1105; „загорѣся от Хревѣкове улици оли до ручья“, р. 1144 та сила ин. Срезн. III, 199.—„Стругы“ може визначати по-перше—струї, „възмутъ рѣкы стругы своя“, Брандт, Григор. Парем. 13 і 31. Див. Срезн. III, 558; у Толк. Пс.: „стругы бо стязя нарече“ Тіх. 70; в азбуковнику=„волнобитіе морское или волны“, у сьогочасній р. мові „омут, колдобина в речке, которая летом пересыхает, покидая лишь местами воду“ Тіх. 70. „Так и теперь в Поднепровской Украине называется приток бегучей воды между речными плавнями или островами, заросшими кустами, деревьями или камышем“ Макс. Украин. I, 112. Мабуть, у цьому розумінні вжито слово „струга“ в „Сл.“: „хвилі, струї“. Але В'яз. 441 гадає, що мова не про течію, а про судна, що рештки їхні знаходжувано в Стугні. Справді,—„стругъ=лодка, судно“ Срезн. III, 558: „за челнъ 50 кунъ, а за стругъ гривна“ Р. Правда, В. Мон., але це не дає зрозуміти місце.—простре на кусту.—Над цим місцем міркувало багато дослідників. „Ростре на кусту“, як читає 1-ше вид., не дає завдовільного розуміння. Спитуючись зрозуміти, Макс. чит.—„растрѣна къ усту“, за ним Тіх., Яковл., Лонг., Шамб. Та вже Вс. Мілл. завважив, що слова „усто“ немає в д.-р. мові. Пот. читав: „рострѣна къ устию“, за ним Маньк.; тільки-ж деякі вчені все-ж читають за традицією, що правда й вони дещо виправили. Грамм. „стругы росѣстре на кусту“; Барс. „рострена на кусту“; Огон. вбачає в растре—аорист і перекладає: „розлила повінь по кущах“; Вс. Мілл.—„простре на кусту“, що палеографічно обґрунтував Козловський. Корш. пропонує: „[у Треполя] росширена къ устию“.—Палеографічно найімовірніше читати як

Вс. Мілл. — Козл., тільки-ж це потребує, може, деталізації: можливо, переписувач гаплографував написання, що його слід відновити так: „прострена на кусту“. — „Кустъ“, frutex — „а от ольхи на еловой кустъ“ грам. р. 1147; „Черемховой кустъ“, Новг. купчая XIV—XV в. та ин. Срезн. II, 1381. — уношу князю Ростиславу — В'яз. „уношу князя Ростислава“, так читає й Пот. 142. У давн. пам. — звичайно „уноша“, Срезн. III, 1231 „осуженъ быст уноша на убийство“, Амарт. I, 328; але в живій мові збереглося, можливо, давне „уношъ“: „свѣти ты мой, млодой и юношъ, | Юношъ, сынъ возлюбленный“, Якушк. Тіх. 72. — Барс. читає: „уному“ II, 280.

затвори Днѣпръ. Темнѣ березѣ плачется мати Ростиславля...] Читаємо й поділяємо слова за Тіх., Барс., Яковл.; Грамм. „темна березѣ“; Макс. „затвори Днѣ при тьмѣ березѣ“; Вс. Мілл. „затвори въ днѣ при темнѣ березѣ“; Вяз., Иссл. о вар. 66 і 260, Пот. ідуть за Макс.; Козловськ. та Барс. III, 202 — „Днѣпръ при (і) темнѣ березѣ“. Смирн., с. 127, слушно завважує, що при останніх двох словах прийменник, якого додають В'яз. та Мілл., непотрібний, бо в „Сл.“ місц. відм. без прийм. трапляється не одного разу (напр.: „врху древа“); Огон. без потреби виправляє: „темни берези“. — Корш вигадує нові вірші: „затвори [берегъ] Днѣпръ[ский. Володимѣръ кнѣзь въсплакася одинъ собѣ на] томъ березѣ“. — „Темнѣ“ — од лісу, як гадає Пот. Але краще розуміти: „сумні“, фатальні, де відбулася трагічна подія. — Образ — мати того, хто загинув, оплакує його на березі, — знає й усна традиція. Низка записів билини про те, як мати кн. Михайла погубила його й його дружину, закінчується так: вона ходить берегом і голосить, Григ. I, passim; у пісні: „оставалась родна маменька | На крутом берегу“, Шейн, Вел., № 1557; аналогічне: „Сив конь провалился, | Молодой князь залился, | Молода княгиня завдовела, | На бережку стоя поджам белы руки | К ретивому сердцу“, № 1248. — Місце треба розуміти так: „р. Стугна не дозволила Ростиславові перейти на інший бік Дніпра з братом Володимиром“, що відповідає історичним даним. Відповідно до цього перекладаємо: „Хіба-ж так, як кажуть, вчинила р. Стугна, бідна на воду, що, пожерши чужі струмки, простягла хвилі на куці й юнакові кн. Р. зачинила Дніпро“ (тоб-то не пустила його в Дніпро, — бо тіло знайдено в Стугні).

Кн. Ростислав, син в. кн. Всеволода I й Ганни, доньки половецького хана народ. р. 1070 (Лавр. р. 1872, с. 169), загинув 22 років з роду в Стугні 26 травня р. 1093. Іп. і Лавр. літописи так описують його смерть (в Соф. 1-ому, с. 149 — коротенько): як Всеволод Ярославич помер, а в Києві закнязував Святополк (р. 1093), Половці пішли на нього; він покликав з Чернігова Володимира Мономаха і з Переяславля — брата його Ростислава; вони „взяста межи собою распрѣ и которы и уладившася цѣловаста крестъ межи собою“. Володимир хтів поладнати з Половцями мирно, Святополк — раттю. Пішли до Трипілля й дійшли до р. Стугни — „бѣ бо тогда наводнилася велми“. Праворуч ішов Святополк, ліворуч — Володимир, у центрі — Ростислав. Половці спершу

перемогли Святополка, й він побіг, далі — „побѣже и Володимеръ с Ростиславомъ и вои его. И прибѣгоша к рѣцѣ Стугнѣ и въбродъ Володимеръ с Ростиславомъ, и нача утапати Ростиславъ перѣд очима Володимеровыма, и хотѣ подхватити брата своего и мало не втону самъ. И тако утопе Ростиславъ, сынъ Всеволожь. Володимеръ же пребрѣдъ реку с маломъ дружины; мнози же падоша от полка его, и боярѣ его туто падоша. I пришедъ на ону сторону Днѣпра, плакася по братѣ своемъ и по дружини своей... Ростислава же искавше обрѣтоша и в рецѣ и, взявше и, принесоша и Киеву. И плакася по нѣмъ мати его і вси людье плакаша по немъ по велику, уности его ради“ (Іп., ст. 211—212; Лавр., с. 213). Та те дарма, що на похорон його „собрашася епископы и попове и черноризци“, все-ж монастирський переказ доніс до XIII в. зовсім не похвальну характеристику утоплого князя. Печерський Патерик про ту саму подію каже: „От паденія животнаго осквернену быти сосуду“ — „преп. Григорий сниде ко Днепру на воду. В той же часъ приспѣ князь Ростиславъ Всеволодичъ, хотя ити в Печерський монастирь молитвы ради и благословенія, — бѣ бо идый противу ратнымъ Половцемъ съ братомъ своимъ Владимеромъ“. Отроки князівські вилаяли старця ганебними словами, але він сказав їм: „плачитесь своеа погыбели и кайтесь своихъ сѣгрѣшеній, да поне отраду приимете въ страшный день. Уже бо вы и постиже судъ, яко вси вы въ воде умрете, и съ княземъ вашимъ“. Розгнівавшись на таке пророцтво, князь спитавсь: „Мнѣ ли повѣдаеши смерть от воды, умѣющему бродиты по среди ея?“ — і звелів звязати святому руки та ноги, повісити каменюку до шиї й укинути в воду: „и тако потопленъ бысть“. „Ростиславъ же, небщевавъ вины о грѣсѣ, и не иде в монастирь от ярости“. Володимир-же здобув там благословення. „И бывшимъ имъ у Треполя и полкомъ снемъшемася и побегоша князи наши отъ лица противныхъ. Владимеръ же прееха реку, молитвы ради святыхъ и благословенія; Ростиславъ же утопе съ всеми своими вои, по словеси святаго Григорія“. (Патерик Київ-опеч. ман. вид. Археогр. Ком. р. 1911, с. 98—99); реконструоване літоп. оповідання про загибель Ростиславову див. у Шахматова, Пов. врем. лет., с. 278.

Уныша цвѣты... прѣклонилося] — „цвѣты“ Пот. виправив на „цвѣти“, але в XII в. наз. відм. могли замінити на знак., а згодом — тим більше. Грамм. та ин. додали зворотн. займен., питання тільки, чи читати — съ (Грамм., Огон., Шамб. та деякі інші), чи — ся (Пот., Корш, Яковл. та ин.), чи „древо ся туюю... преклоило“ (Владім.). Читаємо за Тіх. „прѣклонилося“. — Треба гадати, що в цих словах („уныша...“) ми маємо неначе початкові слова плачу матери Ростиславової, в чому нас переконують паралелі з похоронних голосіннів, напр.: „Отчего бы въ саду деревца посохнули, | Отчего да всѣ цвѣточки поблекнули, | Во этой во рощицѣ зелено(е)й“, Барс. Причит. I, с. 189 і див. попереду.

XX. Гонитва.

А не сорокы вѣстрокоташа: на слѣду Игоревѣ ѣздить Гза с Кончакомъ] 1 вид. — „втростокоташа“; „вѣстрокоташа“ — виправив Грамм.; читаємо це слово за Тіх., Мілл., Пот., Коршем. Але в цілому — Корш: „а не сорокы [вы се] вѣстрокоташа: наслѣдѣ... Къза...“, що непотрібно. Пот. гадає, що „после, а не первоначально стояло другое сравнение поездки Гзы и Кончака“. „Сорокы вѣстрокоташа“ написав переписувач помилково, підо впливом „тѣгда... сорокы нетростокоташа“, що було в рук. по цьому. Вважаю, що це негативне порівняння до речі, й не бачу потреби гадати, начеб-то тут невідмінно помиливсь переписувач. — „Гза“ — а не „Гзакъ“ — див. попереду. Кончак надто був зацікавлений в Ігоровому повороті, бо він поручився за нього, коли його брато в полон (Іп., ст. 644). Цього-ж-таки року (1187) „воева Кончакъ по Руси“ (т.-таки, ст. 653), і це можна вважати як помсту за те, що втік важливий бранець.

тогда врани не граахуть... свѣтъ повѣдаютъ] Ці слова Пот. ставить після слів: „претѣргоста бо своя брѣзая комоня“, у цьому з ним погоджується Смірн. II, 129. Корш — капітально реставрує це місце: „сорокы [на ню] не тростокоташуть, полози [близъ] ю не пѣзахуть, толико... путь къ рѣцѣ [има] кажють“... — „Полозие“ од „полозъ“ — зміій запропонував Вс. Мілл. 245, погодивсь Барс., але заперечує Пот.; Грамм., Снегір., Макс., Тіх., Пот., Огон., Шамб. та інші читають „по лозію“, але не „по лозняку“, як гадав Срезн. II, 44, а взагалі „по ветвям деревьев“. Грамм. сполучав „по лозію ползоша только дятлове“, але читаючи за 1-м вид., як завважив Огон., можна краще зрозуміти це місце. — галици помлѣкоша — Пот. виправив: „галичь“; та це й непотрібно. — путь к рѣцѣ кажуть — Пот. 146 „къ рудѣ“, себ-то „на руку“ (= сприятливий, зручний), гадаючи, що тут натяк на ворожіння по текту дятла, поклик на „Сл. Кир. Кипр. о злыхъ дусѣхъ“ Сб. XV в. (Бусл. Христ. 544): „вѣруемъ въ потки и въ дятля и въ вороны, и въ синици. Коли гдѣ хожемъ поити, которая переди пограеть, то станемъ послушающе, правая ли, или лѣвая; да аще ны пограеть по нашей мысли, тѣ мы къ собѣ глаголемъ: добро ны потка си, добро ны кажеть...“ див. і Гальковский, Борьба с языч. II, 68. Та Пот. не обстає за своєю виправкою, погоджуючися залишити й „къ рѣцѣ“, адже-ж наведений витяг про дятла — цьому також не суперечить: ясно, що Ігор, тікаючи, прямував

до річки, це був найзручніший, найсприятливіший для нього напрямок. — п'ї с'ньми — Тіх. „п'ї с'ми“; в рукоп. звичайніш — „п'ї нми“ і „п'ї ми“, напр., Амарт. XIII—XIV в. М. Дух. Акад., с. 272. У нар. пісні — соловейко = символізує радощі: „О без милого соловейка і світ не світає, | А без мого миленького гуляння немає. | Як вилетить соловейко тай світа раніше, | А як вийде мій миленький — гулять веселіше“, Метл. 5—6. — Некрасов (Зарожд. нац. литер., с. 147, 156) згадує про оповідання, як природа допомагала втікти з полону татарського (з Казани) бранцеві, що обіцявсь намалювати образ Нила Сорського. Цього оповідання я не зустрічав.

м'ї вить Гза к Кончакови... опутаев'ї красною дивицею] Запропоновано виправити: Корш — „золочеными стр'їл[ьк]ами“. Барс.: „к'ї гн'їздуо оулетить“. Пот. „в'ї соколичя опутаев'ї“, — та всі ці виправки не істотні й нового в розуміння „Сл.“ не додають. — Опутаев'ї — „опутать“ в нар. символіці = оженити, пута — символізують любовний та шлюбний звязок, Пот. одзначає підблюдну нар. пісню (до р. 1769): „Ах'ї ты мати, ты мати, порода моя, | Єще взгляни, мати, в'ї окошечко, | Ах'ї ты выкини, мати, опутинку, | Єще ч'їм'ї м'ї опутать ясна сокола“ (Бусл. Ист. Хр. 1542). „Опутать“, як і оженити, вимагає орудн. відм.: „родител'ї ему с'в'їштастася женити и д'ївицею“ Супр. р. Місл. 18; др. р.: „ожени Гюрги сына своего Гл'їба в'ї Руси Изяславною Давыдовича“ Лавр. с. 329, р. 1155; р. 1143 — „Всеволод ожени сына своего Святослава Васильковною Полотского князя“, там-таки, 294. „Найти путо — скоро выйти замуж или жениться“ (Пенз.); „опутать = засватать“ (Даль). В укр. пісні паралелізм: „Ой на волики та налігачі, а на коники пута; | коли-б-же не ти, серце дівчино, то не був-би я тута“ Метл., 26. — В Іп. р. 1185 розмову Кончакову з Кзи подано без романтичних мотивів: „и бысть у них котора (себ-то суперечка). Молвяшет'ї бо Кончак'ї: поидем'ї на Киевскую сторону, гд'ї суть избита братья наша и великий князь нашъ Боняк'ї. А Кза молвяшет'ї: поидем на Семь, гд'ї ся остал'ї жены и д'їти, готов'ї нам'ї полон'ї собран'ї, [емлем'ї же городаы без опаса, Хл. і Погод.] И тако разд'їлишася на двое“...., ст. 646. — Порівн. до сокола — див. попер.; додамо: „молодця шукала, | Іванечка сокольця“, Чуб. V, с. 98. „Соколець“, „соколичь“ — тут — кн. Володимир Ігорович, що залишивсь у полоні після батькової втечі й повернувся на Русь допіру р. 1187, про це Іп. л.: „Тогда же приде Володим'їр'ї ис Полов'їць с Коньчаковною, и створи свадбу Игорьь сынови своему и в'їнча его ис д'їтятем'ї“, ст. 659. Про поворот Володимира Ігоровича з Кончаківною Татищев повідомляє так: „Игорь же наипаче сему обрадовался и, крестя ея, и с'ї дитятем'ї, именоваль Свобода, потом'ї учинил'ї свад'їбу и в'їнчал'ї ея со дитятем'ї. Быль сей брак'ї отправлен'ї с'ї веселіем'ї многим'ї“.

Ни нама будет'ї сокольця, ни нама красны дивице] Грам.: „красныя д'ївици“; Пот. „красны д'ївици; Корш. „красныг'ї д'ївиц'ї“. Пор. у білор. пісні: „Сы вулицы сыколы литяць, | А другия все

сокольчики, | А сы терема добрый мольдзиц, | А сы другого красна дзевица“... Шейн, Мат. I, I, с. 183.

почнутъ наю птици бити] — „наю“ род. відм. зам. знах., пор. Іп. л. р. 1147: „се наю, брате, Богъ съвокупилъ“, ст. 357. Виправляли: Тіх. „птицы“, Пот. „птичи“. Розуміння (Пот.): „даже в нашем поле будут нас птицы бить, т. е. этим мы докажем свою слабость, дадим повод обижать, презирать нас и своим“. Пор. пісню: „Та журба-ж мене ізсушила, та журба-ж мене ізвялила: | Що найменша в степу птиця, тай та мене била“... Чуб. V, 447, № 11. Але вважаючи „наю“ за місцев. відм., можна зрозуміти це місце не гірше: „почнутъ [русичі] у нас птиць бить“... (див. порівняння Половців до птахів попереду: „ни соколу, ни ястребу, ни тебѣ чръный воронъ поганый Половчине“). Пор. ще прислів'я, що його сказав пскович кн. Олександр Черториський, одмовляючись присягнути Московському в. кн.: „не слуга де я великому князю и не цѣлованіе ваше на мнѣ и мое на васъ; коли де учнутъ Псковичи соломъ вороны имать, ино тогда де и мене Черториского вспомянете“ (Пск. I, р. 1460, с. 219) = у нещасті.

XXI. Поворіт Ігорів і слава князям.

Рек Боянь и Ходына, Святъславля пѣснотворца старого времени Ярославля: „Ольгова коганя хоти! Тяжко ти головы кромѣ плечю, зло ти тѣлу кромѣ головы — Руской земли без Игоря] Місце багато коментували й виправляли. Грамм., Полев. і деякі інші читали „и ходы“ = походи; інші „исходъ“ — Дуб., В'яз. (О вар. 261), Владім. або „исходы“ — Шамб.; декотрі — „година“ = час, Біцин, Барс.; інші — вбачали в „ходы“ — дієприкм. т. часу — Голов., Огон. — або минул. часу — „ходил“ Шевир.; В'яз. читав: „ходы на пѣснь“ (Замеч. 476), покликуючися на Бусл., але як зрозуміти це місце? — Також і „хоти“ пояснювали по різному: „хоти“ — клич. відм. од „хоть“ — любка, улюбленець, Бутк., Павськ., Шишк., Бусл., Огон. та ін.; інші — „хоть“ = хоч — злучник припуст. Полев., Біцин, Сахар., Малаш., Пот., Барс. та ін., але цього — „хоть“ concessivum д.-р. мова, судячи за Срезн., не знає в XII в. Залежно від того, як розуміти ці слова, змінювали й інтерпункцію, часом по инакшому розташовували слова. Отже, Грамм. читав: „и ходы на Коганя (далі перестановка) пѣснотворца старого времени Ярославля, Святославля, Ольгова: Коганя хоти“... Вельтм.: „Рекъ бо Янь пѣснотворецъ старого времени Ярославля, Ольгова и ходы Святославли на Коганя Готи“. Барс., спираючися на Біцина, що за нього, правда, не згадує: „рекъ (или точнее рече) Боянь и годинъ Святославль пѣснотворецъ, а старого времени Ярославля, Ольгова: Когане, хоти тяжело ти“... До Барс. прилучається Яковл.: „години Святославли, пѣснотворецъ старого времени Ярославля Ольгова: Коганю, хотя тяжело...“ (за ним іде почасти Лонг.: „пѣснотворць а“); Снегір. „Ольгови Коганя ходы“; В'яз. (Иссл. о вар., с. 261) — „Рекъ Боянь исходъ і на Святъславля пѣс, творца старого времени, — Ярослава, Ольгова, Коганя хоти“... ґрунтуючися на Бутк., Дуб., що запропонував „исходъ“... або „ходяй на...“; за ним ішов Вс. Мілл., не помічаючи, що тоді важко зрозуміти все місце, знов-же й того, що для XII в. така фразеологія незвичайна. А втім люди це помічали (Огон., Пот.) й уважали слова „и ходы — хоти“ за пізнішу вставку. Огон. читав: „Рекъ Боянь [исходя на Святъслава пѣснотворца ст. вр. Ярославля и Ольгова, Коганя хоти“]. Пот. „Рекъ Боянь [имр. одина [Святославля] пѣснотворця старого вр.: Ярославля, Ольгова, — каганя]: хоть и тяжело...“ Владім.: „Рекъ Боянь исходъ [с]ына Святославля пѣснотворца ст. вр. Ярославля,

Ольга когда гоняхуть и: тяжко...“ Ще відважніш і багатословніш ретаврує це місце Корш: „Рекъ[y] бо я[зъ] ны[нѣ] ся] худы и [поя вереме]на Святославля, [помяну припѣвку Бояню] пѣснетворця старого веремене — Ярославля, Ольгова, Коганя: хотя тяжко...“ — Ми читаємо за ред., що найменш перекручує традиційний текст (адже безперечно, що 1-ше вид. стоїть ближче до рукоп. Мус.-П., ніж усі попереду подані способи читати), — запропонував її І. Забелін (Арх. Изв. и Зам. 1894, № 40, 297—301). „И Ходына“, пор. сліди цього ймення в Акт. Юридич. 429, 431 в імені Новгород. волости Ходини в XIV-XV вв., десь по р. Ловаті. В Пск. обл. відоме село Ходиніна, в Ряз. обл. с. Ходиніно, під Москвою — р. Ходиня, Ходинський луг. „Ходыничъ Останко“ згад. як осельник Мозирський, р. 1552, — а було ймення по батькові, — було й ім'я Ходина, див. Тупиков, Словарь др. р. соб. им. р. 1903. — „Святославля Ольгова когоня хотя“ = улюбленці Святославові та Ольгові, обидва і Боян і Ходина. Коли додержуватись нашої інтерпункції, переклад буде инакший: „Сказаз Б. і Х., Святославові співаки давнього часу Ярославля: любка державця Олега: тяжко голові без пліч, лихо тілу без голови“ — так і Руській землі без Ігоря“. — Що треба саме так виправити, це доводить і д.-р. складня, оскільки ми знаємо її з світської пам'ятки — літопису (Пов. вр. л.), отже присудок, стоячи попереду двох підметів й погоджуючись з першим, стоїть завсіди в однині; так в Іп. л. — „иде Аскольдъ и Диръ“, ст. 15; „и рече Свѣнгелдъ и Асмудъ“, ст. 46; „и отпрѣся Ярополкъ и Олегъ“, ст. 57; „ходи Володимеръ, сынъ Всеволожь, и Олегъ (сынъ) Святъславль“, ст. 190; „приведе Олегъ и Борисъ“, ст. 191; „яко иде Олегъ и Борисъ“, ст. 192; „оже идетъ Володимеръ и Святополкъ“ та ин. А присудок, що стоїть після підметів — звичайний в двійні і в мн. (спостереження, що його повідомила проф. В. П. Адриянова). — „Коганъ“, каганъ = державець — „титул владык Хазарских, Аварских и великотюрков Алтайских“; *καγάνος* у Костянтина Багрянородного; в IX в. цей титул було поширено у Болгар, в XI в. подибуємо його на Русі, Барс. III, 377. Пор. в „Слове о зак. и благ.“, м. Ларивона XI в.: „Похвала кагану нашему Владимиру“, „похвалимъ же и мы... великаго кагана наша земля“, „сѣвлечежеса убо каганъ“ та ин.; Іп. л. р. 965, „Казаре изыдоша противу съ княземъ своим каганомъ“, ст. 53; „Каганъ Козарескъ“ у Жит. Кост. Фіос.; „Каганъ звѣрообразный Скифский“, Ю. Злат. XIV в., Срезн. II, 1171. — тяжко ти головы — Грамм., за ним Тіх., Вс. Мілл., Огон., Пот., Яковл. та ин. виправили „головѣ“, але Смірн. II, 131 слушно відзначив, що ця поправка непотрібна: це особливість загиблого рукопису. Пот. додає: „зло ти и тѣлу“, тільки-ж і це непотрібно: брахілогія — характерна риса для автора „Сл.“. — „Голову“ треба розуміти не тільки в буквальному, ба й у переносному розумінні. Пор. у Данила Заточн.: „Многажды бо безнарядіем полцы погибають. Видѣхъ великъ звѣрь, а главы не имѣеть; тако и добрыя полки без доброго князя погибають“, вид. Шляпк., с. 14; „видѣхъ полкъ без князя, рече, великъ звѣрь без главы.

Мужи глава женам, а мужемъ князь“, там-таки, с. 38, 41; Пчела в сп. XIV в.: „Апаминда фивѣйский видѣ много вои без добра воеводы и рече: великъ звѣрь но главы не имать“, с. 109; теж речення „Аполлона Аѳинѣйского“, цит. Шляпк., 72; в Лавр. р. 1015: „Аще бо князи правдиви бывають в земли, то многа отдаются согрѣшенья [земли]; аще ли зли и лукави бывають, то болше зло наводитъ Богъ на землю, понеже то[й] глава есть земли; тако бо Исаия рече: ,согрѣшиша от главы и до ногу‘, еже есть отъ цесаря и до простыхъ людей“, с. 136; там-таки, р. 1177: „аще бо князи правдиви бывають, то много отдается согрѣшенья земли той, поне то есть глава земли“, с. 361. — До поданого в „Сл.“ прислів’я можна порівняти инше, не менш давне: „не идетъ мѣсто къ головѣ, но глава къ мѣсту“ (слова кн. Ізяславові), Іп. р. 1151, ст. 442. Паралелі д.-руськ. „царь, князь = глава“ зібр. Лонгін., сс. 64—65. Що з князя був саме організатор, й до того авторитетний, за це промовляє епізод в Іп. літоп. р. 1151: „тѣмъ нетвердѣ ему бѣ бродѣ, зане не бяшетъ ту князя, а боярина не вси слушаютъ“, ст. 426; звідси стають зрозуміливі слова князів Руських та Лядських (р. 1256) до кн. Данила: „ты еси, король, голова всимъ полкамъ“, Іп., ст. 831.

Солнце свѣтитъся на небесѣ, Игорьъ князь в Руской земли] Пот. „на небесе“, Корш „на небеси“. Пор. „одно солнышко катится по небу, один князь княжит над Русью“, Афанасьев, Р. Сказки, VI, № 63 (коли це не фальсифікат). Порівняння героя до сонця — див. попереду; окрім того — в биліні: „Одно солнце на небѣ, одинъ мѣсяць, | Одинъ Донской казакъ на Святой Руси, | Илья Муромецъ, сынъ Ивановичъ“, Рыбн. II, 140. У голосіннях — сонечко = чоловік: „сберегите вы красно мое солнышко“, Барс. Прич. II, 100, 104, 107 та ин. Попереду Ігоря двічі порівнювано до сонця („четыри солнца“, „два солнца померкоста“).

Дѣвицы поють на Дунаи, вьются голоса] Вельтм. р. 1866 „льются“ — без потреби. Про Дунай — як про будь-яку „поетичну“ ріку — див. попереду.

Игорь ѣдетъ по Боричеву к святѣй Богородици Пирогошей] — Боричев взвіз — підйом з Подолу до давнього міста, прикрим Дніпровим берегом, тепер поміж Андріївським собором та Михайлівським ман. Оцим спуском з „горы“ скинуто Перуна: „Перуна же идола повелѣ (кн. Володимир) привязати къ конѣву хвосту и влѣщы с горы по Боричеву на ручей“, Жит. кн. Вл., Сборн. в пам. 900-лет. крещ. Руси, с. 26 (= Лавр. р. 988, с. 114). Корш читає: „Пирогощи“. Церкву Богородиці Пирогошої заснував кн. Мстислав Вел. р. 1131 (за Лавр. л.), за Іп. — р. 1132: „В се же лѣто заложена бысть церкви камяна святая Богородица рекомая Пирогоща“, ст. 294, „свершена“ р. 1136, ст. 300. В Іп. р. 1155 читаємо: „Том же лѣтѣ иде Андрей (кн. Боголюбський) от отца своего из Вышегорода в Суждаль безъ отнѣ волѣ и взя из Вышегорода икону святоѣ Богородици, юже принесоша с Пирогошею ись Царяграда в единомъ корабли, и вѣскова на ню боле 30 гривенъ золота, проче серебра, проче камени дорогого и великого жемчуга; украсивъ,

постави ю въ церкви своей святоѣ Богородици Володимири“, ст. 482; про те-ж саме трохи коротше — Лавр., с. 328, звідси, — висловлювано сумнів, чи-ж була й чи могла бути згадана в „Сл.“ ікона р. 1187. Звичайно, в „Сл.“ йдеться не про ікону, перевезену до Володимира й згодом перевезену до Моск. Успенськ. собора, а про іншу, що її привіз на Русь „в одномуъ кораблі“ з нею якийсь Пирогостей. Соболевський має його за „видного боярина в Києве XI—XII в.“. Див. його Мат. и иссл. в обл. слав. филол. и археолог. 1910. Ще див. І. Малишевський, О церкви и иконе св. Богородицы, под назв. „Пирогощи“, упоминаемых в лет. и „Сл. о п. Иг.“, — Чт. Общ. Нест. Летоп. р. 1891, кн. V, від. II, с. 113.

Страны ради] Пот., Корш — „рады“, але можливо, що в XV в. форми чоловічого та жіночого роду плутано. В дальшому йдемо за інтерпункцією Тіх.

Пѣвше... пѣти слава... Владимѣру Игоревичю] Тіх. „пѣвши“; Корш: „пѣти [почнемъ] Слава“. Грамм. скрізь відновив дав. відм.: Святъславличю, Игоревичю, Бую туру Всеволоду, також Огон. й деякі ин. Приймаємо — для рукоп. М.-Пушк. написання з ч під титлом. ч під титлом — звичайно в рук. XV в.: Іп. літ. — „Мъстислави и „Мстиславичю“, ст. 345 і 356; „Андрѣви Гюргеви“, 416; „Иванови Ростислави рекшему Берладнику“, 498 та ин. Пот., Огон., Вс. Мілл., Яковл., Корш — Всеволоду. Далі Корш: „Володимѣру [уному] Игоревичю“. — Пѣти слава — наз. зам. знах. див. „Лекции“ Соболевського 197: звичайна заміна і в сьогочасн. живих півн.-руськ. говірках, що потрапила в текст „Сл.“ уже в Псков. рукопису. Згадку про „пѣние славы“ див. Іп. р. 1251: як кн. Данило та брат його перемогли, „пѣ славу пояху има, Богу помогшу има, и придоста со славою на землю свою“, ст. 813. В билинному епосі — звичайно: „Тут Соловьѹ и славу поють“, Рыбн. I, 54—61, 75, 85, 363 та ин.

Здрави князи и дружина, побарая за христьяны на поганья плѣки. Княземъ слава а дружинѣ]. Тіх. „поборая“, Корш — „побараяче“, та це й непотрібне. Пот. — „пѣлки“. Огон. гадає, що слова „побарая... аминь“ додав пізніший переписувач. Що-до „аминь“ — це можливо, але за инше — свідчать вислови в найдавнішому літопису: Іпат. р. 1097 „погани имуть радоватися и возмуть землю нашу, юже бѣша стяжали ваши дѣди и отци ваши трудомъ великимъ и хороборствомъ побараяюще по русьской земли“, ст. 237; Лавр. — „отци и дѣдѣ... побараяюще по русьской земли“, р. 1097, с. 254; „приемше от Бога на поганѣ побѣду“, Іп. р. 1181, с. 623. — Княземъ слава а дружинѣ — а злучне (див. Срезн. Мат. I, 1) а не протиставне, що відзначив уже Пот., чом поправка Коршева „и дружинѣ“ — не до речі. Співати славу, закінчуючи повідання, засвоїла й народня усна поезія, пор. у думках, — про Самійла Кішку „Слава не вмре, не поляже. Буде слава славна: поміж козаками, | Поміж друзями, | Поміж лицарями, | Поміж добримі молодцями. | Утверди, боже, люду царського, | Народу христьянського, | Війська Запорозького, | Донського, | З сиею черню

Дніпровою, | Низовою, | На многая літа, | до конця віка“, Ант.-Драг. I, 219—20; або в думі про трьох братів—„Отже то, панове, хочай легли, | Полегли голови трьох братів; | Та слава їх не помре між царями, між панами, | Між православними хрестьянами. | Дай, Боже, миру царському, | Миру хрестьянському | В тім здоровіє на многа літа. Аминь“, I, 124; в думі про смерть Хмельницького: „...його слава козацька — молодецька | Не вмере, не поляже: | Ти буде вона славна міжду друзями — молодцями | Од нині і до віку. | Даруй, Боже, всему миру живому і нам на здоров'я | Та на многії літа | Од нині й до віка“, II, с. 29; в думі про похід на Молдавщину: „Оттогді то Хмельницький помер, | А слава його козацька не вмере, не поляже, | Теперешнього часу, Господи, утверди і подержи | Люду царського, | І всім слушащим, | І всім православним хрестиянам, | Сему домодержавцю, | Хазяїну й хазяйці, | Подай, Боже, на многа літа.“, II, 102—3; ще див. I, 113, 120, 133, 171, 181, 196—7; II, 15. — Мабуть „аминь“ у „Сл.“ — з'явилося так само випадково, як в одному з поданих вихвалень, воно органічно з „Сл.“ не звязано. — В великоруській усній традиції постерегаємо те саме: в Строган. Сибірському літопису, що в ньому чималою мірою відбилася усна поезія: „Слава их... не минется“, Сиб. літ. р. 1907, с. 94; у билинах: „А ишше тут по 'нине и славы поют, | А славы де поют и старину скажут“, Григ. III, 63; „Да и тут де Сокольникову славы поют, | А славы поют Сокольникову — старины поют“, III, 378; „А веть тут где змеищу и славы поют, | А славы поют да старину скажут“, III, 389; те саме — 424, 432, 438, 448, 455, 469, 506 та ин. В бил. про Василя Окульевича: „После этого то времени славы поют, | А славы ти поют да в старинах скажут“, III, 129; „Ишше тут им типерече славы поют, | А славы поют, фсем старины скажут“, III, 404. — Ця прикінцева формула, мабуть, має за своє джерело письменство. Що вона така стала, це зайвий раз доводити, які напрочуд життєві поетичні формули, що їх застосував автор „Слова“.

ПІВДЕННО-РУСЬКІ ЛІТОПИСНІ

ОПОВІДАННЯ

ПРО ПОХІД ІГОРІВ.

Літописні оповідання про похід Ігорів р. 1185.

Літописи зберегли згадку про цей похід.

Найповніше та найдокладніше оповідає за нього Київський Літопис (Іпатськ. сп.); І. П. Хрущов вже давно зіставив був це оповідання з „Словом“ (О древне-русск. историч. повестях и сказаниях XI и XII в. Київ, 1878, сс. 196—212). До цього оповідання прилучається коротенька звістка в Густинському літопису (П. С. Р. Л. II, р. 1843), що трапляється в списках, які мало різняться один од одного. Оповідання південної традиції переказує скорочено „Кроника“ Тодосія Сафоновича, р. 1672, у розділі 21-му. Мабуть, чи не з південного переказу скориставсь і Татіщев у своїй „Истории Российской“ (кн. III, р. 1774, сс. 261—272): його оповідання і планом, і змістом, і окремими висловами збігається з Київським Літописом.

Другу групу становлять розмірно коротенькі звістки, що їх подають північні літописи — Лаврентієвський сп., Літописець Переяславля-Суздальського, Новгород. 4-й, Софійський літ. та ин. Оповідання ці різняться не тільки фактичними деталями, ба й виставляють інші мотиви для походу: в Іп. Ігор мотивує похід, кажучи: „не дай богъ на поганыѣ ѣздя ся отрещи, поганы естъ всимъ намъ обещъ ворогъ“, у північних оповіданнях цьому відповідає: „мы есмы ци не князи же? Поидемъ-такы же собѣ хвалы добудемъ“, себ-то громадський мотив замінено на приватний. Можна гадати, що обидва, і південне, і північне оповідання мали спільне джерело, тільки-ж кожен передав його в своєрідній обробці.

Далі подаємо тексти з південного оповідання в його обробках, починаючи від Іп. сп., кінчаючи „Историей“ Татіщева.

І. Київський Літопис (Іпатський Список)¹⁾.

(арк. 222 зв.) Въ лѣто 6693 (1185) Съдѣя Господь спасение свое, дасть побѣду князема Рускыма, Святославу Всеволодичю и великому князю Рюрикови Ростиславичю мѣсяца марта въ 1 день; угадавша же Кончака бѣжавша, посласта по немь Кунтъугдыя въ 6000, тот же гнавъ самого не обрѣте, бяшетъ бо тала стопа за Хороломъ. Святославъ же и великый князь Рюрикъ побѣду пріемша молитвами святою мученику Бориса и Глѣба, и поидоша каждо во свояси, славяще Бога во Троицѣ, Отца и Сына и Святого Духа.

Князь же Ярославъ Черниговський не шель баше с братомъ, со Святосла(арк. 223)вомъ, молвяшетъ бо тако: „азъ есмь послалъ к нимъ мужа своего, Ольстина Олексича, а не могу на свои мужь поѣхати“. Тѣмъ же отречѣся брату своему Святославу. Игорьъ же молвяшетъ Святославу мужеви: „не дай Богъ на поганѣхъ ѣздя ся отрещи: поганы естъ всимъ намъ обещъ ворогъ“. По том же гада Игорьъ с дружиною, куды бы могъ переѣхати полкы Святославлѣ. Рекоша ему дружина: „княже, потѣски не можеша перелетѣти; се приѣхалъ к тобѣ моужь от Святослава в четвергъ, а самъ идетъ в недѣлю ис Києва: то како можеша, княже постигнути“. Игореви же башетъ не любо, оже ему тако молвятъ дружина, хотѣ же ѣхати полемъ перекъ, возлѣ Сулу; и башетъ серенъ великъ, акоже вои не можахуть зрѣтима перенти днемъ до вечера тѣмъ никуда же не може пути собѣ налѣсти ѣхати по Святославлѣ.

Тоѣ же веснѣ князь Святославъ посла Романа Нездиловича с Берендици на поганѣхъ Половцѣхъ. Божию помощю взяша вежѣ Половецкѣхъ, много полона и кони мѣсяца априля в 21 на самыи велик день. Тогда же Святославъ князь иде въ Вятичѣхъ Корачеву орудѣи дѣля своихъ.

В то же время Святославичъ Игорьъ, внукъ Олговъ, поѣха из Новагорода мѣсяца априля въ 23 день во вторникъ поимя со собою брата Всеволода ис Трубечка и Святослава Олговича, сыновця своего изъ Рылска, и Володимѣра сына своего ис Путивля, и у Ярослава испроси помощъ Ольстина Олексича, Прохорова внука с Коуи Черниговскими и тако идяхуть тихо, собираюче дружину свою, бяхуть бо и у нихъ кони тучни велми.

¹⁾ П. С. Р. Л. II, 1908 р., за сп. Іп., Хл., Пор., Ермол.

Идущимъ же имъ к Донцю рѣцѣ в годъ вечернии, Игорь же възрѣвъ на небо и видѣ солнце, стояще яко мѣсяць, и рече бояромъ своимъ и дружинѣ своеи: „видите ли, что есть знамение се?“ Они же узрѣвши и видиша вси, и поникоша главами; и рекоша мужи: „княже, се есть не на добро знамение се“.

Игорь же рече: „братя и дружино, тайны Божия никто же не вѣсть, а знамению творѣць Богъ и все|| (арк. 223 зв.) му миру своему; а намъ что створить Богъ, или на добро, или на наше зло — а то же намъ видити“. И то рекъ, перебрѣде Донѣць.

И тако приида ко Осколу и жда два дни брата своего Всеволода: тотъ баше шель инѣмъ путем ис Курьска. И оттуда поидоша к Салницѣ.

Ту же к нимъ и сторожеви приѣхаша, ихже бяхуть послалѣ языка ловить. И рекоша приѣхавше: „видихомся с ратными, ратници ваши со dospѣхомъ ѣздять; да или поѣдете борзо, или възворотимся домовъ, яко не наше есть верема“.

Игорь же рече с братьею своею: „оже ны будетъ не бившиися възворотитися, то соромъ ны будетъ пущей смерти. Но како ны Богъ дасть“. И тако угадавше, и ѣхаша чересь ночь.

Заутра же пятюку наставшу, во обѣднее верема усрѣтоша полкы Половѣцькиѣ, бяхуть бо до нихъ dospѣлѣ, вежѣ своѣ пустили за ся, а сами, собравшеса от мала и до велика, стояхуть на оной сторонѣ рѣкы Сюрля, и ти изрядиша полковъ 6, Игоревъ полкъ середѣ, а по праву брата его, Всеволожь, а по лѣву Святославль, сыновця его; на передѣ ему сынъ Володимѣрь и другии полкъ Ярославль, иже бяху с Ольстиномъ Коуеве; а третии полкъ на переди же, стрѣльци, иже бяхуть от всихъ князии выведени.

И тако изрядиша полкы своя, и рече Игорь ко братьи своей: „братя, сего есмы искалѣ, а потягнемъ“. И тако поидоша к нимъ, положаче на Бозѣ упование свое. И яко быша к рѣцѣ ко Сюрляю и выѣхаша ис Половѣцькихъ полковъ стрѣлци и пустивше по стрѣлѣ на Русь, и тако поскочиша. Русь же бяхуть не переѣхалѣ еще рѣкѣ Сюрля. Поскочиша же и ти Половци силы Половѣцькии коториѣ же далече рѣкы стояхуть. Святослав же Олговичъ и Володимѣрь Игоревичъ и Ольстинъ с Коуи и стрѣлци потькоша по нихъ, а Игорь и Всеволодь по малу идяста, не распустяща полку своего; переднии же ти Русь биша ѣ имаша¹⁾. Половѣць же пробѣгоша вежѣ, и Русь же дошедше вежъ и ополонишася, друзии же ночи приѣхаша || (арк. 224) к полкомъ с полономъ.

И яко собращася Половци вси, и рече Игорь ко братома и к мужемъ своимъ: „се Богъ силою своею возложилъ на врагы наша побѣду, а на нас честь и слава. Се же видѣхомъ полкы Половѣцькии, оже мнози суть; ту же ци вся си суть совокупили. Нынѣ же поѣдемы чересь ночь; а кто поѣдѣтъ заутра по насъ, то ци вси поѣдутъ, но лучшии коньници переберуться, а самѣми какъ ны Богъ дасть“.

1) Хл. Пог. „переднии же розбиша и имаша“.

И рече Святославъ Олговичъ строема своима: „далече есмь гонилъ по Половцехъ, а кони мои не могутъ. Аже ми будетъ нынѣ поѣхати, то толико ми будетъ на дорозѣ остати“. И поможе ему Всеволодъ, яко же облечи ту.

И рече Игорьъ: „да не дивно есть разумѣючи, братья, умерти“. И облегоша ту.

Свѣтаючи же суботѣ начаша выступати полци Половецкии, акы борове. Изумѣшася князи Рускии, кому их которому поѣхати, бысть бо ихъ бещисленное множество.

И рече Игорьъ: „се, вѣдаюче собрахомъ на ся землю всю, Кончака и Козу Бурновича, и Токсобича, Колобича, и Етебича и Терьтробича“.

И тако угадавше вси сосѣдоша с коний; хотяхуть бо бьющеся дойти рѣкы Донця; молвахуть бо: „оже побѣгнемъ — утечемъ сами, а черныя люди оставимъ, то от Бога ны будетъ грѣхъ, сихъ выдавше. Но или умремъ, или живи будемъ на единомъ мѣстѣ“.

И та рекше, вси сосѣдоша с конѣй и поидоша бьются. И тако Божиимъ попущениемъ уязвиша Игоря в руку и умрѣвиша шюйцю его. И бысть печаль велика в полку его: и воеводу имяхуть [и] тотъ напередѣ язвѣнь бысть.

И тако бишася крѣпко ту днину до вечера, и мнозии ранени и мертви быша в полкохъ Руских; наставши же нощи суботнии и поидоша бьются.

Бысть же свѣтающе недѣлѣ възмятошася Ковуеве в полку [и] побѣгоша. Игорьъ же бяшетъ в то время на конѣ, зане раненъ бяше; поиде к полку ихъ хотя возвратити к полкомъ. Уразумѣвъ же, яко далече шелъ есть от людей, и соимя шоломъ погнанаще опять к полкомъ того дѣля, что быша познали князя и возвратилися быша. ||

(арк. 224 зв.) И тако не возвратися никто же, но токмо Михалко Гюрговичъ, познавъ князя, возвратися, не бяхуть бо добрѣ смялися с Ковуи, но мало от простыхъ, или кто от отрокъ боярьскихъ, добрі бо вси бьяхуться идуще пѣши, и посреди ихъ Всеволодъ не мало мужество показа.

И яко приближися Игорьъ к полкомъ своимъ, и переѣхаша поперекъ и ту яша единъ перестрѣлъ одале от полку своего. Держим же Игорьъ видѣ брата своего Всеволода крѣпко борюшася и проси души своей смерти, яко дабы не видилъ падения брата своего. Всеволодъ же толма бившеся, яко и оружья в руку его не доста; и бьяху бо ся идуще в кругъ при езерѣ.

И тако во день святого вокресения наведе на ны ¹⁾ Господь гнѣвъ свои, в радости мѣсто наведе на ны плачь и во веселья ²⁾ мѣсто желю на рѣцѣ Каялы.

Рече бо дѣи Игорьъ: „помянухъ азъ грѣхы своя предъ Господемъ Богомъ моимъ, яко много убиство, кровопролитье створихъ в землѣхъ крестьянствѣи, яко же бо азъ пощаждѣхъ хрестьянъ, но взяхъ на щить городъ Глѣбовъ у Переяславля. Тогда бо не мало зло подъяша безвиннии хрестьяни, отлучаемы — отецъ от рожении своих, братъ от брата,

¹⁾ Х. П. на ны; Іп. — на ня. ²⁾ Іп. во веселье, Х. П. въ веселіа.

другъ от друга своего, и жены от подружии своихъ и дщери от материи своихъ, и подруга от подруги своея, и все смячено плѣномъ и скорбью тогда бывшую. Живии мертвымъ завидять, а мертвии радовахуся, аки мученици святѣи огнемъ от жизни сея искушение приемши; старцѣ порѣвахуться, уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша, мужи же пресѣкаемы и расѣкаемы бывають, жены же осквѣрняемы. — И та вся створивъ азъ, рече Игорьъ; не достойно ми бяшетъ жити. И се нынѣ вию отмѣстѣе от Господа Бога моего. Гдѣ нынѣ возлюблены мой братъ? Гдѣ нынѣ брата моего сынъ? Гдѣ чадо рожения моего? Гдѣ бояре думающей? Гдѣ мужи храборьствующей? Гдѣ рядъ польчныи, гдѣ кони и оружья многоцѣнная? Не ото всего ли того обнажихся и связня преда мя в руки безаконнымъ тѣмъ? Се возда ми Господь по безаконию моему и по злобѣ моей на мя, и снидо (арк. 225)ша днесъ грѣси мои на главу мою. Истинен Господь и прави суди его зѣло. Азъ же убо не имамъ со живыми части. Се бо нынѣ вию другая мучения вѣнѣца приемлюще; почто азъ единъ повинныи не прияхъ страсти за вся си? Но владыко, Господи Боже мой, не отрини ¹⁾ мене до конца, но яко воля твоя Господи, тако и милость намъ, рабомъ твоимъ“.

И тогда кончавъшюся полку розведени быша, и поиде каждо ²⁾ во своя вежа. Игоря же бяхуть яли Тарголове, мужъ именемъ Чилбукъ, а Всеволода брата его ялъ Романъ Кзичъ, а Святослава Олговича Елдечюкъ въ Вобурцевичехъ, а Володимера Копти в Улашевичихъ. Тогда же на польчищи ³⁾ Кончакъ поручися по свага Игоря, зане бяшетъ раненъ.

От толикыхъ же людии мало ихъ избысть нѣкакымъ получениемъ: не бяшетъ бо лзѣ бѣгающимъ утечи, зане яко стѣнами силнами огорожени бяху полкы Половѣцъскими; ношзхуть Русь ⁴⁾ съ 15 мужъ утекши, а Ковуемъ мнѣе, а прочии в морѣ истопоша.

В тоже время великий князь Всеволодичъ Святославъ шелъ бяшетъ в Корачевъ и сбирашетъ от вѣрхънихъ земель вои, хотя ити на Половци к Донови на все лѣто. Яко возвратися Святославъ и бысть у Новгорода Сѣверьского и слыша от братьи своей, оже шли суть на Половци утаившеса его и не любо бысть ему.

Святославъ же идяше в лодьяхъ, и яко приде к Чернигову и во тѣ годъ прибѣже Бѣловолодъ Просовичъ и повѣда Святославу бывшее о Половцѣхъ.

Святославъ же то слышавъ и вельми воздохнувъ, утеръ слезъ своихъ и рече: „о люба моя братья и сыновѣ и мужѣ землѣ Рускоѣ! дал ми бяше ⁵⁾ Богъ притсмѣти поганяя, но, не воздержавше уности, отвориша ворота на Русьскую землю. Воля Господня да будетъ о всемъ. Да како жаль ми бяшетъ на Игоря, тако нынѣ жалую болми по Игорѣ, братѣ моемъ“.

¹⁾ Х. П.; Іп. отрини. ²⁾ Х. П.; Іп. кождо. ³⁾ Х. П. Ермол.; Іп. польчи. ⁴⁾ Іп.; Х. П. по нашихъ Руси. ⁵⁾ Х. П.; в Іп. немає.

По сем же Святославъ посла сына своего, Олга, и Володимера в Посемье. То бо слышавше возмятошася городи Посемьские, и бысть скорбь и ту || (арк. 225 зв.) га люта, якоже николи же не бывала во всемъ Посемьи и в Новѣгородѣ Сѣверьскомъ, и по всей волости Черниговьской: князи изымани и дружина изымана и избита. И мятахуться, акы в мутви, городи воставахуть, и не мило бяшетъ тогда комуждо свое ближнее, но мнози тогда отрѣкахуся душъ своих, жалующе по князихъ своихъ.

По сем же посла Святославъ ко Давыдови Смоленску, река: „рекли бяхомъ поити на Половци и лѣтовати на Донѣ, нынѣ же Половци се побѣдилѣ Игоря и брата его съ ¹⁾ сыномъ. А поеди, брате, постережи землѣ Рускойѣ“.

Давыдъ же приде по Днепрю, придоша же ины помочи и сташа у Треполя, а Ярославъ в Черниговѣ совокупивъ вой свои стояшетъ. Поганый же Половци побѣдивъше Игоря с братьею, и взяша гордость велику, и съвокупиша ²⁾ всь языкъ свои на Рускую землю.

И бысть у нихъ котора; молвяшетъ бо Кончакъ „пойдемъ на Киевьскую сторону, гдѣ суть избита братья наша и великій князь нашъ Бонякъ“. А Кза молвяшетъ: „пойдем на Семь, гдѣ ся осталѣ жены и дѣти: готовъ намъ полонъ собранъ, емлем же городы ³⁾ без опасы“. И тако раздѣлишася на двое.

Кончакъ поиде к Переяславлю и оступи городъ; и бишася ту всь день. Володимеръ же Глѣбовичъ бяше князь в Переяславлѣ, бяше же дерзъ и крѣпокъ к рати; выеха из города и потче ⁴⁾ к нимъ и по немъ мало дерзнувъ дружины ⁵⁾, и бия с ними крѣпко, и обступиша и мнози ⁶⁾ Половцѣ. Тогда прочии видивше князя своего крѣпко бьющеся, выринушася из города и тако от'яша князя своего, язвена суца ⁷⁾ треми копьи. Сии же добрый Володимеръ язвень и ⁸⁾ трудень вѣха во городъ свои и утре мужественаго поту ⁹⁾ своего за отчину свою.

Володимеръ же слашетъ ко Святославу и ко Рюरिकови и ко Давыдови и рече имъ: „се Половци у мене, а помозите ми“. Святослав же слашетъ ко Давыдови а Давыдъ стояшетъ у Треполя со Смолняны. Смолнянѣ же почаша вѣчѣ дѣяти рекуще: „мы пошли до Киева, даже бы была рать, билися быхомъ; намъ ли иноѣ рати искати || (арк. 226) то не можемъ, уже ся есмы изнемоглѣ. Святослав же съ Рюрикомъ и со инѣми помочьми влегоша во Днѣпръ противу Половцемъ, а Давыдъ возвратися опять со Смолняны.

То слышавше Половци и возвратишася от Переяслава, идуци же мимо приступиша к Римови. Римовичи же затворишася в городѣ и возлѣзше на заборолу ¹⁰⁾, и тако Божиимъ судомъ летѣста двѣ городници с людми. Тако к ратнымъ и на прочая гражаны наиде страх, да которѣи

¹⁾ Дод. з Х. П. ²⁾ Х. П.; Ип. скупаши. ³⁾ Х. П.; Ип. „елминъ же горды“. ⁴⁾ Ип.; Х. П. потече. ⁵⁾ Х. П.; Ип. дружинѣ. ⁶⁾ Х. П.; Ип. мнозии. ⁷⁾ Х. П.; Ип. суци. ⁸⁾ Дод. з Х. П. ⁹⁾ Х. П.; Ип. поути. ¹⁰⁾ Х. П.; Ип. заборолѣ.

же гражанѣ выидоша изъ града и бяхуть ся ходяще по Римському болоту, то тѣи избыша плѣна; а кто ся осталъ в городѣ, а тѣ вси взяти быша.

Володимеръ же слашеться ко Святославу Всеволодичю и ко Рюрикови Ростиславичю, понуживая ихъ к собѣ, да быша ему помоглѣ; они же опоздишася ¹⁾ сжидающе Давыда [съ] Смолняны. И тако князѣ Рускиѣ опоздишася и не заѣхаша ихъ. Половци же взявше городъ Римовъ и ополонишася полона и поидоша во свояси. Князи же возворотишася в дома своя, бяхуть бо печалнѣ, а съ сыномъ своимъ Володимѣромъ Глѣбовичемъ, зане башеть раненъ ²⁾ велми язвами смертними, и хрестьянѣ плененыхъ от поганыхъ.

И се Богъ казня ны грѣхъ ради нашихъ наведе на ны поганья, не акы милая ихъ, но насъ казня, и обращая ны к покаянью, да быхом ся востягнули от злыхъ своихъ дѣлъ; и симъ казнить ны нахоженіемъ поганыхъ, да некли смиришешася воспомянемъ ся от злаго пути.

А друзии Половцѣ идоша по онои сторонѣ к Путивлю — Кза у силахъ тяжкихъ — и повоевавши волости и [хъ] и села ихъ пожгоша. Пожгоша же и острогъ у Путивля и возвратишася во свояси.

Ігоръ же Святославичъ тотъ годъ башеть в Половцехъ и глаголаше: „азъ по достоянью моему восприяхъ побѣду от повеления твоего, владыко Господи, а не поганьская дерзость обломи силу рабъ твоихъ. Не жаль ми естъ за свою злобу прияти нужная вся, ихже есмь приялъ азъ“.

Половци же аки стыдящася воеводства его и не творяхуть ему [пакости] ³⁾, но приста|| (226 зв.) виша к нему сторожовъ 15 от сыновъ своихъ, а господичичевъ пять, то тѣхъ всихъ 20, но волю ему даяхуть: гдѣ хочеть, ту ѣздяшеть и ястребомъ ловяшеть, а своихъ слугъ съ 5 и съ 6 с нимъ ѣздяшеть; сторожевѣ же тѣ слушахуть его и чьстяхуть его, и гдѣ послашеть кого, бесъ прѣ творяхуть повелѣное им.

Попа же башеть привелъ из Руси к собѣ со святою службою, не вѣдяшеть бо Божия промысла, но творяшеть ся тамо и дольго быти. Но избави и Господь за молитву хрестьянску, им же мнозѣ печаловахуться и проливахуть ⁴⁾ слезы своя за него.

Будуцю же ему в Половцехъ тамо ся налѣзся мужъ родомъ Половчинъ, именовъ Лаворъ; и тотъ примъ мысль благу и рече „пойду с тобою в Русь“. Ігоръ же исперва не имяшеть ему вѣры, но держаше мысль високу своя уности; мышляшеть бо емше мужъ и бѣжати в Русь; молвяшеть бо: „азъ славы дѣля не бѣжахъ тогда от дружины, и нынѣ не славнымъ путемъ не имамъ пойти“.

С нимъ бо башеть тысячьского сынъ и конюшии его, и та ⁵⁾ нудяста и глаголюща: „пойди, княже, в землю Рускую, аще восхоцет ⁶⁾ Богъ, избавить тя“. И не угодися ему время таково, какого же искашеть.

¹⁾ Х. П.; Іп. он же опоздися. ²⁾ Х. П.; Іп. ранъ. ³⁾ Дод. з Єрмолаев. сп. ⁴⁾ В Іп. дод. „же“. ⁵⁾ Х. П.; Іп. тоу. ⁶⁾ Х. П.; Іп. восхоць.

Но якоже преже рекохомъ, возвратишася от Переяславля Половци; и рекоша Игореву думци его: „мысль высокоу и не угодну Господеви имѣешь в собѣ: ты ищещи няти мужа и бѣжати с ними¹⁾, а о семъ чему не разгадаешь, оже приедуть Половци с воины. А се слышахомъ, оже избити им князя и васъ и всю Русь; да не будетъ славы тобѣ, ни живота?

Князь же Игорь примъ во сердцѣ свѣтъ²⁾ ихъ, уполошася приѣзда ихъ и возиска бѣжати. Не бяшетъ бо ему лѣтъ бѣжати в день и в ночь, иже³⁾ сторожевѣ стрежахуть его. Но токмо и веремя таково обрѣтъ в заходѣ солнца. И посла Игорь к Лаврову конюшого своего, река ему: „перееди на ону сторону Тора с конемъ поводнымъ“ — бяшетъ бо свѣчалъ с Лавромъ бѣжати в Русь.

В то же время Половци напилися бяхуть кумыза, а и бы при вечерѣ || (арк. 227). Пришедъ конюший, повѣда князю своему Игореву, яко ждеть его Лаворъ. Сей же вставъ ужасенъ и трепетенъ и поклонися образу Божию и кресту честному, глаголя: „Господи сердцевидче, аще спасеши мя, владыко, ты недостойнаго!“ И возмъ на ся крестъ и икону и подоима стѣну и лѣзе вонъ; сторожем же его играющимъ и веселящимся, а князя творяхуть спяща.

Сии же пришедъ ко рѣцѣ и перебрѣдъ и всѣде на конь; и тако поидоста сквозѣ вежа.

Се же избавление створи Господь в пятокъ в вечерѣ; и иде пѣшь 11 день до города Донця, и оттолѣ иде во свои Новгородъ, и обрадовашася ему. Из Новагорода иде ко брату Ярославу к Чернигову, помощи прося на Посемье. Ярослав же обрадовася ему и помощь ему да[ти] обѣща.

Игорь же оттолѣ ѣха ко Киеву к великому князю Святославу, и радъ бысть ему Святославъ, такъ же и Рюрикъ сватъ его.

¹⁾ Ип. Х. П. Ерм. — с нимъ. ²⁾ Х. П.; Ип. свѣтъ. ³⁾ Ерм.; Ип. Х. П. — имъ же.

II. Густинський літопис. ¹⁾

Въ лѣто 6693 (1185) ¹⁾ Святославъ Кіевскій абіе на веснѣ посла на Половцовъ Романа Нѣздиловича и, помошю Божією, априля 21, на самый Великъ день, побѣди ихъ и вѣжи ихъ побра. Ярославъ же Всеволодичъ стыдящеся ²⁾ князей, яко не ходи на помошъ на Половцовъ, и кромѣ его ²⁾ побѣдиша ихъ.

Въ тожъ лѣто, априля ³⁾ 13 Игоръ Святославичъ, внукъ Олговъ, не повѣдая Святославу Кіевскому, поїде зъ Новгорода на Половцовъ, и поятъ съ ⁴⁾ собою брата Всеволода зъ Трубецка, и Святослава Олговича зъ Рилска, и Володымера сына своего съ Путивля, и Олстина Олексича ⁵⁾, воеводу Ярослава Всеволодича ис Ковуи ⁶⁾ з Чернѣговци. И въ то время бысть затмѣня ⁷⁾ солнца, а се знамение не на добро бываетъ. Игоръ же одиначе поїде, не ради о томъ.

Егда же прійдоша въ землю Половецкую, изыйде противу ихъ безчисленное множество Половецъ, иже бишася зъ Русю крѣпко, дондеже, попушеніємъ Божимъ, поражени ⁸⁾ быша христіане и единые избіени ⁹⁾ друзіи[же] ¹⁰⁾ изыимани ¹¹⁾. Ятъ же бысть и самъ князь Игоръ отъ Таргаломва мужа Чилбука, а Всеволода [я] ¹²⁾ брата его Романъ Кзичъ ¹²⁾, а Святослава Олговича Елдукъ ¹⁴⁾ въ Бобурчевичахъ, а Володымера Игоревича ¹⁵⁾ Копти Вулашевичъ. И тако отъ толика множества христіанъ немного ихъ избѣже, едины бо избити ¹⁶⁾ тамо падоша, друзіи яты, болѣй же ихъ въ рѣкахъ истопе, останци ¹⁷⁾ же яты.

Въ то время Святославъ Кіевскій хотѣ пойти на Половцовъ, и се прибѣже ¹⁸⁾ къ нему съ тоя брани Бѣловодъ Просовичъ, повѣдая ему погибель христіянъ въ земли ¹⁹⁾ Половецкой. Половци ²⁰⁾ же, побѣдивше

¹⁾ Див. П. С. Р. Л. II, р. 1843; с. 519—520; текст — за рук. М. Лосицького р. 1670 (М. О. Ист. и Др. Р.); рук. Мгарського ман. XVII в. (Арх. Ком.); рук. Архива Мин. Ин. Д. XVIII в.; до цих рукоп. додаємо рук. Увар. № 1400 (33) XVIII в., сс. 247—248, де на полях подано коротенький зміст частин текста.

²⁾ Ув. 6695. ^{2—2)} Ув. — проминуто. ³⁾ Ув. августа. ⁴⁾ Ув.; Г. Мг. Арх. — со. ⁵⁾ Ув.; інші — Олексина. ⁶⁾ Усі сп. — и Скову з Чернѣговци. ⁷⁾ Ув.; інші — затмѣне. ⁸⁾ Ув.; інші — поражены. ⁹⁾ Ув.; інші — избіены. ¹⁰⁾ Ув.; в инш. немає „же“. ¹¹⁾ Ув.; ин. — изыимани. ¹²⁾ Ув. Всеволодоча (описка); інші — Всеволода (далі — прогалина). ¹³⁾ Випр. за П. і Арх.; Г. Мг., Ув. князичъ (= князичъ). ¹⁴⁾ Ув.; інші — Елдукъ. ¹⁵⁾ Ув. Игоревича. ¹⁶⁾ Ув.; інші — избиты. ¹⁷⁾ Ув. останцы. ¹⁸⁾ Ув. прибеже. ¹⁹⁾ Ув.; інші — въ землѣ. ²⁰⁾ Ув. половцы.

християнъ, взяша гордость великую и абіе пойдоша на Рускую землю. И бысть въ нихъ распря, въ кую бы страну пойти: Кончакъ хотяше пойти на Кіевъ, мстяся своихъ братій, яко „тамо многаши поражены быша наша ²¹⁾, тамо убиенъ бысть и нашъ великій князь Бонякъ“; другій же князь глаголаше: „пойдемъ въ тую страну, отнюду же изыйдоша князи, а мужи у насъ погибоша, и безъ труда тамо будемъ имѣти користь“. И тако раздѣлишася.

Кончакъ прійде къ ²²⁾ Переяславу, идѣже Володымеръ Глѣбовичъ крѣпко браняшеся Половцомъ, отъ нихъ же и раненъ бысть тремя копейми ²³⁾, и слаше непрестанно къ ²¹⁾ Святославу Кіевскому о помощь ²⁴⁾; но ²⁵⁾ донелѣ же Святославъ съ ⁴⁾ Рурикомъ Ростиславичомъ и иными князи прійдоша, Половци градъ Римовъ плѣниша, и тамо вземше великую користь возвратишася въ своя ²⁶⁾, безъ всякаго возбраненія. А Кза же съ ⁴⁾ другими Половцами поплѣниша и пожгоша около Путивля и возвратишася; а князи Рускіе собирахуся не събирающеся ²⁷⁾, по отшествіи же Половецъ разыйдошася.

Игоръ же, во ослабѣ сый, избѣже отъ Половецъ съ ⁴⁾ нѣкимъ Лавромъ Половчаниномъ; ему же ради ²⁸⁾ быша всѣ.

²¹⁾ Ув.; інші — наши. ²²⁾ Ув.; інші — ко. ²³⁾ Ув. тремя копейми. ²⁴⁾ Ув. о помощи. ²⁵⁾ В Ув. — немає. ²⁶⁾ Г. Мг. А. — во своя. ²⁷⁾ Ув.; ин. — собирающеся. ²⁸⁾ Ув.; ин. — рады.

III. „Кройника“ Феодосия Софоновича 1672 р. (з розд. 21-го).

(118 зв.). Року 6693. Ігоръ Святославичъ, приѣхавши зъ Новгорода, взялъ зъ собою брата своего Всеволода зъ Трубецка, и Святослава Олговича, сыновца своего, зъ Рилска, и Владимира, сына своего, зъ Путивля, и отъ Ярослава Черниговское войско. Хотѣлъ такъ же, якъ и Святославъ, достати славы и пошолъ на Половцы, переправившись черезъ Донъ рѣку, мыслячи ихъ зъ грунту вывернути. Але Половцы, великимъ множествомъ собравшись, вышли противъ Ігора и бившись все войско Руское побили. Ігора ранивши поймали и иншихъ з нимъ князей всѣхъ поймали. До того, свое звиязтво розширяючи, Половцы пришли под Переяславль; зъ Переяславля, даючи имъ отпоръ, Владимиръ Глѣбовичъ раненъ въ трехъ мѣстѣцахъ зосталъ, а Половцы взяли городъ Римовъ и, иншіи города надъ Сулою попустошивши, зъ великимъ полономъ въ свою землю вернулись. Потомъ Ігора || (арк. 119) Лаваръ, половецкого роду человекъ, гды сторожи, котріи стерегли Ігора, попилися, выкралъ и вывелъ зъ половецкой неволи, и приѣхалъ Ігоръ до Новгорода, зъ Новгорода до Чернигова, а зъ Чернигова до Кіева къ Святославу, и были ему вси рады.

IV. „Исторія Россійская“ В. М. Татищва ¹⁾.

(261) Игорь Князь Сѣверскій, завидуя чести полученной Святославомъ, возвратясь въ Новгородъ, не долго медля собравъ войска, и призвавъ изъ Трубческа брата Всеволода, изъ Рыльска сыновца Святослава Ольговича, изъ Путимля сына Владимира, и у Ярослава Всеволодича Черниговскаго выпросилъ въ помочь войско съ Олстиномъ Олетичемъ внукомъ Прохоровымъ, и пошелъ изъ Новаграда апрѣля 13 дня, идучи тихо сжидаяся съ войски, а паче видя, что кони были тучны, берѣгъ, чтобъ не сдѣлать оныхъ безъ ногъ, и тако продолжалъ путь свой къ Донцу; на вечеръ же Маія 1 дня увидѣли затмѣніе солнечное, котораго осталась часть, яко луна трехъ дней, въ рогахъ его яко уголь горящъ былъ, и звѣзды были видимы, и въ очахъ было зелено, и сказалъ Вельможамъ своимъ: видите ли сіе? Они же ужасись опустили головы, и сказали ему: „Сіе знаменіе не на добро есть“, на что имъ Игорь отвѣчалъ: „Тайны божія неисповѣдимы, и никто знать его опредѣленія можетъ, онъ бо Творецъ есть міра и знаменія сего, яко же и насъ всѣхъ, что хочеть, то и творить, добро или зло, мы опредѣленія его премѣнить || (262) не можемъ. Не вѣсте ли, яко безъ знаменія кого хочеть наказуетъ? и знаменія такія многократно никакого зла не приносятъ, и кто вѣдаетъ, для насъ или для другихъ кого сіе, понеже оно видимо есть по всѣмъ землямъ и народахъ“ ²⁾. Тако сказавъ перешедъ Донецъ, пошелъ къ рѣкѣ Осколу и тут ожидалъ брата Всеволода 2 дня, которой шель изъ Курска другимъ путемъ, и совокупясь пришли къ рѣкѣ Салницѣ, тутъ пріѣхали къ нимъ Скоуеди ³⁾, тогда посланные напередъ для взятья языковъ,

¹⁾ Кн. III, 1774 р., сс. 261—272 (вид. Г. Ф. Миллер).

²⁾ Прим. 536, с. 498: „Пасха была Апрѣля 21 въ 1185. и затмѣніе въ Новгородскомъ 1185, положено: колика тѣнь, не находится; и конечно тамо видимо быть не могло: въ другихъ Рускихъ манускриптахъ положено 1186. Оное, мню, ошибка, что же до толкованія о предзнаменованіи принадлежитъ, то уже извѣстно, || (499), сто всѣ меланхолики боязливые всякое чрезвычайное приключеніе худымъ предзнаменованіемъ почитаютъ, и не токмо сами робѣютъ, но и войска безумными толкованіи въ робость и слабость приведши, неприятелю сами побѣду подають, какъ здѣсь глупость Воеводъ видима; противно тому мудрыи, для ободренія войскъ, въ доброе предзнаменованіе толкуютъ. № 327, 353“.

³⁾ Прим. 537, с. 499: „Коуны, Скоуеды и Скови упоминаются не единою, по обстоятельству же видно, что Половцы были, мню, неиспорчено ли вмѣсто Вуевы или дядины; ибо многіе Князи Рускіе на Половецкихъ женились, а переписчикъ вмѣсто Вуевы или Вуи написалъ Коуны“.

которые сказали, что видѣли Половцовъ їздящихъ въ dospѣхахъ, того ради совѣтовали нѣкоторые возвратиться, представляя, что Половцы видимо вѣсть имѣя приготовились, и можетъ быть множество великое, а Воеводы разсуждали возвращаться въ стыдъ великій, которое тяжчае, нежели смерть, но лучше положась на волю божию итти на нихъ. Тако согласясь пошли къ нимъ чрезъ всю ночь, и наутріе въ пятюкъ около обѣда увидѣли Половцовъ въ собраніи, которые убирая станы своя отступили назадъ далѣе, а Рускіе стояли за рѣкою Суугли и устроили войска свои на шесть полковъ: Игоревъ полкъ въ срединѣ, направѣ братъ его Всеволодъ, налѣвѣ сыновець ихъ Святославъ, напереди сынъ Игоревъ Владимиръ съ двумя полками, а Ярославль полкъ съ Олстиномъ и Коуеди назади, дабы могли помогать, гдѣ будутъ ослабѣвать, стрѣльцовъ же собравъ учинили третей полкъ впереди. Тако устроивъ Игорь полки своя, и видя ихъ печальныхъ, созвалъ Князей и Воеводъ говорилъ имъ: „Мы сюда пришли сыскать непріятелей, которыхъ нынѣ видимъ предъ нами, но дивлюся вельми, что вижу многихъ печальныхъ и прежде времени ослабѣвающихъ, того ради надобно разсуждать, что здѣсь нужно вооружиться крѣпко на брань, и положась на Бога съ честію умереть, или побѣдить; естли же кому не мило битися, то || (263) лучше оному отойти, и другихъ не смущать, на что есть время, а я не могу ужѣ со стыдомъ бѣжать, но предаюся въ волю божию“. И велѣлъ оное во все войско объявить, и хотя многіе желали бы отъ объявшаго ихъ страха возвратиться, но за стыдъ никто себя не явилъ, и того для пришедъ къ рѣкѣ Суугли, тутъ встрѣтили ихъ стрѣльцы отъ полковъ Половецкихъ, и пуся по стрѣлѣ побѣжали вспять. Воеводы же видя ихъ побѣжавшихъ, не вѣря имъ въ томъ, но видя ихъ войско великое, и что сами далеко за рѣки зашли, говоря, чтобы за ними не гнать, но молодые Князи не слушая совѣта старыхъ, желающе честь прежде времени приобрѣсти, не вѣдая, что къ тому многое искусство потребно. Святославъ Олговичъ и Владимиръ Игоревичъ, да съ ними Олстинъ Воевода Черниговскій не взявъ повелѣнія отъ старшихъ, пошли за рѣку къ Половцамъ, что Игорь видя, пошелъ за ними помалу не распуцая полковъ, а Половцы отступили отъ рѣки за гору, передніе же напавъ на Половцовъ преднихъ разбили, нѣсколько побили, и въ плѣнъ взяли, дошедши же до становъ Половецкихъ, много полона побрали, и ночью нѣкоторыхъ привели къ полкамъ Игоревымъ, а сами съ полками не возвратясь, остановились на томъ мѣстѣ. Игорь слыша, что Половцевъ множество въ собраніи, послалъ къ нимъ, чтобы шли назадъ, но они сказали, что ихъ кони утомились, надобно отдохнуть. Игорь созвалъ Князей и Воеводъ имъ говорилъ: „Нынѣ довольно видимъ на непріятелей нашихъ побѣду, а нашу честь отъ Бога данную сохраненну, видимъ же Половцовъ множество собравшееся на насъ, не можемъ противу ихъ стать: того ради пойдемъ прочь чрезъ всю ночь и оставимъ назади на лучшихъ коняхъ“. Святославъ же Олговичъ по принужденію къ полкамъ возвратясь, говорилъ съ Трьемъ своимъ, что онъ далеко гонялся || (264) за Половцами, и коней утомя не

можетъ за ними поспѣть, естли сей часъ итти, которому и Всеволодъ согласовалъ, хотя прочіе всѣ совѣтовали отступать, дабы дойти до рѣки; но послушавъ Святослава далъ онѣмъ отдохнуть, а пошли уже предъ днемъ всѣ совокупясь къ Донцу. Половцы рано поутру со всею силою напали на чистомъ полѣ на полки Игоревы, и объѣхали кругомъ: тогда многіе начали на Игоря нарекать, что завелъ ихъ въ пустыню погубить, что ему весьма прискорбно слышать было, и говорилъ имъ: „что они шли вѣдаючи на непріятели ища щастія, но кто о томъ могъ вѣдать, чтобъ такое множество Половцовъ собраться могли, что Кончакъ Казибаровичъ и Тускобичъ къ нимъ пришли, нынѣ же нѣтъ иной надежды кромѣ Бога и своихъ рукъ; нареканіе же на меня есть безумно, которымъ не токмо себѣ не поможете, но паче смутя войско, вредъ и погибель учините: того ради нужно стать всѣмъ единодушно“. И разсудя, что на конѣхъ биться не можно, всѣ спѣшась шли, надѣяся къ Донцу дойти; ибо Князи хотя могли коньми уйти, но Игорь сказалъ: „я не могу разлучиться, но со всѣми обще добро или зло мнѣ приключится; ибо, естли я уйду съ Воеводы, то простыхъ воиновъ конечно предамъ въ руки иноплеменникомъ, тогда какой отвѣтъ дамъ предъ Богомъ; но большую во вѣки казнь, нежели смерть приму“. И тако шли совокупно нѣсколько времени; но божьимъ гнѣвомъ ранили Игоря въ лѣвую руку такъ тяжко, что онъ не могъ ею владѣть. Сіе большую печаль и уныніе въ войскѣ учинило, и тотъ день весь бився крѣпко, шли до вечера, многіе отъ Рускихъ побиты были, ибо поганые насакивая, стрѣлы, яко градъ, пушала, а немало саблями и копіями вѣзжая убивали, хотя и ихъ много оставалось, но имъ отъ великаго множества былъ упадокъ не виденъ, такожь чрезъ || (265) всю ночь суботную шли, и бились, въ недѣлю же на разсвѣтѣ смялся полкъ Коуевъ и побѣжали. Игорь тогда ѣхалъ на конѣ и поскакалъ къ нимъ, чтобъ ихъ возвратить; но видя ихъ отдалившихся, хотѣлъ назадъ возвратиться, скинулъ съ себя для тяжести шеломъ и скакалъ. Половцы усмотря, что отъ полковъ къ нему никто не идетъ, бросясь объѣхали его за перестрѣлъ отъ полку его, и взяли жива. Тогда Всеволодъ братъ его немало мужества показалъ, но не могъ никоей помочи брату своему учинить, и вельми опечалился, говоря, что лучше мнѣ умереть, нежели брата въ плѣну оставить, и бился съ нечестивыми, идя подлѣ озера такъ долго, какъ уже ни единыя стрѣлы ему не осталось, и копіе переломилось. Тогда Половцы, видя главнаго предводителя въ рукахъ своихъ, жестоко напали, и стрѣляя изъ тмочисленныхъ луковъ и самострѣловъ, таже съ копіи и сабли вѣхавъ въ утомленные полки Рускіе, многихъ порубили, а достальныхъ съ Князи разобрали по рукамъ болѣе 5000. Такъ окончися сей несчастливый бой во вторую недѣлю Пасхи, и бысть печаль и плачь въ Руской, паче же въ Северской земли. Потомъ Половцы раздѣлили Князей, Игоря взяли Торковъ Воевода Гилбукъ, Всеволода Романъ Князь, Святослава Олговича Елдучокъ Барчевичъ, Владимира Куптивуль Шекчевичъ; но Кончакъ видя Игоря раненаго, взялъ его на свои поруки; прочихъ же всѣхъ Воеводъ и простыхъ

воиновъ Рускихъ раздѣлили въ разные роды, и неможно было никому уйти, понеже отвсюду были объѣханы. Токмо 215 человекъ Рускихъ, пробився сквозь Половцовъ въ послѣднее нападеніе, пришли въ Русь, а Коуевъ хотя и много ушло, но мало спаслось; ибо множество ихъ въ морѣ потонуло.

Въ то время Святославъ Всеволодичъ пошелъ въ Корачевъ, и собравъ войска верховыхъ земель ⁴⁾, хотѣлъ || (266) итти паки на Половцовъ; и какъ пришелъ къ Новугородку, услыша, что Игорьъ съ братією, не объявля ему, пошелъ, не похвалилъ имъ того, что отъ него помощи не просили, и оттуду идучи на низъ по Деснѣ въ лодіяхъ къ Чернигову, тогда прибѣжавъ Бѣловодъ возвѣстилъ ему нещастіе Игореву и всѣхъ полковъ Рускихъ. Святославъ слыша, горько плакалъ о сей погибели говоря: „О любимые братія и воины Рускіе! Богъ мнѣ далъ Половцевъ довольно побѣдить и въ страхъ привести; но вы невоздержною младостию своею посрамили всѣ побѣды Рускія, ободрили боящихся насъ нечестивыхъ, и отворили имъ врата въ Рускую землю. О младость неразсудная! мнятъ бо и надѣются единой своей храбрости, уже они подъ предводительствомъ старѣйшихъ и искуснѣйшихъ видѣли, не мня, что къ тому много разума и искусства въ военныхъ дѣлахъ потребно; ибо не столько сила, сколько смыслъ искусныхъ, непріятелей побѣждаетъ, но не тако ужé учинилось, въ томъ буди воля Божія“. Вельми же сожалѣлъ паче всѣхъ о Игорѣ, братаничѣ своемъ, котораго паче роднаго брата любилъ.

Половцы возгордятся сею небывалою побѣдою, прислали къ Святославу купцовъ Рускихъ съ объявленіемъ, чтобъ Князи Рускіе шли къ нимъ выручать братьевъ своихъ, или они по достальныхъ прійдутъ. Притомъ прислали роспись, колико за кого окупа прислать, положи цѣну несносную; и хотя Святославъ Игоря выкупить желалъ, но Половцы его не отдавали прежде, какъ молодшіе Князи и воеводы заплачены будутъ, токмо Ярославъ имѣя много пріятелей въ Половцахъ, собирая Половецкихъ плѣнниковъ, оными своихъ Черниговскихъ, такожъ и Княгиня Всеволодова многихъ вымѣняли.

Князи Рускіе, получа вѣдомость о такомъ великомъ нещастіи, всѣ сожалѣли, паче же въ Сѣверской Землѣ по || (267) всѣмъ градамъ былъ плачь неутѣшимый. Князь Великій Святославъ послалъ по всѣхъ Князей и сыновъ своихъ, чтобъ собрались съ войски къ Кіеву, и немедля сына своего Олга отправилъ въ Сѣверскую землю, велѣлъ ему стать съ войски въ Посемьи [подлѣ рѣки Семи]; ибо тамо отъ страха люди пришли въ смятеніе, бояся Половцовъ, чтобъ пришедъ на нихъ, яко безглавныхъ, вконецъ не разорили, и городовъ не побрали, гдѣ хотя людей еще довольно могло быть, но распорядити кому не было. Потомъ послалъ къ Давиду въ Смоленскъ, объявля ему о семъ, и что они прежде

⁴⁾ Прим. 538, с. 499: „Выше № 21 и 204. Смоленское Княженіе Верховье именовано; а здѣсь Верховье Оки и Десны разумѣть“.

согласились было итти на Половцовъ, и все лѣто быть около Донца, но нынѣ нужно своихъ земель охранять, чтобъ для того съ войски притти не умедлилъ, по которому Давидъ немедленно пришелъ по Днѣпру въ лодяхъ и другія войска собрався стали у Триполя, а Ярославъ совокупя Черниговскія войска, сталъ по Деснѣ, поставя стражи къ степи.

Половцы побѣдя Игоря съ братією, совокупили всѣхъ своихъ родовъ войска на Рускую землю, но божіимъ милосердіемъ учинилась въ нихъ распря. Кончакъ говорилъ итти на Кіевскую область, отмститъ кровь побитыхъ такъ многихъ Князей Половецкихъ, а паче Князя Боняка; а Гзя Князь совѣтовалъ итти въ Сѣверскую землю, представляя, что тамо ни войскъ, ни воеводъ нѣтъ, остались токмо жѣны и дѣти, гдѣ намъ плѣнниковъ довольно готово. И тако раздѣляся пошли, Кончакъ къ Переяславу, и пришедъ оступя градъ бились весь день. Владимиръ выѣхалъ изъ града, напалъ на нихъ, и многихъ порубя загнался въ средину полковъ ихъ; но съ нимъ людей было мало, и неосмотряся раздѣлились въ бою на-трое. Половцы видя Владимира малолюдна, объѣхали кругомъ, изъ града же увидя, что князь ихъ оступленъ бьется крѣпко, выбѣжавъ напали на Половцовъ, яко звѣри лютіи билися || (268) за Князя своего; Владимиръ же погубя коня, бился пѣшкомъ, и едва Богъ помогъ, вышедшіе изъ града смяли Половцовъ, и дошли до Князя вельми уже истомленнаго, и тяжело тремя копіи раненаго, взявъ его на коня свезли во градъ. На семъ бою Половцевъ весьма много побито, и принуждены они отступитъ отъ града за день ѣзды, гдѣ ожидали къ себѣ еще войскъ.

Владимиръ опасаясь паки отъ Половцовъ нападенія, второе послалъ къ Святославу просить о помочи, чтобъ не отдать Переяслава въ руки поганныхъ. Святославъ тотчасъ послалъ къ Давиду, которой со Смольяны стоялъ у Триполя, чтобъ пошелъ къ Переяславу; но Смольяне стали совѣты народные дѣлать и сказали: „мы пошли до Кіева только, и естълибы сюда пришелъ непріятель, то бы мы билися, а далѣ непріятели искать не можемъ, понеже мы и такъ далече идучи устали, и всѣмъ издержались“. Святославъ же съ Рюрикомъ и другими полками перешли за Днѣпръ и пошли противо Половцовъ, а Давидъ возвратился въ Смоленскъ. Половцы услышавъ, что Святославъ и Рюрикъ идутъ, отступили прочь и пошли къ Римову, Римовцы же укрѣпяся мужественно оборонялись, но два городничіе собравъ людей вышли изъ града и біяся перешли за болото и тако спаслися. Половцы видя, что часть немала войска изъ града ушли, жестоко стали приступать, и хотя много своихъ потеряли, но множествомъ градъ взяли, людей плѣнили, и потѣмъ оной ограбя сожгли, и возвратились въ свои жилища не столько Рускихъ плѣня, сколько своихъ потеряли. Такожъ и Князи оставя Владимира въ тяжкихъ ранахъ, весьма о немъ скорбя возвратились.

Съ другую сторону Гзя Князь Половецкій съ великимъ войскомъ пошелъ къ Путимлю и многія волости пожегъ, и къ Путимлю жестоко

приступая острогъ сжегъ и потерялъ || (269) много людей, а паче знатныхъ, не взявъ града отступилъ. И послалъ въ Посемье 5000, тамо жечь и разорять; но Олегъ Святославичъ съ воеводою Тудоромъ, которой во многихъ бояхъ храбростію и разумомъ прославился, учинили со оными бой объ рѣку. Тудоръ же умысля ихъ обмануть, хотя войска гораздо меньше имѣли, не могли чрезъ рѣку не пустить, однакожъ разсудя для обмана, стали отступать, а Половцы смѣло на нихъ наступали. Тудоръ же вшедь въ лѣсъ межъ болота и раздѣлился, Ольга съ половиною оставилъ противо Половцовъ, а самъ обошедъ сзади напалъ, и такъ ихъ смявши порубилъ, что едва 100 ихъ назадъ возвратилось, ибо ихъ болѣе 2000 побито, а съ 500 знатныхъ и подлыхъ плѣнено; сынъ же и зять Князя Гзи побиты. Гзя о томъ увѣдавъ съ великою злобою и горестію возвратился. Тако Половцамъ обоюду равная удача была, и одинъ предъ другимъ не могъ похвалиться, развѣ большимъ потерянїемъ своихъ.

Ігорь Святославичъ будучи въ плѣнѣ, во всякомъ довольствїи содержанъ, и никакой ему обиды и досады Половцы не дѣлали, токмо крѣпко стерегли, приставя къ нему 15 человекъ и 5 знатныхъ отцевъ сыновей, которые давали ему їздить волю, куда хотѣлъ, и почитая его слушали, куда кого посылалъ. Онъ же привелъ къ себѣ Попа и нѣсколько одеждъ для себя и служителей, яко же довольство отъ запасовъ и денегъ для нуждъ, не вѣдая о себѣ божія промысла, чаялъ долго у нихъ пробыть, и хотя у оныхъ большую ласку приобрѣсти, многихъ богато дарилъ; не могъ бо окупа заплатити, понеже за него просили 2000, за прочихъ Князей по 1000, а за Воеводъ по 200 и по сту гривенъ: но божимъ милосердіемъ сыскался единъ мужъ родомъ Половчинъ именемъ Лаверь, которой пришедь ко Ігорю говорилъ: „Есть ли онъ хочеть въ домъ їхать, обѣщася ему здрава проводить“; но Ігорь не смѣя ему || (270) повѣрити, сказалъ: „что онъ охоты къ тому не имѣеть, и нехочеть своимъ порукамъ невѣрнымъ быть, говоря ему: я не хотя чести моеї потерять, съ бою имѣя возможность уйти, не бѣгалъ, и нынѣ безчестнымъ путемъ итти не хочу“. Съ нимъ же былъ Конюшїй его и сынъ Тысяцкаго, тѣ услыша о семъ и разсмотря довольно состояніе человека того, что былъ мужъ твердый, но оскорбленъ отъ нѣкоторыхъ Половцевъ, мать же была его Руская изъ области Ігоревы: тѣ понуждали Ігоря итти, но онъ не принявъ ихъ совѣта, запретилъ болѣе о томъ говорить. Тысяцкаго сынъ увѣдавъ отъ жены Князя Туглія, съ которою любовь имѣлъ, что Половцы положили естли имъ въ войнѣ не удастся, Ігоря убить, что онъ сказалъ Конюшему, и тотчасъ оба, паки пришедь къ Ігорю, говорили ему: „Почто Княже не соглашаешся съ мужемъ симъ, или ждешъ какъ Половцы возвратятся, которые естли имъ не удастся, положили тебя убить, тогда что твоя гордость и славолюбїе поможетъ? Но паче погубиши жизнь со славою“. Симъ ужаснися Ігорь совѣтовалъ съ ними, какъ то учинити, но тогда было ему учинити неудобно, однакожъ велѣлъ имъ онаго Лавра довольно

увѣрить. По маломъ времени разсудя Игорь за удобно, и согласясь съ Лавромъ и своими, учинилъ пиръ, на которомъ приставниковъ подчинялъ довольно медомъ и дарилъ; и какъ оные довольно пьяны были, на заходѣ солнца послалъ Конюшого по Лавра, и какъ оной пришелъ, сказалъ ему, чтобъ онъ на заходѣ солнца за Донцомъ приготовилъ коней. Лавръ же радъ сему былъ, тотчасъ взявъ коней съ сѣдлами, сталъ у рѣки. Конюшей пришелъ сказалъ Игорю, что кони готовы, онъ же вставъ съ трепетомъ бояся, чтобъ его не поймали, и призвавъ другихъ своихъ служителей велѣлъ предъ шатромъ своимъ играть и пить, и вышедъ вонъ, || (271) видя, что приставники всѣ съ его служители играли и веселились, думая, что Игорь уже спитъ, онъ же не говоря имъ ничего, пошелъ къ рѣкѣ, оную перебрелъ, и сѣдши на кони поѣхали сквозь жилища Половецкія самъ пять, и ту ночь миновавъ всѣ ихъ обитающія, поѣхали чрезъ степь, и ѣхали два дни до Рускаго брода, оттуда пошелъ въ свой Новгородъ, и не доѣхавъ [меньше полуднища] верстъ за 20, споткнулся конь подъ Игоремъ, и ногу ему такъ повредилъ, что онъ не могъ на коня сѣсть, принужденъ въ селѣ святаго Михаила остановиться и ночевать. Въ тотчасъ прибѣжалъ въ Новградъ крестьянинъ того селѣ, и сказалъ Княгинѣ, что Игорь пріѣхалъ, и хотя долго тому не вѣрили, но Княгиня не могла болѣе терпѣть, тотчасъ всѣдши на кони, поѣхала къ нему. Граждане слыша то, всѣ обрадовались и за Княгинею поѣхали, множество же не имѣя близко коней, пѣши пошли. Княгиня пришелъ такъ другъ другу обрадовались, что обнявсь и говорить отъ радости и слезъ ничего не могли, и едва могли престать отъ слезъ. Игорь цѣловалъ всѣхъ Вельможъ своихъ, не мѣдя поѣхалъ во градъ, люди же съ женами и дѣтьми всѣ вышли въ стрѣтеніе его, и такъ многолюдно, что во градѣ развѣ кто крайней немощи ради остался, и была въ Новѣградѣ и по всей Сѣверской земли радость неописанная. Радовались же не мало и во всей Руской землѣ, зане сей Князь своего ради постоянства и тихости, любимъ у всѣхъ былъ.

По прибытіи своемъ Игорь немедленно послалъ ко всѣмъ Княземъ, а паче къ Ярославу и Святославу объявить о себѣ, и благодарить за учиненное охраненіе земель его, потомъ не могли оставить Половцевъ безъ отмщенья, и чтобъ плѣнныхъ выручить, положилъ намѣреніе, выпрося у другихъ помощь, паки на нихъ итти, и едва могъ отъ своего труда и болѣзни отдохнуть, || (272) поѣхалъ самъ въ Черниговъ къ Ярославу, просить у него помочи, которой съ радостію и любовію его принявъ обѣщалъ довольноное ему войско въ помочь дать. Потомъ поѣхалъ въ Кіевъ ко Святославу и въ Бѣльградъ къ Рюрику просить, оные вельми ему обрадовались и обѣщали всѣ, какъ возможно ему помочь учинить, и сами намѣрились итти со всѣми ихъ войски, и тако Игорь съ надеждою возвратился въ свой Новградъ, Лавра же учинилъ Вельможею, окрестя его выдалъ за него дочь Тысяцкаго Рагуйла, и многимъ имѣніемъ наградилъ, котораго дѣти нынѣ суть Вельможами съ Сѣверской земли.

КІНЦЕВЕ СЛОВО.

ЦЮ книгу автор написав був по-московському, адже малося на думці друкувати її в Ленінграді. Та, дякувати Історично-Філологічному Відділові Української Академії Наук, знов-же й її Неодмінному Секретареві, пощастило видати цей твір у Києві. Річ зрозумілива, друкувати випадало його вже не инакшою якою мовою, тільки українською. Працю перекладено й — треба сказати — дуже швидко. Отож, пускаючи „Слово“ між люди, не могу я не згадати за тих помічників моїх, що допомагали з'явитися йому в світ. Маю за лобу повинність од щирого серця подякувати: перекладачеві П. Г. Іванцеві, що як-найкраще виконав своє таки дуже й дуже нелегке завдання; акад. Аг. Е. Кримському й акад. С. Ол. Єфремову — вони-бо, віддавна зо мною приятелюючи, уважливо поставилися до моєї праці, подаючи

перекладачеві потрібні поради в сумнівних місцях;

М. З. Левченкові, що дбав за технічний бік

видання, й, нарешті, проф. С. Й. Маслову,

що витратив силу цінного часу й праці,

роздобуваючи потрібні джерельні

відомості, читаючи коректури

та й узагалі заступаючи

відсутнього автора

книжки.

П О П Р А В К И.

Стор.	Рядок	На д р у к о в а н о:	С л і д ч и т а т и:
VI	10 згори	жалоші, жир, життя	„жалость“, „жиръ“, „жизнь“
VII	17 знизу	Heezzuge	Heereszuge
50	13 „	великаго	великого
50	12 „	грознаго	грозного
66	13 згори	гітотезу	гіпотезу
73	11—12 „	М. Соколов, Матер. и зам. по ст. слав. лит. I, 58	Ф. Буслаев, Летоп. р. лит. и др. т. III, отд. 2, с. 5.
93	16 „	пушашеть	пушашеть
96	18 „	славѣ.	славѣ. ²
97	19 „	свтлое	свѣтлое
97	23 „	умь ⁵³	умь ⁵³ ;
107	11 „	с'всѣ	сѣ всѣ
107	16 „	К'р'на	к'р'на
107	25 „	б'я	б'я:
108	3 „	с'м'ляти	с'м'ляти
108	4 „	с доумати	с'доумати
110	8 „	со	сѡ
115	14 „	к'р'ви	к'р'ви
119	4 „	к	кѣ
123	5 „	пригвозити	пригво ^з ити
123	11 „	Дун'аи	Д'н'аи
124	3 „	насино	насино
135	8 „	Выже	Вы же
139	8 „	(боян)	(Боян)
142	10 „	причиста	пречиста
143	22 „	опоясахъ	опоясаль
145	3 „	хробр'я	храбр'я
150	11 знизу	чай еси	гой еси
163	10 згори	въ бешест'и	въ бещест'и
166	2 знизу	упастъ,	упастъ;
172	5 „	Давня	давня
176	1 „	може тільки наз., знах.	може бути тільки відм. родов. однини,
177	1 згори	або орудн. відм. множ.	або наз. та винув. множ.
177	3 „	„под'б'ю“	„по д'б'ю“
177	5 знизу	зв'авші их.	зв'авших.
204	6 згори	Пот. (68) „на нь инуземну	Пот. (54) „на конь ину, зелену...“
210	2 „	сицей	сицеи
231	12 „	(ἀπελλή)	(ἀπελή)
248	13 „	Михойло	Михайло

Стор.	Рядок	Надруковано:	Слід читати:
249	17 знизу	,та'	„та“
255	21 „	змея	змія
256	11 зг., 13 зн.	Неклепаев	Неклепаев
256	16 згори	Οἶδα	Οἶδα
256	22 „	αὐτῶ	αὐτῶ
256	1 знизу	θλίψιν	θλίψιν
257	15 „	дъскы	дъскы
257	14 „	νομίζε	νομίζε
257	13 „	πέσοντος	πέσοντος
258	13 „	клекающе	клекающе
259	3 згори	змеи	змії
260	5 знизу	опутоша	опуташа
262	2 „	Кондокія	Кандакія
263	19 згори	слава его	слава ею
264	21 „	Вонітар	Ванітар
268	14 „	Шельбары	Шельбиры
268	21 знизу	Могута	Могуту
268	7 „	Шельбури	Шелбири
277	19 „	стільчак	стільчик
280	3 „	про Хиновѣ	про Хинову
281	13 згори	Добрѣборющася	Добрѣ борющася
284	9 „	кои	кое
287	23 „	перед „що ані...“ треба додати	„або: „се хоті юна [на] крови ти реч[е]“.
292	3 знизу	1881, с.	1881, Прилож., с.
297	1 згори	судяще	судяше
297	2 „	рядяще	рядяше
300	15 знизу	перед „місце“ треба додати	1 вид. „въ друзѣ“
303	24 згори	силу.	силу-
308	20 знизу	ἄνω	ἄνω
313	10 і 17 „	въ шумѣ	въшумѣ
313	9 „	въ шюмѣ	въшюмѣ
319	5 „	Отжа	Отже
321	10 „	хана	хана,
322	3 згори	перѣд	предѣ
345	22 „	нородахъ	нородамъ

ДЕ ЩО Є:

Од автора	Стор. V—VI
Вкорочення	VII—IX
ВСТУП	1—88
§ 1. Феодальна Україна-Русь XI—XIII вв. (3—21). § 2. Як „Слово“ відкрито (22—24). § 3. Коли написано рукописа „Слова“ (25—27). § 4. Точність вид. 1800 р. та Катер. копії (28—33). § 5. Доля „Слова“ в рукописній традиції (34—42). § 6. Які ще пам'ятки були в рукопису разом із „Словом“ (43—48). § 7. Коли написано „Слово“ (49—51). § 8. Автор „Слова“ (52—56). § 9. Предтечі „Слова“ (57—60). § 10. „Слово“ й народня словесність (61—68). § 11. Поганські боги в „Слові“ (69—80). § 12. „Слово“ і західньо-європейський середньовічний епос (81—87).	
ТЕКСТ	89—130
КОМЕНТАР	131—330
I. Заспів (133—151). II. Ладнаються в похід (152—158). III. Со- нячне потьмарення (159—170). IV. Похід (171—181). V. Перша битва (182—188). VI. Лиховісні позначки (189—195). VII. Починається другий бій (196—199). VIII. Спомини про Олегові походи (200—209). IX. Ігореве військо зазнає поразки (210—218). X. Тужіння за Ігоревим військом (219—228). XI. Похвала кн. Святославові (229—237). XII. Святославів сон (238—259). XIII. Бояри пояснюють сон (260—265). XIV. Святославове „злате слово“ (266—272). XV. Заклик до князів (273—284). XVI. Спогади про полоцьких князів (285—289). XVII. Пісня про кн. Всеслава (290—303). XVIII. Ярославнин плач-тужіння (304—310). XIX. Втеча Ігорева з полону (311—322). XX. Гонитва (323—325). XXI. Поворіт Ігорів і слава князям (326—330).	
ПІВДЕННО-РУСЬКІ ЛІТОПИСНІ ОПОВІДАННЯ ПРО ПОХІД ІГОРІВ	331—351
I. Київський Літопис (Іпатський Список) (335—341). II. Густин- ський літопис (342—343). III. „Кройника“ Феодосія Софоновича 1672 р. (з розд. 21-го) (344). IV. „Исторія Російская“ В. М. Татіщева (345—351).	
Кінцеве слово	353
Поправки	355—356

В И Д А Н Н Я
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
У К И Ї В І.

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

- кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922)—2 крб.; кн. IV (1923) — 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (друкується).
- II. «Україна» кн. 1—4 (1924)—по 2 крб.; кн. 1—5 (1925)—по 2 крб. (продається тільки в Держвидаві).

III. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій, Нарис української історіографії. Вип. I. Джерелознавство, (1923) — 1 крб.; вип. II: козацькі літописи (1925) — 1 крб.
- № 2 — проф. Теокт. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури, I (1921)—1 крб.
- № 2а—проф. О. П. Сушицький, Западно-руські літописи, какъ памятники литературы, I (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєвана арабами, відродилася політично (1923) — 1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст, Контракти й контрактний будинок у Києві (1924), 2-ге вид.—50 коп.
- № 5 — В. Науменко, Нові матеріали для історії початків української літератури XIX в., I—III (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський, Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов, Драма українська. Т. I. Старовинний театр український Розвідка і тексти. Вип. 1. Сценічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні діяства великоднього циклу (1926)—4 крб.
- № 8 — Ол. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925 (продається тільки в Книгоспілці).
- № 9 — акад. Аг. Кримський, Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі.—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський, Історія Туреччини (1924) — 1 крб. 50 коп.
- № 11 — Ів. Каманія та Ол. Вітвіцька, Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 коп.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: I. Ол. Курило, Початки мови (1923) — 25 коп. II. Клем. Квітка, Професіональні народні співці та музиканти (1924) — 60 коп. III. проф. Є. Тимченко, Діалектологічні вказівки (1925) — 15 коп. IV. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925).—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). (1923) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1925, 125-та тисяча)—10 к.
- № 16 — акад. П. Тутківський, Матеріали для бібліографії українського мапознавства (1924) — 50 коп.

- № 17 — проф. Хв. Тітов, Матеріали для історії книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924) — ц. 10 крб.
- № 18 — проф. С. Тимченко, Локатив в українській мові (1925)—60 коп.
- № 19а — акад. А. Кримський та М. Левченко, Знадобы для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма малюнками та вступною промовою акад. С. Єфремова)—1926—3 крб. 25 коп.
- № 20 — проф. Хв. Тітов, Стара вища освіта в київській Україні кінця XVI—поч. XIX в. (із 180 малюнками) (1924).
- № 21 — О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
- № 22 — М. Марковський, Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1925) — 1 крб. 25 к.
- № 23 — Л. Шульгина, Пасічняцтво. Праці Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Вип. 1. (1925) — 40 к.
- № 24 — Рос.-Україн. Словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924) — 2 крб. 50 к.
- № 25 — акад. Д. Багалій, Український маядрований філософ Г. С. Сковорода (друк.).
- № 26 — Науковий збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—(друк.).
- № 27 — К. Грушевська, З примітивної культури. — 2 крб. 50 к.
- № 28 — Шевченко та його доба. 1-й Збірник Комісії для видавання пам'яток нов. письмен. — 1 крб. 75 к.
- № 29 Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок, переказів і пісень (1925)—5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов, Поет і плантатор. (Київ, 1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич, Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). Київ, 1925—1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. С. Тимченко, Номі тив і датив в українській мові (1925) — 75 к.
- № 33 — акад. В. Перетц, Слово о Полку Ігоревім.—Вступ. Текст. Коментар. Київ, (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — Етнографічний Вісник, кн. I (1925)—90 коп.; кн. 2 (1926) (друкується).
- № 35 — Коротке звідомлення за археологічні досліді 1925 р., з каталогом звідомної вистави здобутих речей, трипільської культури та енеолітичних — (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 36 — М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV.
- № 37. — Денабристи на Україні, Збірник Комісії для вивчення громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова.
- № 38 — Проф. В. Кордт, Матеріали до огляду повідань чужоземних мандрівників по Східній Європі до XVII в. (друкується).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46. (Видання під №№ 24—28 набувати можна тільки в книгарнях Д. В. У. та Книгоспілки).

Ціна 4 крб. 25 коп.

